

A MAGYARORSZÁGI
KÖZOKTATÁS TÖRTÉNETE

MÁRIA TERÉZIA KORÁBAN.

IRTA

DR. FINÁCZY ERNŐ.

ELSŐ KÖTET.

1740–1773.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1899.

2003 JUL 30

ELŐSZÓ.

A hazai közoktatás újabb történetének nincsen egyetlen korszaka sem, mely jobban megragadná figyelmünket, mint Mária Terézia uralkodásának ideje. Ekkor megy végbe a nevelés feladatairól táplált felfogások nagy átalakulása; ekkor fogamzik meg csirája a modern iskolának; ekkor emelkedik a tanügy vezetése országos és egyetemes elvek színvonalára. Nem csoda, ha e tárgy oly nagy erővel vonzotta a mindnyájunk fájdmalmára korán elhunyt tudós Molnár Aladárt, aki a hazai közoktatásnak az egész XVIII. századra kiterjedő történetét akarta megírni, de (mint ismeretes) csupán III. Károly uralkodásának végéig juthatott el. Mikor az 1740-ik év határát át akarta lépni, a hirtelen kinyagadta kezéből a tollat.

Már közel egy évtized előtt esett tekintetem hazai történetírásunknak e területére, melyet mindeddig csak egyes iskolák monographiái foglaltak el, anélkül, hogy valaki megkísérelte volna az ország egész közoktatásának ezen korbeli történetét a források alapján megírni. Éreztem a feladat nehézségeit, mert tudtam, hogy annak, ki e terület megművelésére vállalkozik, rengeteg levéltári anyagot kell átkutatnia. De lelkesített a remény, hogy hazai művelődésünk történetének némi szolgálatot tethetnék, ha csekély erőmet e célznak szentelem. Hozzáfogtam tehát a nagy levéltáraknak, jelesen, a kincseket rejtegető és tárgyam szempontjából kevésbé kiaknázott Országos Levéltárnak, ugyszintén a

bécsi levéltáraknak átkutatásához, ezen évekig tartó fárasztó munkához, melynek folyamán nem kevesebb, mint 15,000 latin, német és francia nyelvű okiratot kellett átolvasnom vagy kivonatolnom. Ama sokszoros előzékenységnek daczára, melyben minden oldalról részesültem, csak lassan haladhattam előre a kijelölt irányban, mert hogy rátalálhassak arra, amire szükségem volt, néha ezernyi akták tárgykivonatait kellett átvizsgálnom s tömérdek iratcsomót megtekintenem. Az az anyag, melyen művem felépül, csak ritkább esetekben található együtt: Mária Terézia tanügyi aktái nem is fordulnak elő iskolák, gymnasiumok, akadémiák stb. czímei alatt, hanem rendszerint másnemű egyházi, felekezeti, alapítványi és vagyoni ügyeket tárgyaló iratokkal összekeverve rejtőznek oly helyeken, hol alig keresnők. Ezen levéltári kezelésből következik, hogy majdnem minden jelentékenyebb osztályt és gyűjteményt darabról darabra át kellett tekintenem, mert csak így lehettem biztos a felől, hogy mindenről van tudomásom, ami tárgyam körébe tartozik.

Félcértlés elkerülése végett jeleznem kell itt, hogy bold. Molnár Aladárnak hagyatékát nem láttam és fel nem használhattam. Ami e könyvben foglaltatik, kizárólag saját kutatásaim eredménye, s egyedül engem terhel érte a felelősség. Még ha hozzá férhettem volna is azon jegyzetekhez, melyeket Molnár Aladár állítólag hátrahagyott, nyilván alig értékesíthettem volna azokat: ily természetű feladat megköveteli, hogy az író, előlről kezdje meg a munkát, saját maga olvasson el, gyűjtsön össze és kutasson át mindent.

Tőrekvésem volt egyes-egyedül az eredeti forrásokból meríteni, értve rajtok az egykorú levéltári anyagot s az egykorú nyomtatványokat. Habár jól ismerem azon részben igen értékes iskola-történeteket, melyek az ezredéves ünnep alkalmával megjelentek, mégis csak a legritkább esetekben hivatkozhattam reájok, mert semmit sem akartam állítani, amit magával az eredeti történeti okirattal be nem bizonyíthatok. Ez volt az oka annak is, hogy az idevágó egyéb irodalmat

csak ott idézem, hol multhatatlanul szükségesnek látszott, s hogy mások nézeteinek czáfolatával rendszerint nem foglalkozom, noha nem egy alkalmam lett volna téves feltevéseket, helytelen felfogásokat, hibás adatokat, évszámokat, neveket stb. helyreigazítanom. Nem polemia volt a czélom. Egyetlen törekvésem volt, hogy tehetségem szerint megállapítsam a történeti igazságot, a maga egyszerűségében, minden czélzat és irányzat nélkül.

Amit e könyvben megírtam, csak kisebbik része annak az anyagnak, melyet gyűjtöttem. Nem részletekbe eltévedő rajzát akartam adni iskoláztatásunknak, hanem nagy és jellemző vonásokban kívántam összefoglalni az országos művelődés fejlődésének mozzanatait és a közoktatás akkori állapotát. Azt hittem, hogy a nem okvetetlenül szükséges apróbb adatok csak zavarhatják az általános benyomást, mely e műből meríthető. A kormányzati elveket, a művelődési politika vezéreszméit, a paedagogiai felfogások különböző nyilvánulásait, a tanügy eszmei tartalmát akartam bemutatni.

Hogy minden igyekezetem mellett is lesznek fogyatkozásai e munkának, a dolog természetéből folyik. Hogy egyet említsek, a vidéki levéltárakat csak legkisebb részökben használhattam fel. Mivel azouban az országos levéltárnak s a bécsi levéltáraknak tanügyi vonatkozásu anyagát a maga egészében ismerem, s e rendkívül nagy anyag magában foglalja Magyarország összes iskoláinak minden lényeges adatát, vagy fejlődésök minden fontos szakát, bizvást mondhatom, hogy országos szempontból nem kerülte el figyelmemet olyasvalami, ami nélkül az oktatásügy és nevelésügy ezen korbeli történetének elvi kérdései, az elhatározó intézkedések és kiemelkedő intézmények kellőleg meg nem érthetők. A későbbi kutatók feladata lesz a képet a helyi vonatkozások szempontjából jobban kiszinezni.

Rendszeres okirat-gyűjtemény közlését nem tartottam szükségesnek. Forrásaimat levéltári jelzés szerint idézem, s így minden érdeklődő csekély utánjárással megtekintheti az

anyagot, melyet felhasználtam. Csak néhány alapvető fontosságú, kiadatlan és nehezebben hozzáférhető okiratot csatoltam minden kötet végéhez.

Művem két kötetből áll. A most közzétett első kötet 1740-től a Jézus-Társaság feloszlatásáig vezeti a tanügy történetét; a második fogja tárgyalni a Ratio Educationis előzményeit, megalkotását és végrehajtását, az 1773-dik évtől 1780-ig. Sem a külön közigazgatási területet képező Erdélyre, sem Horvátországra ki nem terjeszkedtem (utóbbira azért nem, mert az anyagnak a helyszínén levő részét nem volt módomban felhasználni); ellenben művem II. kötete fcl fogja ölelni az 1778-ik évben bekebelezett bánási részek tanügyének történetét is.

Czélomat csak úgy érhettem el, hogy a használtam levéltárak és tudományos gyűjtemények hatóságai eléggé nem méltányolható előzékenységgel bocsátották rendelkezésemre a szükséges anyagot. Köszönetet mondok e helyütt is az Országos Levéltár, a Magyar Nemzeti Muzzeum, a Budapesti Egyetemi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtár összes tisztviselőinek; továbbá a sárospataki ev. ref. collegium előjáróságának, a kegyes tanítórend kormányának, Kőszeg sz. kir. város tanácsának, a bécsi cs. és kir. udvari, házi és állami levéltár összes tisztviselőinek, a bécsi cs. kir. vallás- és közoktatásügyi ministeriumnak, s a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister uraknak; végül, különös hálával tartozom a M. T. Akadémia történelmi bizottságának és az ennek kebelébe tartozó szakbirálóimnak, kik kiadásra méltatták e művemet, melynek fáradalmaib bőven kárpótolta a múlt idők közvetetlen szemléletéből fakadó lelki gyönyör érzete.

Budapesten, 1899. július havában.

Dr. Fináczy Ernő.

TARTALOMJEGYZÉK.

ELSŐ RÉSZ.

A régi rendszer uralma.

	Lap.
<i>Első fejezet:</i> Az első kísérletek a tanügy rendezése körül	3
<i>Második fejezet:</i> Az oktatás, mint a vallásgyakorlat része	21
<i>Harmadik fejezet:</i> A külföldi befolyás a közművelődésben	48
<i>Negyedik fejezet:</i> A könyvrevizio	64
<i>Ötödik fejezet:</i> Az államvallás a nevelésben	80
<i>Hatodik fejezet:</i> Visszatekintés	88

MÁSODIK RÉSZ.

A közoktatás állapota a régi rendszer idejében.

<i>Első fejezet:</i> A Jézus-Társaság iskolái	93
<i>Második fejezet:</i> A katolikusok jogi oktatása	135
<i>Harmadik fejezet:</i> A kegyes tanító-rend	146
<i>Negyedik fejezet:</i> A pálosok	164
<i>Ötödik fejezet:</i> A felsőbb oktatás kezdetei a magyarországi görög katolikusoknál	167
<i>Hatodik fejezet:</i> A katolikus convictusok és seminariumok	170
<i>Hetedik fejezet:</i> Katolikus árvaházak	188
<i>Nyolczadik fejezet:</i> Az ágostai hitvallású evangélikusok közép- és felsőbb iskolái	192
<i>Kilenczedik fejezet:</i> Az ev. reformátusok közép- és felsőbb iskolái ...	206
<i>Tizedik fejezet:</i> A görög nem egyesült vallásúak újvidéki gymnasiuma	231
<i>Tizennegyedik fejezet:</i> A népoktatás állapota a régi rendszer utolsó éveiben	233
<i>Tizenkettedik fejezet:</i> A felsőbb szakoktatás kezdetei	255

HARMADIK RÉSZ.

Az új szellem ébredése.

	Lap.
<i>Első fejezet</i> : A tanügy mint politikum	265
<i>Második fejezet</i> : A Barkóczy-féle provisorium	276
<i>Harmadik fejezet</i> : A tanulmányi bizottság szervezése és az országos reform kísérletei	299
<i>Negyedik fejezet</i> : A nagyszombati egyetem újjászervezése	305
<i>Ötödik fejezet</i> : A közös birodalom eszméje a tanügy irányításában ...	336
<i>Hatodik fejezet</i> : A Jézus-Társaság feloszlataása	348

MELLÉKLETEK.

I. A protestánsok alapítványai külföldi akadémiaikon (1766.)	357
II. Van Swieten Gellért véleménye a magyar könyvrevizióról (1772.)	360
III. Második József római császár »Sur le système du Gouvernement« című emlékiratának a nevelésre vonatkozó részlete (1766.) ...	361
IV. Kaunitz észrevételei II. József emlékiratára (1766.)	363
V. Udv. rendelet, melylyel Barkóczy primás a magyarországi tanulmányok protectorává neveztetik ki (1762.)	369
VI. A debreczeni ev. ref. collegium hatósági megvizsgálása (1763.)	372
VII. Az államtanács előterjesztése a magyarországi protestáns iskolák hatósági megvizsgálása tárgyában (1764.)	380
VIII. A magyar udv. kancellár jegyzéke, melyben határozatot kér a tanulmányi ügyeknek a primás halálával leendő ellátása felől (1765.)	384
IX. Gróf Niezky Kristóf emlékirata az egyetem szabályozásáról (1769.)	388
X. Gróf Niezky Kristóf emlékirata a magyarországi gymnasiumok szabályozása tárgyában (1769.)	401
XI. Az államtanács véleménye és előterjesztése gróf Niezky Kristóf két emlékiratáról (1769.)	416
XII. Hivatalos kivonat Festetich Pál grófnak emlékiratából a magyar közjog és a kamarai tudományok egyetemi képviseltetése tárgyában (1769 előtt)	423
XIII. Tanügyi részletek József római császárnak és Kaunitz hercegnek a Jézus-Társaság feloszlataását megelőző titkos tárgyalásaiból	425

Leggyakrabban előforduló rövidítések.

Bp. E. K. = Budapesti Egyetemi könyvtár.

Conc. Exp. = Conceptus Expeditionum.

Fund. = Fundationalia.

H. T. = Helytartótanács.

Lib. Reg. = Liber Regius (mindig bécsi).

M. N. M. = Magyar Nemzeti Múzeum.

M. T. Ak. = Magyar Tud. Akadémia.

O. L. = Országos Levéltár.

Or. Ref. = Originalis Referada.

Relig. = Religionaria.

ELSŐ RÉSZ.

A RÉGI RENDSZER URALMA.

ELSŐ FEJEZET.

Az első kísérletek a tanügy rendezése körül.

I.

A magyar királyok a XVIII. század második évtizedéig csupán a protestáns felekezetekhez tartozó iskolák fölött gyakorolták ténylegesen legfelsőbb felügyeleti jogukat. A katolikus tanintézetek belső munkásságát ellenőrizni nem volt okuk, mert ezen iskolák érdekei azonosak voltak a katolikus állam érdekeivel s anyagi és szellemi állapotuk a koronában birta egyedüli gyökerét.

Az 1715. évi LXXIV. t.-cz.-ben jelentkezik először kifejezetten »az egyházi vagy világi ifjuság számára *bármik által*« alapított semináriumok, convictusok és collegiumok fölött való *legfelsőbb felügyeleti jog általános elve*.

E törvényczikk meghozatala sokkal kedvezőbb alapot teremtett az államhatalomnak Magyarországon, mint bárhol másutt. A közvetlenül megelőző országgyűlési tárgyalások mutatják, hogy itt valóban már az egyház és állam tudatos megkülönböztetéséről volt szó, mert a Rendek által felterjesztett fogalmazás a felügyeletet még egyenlően kívánja megosztani az alapítók és püspökök, úgyszintén a király személye közt, s csak a király által szentesített szöveg volt az, mely e felügyeletet egyrészt a Felség kizárólagos jogának tartotta fenn, másrészt e jogot nemcsak az iskolák bizonyos fajára korlátozta, hanem az ország összes alapítványaira és tanintézeteire kiterjesztette.

E most már törvénybe iktatott sarkalatos királyi jogot csak kellő következetességgel és éberséggel végre kellett volna

hajtani, hogy Magyarország közoktatása országos szempontok magaslatára emelkedjék s külső befolyástól független fejlődésnek induljon. E végrehajtás azonban — legalább a katolikus tanintézetekkel szemben — egyelőre elmaradt, míg a protestáns hitfelekezetek iskoláit, mint látni fogjuk, az *articularis* törvények alapján (nem ugyan tanügyi, hanem felekezeti indítékokból) a legapróbb részletekig menő ellenőrzésnek és felügyeletnek vetette alá a közhatalom. Az országos királyi felügyelet életbe léptetése érdekében az 1722/3. országgyűlésig semmi sem történt.

Az 1723. évi LXX. t.-cz. újból hangsúlyozza a király legfőbb felügyeleti jogát, mint apostoli tisztéből folyót, s egyúttal közelebből is megjelöli a felügyelet tárgyául az összes hazai alapítványokat, a szervezendő helytartótanácsnak egy külön bizottságát hatalmazza fel az ellenőrzés és felügyelet közvetlen ellátására, s a felsőbb tanulmányok rendezését szabja ki első teendőjéül.¹⁾

Hogy mily komoly szándék vezérelte a Rendeket e törvényzcikk megalkotásakor, s mennyire nem volt pusztá szóbeszéd a köznevelés javításának hangoztatása, kitűnik az országgyűlési tárgyalásokból. Mily lelkesen karolták fel a Rendek a hazai ifjúság elhanyagolt nevelését, mely ékesszólóan és meggyőzően bizonyították elmaradottságunkat szemben a külfölddel, jogi oktatásunk bajait, a politikai és katonai felsőbb

¹⁾ »Bármely kegyes alapítványok felügyeletét és annak a számadások melletti megvizsgálását, vajjon az alapítványnak elég tétetett-e? Ő szent Felsége legfőbb hatalma s apostoli tisztéhez képest az 1715. évi LXXIV. t.-cz. crejénél fogva magának kegyelmesen fentartotta; 1. §. és a királyi helytartótanács kebeléből némelyeket kirendelt, kik a fentebbiekre egyedüli és különös gondot fordítsanak; 4. §. Egyébiránt arra nézve, hogy az akadémiákban nemcsak a bölcsészeti, vallástani és jogi tudományok pontosabban elkülönítve, a megállapított órákban, egyedül azon tudományokat tanulók számára, hanem egyéb külső egyetemeken taníttatni szokott, valamint a köz- és katonai államot illető tanok is taníttassanak és alkalmas tanárok által előadassanak, midőn annak módját, formáját és eszközeit a Karok és Rendek, mennyiben könnyebben tehetők, Ő szent Felségének alázattal előterjesztenék, királyi kegyelme szerint, a Rendek ezen kérelmében kegyelmesen megegyezni fog; 5. §. és királyi helytartótanácsát ez iránt kellőleg utasítandja.«

tudományokban s a haladó kornak egyéb ismereteiben való járatlanságunkat, előkelő nemes családaink ivadékainak elparlagiasodását s iskoláztatásunk javításának szükségét.¹⁾ Mintha csak visszhangjait lelnők meg e tárgyalásokban Rákóczy Ferencz ama híres levelének,²⁾ melyet 1706-ban néhány felső-magyarországi vármegyéhez intézett, s melyben, a politikai helyzetből magyarázható túlzásokkal ugyan, de lényegileg hasonló szellemben itéli meg a nevelésnek ama hagyományos rendjét, melyet a Jézus Társaság iskolái követtek. »A szép-tudományok, a földrajz, a matematika, (arithmetika és geometria), a történelem, a chronologia, az erkölcsstan, a politika és sok más tárgy (hogy ne is említsük a nemesség testgyakorlatait) a mi gymnasiumainkban idegen szavak, holott külföldön a legvirágzóbb országok, a legműveltebb államok és leghíresebb akadémiák a haza javára épen ezekkel a tudományokkal s nem semmiségekkel (nihilcitatibus) szokták a fiatalság lelkületét kiművelni.«

Az 1723. évi LXX. t.-cz. alapján szervezett bizottság (commissio piarum foundationum) sem felelt meg mindazoknak a feladatoknak, melyeket a törvény reá ruházott, s amelyeknek teljesítését elvárta tőle az ország közvéleményét képviselő, politikai jogokkal bíró nemzet. — Legalább nem oly mértékben felelt meg, a mint a törvény szigorú végrehajtása mellett kívánni lehetett volna. Kellő buzgalommal fogott hozzá a törvénykivánta teendőkhöz, de csakhamar megcsökkent munkaereje és képessége; mind jobban elhanyagolta saját intézkedéseinek ellenőrzését s utóbb tétlenségbe sülyedt.

Pedig meg volt az intenzív munkássághoz a törvényes alap, s az intézkedések megtételéhez szükséges anyagban sem volt hiány.

Az ország minden részében állottak fenn, századok óta, kisebb-nagyobb alapítványok, melyeknek számát, minőségét, rendeltetését és jogi természetét pontosan nem ismerte a kor-

¹⁾ Molnár Aladár : A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Budapest, 1881., 264. s kk. ll.

²⁾ Francisci Rákóczy Responsum A. 1706 ad supplicationem sex Comitatum contra relegationem Patrum Societatis Jesu protestantium. M. N. M. kézír. Oct. Lat. 353.

mány. Voltak alapítványok, melyek nem is érvényesülhettek, mert pör alatt állottak. Némelyek titokban lappangtak, s csak utóbb, nagy későn, kerültek nyilvánosságra. Egyes alapítványoknak (pl. a Hrabovský-félének) folyósítását vallási okok, vagy a lezajlott szabadságharcz okozta magánjogi változások gátolták meg. Ha csupán a Jézus-Társaság iskoláit tekintjük, s azokból az iratokból ítélünk, melyek a Rend feloszlatása idejében történt kincstári átvétel alkalmával felsorolják az egyes társházakhoz kötött, legkülönbözőbb eredetű és nagyságú alapítványokat, fogalmat alkothatunk magunknak ama hitbéli buzgóságról, mely e kort kitüntet, de egyúttal arról is, mily jelentékeny alapítványi vagyron volt az országban, s mily szükséges lett volna az idézett törvényczikk értelmében mielőbb érvényt szerezni a legfelsőbb felügyeletnek.

A helytartótanács¹⁾ 1725. január 9-iki üléséből felszólítja ugyan az országnak összes hatóságait, hogy a kegyes alapítványokat minden irányban vizsgáltsák meg, de hogy mikép feleltek meg e rendeletnek, kitűnik az 1733. évi márczius 7-én kibocsátott udvari leiratból, mely a püspököket kénytelen királyi biztosok minőségében az alapítványok megvizsgálására kiküldeni és a vizsgálatot az 1722-ik évig visszamenőleg megejtetni, annak jeléül, hogy a helytartótanács munkája credménytelen maradt: »Miután a Magyarország és kapcsolt részeiben alapított összes seminariumok, convictusok és collegiumok felügyeletét és alapítványaik rendeltetészerű felhasználásának nyomozását, az 1715. évi LXXIV. és 1723. évi LXX. t.-cz. értelmében is kegyelmesen Magunknak tartottuk fenn, ennélfogva — valamint az 1729. évi XXIX. t.-cz.-ból²⁾

¹⁾ A következőkre nézve forrásul szolgál általában a M. Tud. Akadémia Egyh. és Bölcs. Fol. 9. sz. kézírata: »*Conspectus Systematis Negotij Piarum Foundationum.*«

²⁾ »Ő sz. Felsége az ifjúság iránt viseltető atyai kegyessége és a kegyes alapítványok iránti apostoli buzgalmánál fogva kegyelmesen elrendelte, hogy a *mostani zágrábi püspök*, mint Ő sz. Felsége *különösen arra rendelje*, az országgyűlés végeztével a maga megyéjében levő bármely kegyes alapítványok, papnöveldek, vagy az egyházi vagy világi ifjak számára rendelt tápintézetek és tanodák felügyelését, a számadásoknak megvizsgálásával és annak kinyomozásával, vajjon az alapítványoknak elégtétetik-e? eszközölje.«

kifolyólag a jelenlegi zágrábi püspököt a maga egyházmegyéjére nézve ily felügyelet és nyomozás teljesítésére különösen kirendeltük (specialiter delegassemus) — úgy Magyarország érsekeinek és püspökeinek is az ő egyházmegyéjükre s az ottani seminariumokra, collegiumokra s convictusokra nézve hasonló megbízatást adván (parem Delegationem facientes), komolyan meghagyjuk nekik, hogy mindegyikök a saját egyházmegyéjében levő seminariumok, collegiumok és convictusok állapotát, úgyszintén azt, vajjon az alapítók szándéka mennyiben teljesült s mennyiben nem, mind a jelenre, mind az elmúlt tíz évre (vagyis 1722-ig bezárólag) gondosan nyomozza ki; továbbá állapítsa meg, vajjon azokban legalább annyi növendék nyer-é ellátást, amennyit az alapítvány megenged, — s mindezekről királyi helytartótanácsunknak időről időre, sőt minden évben hű jelentést tegyen, és a nevezett seminariumok és convictusok igazgatásáról forma szerint készült számadásokat mutasson fel betekintés végett nevezett helytartótanácsunknak . . . »

Ennek a rendeletnek is csak nagy későn volt meg a kellő fogamatja. Molindes Ferencz jezsuita tartományfőnök azonnal felír ellene s igyekszik a Jézus Társaság intézeteit a rendszeres felügyelet alól kivonni.¹⁾ Az ügy későbbi fejleményei bizonyítják, hogy ez sok helyütt sikerült nekik. Ellenállásukban igen nevezetes mozzanat az, hogy a püspöki látogatásokat az 1715. évi LXXIV. és 1723. évi LXX. t.-cikkek idézésével iparkodnak jogtalanoknak feltüntetni s a királyi reservált jogok védelme alá bújnak egyházi ordinariusaik ellenében. A kancellária még 1753-ban is²⁾ hiába sürgeti az alapítványok megvizsgálását s a számadások felterjesztését, a helytartótanács pedig egyre halasztást kér, bővebb információk szükségével védekezik, de lényegileg nem bírja előbbre vinni e fontos ügyet. — A jezsuiták, a hol lehetett, nehézségeket gördítenek továbbra is a királyi delegatusok vizsgálatai elé. A gróf Csáky primás rendeletéből Budára kikül-

¹⁾ O. L. H. T. Lad. C. fasc. 8. fund. A kegyesrend főnöke ellenben készséggel kijelenti, hogy a nyitrai és a debreczeni convictusokat illetőleg engedelmeskedni fog a királyi intézkedésnek.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 322 ex 1754.

dött gróf Batthány Ferencz pozsonyi prépost látogatása ellen (1755) erősen tiltakoznak s csak »post multas tergiversationes et renitentias« vetik magukat alá a vizsgálatnak.¹⁾ Mikor 1756-ban arról értesül a Felső, hogy némely alapítványok rendetlenül kezeltetnek, s különösen a tőkék biztosabb elhelyezését kívánja szigorúbban ellenőriztetni,²⁾ Zetlacher Pál jezsuita provinciálisnak ismét sikerül az intézkedés szigorát enyhíttetni s a püspökök helyszíni vizsgálatait korlátoltatni.³⁾

Általában a nagyszombati kir. convictus új épületének befejezését (1755) tekinthetjük a rendszerebb állami felügyelet kezdő pontjának. A jezsuiták vezetése alatt álló intézet a helytartótanács szorosabb felügyelete alá kerül, kormányhatósági jóváhagyással ellátott szabályzatot kap; 1757-ben pedig Barinay László helytartótanácsos királyi megbizással megjelenik Nagyszombatban, két kanonok társaságában vizsgálat alá veszi az intézetet s jelentése⁴⁾ alapján a convictus egész rendtartása módosul. —

De ha ilyképen a tanügyi célokra szolgáló vagyron kezelésének ellenőrzése körül, nagy későn bár, de végre mégis folyamatba jött az országos rendezés munkája, az oktatás szellemi részét illetőleg a hosszú idő alatt alig történt önállóbb alkotás.

Az 1732. évi december hóban tartott bécsi értekezlet,⁵⁾ melynek elnöke gróf Sinzendorff Lajos, tagjai pedig (Batthány Lajos gróf kivételével) németek, a magyarországi hitélet behatóbb gondozásáról tanácskozáván, figyelmét az oktatásra is kiterjesztette. A király a jegyzőkönyvre sajátkezűleg ezt írja: »Abból a czélből, hogy az alsóbb (trivialis) s egyéb tanulmányok is jobb karba helyeztessenek, meg kell írni a helytartótanácsnak, hogy vegye ismét tárgyalás alá ezt az ügyet, mely már előbbi országgyűléseken tárgyalatott s terjeszsze fel erre vonatkozó véleményét«. Látni való, hogy Bécsből

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Litt. Archi-Episcoporum, fasc. 2. No. 590. et 600 ex 1755/1756.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 30 ex 1756.

³⁾ O. L. H. T. Lad. C. fasc. 8. fund.

⁴⁾ O. L. H. T. Lad. E. fasc. 18. fund.

⁵⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 28 ex 1733.

indúlt ki a figyelmeztetés az iskolaügy javítására, mely az 1715. évi diéta buzgólkodásának rövid fellobbanása után (a vagyoni felügyelet kivételével) teljesen feledésbe ment, s magának a királynak kellett intézkednie, hogy a rég elejtett fonál újból felvétessék.¹⁾ Csakhogy a helytartótanács e sürgetésnek daczára sem intézkedett. A tanulmányok szerves reformjáról a hatvanas évekig többé nincsen szó, mert az 1735. évi császári patensek »Az iskolák berendezéséről« csupán a Jézus Társaság iskoláira vonatkoztak s különben is szerény módosításai a jezsuita provincia közösségénél fogva Ausztriára ép úgy kiterjedtek, mint Magyarországra.

És nemcsak az országos rendezés munkája posványosodott el, hanem még egyes kiemelkedő intézmények sem léphettek ki a rendszertelen tervezés stádiumából, mihelyt országos jelentőségűeknek látszottak. Ennek egyik tanulságos példája a Magyarországon tervezett, de létre nem jött *kir. nemesi (lovagi) akadémia*.

Az ország jobbjai — mint fennebb említettük — hovatovább élénkebben érezték oly felsőbb tanintézet hiányát, melyben fiaik nemcsak latin nyelvet és scholastikus bölcseletet, meg némi hazai jogot tanulhassanak, hanem megismerkedhessenek mindazzal, amit a művelt társaságban megforduló, előkelő származású urfítól, a közhivatalok született várományosától megkivántak.²⁾ Már nem tartották elégnek, hogy latinul pe-

¹⁾ O. L. Ud. Kancz. No. 33. Conc. e Martio 1733. és No. 16 e Junio 1734.

²⁾ »Extant quidem piae multorum Foundationes pro Juventute Scholastica in Regno institutae, sed hae Educationem Juvenum, praecipue saecularium, vix ultra promovent, quam ad sola duntaxat Scientiarum Elementa; qui dum e Scholis exeunt, ut plurimum praeter Lingvam latinam et quasdam e Philosophia Ratiocinationes, vix aliud referunt, ac demum apud Advocatos, diversaque Fora Jurium serviendo, Rem Politicam et Juridicam, vel potius Artem litigandi in mutuum exitium condiscunt. Et his demum Terminis clauditur tota Scientiarum Moles, quibus ad praesens Juventus Patria erudiri consuevit, ut merito admirandum, nec alteri, quam Talentorum Praestantiae tribuendum sit, si qui Patriae Filiorum Studio et Industria privata usque eo se perficiant, ut scientiarum Nomen, non inani Titulo, promereantur.« O. L. H. T. (1742. XI. 28-iki felterj.). Lad. E. fasc. 13. fund.

rorálhasson s a syllogismusok útvesztőiben eligazodjék: elvár-
ták, hogy tudjon egy-két nyugati élő nyelvet (a németet és
franciát), ismerje meg a physika újabb vivmányait, értsen
a mértanhoz, földrajzhoz, helyrajzhoz, legyen jártas a pol-
gári és katonai építészet elemeiben, az államok politikai tör-
ténétében, a chronológiában és éremtanban, a nemzetközi jog-
ban; tudjon vivni, tánczolni, lovagolni, — szóval: legyen
ügyes, szellemes, sokoldalú, érdekesen társalgó, széles látó-
körű, könnyed taglejtésű és járású világfi. Ily nevelést akko-
riban csakis a lovagi akadémiák adhattak, aminők külföldön
a harminczéves háború bevégeztével mind sűrűbben kelet-
keznek. Így 1653-ban a kolbergi, 1655-ben a lüneburgi,
1680-ban a hallei, 1682-ben a bécsi (az alsó-ausztriai rendek
alapítványa), 1687-ben a wolfenbütteli, s utánuk a berlini,
liegnitzi, a bajorországi ettali, a franciaországi st.-julienni
stb. lovagi akadémiák.

Az 1741: XIII. t.-cz. a nagyszombati kir. nemesi con-
victust új életre látszott ugyan kelteni, de a törvényben fog-
lalt abbeli ígéretet, hogy a Felső »oly rendelkezést fog tenni,
mely a mai idők folyása szerint, a nemesi ifjúság nevelésére
és tanítására, s így az ország közjávára s előmenetelére
hasznosnak és megegyezőnek fog találtatni«, a most említett
nevelő intézetben nem láthatta megvalósítva a nemzet. Nem
olyan nemesi convictus lebegett az 1723: LXX. t.-cz. meg-
alkotóinak szeme előtt, minők a hazai gymnasiumokhoz kap-
csolt intézetek voltak, hanem külön tanári karral bíró, a
katonai és polgári közszolgálatra előkészítő, a legfinomabb
korszerű nevelést és képzést adó, magasabb rendű nemesi
akadémia.

Ekkor lépett fel tervével a nagy műveltségű, világlátott,
lángbuzgalmú Koptik Oddo, dömölki benczés apát.¹⁾ Eredeti-
leg, úgy látszik, nem akart mást, mint hogy Magyarországon
is meghonosítsa azt a Sz. Józsefről és Sz. Károlyról elnevezett
vallásos, lovagi társaságot, melynek tagjai fekete vagy kék

¹⁾ O. L. H. T. Lad. E. fasc. 13. fund. — Udv. Kancz. Conc.
Exp. 1742: No. 3. ex Nov.; 1743: No. 15 ex Nov.; No. 59. ex Apr.;
No. 72 ex Mart.; 1744: No. 19 ex Jun. — Litt. Cons. Ltlis: 1742:
No. 109. 488; 1743: No. 175; 1744: No. 54. 159; 1745: No. 197.

szalagon arany csillagot viseltek, s a katolikus hit szellemi védelmére és terjesztésére szövetkeztek pápai jóváhagyással. Utóbb e tervéhez fűzi a társaság céljainak szolgáló akadémiát is, melyet elejétől fogva magas színvonalon álló nevelő intézetnek gondolt, mindazokkal a tantárgyakkal, melyeket fent említettünk. Tervének változatos történetéből, melyet kitünő tudós tollából birunk,¹⁾ itt csupán a legfőbb vonásokat emelem ki.

Az idevonatkozó tárgyalási iratok szomorú tanuságot tesznek arról, mily végtelenül szegény volt ez az ország, valahányszor a contributiókat meghaladó bármely közcél megvalósítása forgott szóban. Országos közalap nem létezett. A főpapok és főnemesek minden erejüket kimerítették a háború céljaira szolgáló adakozásaikkal. Csupán az egyházi javadalnak üresedésekor befolyó összegek vagy ily természetű donatiós vagyonságok jöhettek művelődési intézményekre nézve figyelembe, de ez az alap is ingatag volt; a helytartótanács a földvári apátságra is gondolt, melyet azonban akkor még az augsburgi püspök élvezett; azokat a bizonyos fiscalitásokat pedig, melyek ez alkalommal szintén szóba kerülnek, a háborús idők okozta anyagi válságok közt komolyan alig lehetett számba venni. Így a sok tervelés, biztos anyagi alap híján, dugába dőlt. Pedig nem is oly nagy összegekről volt szó. Mikor még maga Koptik állott előtérben, a helytartótanács évi 18,500 frtban állapítja meg a fenntartás²⁾ költségeit; a pannonhalni főapát költségvetése sze-

¹⁾ Károlyi Árpád: Nemesi akadémia terve a múlt század első feléből. Századok, 1884. 1-21.

²⁾ A kiadások részletezése:

1. A gymnasiumi osztályokban, továbbá a philosophia, theologia, egyházjog és történelem tanítására alkalmazandó egyházi tanerők (összesen 20 tanár) ellátása a	
200 frt	4000 frt
2. Az államjog és közjog tanárának	500 »
3. A római és hűbérjog	500 »
4. A hazai jog	500 »
5. Nyelvmester díjazása	400 »

Átvitel 5900 frt

rint meg épen csak évi 5600 frtra volt volna szükség. Még ennél is kedvezőbb ajánlatot tett az osztrák-szent-keresztii és szentgotthárdi ciszterczita apát.

De nemcsak pénz hiánya buktatta meg a szépen ki-gondolt tervet, hanem az ügynek nem eléggé czéltudatos előkészítése és tárgyalása is. Voltaképen csakis Oddo tudta, hogy mit akar; a többiek, kik hozzászóltak a kérdéshez, részint tájékozatlanok valának a szorosan vett nevelésügyi mozzanatokban, részint tétovázóak javaslataikban, részint kevéssé lelkesek az ügy felkarolásában. Az akadémia helyének kérdése a legkülönbözőbb phasisokon ment keresztül. Először Mannersdorf és Oberwaltersdorf, tehát ausztriai területen levő községek szerepelnek, a leendő akadémia helyéül; azután sorban egymás után a vasmegyei Szent-Gotthárd, a moson-megyei Féltorony, a sopronmegyei Kis-Marton, a pozsony-megyei Magyarbél, majd Vác, Esztergom, Győr és Pannonhalma,¹⁾ a szerint, a mint egy-egy alkalmasnak látszó klastromi vagy kincstári épület kínálkozott az elhelyezésre.

Az akadémia létrejöttének legfőbb akadályja azonban kétségkívül az volt, hogy azok, kiktől a végdöntés kieszköz-
lése függött, őszintén nem is akarták a sikert. Heiligenkreuz és Szent-Gotthárd apátja oly fényes ajánlatot tett, mely egymagában is biztosíthatta volna az intézet felállítását; de

	Áthozat	5900 frt
6. Táncmester díjazása	400	»
7. Vivómester	400	»
8. Lóvaglómester	400	»
9. Hat komornyik à 125 frt	750	»
10. Szakács és konyhaeséléség	400	»
11. Világítás és fűtés	800	»
12. Házi szolga	100	»
13. Világi igazgató	500	»
14. Egyházi igazgató (ló-tartással)	1000	»
15. Ötven ifjú ellátása (à 150 frt)	7500	»
	<hr/>	
	Összeg	18150 frt

¹⁾ Károlyi Árpád id. értekezésében a pannonhalmi főapátnak az O. L.-ban (Udv. Kancz. Litt. Privv. fasc. 7. No. 204) utolsó levelét nem használhatta fel, mert az akadémiának Pannonhalmára tervezett felállít-
ásáról hallgat.

mikor szaván fogták, kibuvókat keresett s halogatta a dolgot; a pannonhalmi főapát kínálatának pedig (eltekintve a földvári apátság adományozásának kilátással nem kecsegtető feltételétől) Uhlefeld gróf udvari fő-kancellár ellenszenves magatartása miatt nem volt foganatja. Az akadémia ügyének utolsó nyoma az 1745. év elejére vezet, de minden további kapcsolat a tárgyiratokban megszakad.¹⁾ Már ekkor javában folytak a tárgyalások a Teréz-akadémia felállítására (1747), mely az udvari körök messzire ható politikai czélzatainak inkább felelt meg, mint egy magyarországi kir. nemesi akadémia. A magyar és ausztriai ifjak érintkezése — mely az akadémia tervezőit (Oddoval együtt) oly élénken foglalkoztatta, s melyben a magyar nemzet áthasonulásának kitűnő eszközét látták — sokkal jobban és hatékonyabban valósulhatott meg Bécsben, mint itt a hazában. Az anyagi szempont sem okozott már nehézséget: az alapítvány, melynek hiányát fájlalták a kir. lovag-akadémia tervezői, csakhamar felszínre kerül a báttaszéki apátság alakjában (1751). És ezzel a Magyarország területén felállítandó kir. lovag-akadémia terve is, legalább hosszú időre, el van ejtve.

II.

Mínthogy az alkotás képessége és lehetősége a magyar kormányzások körében a lehető legszűkebbre szorítkozott, szinte csodálnunk kellene, ha az ausztriai kormányzat a magyarországi tanügyet sorsára bízta volna, s meg nem ragadta volna az alkalmat az egyenlősítésre, saját intézményeinek változatlan átültetésére.

Ennek legelső kísérlete volt a magyarországi *theologiai és philosophiai tanulmányoknak* a bécsi egyetem normája szerint megkísérlett szabályozása.

¹⁾ A H. T.-nak 1744., VI., 30-án kelt utolsó felterjesztését (Udv. Kancz. Litt. Cons. 1745, No. 197.) nyilván már nem tárgyalta érdemlegesen a kancellária, a mint a beadványra írónnal vezetett következő egykorú megjegyzés mutatja: »Hac Literae non videntur fuisse relatae, cum nulla mentio earum in Protocollo Consilii (t. i. a kancellária tanácskozásainak jegyzőkönyvében) reperiatur.«

Mikor Van Swieten 1745-ben Bécsbe jött, vigasztalan állapotban találta a valamikor oly híres egyetemet. A tanulmányi rend elavult és hézagos; a vizsgálati eljárás tarthatatlan; az ellenőrzés semmis; a tudományos segédeszközök majdnem teljesen hiányoztak. Swieten reformjavaslatait mindenben jóváhagyja a királyné. Mindenekelőtt az orvosi kar szabályoztatott; következett 1752-ben (jún. 21. 25.) a theologiai és philosophiai, 1753-ban a jogi tanulmányok rendezése.¹⁾

Hogy miképen és kitől indult ki az ausztriai intézkedéseknek rákényszerítése hazai felső oktatásunkra, e kérdést homály fedi, mert a magyar udvari kancelláriának a theologiai és philosophiai tanulmányokra vonatkozó, első ily tárgyú előterjesztéséhez mellékelt német nyelvű vélemény,²⁾ melynek írója a konkrét javaslatot megteszi, nincsen aláírva. Kiderül ez iratból, hogy a primást is felszólították véleményének írásba foglalására, de az ő munkálata nem fogadtatott el. »Mivel pedig« folytatja a javaslattevő »nem forog fenn elegendő ok arra, hogy a bécsi egyetemnek a Felsőg összes birodalmi és országai részére kiszabott tervétől ebben az esetben eltérjünk, az újítás Magyarországra való átvitelének leggyorsabb és legbiztosabb módját abban látnám, ha Felsőged a Jézus Társaság ausztriai tartománya főnökének, mint a kinek hatósága alatt állanak a Magyarország egyetemcit és kiválóbb főiskoláit ellátó egyházi férfiak, legkegyelmesebben megparancsolni méltóztatnék, hogy a philosophiai és theologiai tanulmányokra nézve az egész bécsi normát haladéktalanul léptesse életbe Magyarországon is«.

Miután a jezsuiták, több rendbeli tárgyalás után, az új tanulmányi rendet a nagyszombati egyetemen életbeléptetni

¹⁾ Kink: Geschichte der Universität Wien, I. 1., 418—470.; 2., 254—275.; II. 532. kk.

²⁾ »Nota, die vor die kays. königl. Erblande vorgelegte Vorschriften für die Theologie und Philosophie, wie solche in Hungarn einzuführen, betreffend.« O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 251 ex 1753. Mihályfi Ákos (A papnevelés története és elmélete I. 254.) Trautsohn gróf bécsi érseknek s Debiel Lajos jezsuitának tulajdonítja a bécsi reformot. Ha így van (a mit Mihályfi nem bizonyít), valószínű, hogy a Magyarországra vonatkozó vélemény is tőlök ered. Pauler Tivadar az 1752. évi reformról még nem tud.

készeknek nyilatkoztak,¹⁾ a királyné a fenti javaslatot jóváhagyja, s 1753. évi október 16-iki kelettel már kimennek az udvari rendeletek az ország primásához, a jezsuita provinciálishoz és a helytartótanácsához.²⁾

E mű későbbi folyamán lesz alkalmunk a nagyszombati egyetem hittudományi és bölcsészeti karainak tanulmányi állapotát az 1765/6-ik évi nyomozások alapján részletesen megismerni. Az ott jellemzett tanulmányi rend nem egyéb, mint az 1752. évi bécsi reformnak 1753. évi magyarországi kiadása, s így e helyütt csak azt a néhány, kisebb jelentőségű eltérést érintem, melyeket a bécsi kormány a reform oktroyálásakor kénytelen volt Magyarországon engedélyezni. A bölcsészeti karon a philosophiai szakoknak három tanára volt Bécsben, míg Nagyszombatban beérték kettővel. Amott tanítják a természetrajzot, emitt nem. A theologiai karnak Bécsben külön tanszékei voltak a szentatyák olvasására és a szertartástanra (amazt a domonkosok, emezt az Ágoston-rendek látták el 1752 óta), melyeket a nagyszombati egyetemen nem kívántak meg; továbbá hiányzott Nagyszombatban 1753 óta a casuistika (theologia moralis) tanszéke; végül kevesebb idő jutott a szentírás-magyarázatnak, tekintettel a növekedéppapok nagy mértékű elfoglaltságára.

¹⁾ »Von Seite der Societät ist eine weithere Opposition umso weniger zu befürchten, als dem sicheren Vernehmen nach der Pater Generalis mittels eines nachdrücklichen Circular-Schreibens allen collegijs anbefohlen hat, dass sie die neue Schull-Verfassung durchaus genau befolgen und bey schwerer Animadversion nicht das mindeste dagegen einwenden, sondern dem Verlangen des Hoffis sich durchaus in tiefster Submission unterziehen sollen.« Kabineti előterjesztés (Nota). O. L. Ud. Kancz. »Ungarn und Siebenbürgen« fasc. 20.

²⁾ O. L. H. T. Lad. E. fasc. 7. fund. A jezsuita provinciálisnak szóló rendeletből: »Alteftam suam Majestatem Sacratissimam ad procurandum per Studiorum uniformilatem par omnibus suis Provinciis emolumentum resolvisse etc. . . . Eidem (Patri Provinciali) benigne committendum et mandandum, ut ipse Viennensem . . . citra ullam Immutationem quantocyus quoque introducat Methodum.« A Helytartótanácsához intézett leiratból » . . . ut nova Studiorum Methodus . . . per Hungariae quoque Regni Universitates et Academias . . . ad amussim observetur.«

A reformnak egyik legüdvösebb része az, mely szerint a Felsőg a philosophiai és theologiai tanulmányok színvonalának emelésére a Cassa Parochorumból felszerelési összeget engedélyez. Így az 1753-ik évben mindjárt 1200 forintot kapott a nagyszombati egyetemnek két kara könyvekre és tanszerekre.¹⁾ A Stephaneum 123, a Rubrorum 186, a Marianum 60 s az Adalbertinum 89 frton vettek theologiai és philosophiai műveket, görög és héber grammatikákat s szótárakat az intézetekben lakó növendékpapok részére; a kísérleti physika céljaira pedig 764 forinton vásárolták meg a legszükségesebb eszközöket, melyeknek jegyzéke mutatja, hogy e téren az előtt mily szegénység uralkodhatott hazánk egyetlen egyetemén.²⁾

A theologiai tanulmányoknak Bécsből kiinduló szabályozása azonban még nem volt befejezve. Ausztriában nem csak a főiskolák, hanem általában az egész hittudományi képzés színvonalának emelését tűzte ki céljául a kormány, s elrendelte, hogy a *szerzetes rendek házi theologiai tanulmányait* vezető tanárok ezentúl egyetemi vizsgálatot tartoznak tenni. Ezen üdvös intézkedést a királyné 1754. évi márczius hóban Magyarországra is kiterjeszté. Ertesíti a rendfőket, hogy ezentúl senkit sem alkalmazhatnak a házi theologiai studium előadására, a ki megelőzőleg valamely egyetemen képesítést nem szerzett, a szent-Benedek-rendnek pedig még külön is meghagyja, hogy állandóan két rendtagot küldjön az egyetemre a felsőbb tanulmányok rendszeres hallgatása céljából.³⁾ Hogy a királyné szigorúan ragaszkodott a rendelet végrehajtásához, abból következtetem, hogy a nagyon szegény Ferencz-rend lectorainak sem engedte el

1) O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 96 ex 1756.

2) Elektromos gép, magdeburgi féltékék, pyrometerek, prismák, »machina pro motu percussionis, aërometer, machina pro augenda vi electrica, machina pro tubis communicantibus, elater pro Machina Electricitatis in vacuo, machina 4 alarum pro exploranda resistentia aëris, machinae mechanicae, instrumentum paniometricum, magna regula dioptrica, furnus docimasticus« etc.

3) O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 76 ex 1754; Id. Res. in Neg. Stud. p. 3.

az egyetemi tanulmányt, bár jól megokolt folyamodványban kéri a maguk számára e kivételes kedvezményt.¹⁾

A nagyszombati egyetem *jogi karának újjászervezése* csak hét év múlva, 1760-ban következett be. Nagy hatással volt reá a bécsi egyetem jogi tanulmányainak szabályozása is, bár a kettő közt okozati összefüggés nincsen. Napi rendre kitzüzése egy mellékes körülménynek köszöni létét.²⁾ Székely Miklós jogtanár 1759-ben vétkes hanyagság és több rendbeli kifogások miatt elmozdított hivatalából, a mit a Felsőg jóváhagyott ugyan, de mivel a nevezett tanár védőiratában kiméretlenül feltárja azt a sok hanyagságot és szabálytalanságot, melyek idő folytán a jogi kar tanulmányi rendjébe büntetlenül belopóztak, a királyné az egész jogi kar rendezése tárgyában sürgős javaslatot kíván.

Feltűnhetik, hogy a bécsi kormány 1753-ban beérte a nagyszombati theologiai és bölcsészeti karok reformjával, s ugyanakkor nem kívánta meg a hazai jogi tanulmányok szabályozását is. Erre több oka lehetett. Egyik kétségkívül a jogi kar fentartására szolgáló alap vagyoni helyzetében rejlett, a mely költségesebb újításnak útját vágta. A másik ok talán politikai természetű. A bécsi kormány célzataival jobban vágott össze a hazai jogi tanulmány elmaradottsága, mint felvirágzása. Mert a világi tanárookra bizott jogtanítás, mely a közigazgatási és politikai életpályákhoz vezetett, kihatásában egészen más perspektivát nyithatott, mint az akkori philosophia és theologia. Kérdés merülhetett fel, kívánatos-e a hazai jognak Nagyszombatban rendszeresített tanfolyamába bebocsátani az újabb szellemet, mely előrelátható következménye leendett a modernebb államjogi elméleteknek? Végül, az sem volt kizárva, hogy ily szabályozás a bécsi egyetem jogi hallgatóinak számát megapasztná. E feltevések önként eszünkbe jutnak, ha fontolóra vesszük, hogy a Bécsből jövő

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 307 ex 1754.

²⁾ A jogi kar szabályozására vonatkozó forrásaim: O. L. H. T. Lad. C. fasc. 47. fund; Udv. Kancz. Or. Ref. 188 ex 1760; Concept. Nr. 4 ex Nov. 1760. — Protocollum I. Facultatis Juridicae ab Anno 1759—1785 deductum. Ex Instituto Diplomatico-Historico Martini Georgii Kovachich, Budae d. 21 Aug. 1796. M. Nemez. Múz. k. ir. Föl. Lat. 72.

felszólítás a helytartótanáctól várja a reformjavaslatot, s nem az ekkortájt már magas színvonalon álló, bécsi jogi tanulmányt kívánja mintának vétetni. Volt gondja a bécsi kormánynak arra, hogy a bécsi jogi studium igazi tudós főiskola legyen, a nagyszombati jogi kar pedig a legkisebb provinciális egyetemek szűk korlátai közt maradjon.

Pedig e karnak tanulmányi állapota a költséges és nagyméretű rendezésre ugyancsak rá volt szorúlva. Magyarországon sem a katolikus, sem a protestáns főiskolákon ez idétt jogot nem lehetett tanulni. — A protestánsok kitünő jogismerői külföldi egyetemeken képződtek. »Az én koromban« mondja Kazinczy ¹⁾ a század hatvanas éveiről, »Patakon és Debreczenben még nem tanítanak hazai törvényt, nem még magyar történetket Mely törvényeinken állapodik vallásunk, s mi az a bécsi, három nickelsburgi, linczi, szathmári béke, azt én Patakon nem tudtam, azt későbbben tanultam meg. Szülei (az ifjút) patvariára adák, s ott a praxis és egy ízetlen iszonyú vastagságú Huszti csinálák oly prókátorrá, milyen philosophia nélkül a közönséges fejből válhatott«. A Foglár alapította egri jogi iskola csekély számú tanítványaival s aránylag korlátolt anyagi erejével nem pótolhatta a hiányt. S hogy 1760 előtt milyen volt a nagyszombati jogi studium, azt fogyatékos forrásaink is eléggé hiven tükröztetik vissza.²⁾

A tanároktól még a jogi doctoratust sem követelték meg s beérték a philosophiai magisteriummal s ügyvédi censurával. Tényleg nem is találunk a professorok sorozatában jogi doctort. Zelenay és Nitray tanárok csak 1770-ben, a második reform alkalmával graduáltattak, mert különben elvesztették volna állásaikat. Külön előadó terem a jogi karon nem volt; egy theologiai hallgató tremben kellett a tanároknak

¹⁾ Pályám Emlékezete (Abafi kiadása) 44. l.

²⁾ A jogi karnak 1759-ik év előtti jegyzőkönyveit a nevezett Székely Miklós elsikkasztotta s úgy látszik, megsemmisítette. A jelölt év előtti állapotokat azonban a később felterjesztett tanári zárójelentések összehasonlító adataiból ismerhetjük meg. Így Zelenaynak 1760. évi és 1766. évi beszámoló jelentéseiből, melyekben visszatekint arra, a mi volt, s büszkén említi az azóta tett haladást.

nak és joghallgatóknak meghuzódniok, még pedig oly időben (reggel 7—8, d. u. 1—2), mely más szükségletek kielégítése után mintegy kegyelemképen maradt fenn. A reggeli óra a hazai jognak, a délutáni a római jognak volt fenntartva. — A hazai jog tanfolyama így volt beosztva: az egyik tanár az elméletet, a másik a gyakorlati részt adta elő, de nem párhuzamosan (a mi hely szűke miatt nem volt lehetséges), se nem évenként váltakozva, hanem úgy, hogy az elmélet tanára egy hónapig előadást tartott, s ezen idő elteltével a tantermet és leckeórát megkapta a praxis tanára, kinek tiszte egy hó múlva szintén lejárt s ismét az elmélet tanárára szállt. Így hát a hazai jog tanárai csak 6 hónapig tanítottak s minden második hónapban vacatióztak, jobban mondva, magánfelcük pörös ügyeit intézték. Az egész hazai jogi tanulmányt soha senki sem hallgatta végig, mert az elméleti részt csak 15, a gyakorlati részt 12 év alatt végezte be a szaktanár. A köteles idő 2—3 év lévén, össze nem függő, az egész anyagból kikapott részletek ismeretére szorítkozott a joghallgatók tanulmánya. A hazai jog tanárai kézikönyvet nem használtak, hanem mindent dictáltak; ha pedig maguk nem jelentek meg az előadáson, — a mi nem volt ritkaság — valamelyik jobb hallgatójokat bízták meg a dictálással. A hallgatók száma évenként 16 és 25 közt váltakozott, de ezeknek csak egyik része volt igazi joghallgató (vagyis végzett philosophus), a másik rész érdeklődő bölcselethallgatókból került ki. Tételtek védelmezése és megvitatása rendszerint nem divott. — Mindez valódi satirája volt a főiskolai tudományos tanításnak, úgy hogy mikor Székely Miklós a jogi kar tátongó sebeit felfedte, a hanyatlás a legalacsonyabb mértéken is alul maradt.

A helytartótanács, mikor Bécsből megjött a reformálás parancsa, az egri jogi tanulmány berendezésére vetette tekintetét. A fegyelméről és tanulmányi rendjéről híres tanintézet szabályait alkalmazhatóknak tartotta a kormányshoz Nagy-szombatban is, és az egri normát vette át csekély módosítással. Jóllehet ily módon jelentékenyen megjavult az egyetem jogi karának állapota — a jus patrium tanfolyamának két évre összevonása, a szorgalmi idő pontos betartása, a hazai

jogtanítás váltakozó rendjének helyesebb beosztása, Huszti művének alapul vétele voltak e szabályozás legfeltünőbb jelenségei — a bécsi kormány biztosítani kívánta a tanulmányok olynemű külső menetét is, a minő a bécsi egyetemen honolt, s a hazai jog tanítását érintetlenül hagyva, Vitriarius, Heineccius és Westembergius tankönyveit rendelte el a többi jogi szakok előadásainál használandó kézikönyvekül. Az egyenlősítést e téren is megvalósítani igyekezett, de csak a tanulmányok egy részének formai berendezésében, s épen nem a színvonalat illetőleg. Mert ha a nagyszombati egyetem jogi karának 1766. évi állapotát a bécsiével hasonlítjuk össze, legott szemünkbe ötlük, mily bőséges gondoskodás történt az utóbbiról, s szabályozott voltában is mennyire elmaradt tőle az előbbi. Bécsben öt, Nagyszombatban négy tanár; amott a teljes tanfolyam öt éves, emitt 2 éves; amott rendszeres doctori szigorlatok, emitt csak végvizsgálatok; Bécsben kitünő szakfértiak (Riegger, Banniza, Martini) magas rangban (udvari tanácsosi czimvel) és 2000, 3000, 3500, 4000 forint fizetéssel, Nagyszombatban a középszernél is alacsonyabb képzettségű fiscalisok, kik nevöket egyetlen kiváló tudományos alkotással sem örökítették meg, 500—800 forint fizetéssel. — A hatvanas években végbement első szervezés épen csak a legelemibb hiányokat s rendtelenségeket szüntette meg; egyetemi színvonalra a jogi oktatás az akkori követelmények szerényebb mértékéhez képest sem birt felemelkedni minden szabályozó kísérletnek daczára.

Ime ennyire szorítkozik az, a mi Mária Terézia uralkodásának első két évtizedében a tanügy országos intézése körül történt. Arra, hogy az oktatásügy a kormányzések kebelében rendszeresen tárgyalassék, akkoriban senki sem gondolt. A protestánsok iskoláit sem mint oktató és nevelő intézeteket, hanem mint vallási objectumot ellenőrizte a kormány; a katolikus iskolák pedig annyira összeforrtak az államhatalom czélzataival, hogy szellemi állapotuk nyilvántartását, és nevelői vagy tanítói rendszerök szabályozását ekkor még a kormány nem is tekinthette szorosán vett politikai feladatnak. Teljesen az egyházra, a maga egyházára bizta mindazt, a mi a tanügy vagyoni részébe nem vágott, a mi szellem,

ige, tanítás és könyv volt. Néha egy-egy ötlet alkalmából tett vagy próbált tenni szerves ir'ezkedést is, de különösebb eredmény nélkül; a szomszéd Ausztria állami közigazgatásának kifejlődésére volt szükség, hogy törvényes kötelességének teljes tudatára ébredjen az ország kormánya. De mielőtt e fordulat előjeleit megfigyeljük, meg kell még ismerkednünk a nem katolikus iskolák jogi viszonyával s azokkal az elvekkel, melyek szerint az ország kormánya ezen iskolák működését elbirálta.

MÁSODIK FEJEZET.

Az oktatás, mint a vallásgyakorlat része.

I.

Még a XVII. század első évtizedeiben hazánk magyarlakta területeit aránylag kevés katolikus iskola mellett számos protestáns iskola lepte el. A reformatio térfoglalása idejében, s utóbb a katolikus részről állandóan kifogásolt, de tényleg becikkelyezett bécsi béke biztosítékai mellett, hatalmas főurak és nádorok pártfogásával, kik közül elég Révay Ferenczet, a Nádasdiakat, Horváth-Sztansich bárót, Illésházy Istvánt, Thurzó Györgyöt említenem, a protestánsok iskolaügye gyors virágzásnak indult. Nemcsak városok, hanem vagyonos nemesek is alapítanak iskolákat. Számos kis gymnasium (partikula) és curialis iskola keletkezik a nagy anyaiskolák árnyékában.¹⁾ A Pázmány Pétertől vezetett ellenreformatio kihatása ez iskoláknak egy részét már a század első felében elsöpörte. A »magyar scholák között legfőbb és nevezeteseb« csepregi iskola, »a mellyben háromszáz és több szép ifjúnak Szép száma megvala«, már 1644 körül feloszlott, a mikor pártfogója Nádasdy Ferencz gróf visszatért a

¹⁾ Rezik »Gymnasiologia evang. Hungarica. 1728« cz. (budapesti) kéziratában (M. N. M. Quart. Lat. No. 29, és Fol. Lat. 59) 16 curialis, 20 szabad királyi, 32 kisebb városi iskolát és számtalan Schola pagensis ir le.

katholikus egyház kebelébe. A Thurzó-család bittsei iskolája 1630 körül szűnt meg.¹⁾

De csak a század második felében következik be teljes nagyságában a protestáns iskolák országos válsága, melynek előzményeit a későbbiek megértése végett közelebről is meg kell ismernünk.

Egészen II. József türelmi rendelvényéig, minden kormányhatósági intézkedés, mely a protestánsok vallásgyakorlataira s annak lényeges részét képező iskolatartásukra vonatkozik, az 1681. évi soproni országgyűlésen hozott XXV. és XXVI. törvénycikkekben gyökerezik. Ez az egyedüli jogforrás, melyből merít a kormányhatalom, a mi már magában jellemző, ha megfontoljuk, hogy e törvény a protestánsok ellenkezésével jött létre, míg viszont a bécsi és linczi békekötéseknek a katolikusok tiltakozása mellett hozott s a protestánsokra nézve kedvező rendelkezései figyelmen kívül maradnak.

E törvénycikkek szembeötlően magukon viselik azoknak az eseményeknek a nyomait, melyek a Wesselényi-féle összeesküvés előtt és után országszerte lefolytak. A hűtlenség nagy bűne, mely napfényre került, alkalmat adott a protestánsok iránt való régi bizalmatlanság megerősödésére, mert hiszen az országos mozgalmaknak, conventiculumoknak, és a dolgok fennálló rendjét kifogásoló nyílt és titkos értekezleteknek résztvevői, a várakat ellepő német zsoldosok szidalma-zói, a törökök oltalmát kereső urak és köznemesek túlnyomóan protestáns vallásuak voltak, avagy azokkal a szabadság megmentése végett a legszorosabb szövetséget kötötték.²⁾ Részben felségsértés és pártütés vádjainak örve alatt idézte meg 1674-ben Szelepcsényi Pozsonyba az országnak nagyszámú protestáns lelkészeit s tanítóit, »mint a közelebb múlt években Ő Felsége ellen néhány gonosz ember által szervezett lázadás részeseit«, s ezen jogczím alatt fosztotta meg őket a pozsonyi bíróság lelkészi s tanítói tisztóktól, s küldötte az állhatatosakat gályarabságra vagy börtönökbe.³⁾ Törvény

¹⁾ Rezik: id. m. I. köt. fol. 164. r. kk.

²⁾ Pauler Gyula: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. Budapest, 1876. (Számos helyen.)

³⁾ Sárosp. kézír., p. 265., 277—280.; Ribini: Memorabilia Eccl.

szerint őket illető templomaikat, egyházaikat, gymnasiuinaiakat és iskoláikat sok helyütt erőszakosan elfoglalták. S mikor a várva várt soproni országgyűlés a tetemes kisebbségben levő protestáns Rendek közbejöttével megnyílt, az ellenök szított közhangulatból kifolyólag szabad vallásgyakorlatuk s iskolatartási joguk kilencz rendbeli tiltakozó és kérelmező folyamodásaik ellenében sem kerülhette ki az önkényes korlátozást.

Az 1681-ik évi XXV. t.-cz. általánosságban biztosítja a vallás szabad gyakorlását, a rá következő XXVI. t.-cz. azonban az ország területén levő helységeket és törvényhatóságokat a protestánsok nyilvános vallásgyakorlata szempontjából három kategóriába osztja.¹⁾

Az első csoportba tartoznak az úgynevezett *articularis* helyek. Azokban a vármegyékben, melyek az elmúlt zavarások és pártütések színhelyei voltak, nem mindenütt engedi meg a törvény a protestánsoknak vallásuk szabad (azaz: nyilvános) gyakorlását, hanem megjelöli név szerint az e végből engedélyezett helyeket. Ezeket a vármegyéket az akkori nyelvhasználat »restringáltaknak« mondotta. Számuk 11, u. m. Vas, Sopron, Pozsony, Nyitra, Bars, Zólyom, Turócz, Liptó, Árva, Trencsén és Szepcs megyék. E megyékben a következő helyeket jelöli meg a törvény olyanokúl, a melyekben a protestánsok királyi biztosok által kiharított területeken szabadon gyakorolhatták vallásukat s tarthattak fenn nyilvános iskolákat: Vas megyében Dömölk és Nemescsó, úgyszintén Felső-Eőr; Sopron megyében Vadosfa és Nemeskér, Pozsony megyében Réte és Puzsta-Födöcs, Nyitrában Nyitra-Szerdahely és Sztrázsa, Barsban Simony és Szelezsény, Zólyomban Osztróluka és Garamszeg, Turóczban Neczpál és Ivánkofalva, Liptóban Hibbe és Nagy-Palugya, Árvában Felső-Kubin és Isztebnye, Trencsénben Szullyó és Zay-Ugrócz. Szepcsben Gerghó (Görgő) és Toporc vagy Batizfalva. Ezen-

Aug. Conf. Posonii, 1789. II. p. 21. kk. — Szalay L.: Magyarország tört. V. köt. 205. kk. II.

¹⁾ Corp. Jur. Hung.; Ribini: id. m. II. 54--55.; Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. Budapest, 1893. III. 410. kk. II.

felül engedélyezett helyeknek nyilvánítja a törvény Magyarországnak (akkori) alsó részeiben Pozsony és Sopron városait, továbbá Trencsént, Modort, Körmöcbányát és Besztercebányát, a felső részekben pedig az összes szabad királyi és bányavárosokat.

A második csoportba tartoznak Zala, Veszprém, Győr, Komárom, Abaúj, Sáros, Zemplén, Ugocsa, Bereg, Torna, Gömör, Borsod, Hont, Nógrád, Heves- és Külső Szolnok, Pest-Pilis-Solt, Szabolcs, Ung és Szatmár megyék. Ezekben a törvény már nem szorítja a protestánsok vallásgyakorlatát bizonyos meghatározott helyekre, hanem úgy intézkedik, hogy ott, a hol a protestánsok az 1681-ik évig és évben szabad vallásgyakorlatuk tényleges birtokában voltak, ennek élvezetében tovább is megmaradnak. Ezek voltak az ú. n. »privilegiált vármegyék.«¹⁾

Végül, a harmadik kategóriába sorozza a törvény a végeket (in confinibus Regni), melyek 1681-ben, a török hódoltság tartama alatt, mélyen benn voltak az ország szívében. E végterületeken a következő articularis helyeket találjuk: a kanizsai kapitányságban Szent-Grótot; a győriben Tihanyt, Vásont, Pápát, Veszprémet, Győrt és Komáromot; az előhegyiben Lévát, Korponát és Füleket; a felső-magyarországi-ban Putnokot, Onodot, Szendrőt, Tokajt, Kállót és Szathmárt.

Jóllehet ilyképen több oldalról korlátok közé szorította a törvényhozás a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, méltányos alkalmazással a törvénynek sérelmes intézkedését enyhíteni s idővel tűrhető állapotokat teremteni könnyű lett volna a kormánynak. Sajnos, a későbbi fejlemények azt bizonyítják, hogy az irányadó körök mindaddig nem nyugodtak, míg a törvény eredeti értelmét meg nem másították

¹⁾ Sp. kézirat, p. 494—5: »Ami több czikkelyeit illeti a patensnek azok mind a *restringált* felsőbb Vármegyékre, az holott articularis helyek assignáltattak, néznek«, »mert a mi a patensben (t. i. az 1714. ápr. 28-án kelt rendeletben) van, arról, hogy még az armalisták is Prédikátorokat tartanak magoknak, az a *restringált* Vármegyékről szól, és nem a *Privilegiáltokról*, aminémű Torna, azhol szabados vi articuli 25 et 26 anni 1681 az Exercitium.«

s a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatát végre is teljesen az uralkodó hatalom tetszésétől függővé nem tették.

Csakhamar nyilvánásra jutott e törekvésük az 1687-ik évi országgyűlésen. A protestánsok elpanaszolják, hogy Kassán, Alsó-Metzenzéfén, Sárospatakon, Eperjesen, Bártfán, Kis-Szebenben, Nagybányán, Lőcsén, Kézsmárkon, Zólyomban, Korponán, Besztercebányán, Sopronban, Ruszton, Kőszegen, Légradon, Komáromban, Pozsonyban, Szentgyörgyön, Bazinban, Modorban, Nagyszombatban, Trencsénben, Zsolnán, Rózsahegyen, s másutt részint egészen megfosztották őket templomaiktól és iskoláiktól, részint a város végére utasították őket, alkalmatlan, piszkos és elhagyatott helyekre.¹⁾ Panaszaiknak más foganatjok nem lett, mint hogy a soproni törvényczikkek *még* érvényben levőknek nyilvánították.²⁾

Ez a »még« szó az 1681. évi törvényből hiányzik. Jól tudták a katolikus Rendek, hogy ez az egy szó mily hatalmas fegyvert ad a kezökbe a soproni czikkelyek ellenében. Ha e törvények *még* érvényesek, nyílt kérdés, vajjon jövőben is azok maradnak-e? Nem állandó, befejezett intézkedésről van tehát szó, hanem csak ideiglenesről, megmásíthatóról, mely fölött Damokles kardjaként lebegett egyetlen szócska. »Tudjátok«, mondá Barkóczy egri püspök 1749-ik évi kánoni vizsgálata alkalmával a megrettent bártfai protestánsoknak³⁾ »Tudjátok, mily alapra támaszkodik szabad-

¹⁾ Bécsi es. kir. belügym. levéltár: Fremde Gegenst. 1 ex 1687 (1. Abth. No. 138). -- V. ö. Zsilinszky: id. m. III. 556. s. kk.

²⁾ 1687: XXI. t.-cz. »mindazonáltal a jó házi esend és békéért, s az ország belső nyugalmaért, miután Ő szent Felsőge kegyéből s kegyelméből a fentirt törvényczikkeket *még* érvényeseknek lenni legkegyelmesebben kijelentette« stb. V. ö. Ribini: id. m. II. 68. kk. II.

³⁾ Collectanea Hist. Ecclesiast. Bartphensis Augustanae Confessionis addictorum Ecclesiae. M. N. M. kézír. ut. 1105. -- V. ö. Andr. Schmal: Adversaria ad illustrandam hyst. Ecclesiasticam Evangelico-Hungaricam (1765). M. N. M. kézír. Lat. 1182, p. 582: »Quae particula *adhuc* uti gravis est, ita ius et libertati Evangelicae, ut quam plurimum, perniciosissima Hinc otiosus ille Medicus Bachmegeyi licenter insultat Evangelicis: nos propter quinque literas *Adhuc* non tantum ad leges, quam ad gratiam Regiam oculos levare debere, et adiciit: *Adhuc* toleramini; *adhuc* vobis permittitur liberum Religionis exercitium, sed quousque?«

ságtok és vallástok gyakorlata? E három szóra: *még* fenn-tartani kívánja?!»

És volt még más is, a mi a protestánsokat aggasztotta. Az 1681. évi XXV. t.-cz.-nek azt a kikötését, mely a földesurak jogát épségben tartatni rendelte (salvo jure dominorum terrestrium), nem törölte el az 1687. évi törvényczikk; e kikötés pedig bő alkalmat adhatott arra a magyarázatra, mely szerint egészen a földesurak tetszésére van bízva, melyik vallásnak a gyakorlatát engedik meg uradalmaikon.

Végül, az *articularis* helyeket is másképp magyarázták a katolikusok, másképp a protestánsok; amazok azt állították (s kétségkívül eltalálták a törvényhozók többségének igazi célzatait), hogy a protestánsoknak kizárólag csakis a törvényszabta helyeken lehet vallásukat nyilvánosan gyakorolniok s másutt épen nem; a protestánsok viszont úgy érveltek, hogy a törvény a megjelölt helyeket különösen kiemeli a vallásgyakorlat tekintetéből, kívülök azonban e gyakorlat másod sorban egyébütt is meg van engedve. A katolikus értelmezést a kormány azonnal magáévá teszi a végrehajtásban s a nem *articuláris* helyek protestáns templomait és iskoláit bezáratja.

Nagy ideje volt már a törvény helyes magyarázatának. Ezt czélozta Lipótnak 1691. évi április 2-án kelt diplomája, a hírhedt *Explanatio Leopoldina*,¹⁾ melynek világossága nem hagyott ugyan fenn kívánni valót, de a protestánsokat végleg megfosztotta minden reményöktől. E rendelet szerint épen csakis a megjelölt helyeken gyakorolhatják nyilvánosan vallásukat, minden más helyen teljességgel tartózkodniok kell mindattól, a mi a nyilvános *exercitiummal* összefügg, tehát iskolák felállításától s fenntartásától is. E föltre nem érhető intézkedést még súlyosbította a rendeletnek végső pontja, mely a végrehajtást a hely színére kiküldendő királyi biztosokra ruházza.

Hogy a királyi *explanatio* a valóságban mit jelentett, csakhamar kitünt, mikor Kollonich Lipót jutott az esztergomi érseki székre (1695). A primásnak gondja volt rá, hogy

¹⁾ *Idea Religionis*, M. T. Akad. kézír. Egyh. és böles. fol. 8.

királyi biztosokul olyanok küldessenek, kiktől jót remélniök a protestánsoknak alig lehetett. Fronk Trencsénben, Borschitzky Beszterczebányán, Kalmanczay Bártfán az ágostaiak prédikátorait elmozdították, vallásgyakorlatukat beszüntették, iskolákat bezárták. Mindezeket s hasonló más sérelmeket tetézte azután amaz újabb királyi rendelet, mely a véghelyekről intézkedett. Mivel a törököt uraló részek Lipót győzedelmes hadainak segítségével nagyrészt visszakerültek a Habsburg-ház birtokába, az 1681. évi XXVI. t.-cz.-ben a végekre nézve megjelölt articuláris helyek elvesztették ebbeli jellegüket s a kormány magyarázata szerint elvesztették a protestánsok is e helyeken vallásuk szabad gyakorlatának jogát.¹⁾

Ime, látjuk magunk előtt a lejtőt, melyre a protestánsok ügye jutott. Fokról fokra szűkebb korlátok közé szorulnak, lépésről lépésre elvesztik a bécsi és linczi békekötések kijelölte alapot: »Ő Felsége a Magyarország területének határain belül élő Karokat és Rendeket összesen és egyenkint, és pedig mind az országnagyokat és nemeseket, mind a szabad királyi, úgyszinte közvetlenül a koronához tartozó kiváltságos városokat, nemkülönben a Magyarország véghelyein élő magyar katonákat saját vallásukban és felekezetökben schol és soha sem fogja megzavarni, sem mások által megzavartatni vagy gátoltatni nem engedi.« Így szólt száz évvel előbb a bécsi béke 1. pontja.

A Rákóczy-féle felkelés, melyben a protestánsok közül igen sokan vettek részt, újból gyanúba keverte őket. Súlyos következményeit csakhamar érezniök kellett. Józsefnek a felkelések tartama alatt kibocsátott, 1709. évi december 12-én s 1710. évi november 10-én, továbbá Elconorának 1711. évi szeptember 28-án kelt rendeletei fogalmazásukban még enyhébbeknek, sőt a fennforgó viszonyok közt elég méltányosoknak látszottak; miután azonban a szatmári béke meg volt kötve, s a külhatalmak pártfogása is megszűnt, teljes valójában megismerhették a protestánsok helyzetüket III. Károlynak 1714. évi április 28-án az országgyűlés folyamán kiadott

¹⁾ Ribini: id. m. II. 94. kk. II.

pátenséből.¹⁾ Az intézkedésnek hangja is szokatlanul kemény.²⁾ Ámbár jól tudták a protestánsok — úgymond a rendelet, — hogy a megszabott korlátokon belül kell maradniok, az esztergomi érsek s a többi katolikus egyháznagyok mégis azt jelentették, hogy az ágostai és helvét hitvallásuk a törvényeket és szabályokat semmibe sem veszik, az elmúlt förtelmes felkelések alatt nyilvános vallásgyakorlatukat oly helyeken honosították meg, melyek az 1681. évi törvényczikkben nincsenek megnevezve, egyebek közt az ilyen tiltott helyekbe paedagogusokat és iskolamestereket vittek be, az articularis helyeken pedig tanítóik számát engedelem nélkül szaporították s iskoláikat a philosophiai és theologiai tanulmányokra is kiterjesztették. Mindezeknél fogva a király szilárdul ragaszkodik a fennálló törvényekhez és szabályokhoz, s az összes hazai protestánsoknak komolyan és határozottan meghagyja, hogy ezentúl mindenben szorosán ragaszkodjanak a soproni és pozsonyi törvényekhez, s a rájuk vonatkozó királyi rendeletekhez, nyilvános vallásgyakorlatukat a meg nem engedett helyeken szüntessék meg, fölös számú lelkészeiket, tanítóikat, paedagogusaikat és iskolamestereiket bocsássák el, felsőbb iskoláikat, melyek a felkelés előtt fenn nem álltak, távolítsák el azonnal s általában mindazt, a mi a vallás ügyéhez tartozik, a felkelés előtti állapotba helyezték vissza; a mennyiben pedig sérelmeik volnának, várják be a diéta által kiküldendő bizottság vizsgálatainak eredményét. A kik ezen királyi parancsolat ellen bármi ürügy alatt vétének, e vakmerőségökért kemény és példás büntetéssel lakoljanak . . .

Ily előzmények után létesült az 1715. évi XXX. t.-czikk. A Felség kegyelemből még fentartandóknak itéli *eddig kifejtett valódi értelmökben* az 1681. és 1687. évi törvényczikkeket, s a mennyiben azokat a lefolyt idő alatt végre nem hajtották, avagy visszaélésből és ellenkezésből megsértették, a jelen törvényczikk erejénél fogva kiküldendő királyi biztosok kötelessége lesz az ellentéteket *a királyi kijelentéshez*

¹⁾ Ribini: id. m. II. 542—547.

²⁾ Horváth Mihály: M. T. VII. köt. 35. l. azt mondja, hogy e rendelet türelmetlen szellemén nem lehet eléggé csodálkoznunk.

képest kiegyenlíteni. Ha a protestánsok között valaki a bizottság határozatában meg nem nyugszik, *saját neve alatt és nem közösen*, folyamodjék a királyi Felsőházhoz orvoslásért.

E törvény a protestánsok helyzetének korlátozásában ismét egy lépéssel tovább ment. Már törvényczikk erejénél fogva tiltva van nekik inentúl szervezett országos testületként szerepelniök; nem adhatnak be közös folyamodványt, mint még röviddel ezelőtt, csak mint magánfelek védhetik jogaikat. Az egyedüli biztatónak látszó rendelkezés is, mely őket közvetlenül a király személyéhez utasítja, a valóságban végzetessé vált reájok nézve, mert a fejedelem korlátlan akaratótól tette függővé az oly annyira vitás vallási ügyek elintézését s a törvényhozás újabb közbelépésének útját vágta. Az 1715. évi XXX. t.-cz. II. Lipótig az utolsó, mely a protestánsok sérelmeit kifejezetten eligazítani igyekszik. És mivel ezúttal is csak az *articularis* határozmányok érvényben maradásáról van szó, joggal mondhattuk fennebb, hogy az 1681. évi törvény képezi a protestánsok vallási és iskolai ügyeiben a kormánynak egyedüli jogforrását; nemcsak Károly, hanem Mária Terézia korában is az *articularis* helyek elvéből indul ki minden idevágó intézkedés.

A diéta által kiküldött országos bizottság, az u. n. pesti *commissio* a közbejött török háborúk miatt csak 1721-ben kezdhetette meg működését. Munkálatai ¹⁾ sem az 1723-ik évi, sem az 1728/9-ik évi országgyűlés elé nem kerültek, hanem a király a bizottság iratait külön e célra megalakított ministeri értekezletnek adta ki tárgyalás és javaslatlétel végett. Ez az értekezlet az egyetlen Batthyány Lajos kivételével kizárólag német ministerek s tanácsosok közbejöttével folyt le, Savoyai Eugen herczeg elnöklété alatt. A tárgyalás menete ma már hiteles forrásokból ismeretes, miért csak arra szorítkozom, hogy az értekezlet előterjesztései alapján létesült királyi elhatározásokat ismertessem, melyek nélkül a protestáns iskolák helyzete történetünk további folyamán meg nem ért-

¹⁾ Oriási anyagalmaz. V. ö. a M. Tud. Akad. Egyh. és böles. fol. 2., 5., 15. és 57. számú kéziratait.

²⁾ Molnár Aladár: A közokt. tört. Magyarországon a XVIII. században. I. 281. s kk. ll. — Ribini: id. m. II. 238. kk. ll.

hető. Értsem itt a sokat emlegetett és idézett Carolina Resolutiót.¹⁾

Az a rendelet, melyet Károly a ministeri conferentia befejezése után 1731. évi márczius 27-iki kelettel kibocsátott,²⁾ a Lipót-féle explanatio alapjára helyezkedik s az 1681. évi XXV. és XXVI. törvényczikket teljes érvényben levőnek nyilvánítja. Prédikátorokat a protestánsok előzetes királyi engedéllyel csakis articularis helyeken tarthatnak. Hiveik a lelkészi foglalkozások tekintetében a római katolikus plébános hatósága alá tartoznak; stólat is fizetnek neki, de csak annyit, a mennyit a katolikusok. A földesurak joga tovább is épségben marad, de a vallási dolgokban csak előzetesen kikért legfelsőbb engedéllyel módosíthatják a tényleges állapotot. Superintendenseket királyi jóváhagyással tarthatnak. Lelkészek világi ügyekben a polgári bíróságnak felelnek; annak elbírálása pedig, vajjon szabályszerűen keresztelnek s az érvényes kereszttséghez megkívánt képzettséggel rendelkeznek-e, a katolikus esperesek tisztét képezi. Házassági ügyekben a katolikus megyés püspökök ítélkeznek, de az ágostai és helvét hitvallás szabályai szerint. Az apostaták a legkeményebben büntetendők, de a büntetés végrehajtása előtt kikérendő a királyi elhatározás. Vegyes házasságokat csakis a katolikus plébános előtt lehet kötni. A katolikus ünnepeket külsőképen a protestánsoknak is meg kell tartaniok. Hivatalban levő ágostai vagy helvét hitvallásúak katolikus módra esküdjenek, a boldogságos Szűznek és a szenteknek határozott megemlítésével; a törvény elé állított tanúk ellenben a megszokott módon hitelhetők meg. E rendelet mindenütt a legszigorúbban megtartandó s megsértése esetében tiszti kereset indítandó.

Az iskolákról e rendelet egyáltalán nem emlékezik meg, holott a ministeri értekezletnek ide vágó pontját jóváhagyta a király. Molnár Aladár fennakad rajta, hogy a királyi elha-

¹⁾ Ez a resolutio az »ideálisok« közű tartozik. »Idea« a curialis stílusban nem annyi, mint eszme, hanem typus, a viszonyok sokféleségéből elvont norma. Tehát: »szabályrendelet«.

²⁾ Az eredeti királyi leirat az O. L.-ban, H. T. Lad. G. Fasc. 4. Relig., ezzel a rubrummal: »Resolutio Regia in Negotio Religionis«.

tározásnak az iskolákra vonatkozó részét intimatum alakjában sehol sem találta meg, sem az országos levéltárban, se városi vagy megyei levéltárakban. A való az, hogy nem is adták ki,¹⁾ hanem csak miheztartás végett ~~ki~~zölték a kanczelláriával, mely azután a királyi elhatározás szerint járt el s azt esetről esetre alkalmazta. Az akkori kormányrendszer megtúrte az ily titkos utasítást.

A ministeri értekezletnek az akatholikus iskolákra vonatkozó, legfelsőbb helyen jóváhagyott 6. pontja így szól:

»A trivialis iskolák, mint a nyilvános vallásgyakorlat-hoz tartozók, bármely articularis helyen a *grammatikáig bezárólag* a nem katholikusoknak is engedélyezendők; a *magasabb iskolák* ellenben — ha csak e tekintetben külön királyi szabadalom és engedély fenn nem áll — mivel e nélkül a katholikusoknak sem szabad felsőbb iskolákat állítani, *egyszerűen beszüntetendők*. Azon alkalommal pedig, a midőn a nem katholikusok magasabb iskola állításának kiváltóságáért folyamodnak a királyi Felsőséghez, különösen arra kell ügyelni, hogy állandó és biztos alappal rendelkezzenek, melyből, bárminemű gyűjtések s következképen az ország lakosainak minden megterhelése nélkül, tanítóiknak és tanáraiknak illő ellátásáról gondoskodhassanak«.

Ez a királyi elhatározás már az 1681: XXVI. t.-cz. megszorításain is túl megy, s mint ilyen törvénytelen. Valószínű, hogy a bécsi kormány érezte ezt s a királyi elhatározásnak általános érvényű kihirdetését épen ezen okból mellőzte. Tény, hogy ez az újabb korlátozás, mely fogalmazásában igazságtalan s a későbbi fejlemények tanúsága szerint a végrehajtásban a lehető legkiméltlenebb volt, a protestánsok isko-

¹⁾ »In diesen vorerwehnten Punctis bestehet die super Actis Commissionis Articularis im Jahr 1731. von Ihro letzt verstorhene kays. königl. Majestät ertheilte allerhöchste Resolution. Diese ist sonach dem Locumtenent. Consilio, lauth der beÿlag sub K. jedoch *nicht* vollständig intimiret, und mittelst selben in dem Königreich publiciret worden, da nemblich die in dem sub L. anschließigen Extract connotirte puncta [a fent idézett 6. is] auf allerhöchsten kays. königl. Befehl *zur particuláiren Direction* beÿ denen disfalls sich ergebenden Umständen der königl. Hung. Hof-Kanzleÿ reserviret verbliben.« Kurtzgefasste Deduction des hung. Religionsgeschäftes: O. L. Ud. v. Kancz. Hung. Palf. No. 1. fasc. 28.

láira súlyos csapást mért. Még Károly uralkodása alatt szorították le a grammatikáig számos iskolájokat, s ezzel oly alapot raktak le, melyen Mária Terézia oktatásügyi kormánya minden nehézség nélkül haladhatott tovább a megkezdett úton.

II.

Az 1740-től 1772-ig terjedő időszakban, biztos tudomásom szerint, az ágostai hitvallásúaknak 5, a helvét hitvallásúaknak pedig 3 iskoláját, összesen tehát 8 protestáns iskolát szállított le a kormány a grammatikáig; és pedig, amazok sorából a selmeczbányait és körmöczbányait (1748), a kassait (1753), a besztercebányait (1756) és az osgyánit (1756), emezekéből a czeglédit (1753), a szatmárit (1754) s a nagybányait (1755). Négy protestáns iskolát, úgy mint a győri ág. hitv. és ev. ref. iskolákat 1749-ben, a pápai ev. ref. scholát 1752-ben s a rimaszombatit 1771-ben egészen megszüntette.¹⁾

¹⁾ Források: 1. *Körmöczbánya*: O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 152 ex 1746; 157 ex 1748; 11 ex 1754. — 2. *Kassa*: O. L. H. T. Lad. G. fasc. 35. Relig. — 3. *Besztercebánya*: O. L. H. T. Lad. G. fasc. 62. Relig. — 4. *Osgyán*: O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 91 ex 1756; H. T. Lad. D. fasc. 53. Relig. V. ö. Rezik: Gymnasiologia, II. f. 154. — 5. *Szatmár*: O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 187 ex 1754; 62 ex 1755; Hung. Palf. No. 3, fasc. 5; H. T. Lad. H. fasc. 71. Relig. — 6. *Nagybánya*: O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 74 ex 1745; H. T. Lad. C. fasc. 32. Relig. (V. ö. Morvay Győző: A középoktatás tört. Nagybányán, 1896. 40—41. l.). — 7. *Győr* (ág. hitv. ev. és ev. ref. schola): Acta quoad Statum Eccl. et Schol. Evang. Jaurinensium, M. T. Akad. kézirat (Egyh. és Böles. fol. 34); O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 59 ex 1746; Hung. Palf. No. 3, fasc. 5; H. T. Lad. E. fasc. 8. fund. — 8. *Pápa*: O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 12 ex 1752; 144 ex 1753; 237 ex 1769; Concept. Orig. Ref. 111 ex 1753; No. 5343 ex 1770; H. T. Lad. G. fasc. 4. Relig. (V. ö. Kis Ernő forrástanulmányát a pápai ev. ref. egyház levéltára alapján, Pápai ev. ref. főgymn. 1895. évi ért. 35—65. ll.) — 9. *Czegléd*: O. L. Udv. Kancz. Concept. Orig. Ref. 13 ex 1753; Concept. Exped. 1752, No. 9. e Julio; No. 33 ex Aug.; 1753: No. 131. ex Jan.; 114 ex Junio; 110 ex Aug.; 28 ex Decembri. — 10. *Rimaszombat*: O. L. H. T. Lad. J. fasc. 72. Relig. — 11. A *selmeczbányai* ág. hitv. ev. iskolának restrictióját tulajdonképen még III. Károly rendelte el 1733-ban,

Az eljárásra, melyet a kormány ily esetekben megindított, mindenkor feljelentés szolgált alapúl. Ezt vagy a helybeli jezsuita rendházak főnökei (rendszerint lelkészi minőségekben), vagy az illető megyés püspök, vagy maga a városi hatóság terjeszti fel. A helytartótanács a feljelentés kapcsán mindenekelőtt elrendeli a nyomozást (inquisitio, investigatio), mely úgy történt, hogy a város (ill. vármegye) kiküldöttje a katolikus egyházmegyei képviselő közbejöttével (cum concursu hominis dioecesani) megjelenik a hely színén s az állapotokról jegyzőkönyvet (De eo utrum-ot) vesz fel, melybe a megidézett tanúk vallomásai is belefoglaltatnak. (A vallatást néha »compulsoriale mandatum« alapján hajtják végre.) A kérdés rendszeren a körül forog, vajjon a protestánsok vallásgyakorlata az illető helyen melyik évre vezethető vissza? Például a győri protestáns iskolákra vonatkozó, 1747-ben megtartott vizsgálat alkalmával a tanúkhöz a következő kérdések intéztettek: Nemde 1681 körül és a következő években a protestánsoknak Győrött csak templomaik vagy imaházaiak voltak? Látogatták-e azokat? Nem voltak-e iskoláik is? S ha voltak, látogatták-e? A tanú s a többi akatholikusok fiai hol tanultak olvasni? Ha voltak iskoláik, melyik évben

de e rendeletnek akkoriban nem engedelmeskedtek a város ág. hitv. evangélikus lakói; csak mikor a selmeczi jezsuiták 1747. decz. 1-én a logikát tanító rectort a hely színén, magában a tanteremben meglepték, s ennek folytán újabb szigorú tilalom érkezett a városhoz, szüntette be az egyház a legfelső (rhetorikai és logikai) osztályt. Breznyik: A selmeczb. ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története, II. 1889. 220. kk. A restrictióra vonatkozó iratokat nem sikerült megtalálnom, de a helytartótanács vallásügyi bizottsága 1744-ben, helyeselve a protestáns iskolák restrictióját, így ír: -Id clarum est ex pluribus Resolutionibus Regiis, specialiter de Civitate Schemniciensi in Gravamine adducta, de qua sub Dato 12-a Majji 1733 benigne resolvit Sua Majestas Caes. Regia, ne ultra Triviales et Grammaticam alias quaspian Scholas Schemnitzii teneant.« O. L. Udv. kanz. Or. Ref. 119 ex 1745. -- 12. Késszeben: O. L. Udv. kanz. Or. Ref. 151 ex 1746; H. T. Lad. D. fasc. 49. Relig. Az iratok hiányosak. Annyit meg lehet állapítani, hogy a helytartótanács 1745. májusban megtette a javaslatot a poétika és rhetorika megszüntetése ügyében, de a királyi elhatározást nem találtam meg; ezért nem is állíthatom biztosan, hogy lefokozták, s nem is soroltam fennebb a lefokozott iskolák közé.

állították fel? Mikor kezdték meg bennök a tanítást? Milyen nemű tanítás volt ez? Sok volt-e a vidéki tanuló, és mennyi? Kik voltak azok? Mikor kezdett növekedni a tanítók száma? Mikor vette kezdetét a grammatikát meghaladó tanulmányoknak, a philosophiának és theologiának a tanítása? Kiknek vezetése alatt? Melyik évben szerveztetett mindenik magasabb osztály? Mikor a syntaxis? Mikor a poesis? Mikor a rhetorika? Mikor a philosophia? Mikor a theologia? A régi iskola hol és milyen tájékán volt a külvárosnak? Mikor bővítették? Kinek engedelmével, megbizásából és parancsára történt ez? Kiktől kapták a telket és a házat? Talán végrendelet útján? Kítől és mikor? Hallotta vagy tudja-e a tanú, hogy az említtett győri akatholikusok, a tévesen idézett 1681. évi XXVI. t.-cz.-től eltekintve, hivatkozhatnak iskoláik tárgyában kibocsátott valamely külön királyi elhatározásra vagy kiváltságra, s ha igen, melyik ez az elhatározás vagy privilegium? stb.

A tanúvallomás befejeztével a törvényhatóság az egész iratcsomót rendszerint minden megjegyzés nélkül küldte fel a helytartótanácsnak, melynek vallásbizottsága megadta az Ő Felségéhez intézendő előterjesztésnek alapjául szolgáló érdemleges véleményt. A királyi elhatározás értelmében végbement azután a tényleges restrictio.

Ha már most az egyes eseteket vizsgáljuk, mindenek előtt azt a kérdést kell tisztáznunk, részrehajlatlanul és kellő tárgyilagossággal folytak-e ezek a vizsgálatok? Az adatok nem engedik meg a kedvező választ. Már a vizsgálat alakításai sem voltak a vádlottakra nézve megnyugtatók, mert protestáns ügyek megvizsgálása is mindenkor a »homo diocesanus« közbejöttével folyt le. A kérdések feltevésétől is sok függött. Úgy találtam, hogy többnyire fogós alakban tették fel. Például a nagybányai esetben nem úgy szól a kérdés, hogy vajjon a restrictiót elrendelő parancs vétele után az iskolában ugyanannyi togátus tanított-e, mint azelőtt, hanem így: »Nem de nem azon Rektor és Tógás Deákok nem csak addig, míg a' második regulativum kegyelmes királyi Parancsolat érkezett, de sőt az után is ugyan annyi számú Togások tanítottanak a' Rectorral együtt 's melyik némü Oskolákat? . . . A minapi Examen, vagy is Disputatio alkalmatosságával

némü nemü dolgokról voltak a kérdések, nem de nem a Theologicumokról is? (E helyett: Voltak-e a kérdések közt **theologiai** vonatkozásúak is?) A Rectornak minémü hivatalya vagyon? Nem de nem tanította a Tógásokat in Poëticis, Rhetoricis, Philosophicis, Dogmaticis?« stb.

Hasonlóképen nem mondható tárgyilagosságnak azon egész rendszer sem, melynek szellemében ezen ügyeknek érdemleges elintézése történt. Képzeltető volt-e — kérdehetni méltán, — hogy a XVIII. század derekán élő, sokszor a köznép sorai-ból került emberek tanúvallomásaiból megállapíttassék a felsőbb tanulmányoknak az 1681. évre visszavezethető létezése? Teljesen biztosnak és hitelesnek tekinthető-e például egy nyolczvan éves aggastyánnak abbeli nyilatkozata, hogy tíz esztendő korában emlékezete szerint ezeket vagy amazokat a tárgyakat tanították-e az illető protestáns iskolában? Nem azt a benyomást nyerjük-e ezekből a vizsgálatokból, mintha épen csak a hivatalos formának akartak volna valamiképen eleget tenni, s nem volt-e már eleve is elhatározva az iskola korlátozása? S általában helyes alapon folyt-e a vizsgálat akkor, mikor az 1681. évi XXVI. t.-cz. meghozataláig ment vissza, holott (mint fennebb láttuk) már az 1714. évi szigorú királyi rendelet is beéri azzal az általános kívánsággal, hogy minden a felkelések előtti állapotba helyeztessék vissza? (a mit tetszés szerint vagy az 1701. vagy 1681. előtti időre lehetett érteni). Jól jegyezzük meg, hogy itt is, mint más hasonló esetekben, nagyobb kiméletet s elfogulatlanabb gondolkozást tanúsít a kancellária, mint a helytartótanács. Az utóbbi hamar készen volt itéletével; amaz nem ritkán az ügy alaposabb megvizsgálását s bővebb kipuhatólását sürgeti, míg végleges határozatot provocal a királynénál. Így történt Győrött, Kis-Szebenben, Besztercebányán. A katolikus klérus álláspontja intransigens. Mikor a pápaiak feljajdultak iskolájok bezáratása miatt s legalább új otthonukban, Adás-Tevelen kérnek a felsőbb tanulmányokra engedélyt, a győri püspök 1753. évi január 29-én kelt s Veszprém megyéhez intézett levelében ezt írja: »Szűnjenek meg már az akatholikusok lelkiismeretünkön erőszakot elkövetni, a midőn ők a maguk lelkiismereti szabadságát oly hevesen védelmezik. Ne

kérjenek olyant, a mit nyugodt lelkiismerettel alig vélünk megadhatni; vegyék eszökbe azt az első keresztény szabályt: „A mit nem akarsz, hogy veled tegyenek, mással se cselekedjed meg!” és lelkiismeretünket ne sértsék az ilyenféle helytelen kérelmekkel, ha azt akarják, hogy az övék is sértetlen és szabad legyen.«

Nem szabad azt hinnünk, hogy a tanulmányok korlátozására vagy az iskola bezáratására vonatkozó királyi elhatározás csak a papiron maradt meg. Pontosán végrehajtották. Az 1752. évben jelenti Veszprém vármegye, hogy »Isten segedelmével« sikerült Pápa városából a helvét hitvallás gyakorlatát összes járulékaival (a collegiummal egyetemben) számúzni és kiirtani (exterminavimus et expugnavimus). — A beszterczebányai lutheránusok a korlátozó rendeletnek mindjárt nem engedelmeskedtek, mert a királyi Felsőség elé terjesztett tiltakozó iratuk sikerében bíztak. A helybeli parochus (egyúttal jezsuita házfőnök) ezért újból feljeleníti a protestánsokat. El is mondja levelében, hogy mikép jutott engedetlenségök nyomára: észrevette, hogy egy ifjú, ki már rég elvégezte a grammatikát, tovább is látogatja az ágostaiak iskoláját; megkérdezte hát tőle, hogy mit tanul most? »A fiú«, úgymond a parochus, »nagyon ügyesen azt hazudta, hogy grammatikát. De egy, épen ma kezembe került tankönyve elárulta, hogy nem grammatikai tanulmányokat folytat, mert ez a kis könyv a szónoki előadás kivonatát tartalmazza, továbbá Curtius beszédét az analysissal együtt, s azonkívül a sophistikának theologiai példákkal illusztrált tudományát.« Nagybányán is megkísérelték a reformátusok a korlátozásnak ellenére a magasabb tanulmányok folytatólagos előadását. A jezsuita házfőnök (egyúttal plebános) szintén feljeleníti őket Barkóczy egri püspöknek, ki 1755-ben másodszeri inquisitiót eszközöl ki a kormánynál. Ugyanez történt Kőrmöczbányán, hol az 1748-ik évi tilalomnak daczára még 1754-ben is tanítottak poesist és rhetorikát, a miért is a kormányzék másodszeri tiltó intézkedést eszközölt ki a Felsőgnél.

A korlátozott iskolák székhelyei közül *Selmeczánya*, *Kőrmöczbánya*, *Kassa* és *Beszterczebánya* mint szabad királyi vagy bányavárosok az 1681. évi XXVI. t.-cz.-ben meg-

nevezett *articularis* helyek voltak, s iskoláik az 1731. évi Carolina Resolutio értelmében estek korlátozás alá. *Nagybánya* szintén bányaváros volt, s így az *articularis* jellegre jogot formálhatott volna, de a tárgyalási iratokból kitétszőleg vele szemben az idézett törvényzikknek 12. §-át alkalmazták, mely szerint Szatmár vármegyének, mint kiváltságos területnek helységei csak akkor tarthatnak igényt a protestáns felekezetű szabad vallásgyakorlatra és járulékaira, ha hitelesen kimutatják, hogy az 1681. év előtt e gyakorlatnak tényleges élvezetében voltak. Ezt Nagybánya városának közel 1500 lélekből álló helvét hitvallású lakossága nem volt képes kimutatni, mert 1675-ben az akkor még tisztán protestáns város gróf Csáky István királyi biztosnak ajánlatát, mely csupán a külvárosban biztosított nekik egy prédikátort s egy kántortanítót, és a felsőbb iskolákra egyáltalában nem terjedt ki, jogérvényes kötelezvénynyel önként elfogadta. Elhallgatják persze az iratok, hogy a nagybányai Schola Rivulina jóval az 1681. év előtt fennállott, még pedig kétség kívül legalább is a rhetorikáig bezárólag terjedő tanulmányi szervezettel. Hasonló elbírálás alá vette a kormány a hontmegyei *Osgyánt* is, melynek *articuláris* voltát elismerte, de a Carolina Resolutio értelmében csak a grammatikáig terjedő tanulmányokat engedett meg benne.¹⁾

A *czeglédi iskola* lefokozása a rendszernek egy különálló fajtát mutatja, melynek részletesebb ismertetése azért szükséges, mert Pestmegye a kiváltságos vármegyék közé tartozott.

(Czegléden az 1752-ik évben nagy népzendülés volt, s ez alkalommal a reformátusok megverték a katolikus iskola-

¹⁾ A Carolina Resolutiót természetesen a népiskolákra is alkalmazták, bár nem oly szigorúan. A nem *articuláris* helyeken elemi vagy grammatikai iskolát sem volt szabad tartaniok a protestánsoknak. Igen sok példa van erre. Így Bátorkesz, Kis-Újfalu, Moes, Bües, Úny és Nagy-Sáp esztergommegeyi községek akatholikus elemi iskoláit az 1749-től 1771-ig terjedő időben egymásután bezáratja a kormány, iskolamestereiket elmozdítja s helyökbe katolikus tanítókat alkalmaztat. O. L. H. T. Lad. E. fasc. 45. Relig. Más esetek: U. o. Lad. E. fasc. 75., 79. Relig.: Udv. kancz. Or. Ref. 61 ex 1742: 192 ex 1761. A kassai ág. hitv. ev. triviális iskola ügye: u. o. Lad. G. fasc. 35. Relig.

mestert. Az esetet földesúri jogczimen a budai klarisszák, továbbá egyidejűleg vallásháborítás czimén a czeplédi róm. kath. lelkész s az ottani katolikusok feljelentik. Panaszleveleikben előadják, hogy a reformátusok jogtalanul birják a templomot és tartozékait, mert ezen ingatlanok eredetileg a katolikusokéi voltak. A helytartótanács nyomban elrendeli a vizsgálatot, annak felderítése végett, mire alapítják a reformátusok nyilvános vallásgyakorlatukat. A vizsgáló bizottság megjelenik a helyszínén, de a kálvinisták nem engedik be a templomba, s kijelentik, hogy a templom keletkezését és eredetét nem ismerik, de biztosan tudják, hogy a Pest-Pilis-Solt vármegyét kiváltságos vallási területnek nyilvánító 1681. évi XXVI. t.-cz.-nek meghozatala idejében már az övék volt, s hogy vallásukat 1547. óta folyvást gyakorolták. Ezzel szemben a klarisszák (Conventus S. Monialium Budensium Ord. S. Clarae de Vetero-Buda et Insula Leporum sorores) arra hivatkoznak, hogy Czeplédet a templommal együtt már 1300-ban kapták Erzsébet királynétól s birták Budaváranak török kézre jutásáig, mely időtől kezdve jogukat ténylegesen nem gyakorolhatták ugyan, de azt soha fel nem adták. A kancellária a katolikus részről felhozott bizonyítékokat tekinti súlyosabbnak; mert habár a reformátusok 1681-ben az említett templomot tényleg birtokolták, figyelembe kell venni, hogy Czeplédet 1683-ban teljesen elpusztították a törökök, hogy a város ettől fogva hat esztendeig lakatlan volt, s hogy ilyenképen, mikor később visszatértek a reformátusok, már nem hivatkozhattak többé templomuk szakadatlan birtoklására s egyfolytában élvezett vallásgyakorlatukra, a minél fogva az egész terület összes járulékaival és ingatlanaival a földesúr jogaira szállott. Az 1681. évi XXVI. t.-czikre való hivatkozásuk sem állhat meg, mert e törvény Pest vármegyének csak azon részeire vonatkozik, mely a törvény alkotásakor Magyarországhoz tartozott, de nem a török hódoltság alatti részeire, a minő Czepléd is volt.¹⁾ A királyné a templomot csakugyan

¹⁾ »Beneficium porro Articuli 26. Anni 1681 Ipsi veluti aliunde Usum hujus Anni non docentibus deservire haud posse videatur, vel ex eo etiam, quod quamvis Eidem Legi Comitatus quoque Pest, Pilis et Solt unitus, veluti eotum etiam in Parte Jurisdictioni Regni subjectus

átadja az apáczáknak, a reformátusoknak különös kegyelemből és »további intézkedésig még« meghagyja vallásuk szabad gyakorlatát, részökre templom- és iskola-építés céljából más területet hasított ki, s az iskolára vonatkozólag elhatározza, »hogy a grammatikánál magasabb tanulmányokat vallásgyakorlatuk elvesztésének terhe alatt hagyják abba, s következésképen a bölcsészet tanárát és más szükségtelen (oktatóikat) azonnal bocsássák el«.

A *Rimaszombati* református iskola bezáratása a pusztai megtorlás művének tekintendő. A városban jezsuita hittérítő jelent meg; körmenetet rendezett, melynek résztvevőit a protestánsok megtámadták s az ennek nyomában keletkezett zendülésnek az lett a következménye, hogy a kormány »példás büntetést« hozott javaslatba a Felsőnéél. A királyné »az Isten, a Felső és az orthodox vallás ellen elkövetett súlyos sérelem megtorlása, úgyszinté e nagy vakmerőségnek és merészségnek jövőben való fékezése céljából« elrendeli, hogy a pusztán csak királyi kegyelemből élvezett nyilvános vallásgyakorlat a nyilvános iskolákkal együtt tüstént töröltessék el, s a lelkészek az összes tógátusokkal egyetemben, »kik eddig is főleg a súlyosan terhelt adózó nép verejtékéből éltek«, úgyszintén az összes tanárok és rektorok haladéktalanul hagyják el a várost. A rendelet végrehajtására királyi biztos jelenik meg Rimaszombatban, a ki azután az iskola bezáratását s a tanárok és diákok exodusát foganatosítja. Az iskolát és templomot a városnak csekély számú katólikus lakossága kapja meg.

Más szempontból kellett a korlátozást, illetőleg bezáratást eltűrnök a *szatmári*, *pápai* és *győri* protestáns iskoláknak. Mind a három város, mint fennebb láttuk, az 1681. évi XXV. és XXVI. t.-cz. meghozatalakor az ország végein feküdt s mindhármát azok közt említi a törvény, melyek a négy kapitányságban articularis helyekül szerepeltek. Most már megszűnt végvidéki jellegök, s a kormány magyarázata szerint

insertus habeatur; Hoc tamen Beneficium Legis ad Locum Czegléd tunc Dominatus Turcico subjectum et nullam a Regno dependentiam eotum habentem extendi non valeret.«

articuláris voltuk is. Ebből az következett tovább, hogy a nevezett városokban teljesen be kell szüntetni a protestáns vallásgyakorlatot és iskoláztatást, a mi Pápán és Győrött meg is történt, míg a szatmári iskolát az elvtől eltérőleg nem szüntették meg, hanem csak lefokozták a grammatikáig. Ez eltérés oka ismeretlen előttem.

Ép oly homály fedí a bécsi kormánynak azt az engedékenységet, melyet két ágostai iskolával szemben gyakorolt. Sárospatak, Debreczen, Pozsony, Sopron, Sziget és más helyek itt nem jöhetnek figyelembe, mert ezeknek felsőbb tanulmányokra való jogát ebben az időben már senki sem vonta kétségbe. Mindeniknek nyilvános vallásgyakorlata messze visszavezet az 1681. év elé, s ezenkívül egyik-másik külön királyi engedélyokmányra hivatkozhatott.

Igen is kétségbe vonták azonban s fel is jelentették a modori és eperjesi ág. hitv. ev. iskolákat felsőbb studiumok tanítása miatt.

Modor-ban¹⁾ az ágostaiak rhetorikát is tanítottak. --- A város a törvényben megnevezett articuláris hely lévén, protestáns lakosai tarthattak iskolát, de csakis a grammatikáig bezárólag. A helytartótanács a feljelentés alapján ajánlja is a leszállítást, de a királyné kegyelmet gyakorol, s elrendeli, hogy a modori rhetorikai tanulmány előtt szemet kell húnyni (*Humaniora Studia hic et nunc dissimulari clementer vult Sacratissima sua Majestas*). Ez engedékenységnek a nyitját kettőben találom. Egyik az, hogy a modori ágostai gymnasium egyike a legrégebbeknek az országban; már 1594-ben fennállott, mint az ezen évből fennmaradt taurend bizonyítja.²⁾ Ezt a régiséget a kormánynak tekintetbe kellett venni. A másik ok abban kereshető, hogy a modori iskolának ezen ügye csak 1769-ben került felszínre, a mikor már némi jelek arra mutatnak, hogy az uralkodó körök kezdenek a protestánsokkal szemben engedékenyebb magatartást tanúsítani.

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 448 ex 1769; Consp. Syst. Negot. Relig. M. T. Ak. kézír. Egyh. és Böles. fol. 1. p. 326.

²⁾ Frankl Vilmos: Hazai és külf. iskolázás, 336--342. II.

Mélyebben rejlő oka van annak a legfelsőbb helyről eredő, szembeötlő támogatásnak, melyben az *eperjesi ág.* hitv. ev. iskola¹⁾ részesült. Ez 1750-ben, tehát az elnyomtatás teljes uralma alatt történt. Oly annyira elszigetelten áll ez az eset az általános dissolutióban, hogy részletesebb megvilágítását szükségesnek tartom.

Az eperjesi jezsuita rektor, ki egyúttal a város katolikus plébánosa, 1749. jan. 24-én feljeleníti az ottani ágostai hitvallásúakat, hogy iskolájokban a grammatikánál jóval magasabb tanulmányokat, többek közt philosophiát és theológiát is tanítanak, s a nyilvános vizsgálatokon theologiai tárgyokról szóló vitatkozásokat rendeznek. A helytartótanács által elrendelt vizsgálat alkalmával a vádolt hitfelkezeset tagjai a feljelentés tartalmának valóságát tagadják ugyan, de az iskolában megjelent hatósági közegek a vádat alaposnak mondják s a tanulóktól elkobzott füzetekben is, melyek a tanárok előadásai után készültek, a poesiből, rhetorikából, metaphysikából, physikából és theológiából vett tételek foglaltatnak. A helytartótanács ennek alapján az iskola felső osztályainak beszüntetését javasolja, a mit a királyné a kancelláriának 1750. márczius 3-án tett felterjesztésére el is rendel. A lefokozást a városi hatóság azonnal végrehajtja. Az eperjesi lutheranusok most egyenesen a királynéhoz fordulnak kegyelemért, s noha a kancellária ezúttal is tagadó intézkedést javasolt és Fekete György personalis (1750. jún. 22.) szintén leghatározottabban ellenzi a kérelem teljesítését,²⁾ a királyné

¹⁾ O. L. H. T. Lad. F. fasc. 81. Relig.; Udv. kancz. Or. Ref. 36 ex 1750; 72 ex 1750; 198 ex 1751; 54 ex 1752; Hung. Palffyana, No. 3, fasc. 5 és No. 27 fasc. 21. — V. ö. Hörk: Az eperjesi ev. ker. collegium története. Kassa, 1896. 103. s. kk. II.

²⁾ A felszólítás egészen bizalmas természetű volt, s nem a kancelláriából, hanem a legfelsőbb kabinet-i irodából jött ki június 17-én. A kancelláriának június 2-án kelt előterjesztése ekkor már a királyné előtt volt, ki döntés előtt Fekete grófot is meg akarta hallgatni. "Quo in passu — írja Fekete — demisse omnino existimo penes priores B. Resolutiones manendum; tum ideo, quod praeter Religionis rationem id etiam Regiarum Resolutionum respectus exigere videatur, tum vero quod ex simili datarum jam semel Resolutionum immutatione praesertim in Materia Religionis, circa quam . . . homines nostri alioquin nimium

megmásítja előbbi elhatározását s a kancelláriai előterjesztést a következő resolútióval küldi vissza: »Ámbár az eperjesiek kegyelmes engedélyünk nélkül önhatalmúlag bitorolták a magasabb iskolákat s ezért azoktól jövőben eltíltathók volnának, mégis, mivel az iskolák beszüntetésére nézve engedelmes hódolattal siettek magukat minapi kegyelmes intézkedéseinknek alávetni, és most alattvalói kötelességökhöz képest legalázatosabban folyamodtak Hozzánk, ezért különös kegyelmünkből (ex speciali gratia nostra) megengedjük, hogy az ágostai hitvallást követők számára, és pedig csupán a magyar nemzethez tartozók számára (azaz: erdélyiek kizárásával) az alsó osztályokon kívül philosophiát és dogmatikát taníthassanak Eperjesen, de úgy, hogy e czímen a közönségnek és az adózóknak legcsekélyebb megterhelhetést okozni ne merészeljenek.«

Hogy minék köszönhették az eperjesiek a dolognak e váratlan fordulatát, mely az előzményekkel épen nem vágott össze, erre a kérdésre bizonyítékok hiányában csak egy feltevessel válaszolhatunk, mely azonban a kiséző körülményeknél fogva elfogadhatónak látszik. A valódi okot nyilván az szolgáltatta, hogy közeledett az országgyűlés megnyitása, a mikor a kormány hagyományos szokás szerint minden elégedetlenségnek elejét venni, az itt-ott mutatkozó kisebb ellentéteket kiegyenlíteni s a várható ellenzékét még utolsó órában egyes kegyelmi tényekkel leszerelni igyekezett. Az 1666-ban, tehát az articularis törvények előtt alapított s már akkor főiskola jellegével bírt, kiváló tekintélynek örvendő »gymnasium illustre« lefokozása a fennforgó helyzetben csakugyan oly nagy taktikai hiba lett volna, melyet a kormánynak minden körülmények közt kerülnie kellett. A protestánsok különben is rendbontók hírében állottak. Mikor 1741. február 22-én kihallgatáson voltak a fiatal királynénál, azzal a jellemző kérdéssel fogadta őket, hogy nincsenek-e a felső vidéken

suspiciaces sunt, diversarum Crisium materia daretur. Sed et alias videtur et Suae Majestatis Sacratissimae, et etiam Publici, cum primis autem Religionis interesse, *ne Aetholici in certa idaea et regula serventur*, ne Inquirendi nihil locus detur.« A levél czímzése: »Illustrissime Domine Baro.«

zavargások? ¹⁾ Tudjuk, hogy ez az aggodalom alaptalan volt, — régen volt, hogy a protestánsok mozdulni merészeltek, — de magának a gyanúnak létezése a felsőbb körökben el nem vitatható.

Az eperjesi iskola ügyének további fejlődése mutatja, hogy fent kifejezett feltevésünk nem alap nélkül való. A helytartótanácsot szintúgy meglepte a váratlanul jött királyi rendelet, mint az eperjesi katolikus lelkész ordinariusát, gróf Barkóczy Ferencz egri püspököt, ki nem késik erős hangon irt előterjesztésében kérni a szerinte hamis értesülésből eredő s a katolikusokra sérelmes elhatározásnak visszavonását. A királyné azonban most már szilárdul megmarad álláspontja mellett, nemcsak Barkóczyval, hanem a helytartótanácsal szemben is, melynek egyébiránt rövid idő múlva ismét alkalma nyílt az ügyet felújítani. Az eperjesi jezsuiták ugyanis 1751-ben újból feljelentik az evangélikusokat, hogy iskolájokban van hat református vallású tanulójuk is, holott a királyi engedély csak ágostai hitvallásúakról szól, s hogy tanítóikat a hívek megadóztatásával fizetik és már a belvárosban is akarnak építeni iskolát. A helytartótanács eddigi felfogásához híven magáévá teszi a panaszt; most is javasolja, hogy a felső osztályok töröltessenek s a helvét hitvallású tanulók azonnal küldessenek el. A királyné a javaslatnak csak utóbbi részét hagyja helyben s az ágostaiak iskolai alapítványairól bővebb jelentést kíván, melyet azok sietnek előterjeszteni.

De még mindig nem élvezhették békén a királyi engedély gyümölcseit. Most azt vetették ellenök, hogy kimutatott iskolai alapítványaik csak erre az alkalomra, sebtében keletkeztek s fictiv természetűek, hogy a belső városban alumneum céljaira házat vettek, s hogy az új épületre is adót szednek hitsorsosaiktól. A helytartótanács, most már harmadszor, ajánlja a felső osztályok bezáratását, de ezúttal sem ér célzt, mert a királyné a kancellária javaslatára fenntartja elhatározását az előbb kifejezett kikötésekkel, különösen a további gyűjtések tilalmával.

A királyné e következetes eljárásának, ismétlem, más magyarázatja alig lehet, mint az országgyűlésre való tekin-

¹⁾ M. N. M. kézír. Fol. Lat. 2079, p. 15 kk.

tet.¹⁾ Mert Mária Terézia egész környezete ugyanazon nézeteket táplálta, melyeket a kancellária, a helytartótanács, a personalis, Eperjes városa, az egri püspök és az eperjesi parochus. Az összes iratokban csak egyetlen ellenkező nézet nyilvánul, egy anonymusnak bizalmas emlékirata (a Hungarica Palfffyanák közt), mely azonban 1750. november 4-én kelt, s így már csak megerősíthette a királynét az engedély fenntartásában, de annak szülő oka nem lehetett.

E nevezetes munkálat írója a maga fejtegetéseivel teljesen elszigetelten áll. A politikai megfontolás érveivel kel védelmére a magyar protestánsoknak. Kikel a királyné tanácsosai ellen, kik erőszakot ajánlanak, s ezzel az államnak is, a katolikus vallásnak is ártanak. E tétel igazságát mutatják a sziléziai események a poroszok betörése előtt. Az akkor elkövetett erőszakoskodások nyerték meg a lelkeket Frideriknek. »A kegyes Lipót császár is kezdetben inkább súlyos, mint szelid eszközökkel igyekezett a katolikus vallást támogatni Magyarországon. A protestánsoknak több templomát és iskoláját elvették, s előjáróikat részint bebörtönözték, részint nápolyi gályarabságra küldték. De a helyett, hogy ckként használtak volna a vallásnak, 1681-ben Sopronban sokkal több engedményt kellett tenni a protestánsoknak, mint a mivel megelőzőleg beérték volna.« Korántsem azt akarja az emlékirat szerzője, hogy »az egyedül üdvözítő katolikus vallásról gondoskodás ne történjék. Csak azt kívánja, hogy a protestánsoknak adja meg a kormány teljesen és esorbítatlanul mindazt, a mi őket a törvények szerint megilleti s velök szemben semminemű erőszaknak helye ne legyen. »Voluntas non vult cogi. Fides debet persuaderi« mondja továbbá. A kit meg akarunk győzni, annak szeretetét, bizalmát és tiszteletét kell felkeltenünk; ezzel pedig az emberi szív alkotása szerint semmi olyas nem egyeztethető össze, a mi kényszerre hasonlít. Bossuet szellemét kell követni s a szeretet eszközeivel hatni; ezekkel az eszközökkel az igazi pro-

¹⁾ Hörk id. m. 103. lapján id. Pulszky Sámuel és Mazsary Jánost nevezi meg, mint a kir. rendelet kieszközölőit. Hogy ők is jártak utána, nem kétem; de e nagy dolog kedvező elintézésére nem lehettek elég erősek.

testánsokat — kik se nem deisták, se nem socinianusok — nem is oly nehéz megnyerni. Sajnos, a protestáns papok és előljárók közt igen sok a deista és hasonló gondolkozású egyén, a minőkkel tele van Németország, Anglia és Hollandia. »Erősen meg vagyok győződve«, mondja a névtelen, »hogyan az egész eperjesi iskola soha sem árthat annyit a katolikus vallásnak, mint egyetlen Studens, a ki e fölötté veszedelmes mérget külföldről hozza be Magyarországra.« A mostani világpolitika is a szelid eszközök alkalmazását javálja. Az ausztriai uralkodó ház — Oroszországot nem tekintve — nagyon el van szigetelve: a spanyol ágra többé nem támaszkodhatik; Nyugat-India kincsei a Bourbonok kezében vannak; Franciaország hatalma nőttön nő, a Habsburgoké fogy. Németországban nagy tért hódítottak a protestánsok s Fridrik nem kevésbé ügyel Magyarország, mint Szilézia állapotára...

De ez a józan reális politika az eperjesi és modori eseteken kívül ez idő szerint még nem talál termékeny talajra. Alig hogy befejeződött az országgyűlés, teljes érvénybe lép a régi rendszer a tanügy terén. A lefokozások folytatódnak 1753., 1754., 1755. és 1756-ban, s hozzájuk sorakozik a protestáns *gyűjtések* betiltása is.

A gyűjtések képezték legfőbb jövedelmi forrását a protestáns iskoláknak. A tilalom indítékául mindenkor az adózó népnek »enervatio«-ja szolgált. Ha a nép iskolákra adja oda a pénzét, adózó képessége csökken s az állam szükségletei sínylik meg. Mikor 1755-ben az osgyáni iskola lefokozását javaslatba hozza a kancellária, a felhozott érvek közt szerepel az is, hogy az iskola 100 főre rugó ifjúságának ellátása a lívekre hárul s így az adózó népet enerválja, »holott pedig az ügyek jelen állásában sokkal üdvösebb volna ezt a sok pénzt az adó lerovására és a katonaság eltartására fordítani«. Szintügy eltiltották a reformátusok legatióit is, ha értesültek róluk. Az 1754. évben ¹⁾ három pataki legatust, mint vagabundusokat, a megyei börtönbe vetettek s gyűjtött pénzüket a Cassa Parochorum számára foglalták le. Mivel pedig az

¹⁾ Consp. Syst. Relig. M. T. Akad. kézír. Egyh. és Bölcs. fol. 1, pag. 347—349.

ilyfajta gyűjtés országszerte gyakorlatban volt, a helytartó-tanács és kancellária egyetértő előterjesztése folytán s egy külön ministeri értekezlet javaslatára¹⁾ a királyné 1760-ban országos körrendelettel tiltja el mind a katolikusoknak, mind a protestánsoknak bármilyen néven nevezendő gyűjtéseit Magyarországon és kapcsolt részeiben, azzal a szigorú hozzáadással, hogy nemcsak a gyűjtők, hanem az adakozók is kemény büntetésben fognak részesülni. Ime, egy eset, mikor a kormány nem egyoldalúan jár el, hanem ugyanazt a tilalmat adja ki az uralkodó vallás és a megtúrt vallások hívei számára. Csakhogy a tényleges állapot szerint amazt kevésbé sújtotta a tilalom, mint emezeket. Ott legnagyobb részt gazdag és biztos jövedelmi források, emitt szerény alapítványokon kívül csakis a hívek esetleges áldozatkészsége. Amott a mindenkor igénybe vehető Cassa Parochorum, emitt csak helyhez kötött s részben bizonytalan járulékok.

A gyűjtések tilalmát eleinte szigorúan hajtották végre. Kiténik ez példának okáért Csernátony Dániel esetéből.²⁾ Ez a fiatal ember 1761-ben togátusa volt a máramarosszigeti ev. ref. iskolának, s mint ilyen, előjárósága engedelmével és ajánló levelével a szokásos legátiókra ment. Borsodmegyében a politikai hatóság elfogta s a királynénak utólagosan megadott jóváhagyásával három hónapig vizen és kenyéren börtönben tartotta. A helytartótanács még ennél is többet akart: minthogy Csernátony ajánló levelén a »máramarosszigeti *gymnasium* pecsétje« látható, a szokásos nyomozás elrendelését hozza javaslatba a felsőbb tanulmányok eredetének és állapotának kipuhatólása végett, mely javaslatát azonban legfelsőbb helytt hallgatással mellőzik. A következő években már hova-tovább enyhébb magyarázatban részesül a királyi szabályrendelet. Az ország több vidékéről könyörögnek a protestánsok, különösen a debreczeniek és patakiak, kiknek létezését veszélyeztette a tilalom. Felhozzák folyamodásaikban, hogy e gyűjtéseknek kényszerítő erejük épenséggel nincsen; nem a népnek megadóztatásáról, nem collectáról,

¹⁾ O. L. Ud. kancz. Or. Ref. 201 ex 1759.

²⁾ O. L. H. T. I. ad. E. fasz. 33. Relig.

hanem jó szívvel adott alamizsnáról van szó; ha tilosak a szeretet adományai, akkor a szerzeteseknek sem lehet megengedni a koldulást. — Úgy látszik, együttes kérelmeiknek megvolt a hatásuk, mert Szatmári Király György, a pataki collegium curátora, 1763. évi augusztus 10-kéről keltezett levelében már azt írhatta¹⁾ a rector-professornak, hogy az intézkedés »relaxáltatott Ő Felségétül . . . s így azolta dissimuláltatik az Innepekre való excursio«.

A legnagyobb csapás azonban akkor érte a protestánsok iskoláit, mikor a *községi segélyeket szüntette meg* a kormány. A teljesen vagy túlnyomóan protestáns városokban a hitközség és a politikai község úgyszólván fedezték egymást, s ennek következtében a városi municipiumok községi segélyekben részesítették a helybeli egyházakat és iskolákat. E segélyeket a városok polgárai fizették. A királyné, szintén az adózó nép megterheltségének örve alatt, egy 1749-ik évi rendeletében mind a katolikus, mind a nem katolikus egyházak községi segélyeit beszünteti.²⁾ Elvileg tehát itt is egyenlő elbánásban részesülnek a különböző hitfelekezetek, a gyakorlat azonban újból meghazudtolta a látszólag igazságos elvet, mert a katolikus alapítványok csak ritka esetekben tették szükségessé a községi hozzájárulást; a hol pedig mégis rászorultak volna az iskolafenntartók, a kormány minden habozás nélkül utalványozta ki a megfelelő járulékot a lelkészi pénztárból. Az uralkodó felfogás szerint a község pénze közalap jellegével bir (cassa communis est fundus publicus) és magánszükségletekre annál kevésbé fordítható, mert »ily illetéktelen kiadások-nak nem ritkán az a következők, hogy az adózók kölcsönhöz folyamodnak s anyagiilag tönkre mennek.

Legtöbb feltűnést keltett valamennyi idevágó intézkedés közt a debreczeni ev. ref. egyház községi járulékainak megszüntetése.³⁾ A város nemcsak tisztviselőit, hanem az ev. ref. lelkészeket, tanárokat és tanítókat is házi pénztárából fizette s ebből a forrásból tartotta fenn nyomdáját is. A kormány

¹⁾ Sárosp. kézír. p. 1008--1049.

²⁾ O. L. Udv. kancz. Or. Ref. 82 ex 1752.

³⁾ U. o. Or. Ref. 170 ex 1751.

szigorúan meghagyta, hogy jövőre a városi pénztárból e célra mitsem utalványozhatnak, mert — így szól a királyi elhatározás — »ha a katolikus lelkészek nem díjaztatnak a városi pénztárból, a nem katolikus lelkészek se díjazandók belőle«.

Ilyképen minden oldalról korlátozva, az ország bizonyos pontjaira szorítva, a tanulmányok fokozatára és terjedelmére nézve törvénytelen rendszabályok járma alá hajtva, a könyöradományok csekély forrásaitól elzárva s a községi járulékok letiltása által életgyökerökben megtámadva, vajjon miféle jövőnek nézhetett eléje a protestánsoknak e korbéli legtöbb iskolája? A legszivósabb kitartás mellett is fokról fokra kellett volna sülyedniök, ha a hivatalos kényszer-eszközök alkalmazása az ellenállás képességét s a kitartás erejét rendkívüli módon nem fokozta volna.

HARMADIK FEJEZET.

A külföldi befolyás a közművelődésben.

I.

E kor államférfiai éber figyelemmel kísérték mindent, a mi külföldről jött. A kormányzat a maga erejéből és a maga céljai szerint akarta a gyámsághoz szokott népet felvilágosodottá tenni; óvatos előrelátással vezette a járatlan útakon s egyenkint oltogatta belé a kevésbbé ártalmasoknak látszó új eszméket. Egyik legfőbb vezető-elve lévén mindenütt katholizálni, a hol lehet, ellenőrizni kívánta mindazt, a mi e törekvés meggyöngítésére vezethet vala. Maga Kaunitz államkancellár, a ki a legmagasabb szempontokból ítélte meg a világ folyását, nemcsak az európai politikáról s finom szálairól szerzett tudomást, hanem szemmel tartotta a külföldi művelődési irányzatok alakulását is; tudta, mi s hogyan történik a bölcsélet és szépirodalom terén. Kiérezte mindennek államboldogító vagy államrontó hatását, s többek közt a katolicismus uralmának előmozdítására irányuló kapcsolatokat is politikai céljaira jól fel tudta használni.

Magyarország lakosságának katolikus része (a klérusnak Olaszországba utazó tagjait e helyütt mellőzve) általában véve elzárkózott a szoros értelemben vett külföldnek, különösen a nyugati nagy államoknak művelődési törekvéseitől. Itt-ott egy-egy gazdag katolikus főúr kíváncsiságból és szórakozásból inkább, mint komoly igyekvésből megfordult külföldön, de ez csak ritka kivétel számba ment. A katolikus nemesség legnagyobb része Bécsben kereste a csinosodás eszközeit s a finomabb szellemi életet. A császári városba özönlöttek mindnyájan, elvértve még az örökös tartományok egy-két nevezetesebb városába vetődtek, többnyire katonai szolgálat idejében. Azontúl már nem igen láttak világot. Az örökösödési s a hét éves háborúban résztvett magyar tisztek nem tanulni, hanem hadakozni mentek a Rajna mellékére, Francia- és Olaszországba. A magyar testőrség tagjai a királyné parancsából gyakran fordultak meg kurírok minőségében külföldön, különösen Olaszországban, de mindig csak rövid időre, hivatalos küldetésekben s nem tanulmány okából.

Annál sűrűbben jártak ki Németországba, Svájcba, Hollandiába, Angliába a magyarországi protestánsok.¹⁾ Egyfelől vallási érdekből mentek ki, hogy a reformatio ősi forrásaiból merítsenek s theologiai tudásukat híres mesterek hallgatásával erősítsék; másrészt a bővebb önképzés vágya irányozta tekintetöket a szellemi munkásság nagy góczpontjai felé. Elciktől örökölt hagyományos felfogásuk mindig az vala, hogy a hazai collegiumaikban és főiskoláikban szerzett tudományos képzés csakis külföldi akadémiákon nyerheti teljes betetőzését. Évekig gyűjtögették filléreiket, mindent megtagadtak maguktól, csakhogy legalább egyszer életökben elmehes-

¹⁾ E fejezet főforrásai: O. L. Ud. kancz.: *Or. Ref.* 36, 64, 70 és 90 ex 1744; 5, 15, 21, 40, 64, 73, 75 ex 1745; 174 ex 1748; 152 ex 1759; 36 ex 1761 (és Conc. No. 30 ex Martio 1761); 150, 252 és 262 ex 1762 (tov. Concept. No. 66 ex Decembri 1762); 53 és 170 ex 1763; 272 és 540 ex 1766. H. T. Lad. E. fasc. 8 és 9 fund. — Schmal id. kéziratí m. p. 201—209; 356. — *Collectio instantiarum a Protestantibus in Hungaria religionis exercitii causa Majestati Regiae porrectarum* (M. N. M. kézír. Fol. Lat. 2079), fol. 25, fol. 34 kk., fol. 45 kk. — V. ö. Bahil: *Tristissima Ecclesiarum Hungariae Protestantium facies*. Bregae, 1747, p. 196—202.

senek külföldre. Tudták azoktól, kik visszajöttek, hogy ott, a szabadság légkörében, hatalmas lendületet vettek a tudományok; hogy a mit itthon csak kivonatosan és futólag tanultak, ott bőségben és gazdag kifejlődésben lelhetik meg; s hogy, a mi az országban censura, hatósági zaklatás, vallási nyomorgatás korlátai közt csak fonnyadt hajtásokat mutat, nyugatnak egynémely államában legszebb virágát élte a fejedelmi kegy melegítő sugarai alatt. Nemcsak alaposabb, terjedtebb tudományt kerestek, hanem egész életükre kiható ösztönöket is. A protestáns egyetemek tanáraival kötött ismeretségek drága kincsnek tekintették, melynek fényét itt a hazában éveken át folytatott sűrű levelezésekkel óvták a feledés homályától.

A külföldi iskolákon fennálló alapítványok nagy mértékben vonzották őket kifelé. A protestantismus akkoriban még solidaritásban állott a művelt világ minden részével, a hol hitsorsosok éltek. Mindenütt voltak jótékony intézményeik, melyekre a kedvező ajánló-levél feljogosított. A reformátusoknak 24, az ágostai hitvallásuaknak 8 helyen voltak alapítványaik vagy kedvezményeik. *Angliában* Cambridge és Oxford, *Németalföldön* Leyden, Utrecht, Franeker, Gröningen, Harderwyk és Amsterdam, *Németországban* Heidelberg, Herborn, Bréma, Marburg, oderai és majnai Frankfurt, Halle, Hannau, Erlangen, Berlin, *Svájcban* Basel, Zürich, Bern, Genf, Schaffhausen és Sanct-Gallen voltak azok a helyek, hol a magyar reformátusoknak egyik vagy másik irányban gondját viselték. Az ágostai hitvallásuak számára voltak alapítványok Tübingában, Wittembergában, Greifswaldban, Göttingában, Jénában, Halléban, Altorfban és Helmstädtben.¹⁾ Ezek az alapítványok a legkülönbözőbb természetűek voltak. Néhol csak élelemről volt gondoskodva: Erlangen, Halle és Hannau 2—2, Marburg, Herborn és Genf 3—3, Bréma 6, oderai Frankfurt 10, Utrecht, 15, Franeker 20 magyar tanulóknak adott élelmet vagy pénzt az étkezésre. Másutt az élelmen kívül ingyen szállást is kaptak a diákok; így Oxfordban

¹⁾ Volt azonkívül a bécsi bankban 16,000 forint tőke, melynek kamata (800 frt) 4 ágostai theologusnak volt szánva. A közelebbi adatok hiányzanak.

és Cambridgeben, Harderwykban, Heidelbergában, a berlini Joachim-Collegiumban s a baseli Collegium Erasmianumban; Halléban mindazokat ingyen látták el, kik naponta két órai tanítást vállaltak az árvaházban. Gröningenben az ellátáson kívül 30 frt úti költséget is kaptak; hasonlóul Zürichben is. Jénában és Witttembergában heti 6 garasért, azaz: évi 18 forintért vették be a magyar ifjakat a convictusok teljes gondozásba. A berni főiskola négy ifjút egyenkint s havonkint 12 rénes forinttal támogatott, azonfelül teljes ruházattal s két évi ott tartózkodás után 80 rénes forint úti költséggel látta el őket. Tübinga, Greifswald és Göttinga ösztöndíjakat osztottak. Leydenben rendszerint csak 4 ifjút vettek fel a theologiai collegiumba, de lakást, ebédet, vacsorát, ruhát, könyveket és úti költség fejében egyenkint 300 rénes forintot adtak nekik stb.¹⁾

Már az eddigiekből is láthatjuk, a magyar protestáns ifjakat mennyire kecsgettethette a külföldre menetel, a hol tanulmányaikat nemcsak nem korlátozták, hanem minden lehető módon elő is segítették.

Azoknál, kik alapítvány reményében mentek külföldre, sokkal nagyobb volt a száma a hazulról segített vagy saját költségökön utazó ifjaknak. Támogatták őket városok, egyházak, gazdagabb patronusok, az egyházak és iskolák barátai s jótévedői. Hazai nagyobb iskoláikban külön pénztáruik voltak e célra. Ilyen volt a debreczeni Bursa Nigra. Pozsonyban 1764-ben 14,800 forintra rúgott az a tőke, melynek kamataiból 12 ifjút küldöttek Tübingába, 13-at Witttembergába, 2-öt Greifswaldba s 1-et Göttingába. Sopronban 28,000 frtot tett ez az alap. Mentek ki az ifjak nyíltan, útlevéllal, vagy ha ilyent nem kaphattak, titokban, kereskedőknek, író deákoknak, katonáknak, vándorlegényeknek öltözve, minden képzelhető zaklatást bátran eltűrve, nem ritkán gyalog szerrel utazva be fél országokat, koplalva s fázva, de égve a lelkesedés tüzeitől. A reformátusok leggyakrabban a hollandi

¹⁾ Molnár A. (id. m. 325. l.) bibásan és házagosan közli a külföldi jótévedmények jegyzékét. Ő az Udvar. Kancz. 1762. évi 252. számú Or. Referadája után indult, holott a teljes adatok O. L. Udvar. Kancz. Or. Ref. 540 ex 1766. számú iratban találhatók fel.

egyetemeket, különösen Utrechtet keresték fel; az ágostaiak Wittembergát, Jenát és Hallét. Az udvari kancellária 1744. és 1745. évi irataiban 68 oly protestáns ifjúnak a nevével találkoztam, kik e két év alatt külföldre mentek; e szám épen egyenlően oszlik meg a reformátusok és ágostaiak közt. A 34 református tanuló három hián egytől egyig hollandi egyetemekre törekszik: csupa magyar nevek viselői, tiszántúli vármegyékből jobbára. Némelyik előkelőbb ifjú nevelőjével együtt ment ki. Két-három, néha több évi ott időzés után megrakva könyvekkel jöttek haza, legtöbbször valamely félre-eső községben lelkészi vagy rektori hivatalt vállalva, s szerény környezetben élesztgetve a szikrát, melyet magukkal hoztak szabadabb és műveltebb országokból.

A helytartótanácsot és kancelláriát azonban e lemondással határos buzgóság hidegen hagyta. A helyett, hogy a közműveltség e folytonos gyarapodásának nagy fontosságát felismerték volna, a külföldi utazásokat egyoldalú felekezeti és kormányzati szempontokból tekintették; csak azt látták, hogy az idegen eszmék beszivárgása leronthatja a tekintély elveit, gátat vethet a katolikus szellem terjedésének és megingathatja az állami gyámkodásba vetett bizalmat. A jó alattvalói szellemet féltették. A kancellár meglepő őszinteséggel fejezi ki a kormány gondolatait, mikor azt jelenti a Felsőnek, hogy az akatholikusok külföldi utazásai nemcsak őket magukat erősítik meg »kelléténél jobban« dogmaikban, hanem alkalmasabbá és képesebbé teszik e felekezetet mások megtántorítására is. Még nagyobb türelmetlenséggel tárgyalja a kérdést a helytartótanács kebelében fennállott vallásbizottság: Egyházra és statusra csak veszedelem háromolhatik az ilyen »excursiókból«. Az ifjak oly elvekkel saturalva térnek vissza, melyek »ezen apostoli királyságban« az eretnokség elhatalmasodására vezetnek. Veszedelmes könyveket hoznak be s a bennök foglalt felforgató eszméket terjesztik a hazában; külföldi államok politikai állapotát és kormányzati rendjét fennen magasztalják, a honi viszonyokat és államrendet ócsárolják s ily módon mások lelkét megmetyelezik, kárhozatos érzülettel töltik el. S nem elég, hogy évekig szívják magukba a mérget, mert hazatértök után is

folytonos levelezésben állanak külföldi barátaikkal, a mit megakadályozni lehetetlen, ellenőrizni fölötte nehéz. Még államgazdasági szempontból is ártalmára vannak az országnak e sűrű külföldi utazások, melyeknek révén tömérdek pénz vándorol ki minden anyagi kárpótlás nélkül. A vallásbizottság még az összeget is kiszámítja, melylyel megkárosul az állam. Az 1742. évtől az 1761-ik évig, tehát 19 éven át, nem kevesebb, mint 700 protestáns ifjú ment ki a hatóságok tudtával külső országokba, s ha csak 300 forintot számítunk egyre-egyre, 210,000 forintot vittek ki Magyarországból.

Ennél is erősebben színez gróf Barkóczy primás, kit mint országos tanulmányi protectort külön vélemény nyilvánítására szólított fel a királyné 1763-ban. Barkóczy már nemcsak a közszellem megmérgezésétől tart; ő már kifejlődni látja a kész anarchiát, mely államot és trónt megingat. Szerinte a protestáns ifjak azok, kik a naturalistikus, deistikus és materialistikus gondolkodást hozzák magukkal akatholikus országokból s gyökerében ássák alá az állami rendet. Belőlök kerülnek az újítók, a nyugtalan szellemek; belőlök a katholikus vallású hívek megrontói. Azok az akadémiák, melyeket ők felkeresnek, eretnek országokban vannak; természetes tehát, hogy ez akadémiáknak különben nagy tudományú, de szintén eretnek tanárai magasztalják előadásaikban a protestáns hitet s támadják az orthodox katholikus dogmát. — E tanároktól tanulják el a magyar ifjak felkezeseti szívóságukat, melylyel hazajövet a szegény népet is megtévesztik. Barkóczy azonban nem áll meg ezeknél az érveknél. Keres módot, melylyel a szerinte veszedelmes mozgalomnak elejét lehetne venni. Nem ártallja okoskodását oly fegyverrel megvédelmezni, melyet a bonczoló elme azonnal porrá törhet. Az 1609-dik évi XIII. törvényezikkal akarja bizonyítani a protestánsok külföldi utazásainak jogosulatlan voltát, mert e törvényezikk azt rendeli, hogy »haszon és zsold« kedvéért senki se mehessen külföldre a király, illetőleg a nádor tudta nélkül. Ezt az egészen más czélzatú, a katonai zsoldra vonatkozó intézkedést fordítja rá Barkóczy a protestáns studiosusokra, s hatalmi állásához nem méltó abulistikával ajánlja, hogy a »lucrum« és »stipendium«

kifejezésekbe foglaltassanak bele a magyar protestáns ifjak külföldi alapítványai is.

Ilyen felfogás vezérelte az irányadó köröket a protestánsok külföldi utazásainak megítélésében. Ismerve e felfogást, nem szabad fennakadnunk azon a módszeren sem, melylyel a kormány ezt az ügyet tárgyalta.

Fölötte jellemző magára a katolikus áramlatra az a tény, hogy 1725-ig teljes szabadsággal és minden megszorítás nélkül mehettek ki a protestánsok külföldre. Ez elnézés összefügg a katolikus irányzatnak akkori hatalmas öntudatával. A ki az erő teljességében van, kisszerű mozzanatokra nem vet ügyet. Csak mikor belsőleg megcsökkenni érzi erejét a katholicizmus, és látta, hogy külső terjeszkedésével nem áll arányban a lelkek fölött gyakorolt uralmának biztossága, csak ekkor kezdett belenyulni a magánélet apró viszonyaiba is. Mindentől félt, minden iránt gyanakodóvá lett. Kezdte keresni az alkalmat, hogy a külföldi utazást, ezt a magánügyet, szabályozza és körülírja.

Ezt az alkalmat 1725-ben megadta egy magában jelentéktelen eset. Egy trencsénmegyei, oroszlánkői lakos Poroszországban és Dániában gyűjtött a megyéjebeli protestáns templomok javára, a nélkül, hogy erre külön engedélye lett volna. Hogy micsoda bajt okozott e gyűjtés, nem tűnik ki az iratokból; de valószínűleg visszaélt a gyűjtő a beléje helyezett bizalommal, mert ebből az esetből kifolyólag bocsátja ki a király azt az általános rendeletet, hogy ezentúl útlevél nélkül senki se mehessen ki az országból. Így is történt. Az útleveleket a helyi hatóságok útján a helytartótanáctól kellett kérni, mely minden esetben felírt Bécsbe, s csak akkor adta ki az útlevelet, ha a kancelláriától megérkezett a királyi engedély. Ezt az eljárást Mária Terézia is helyben hagyta s követte, még pedig a trónja biztosítása érdekében folytatott háborúk lezajlásáig, vagyis 1748-ig eléggé igazságosan és következetesen.

A mondott évben fordulat áll be. A pozsonyi könyv-revisorok, kik hivatalosan vizsgálták át a haza utazó protestáns ifjak könyvszállítmányait, figyelmessé tették a bécsi kormányshoz, hogy mily nagy tömegekben jönnek be

a külföldi könyvek, s nagy részök katolikus szempontból mily ártalmas tanokat tartalmaz. Felmerült a kérdés, nem lehetne-e ennek a bevitelnek valamikép határt szabni? A kanczellária siet megérezni az impulzust s a kor szelleméhez híven mindenekelőtt a »szabályozás« eszközéhez nyúl. Alacsony szempontokból kiinduló kormányokat arról lehet felismerni, hogy mindent szabályozni akarnak; azt is, a mi a viszonyok sokfélcésége miatt egyéni jelleget követel magának. Sokszor az ily szabályozás oly indítékot leplez, melynek őszinte kijelentése időszerűnek nem mutatkozik. Így tett a jelen esetben is a kormány. Hogy legyen mivel megokolnia az önkényes megszorítást, általánosítja a kivételt. Tudja jól, hogy a protestáns deákok nagy része szegény szülők gyermeke. Felállítja tehát a rendi műveltség elvét, s javasolja, hogy csak azoknak engedje meg a királyné a kimenetelt, kik nemesek és hatósági bizonyítvánnyal igazolják, hogy rendelkeznek az útra szükséges pénzüsszeggel.¹⁾ A királyné a javaslatot elfogadván, megvonta az első *szabályszerű* korlát, melylyel a kifelé törekvők számát jelentékenyen meg lehetett szorítani. S hogy szigorúan alkalmaztassék az új rendszer, arról gondoskodott a helytartótanács, »a haeretikusoknak ez a kalapácsa«, miként Erdődy Gábor egri püspök elnevezte. Mikor 1763-ban egy Kersko András nevű selmecezi polgárról kiderült, hogy külföldre induló öccséért vagyontalan létére pénzbeli kezességet vállalt, tiszti keresetet indítottak ellene és két havi nyilvános kényszermunkára ítélték el. Egyedül családos voltának köszönhette, hogy a királyné oda módosította az ítéletet, hogy a vádlottat állítsák ki közszemlére s akasszanak a nyakába egy táblát, mely büntettének leírását tartalmazza.

A hétéves háború kitörése kedvező alkalmat adott a

¹⁾ Ez az eszme már 1745-ben is felmerült, a mikor egy selmecezi illetőségű tanuló Nürnbergben adósságesinálás miatt börtönbe került. Már ekkor létesült az az elvi megállapodás, hogy az anyagi eszközök kimutatásától kell függővé tenni az útlevét engedélyezését. A kanczellár azt reményli, hogy ily módon a kimenők száma sokkal kisebb lesz »cum a potiori pauperiorum Parentum filii proficiantur«. A királyné helyesli a javaslatot, de egyelőre ki nem bocsátják a rendeletet. O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 93 ex 1745.

külföldi utazások időleges felfüggesztésére. A báború első éveiben, 1756-tól 1759-ig, senkinek sem engedték meg a ki-
menetelt. Halomra gyűlt a sok kérvény. — A protestánsok
kértek, könyörögtek. A reformátusok udvari agense, Dömjén
György, soká türtőzteti őket, de végre már nem győzi sür-
gető panaszait hiú vigasztalással csillapítani, s az összes
folyamodók nevében 1759. augusztus havában kérvénnyel
járult a Felség elé s esedezik az útlevelek kiadásáért. A kan-
cellária nyilván zavarban van, s nem tud jobbat, mint hatá-
rozott javaslattétel nélkül a királyné bölcsességére bízni a
döntést. Mily nagy fontosságot tulajdonítottak ekkor a dolog-
nak, kitűnik abból, hogy a királyné az egész ügyet egyes
miniszteri értekezletnek adja ki, melynek tagjai Uhlfeld gróf
főudvarmester, Coloredo gróf római császári alkancellár,
Khevenhüller gróf főkamrás, Kaunitz-Rittberg gróf udvari
és állami kancellár, Pálffy gróf magyar udvari kancellár,
s Koller és Binder báró udvari tanácsosok. Javaslatukra a
királyné ismét megengedi a külföldi utazásokat, de csak
azoknak, kik oly államokban akarnak tanulni, melyek a
»bécsi udvarral baráti vagy szövetséges viszonyban vannak«.
Ime, a második mesterséges korlát. Most már az államok és
országok közt is különbséget tesznek. Poroszország egye-
temei, a bécsi kormány szemében a legveszedelmesebbek, el
voltak zárva a folyamodók elől.

De a kormány rövid idő múlva újabb lépésre határozta
el magát. Tudta mindig, mit akar. Céljaiban határozott,
eszközeiben következetes, a kivitelben erős volt; ritkán inga-
dozott, mikor a katolikus álláspontot a protestáns érdekek
rovására megszilárdíthatta. Mikor 1761-ben életbe lépett a
nagyyszombati jogi kar reformja — ne feledjük, hogy ekkor
már tetőpontját érte el Barkóczy befolyása — azonnal kiadja
a királyné márczius 5-én kelt rendeletét, mely megengedi a
protestánsoknak a nagyyszombati egyetemen a jogi előadások
hallgatását. E szabadelvűnek látszó intézkedés rejtett célzata
a rendelet végső pontjában lappang, mely szerint kötelessége
lesz a helytartótanácsnak ezentúl arra is ügyelni, mily tanul-
mányokat akarnak a protestánsok odakünn folytatni. Más
szóval, külföldre utazni csak theologusoknak szükséges; jogot

Nagyszombatban, orvosi tudományokat Bécsben is lehet hallgatniok. Ezen újabb korlátozás sokkal jobban sújtotta a protestánsokat, mint első tekintetre hinnők; mert ha megnyíltak is előttök a nagyszombati és bécsi egyetemek hallgató-termei, az akadémiai fokozatokat egyáltalán nem szerezhették meg idehaza, a mi az adott engedély értékét nagyon leszállította. Bécsben a zsidókat is elébb bocsátották doctoratusra, mint a protestánsokat, abból az elvből kiindulva, hogy »a zsidó ember távról sem oly veszedelmes a római katolikus vallásra nézve, mint a protestáns«.1) Nagyszombatban csak 1772-ben kezdődik a protestánsok akadémiai graduálása, de csakis a licentiatusig bezárólag. Doctorokká még ekkor sem avatják őket.

Innentúl már, jobb ügyszöz méltó következetességgel, mind több akadályokat gördítenek a protestáns ifjak kimenetele elé. Voltak magasrangú tisztviselők és egyháznagyok, kik legjobban szerették volna a protestánsok utazásait végkép megszüntetni. Ilyenek a pozsonyi vallásbizottság tagjai, különösen Kvassay consiliarius; Bécsben a kancelláriánál ugyanezt az álláspontot a »nem alkuszom« fegyvereivel védelmezte Svetics tanácsos, ki először figyelmeztet a protestánsok hazai főiskoláira, melyeknek berendezése szerinte teljesen kielégítheti a tanulni vágyó theologusokat is. Ez az újmutatás volt tulajdonképeni oka annak, hogy a királyné az akatholikusok collegiumainak nyomozását országsherte elrendeli. Ki akarja puhatoltatni theologiai és egyéb főiskolai tanulmányaikat, hogy külföldi utazásaik szükségtelen voltát majdan saját iskoláik szervezetéből meritett érvekkel lehessen bizonyítani. »Minden erővel azon kell lenni — írja a királyné 1762-ben, — hogy a theologia hallgatóit is lassanként el lehessen téríteni a külföldi egyetemek látogatásának szokásától, s nekik is, úgy mint általában minden tanulónak, megadassék az alkalom, hogy bárminő tudományokat az országban belül alaposan elsajátíthassanak.« Alkalmadás volt a hivatalos formulája ennek a »douce violence«-nak. Barkóczy

1) A bécsi egyetem consistoriumának szavai, mikor 1778-ban tiltakozik a protestánsok graduálása ellen. — Kink id. m. I. köt. 2. rész, XCII. szám (281--286. II.).

nézeteit már fennebb megismertük. Ha rajta állott volna (mint maga is nyíltan megmondja), egy-két főiskola kivételével az összes protestáns iskolákat a grammatikai osztályokig bezáratta volna.

S ha magasabb politikai érdekek kimélést nem parancsoltak volna, a protestáns iskolák e sorsot nem is kerülték volna el. Csak az mentette meg őket, hogy Bécsben jól ismerték összeköttetéseiket az éjszaknyugati hatalmakkal. Az idők folyása még nem törölkötte ki az ausztriai államférfiak emlékezetéből azt a támogatást, melyben Hollandia, Poroszország, Svédország és Anglia részesítették a magyar protestantismust a század elején. E hatalmaknak egyikével, Poroszországgal csak az imént kötött meg a béke (1763. február 15.) Ausztriára anyagi és erkölcsi veszteséggel, Frigyesre dicsőségesen. A magyar protestánsok nyílt lenyüggőzése kétségkívül maga után vont a külföldi hatalmak elé járulásukat s folyamodásaik kedvező fogadtatását, egyidejűleg pedig az ellenséges áramlatoknak a monarchia határain kívül újbóli erősödését. A katolikus álláspont képviselői csak annyit bírtak kieszközölni, hogy a királyné a poroszországi hallei egyetem látogatásától teljesen eltiltotta a protestánsokat, s csupán Erlangenbe s Utrechtbe való kimenetelőket engedte meg, de ezt is csak a theologusoknak, míg a jogi és orvosi tudományok hallgatóit »a császári-királyi egyetemek« látogatására utasította (1763. június 19.).

A helytartótanács ezt is sokalta. Ismételten ajánlja az útleveleknek mentől nagyobb szigorúsággal s mentől ritkábban való engedélyezését; utal a folyamatba tett országos investigációra, melynek eredményétől kívánja függővé tétetni az ügy további rendezését. Végre a királyné csakugyan (1763. november 12.) teljesen felfüggeszti — most már másodizben — az útlevelek kiadását a nyomozások végrehajtásáig.

E nyomozások azonban, mint látni fogják, lassan és vontatottan haladtak előre. Barkóczy haláláig úgyszólván semmi sem történt, azontúl pedig a helytartótanács nem tudott mit csinálni a beérkezett adatokkal. Ekkor merült fel a mentő gondolat, hogy a tanügyet felülről kell reformálni, s Nagy-

szombat felé fordúlt minden szem, a többi iskolától beérkezett adatok pedig ez alatt becses anyagként őriztettek.

A kancellária tehát 1766-ban a lefolyt három éven át felgyülemlett folyamodványokat az udvari agensek sürgetéseire sommásan terjeszti legfelsőbb helyre, s a királyné a sok közül 38 ifjúnak egyszerre enged meg a várva várt külföldi útát.

A rákövetkező években a megszabott, szűk korlátokon belül folyik tovább a protestáns ifjak útlevelcinek elbírálása. Soknemű zaklatás érte őket ezentúl is, de a legnagyobb veszedelem, a külföldi utazások általános tilalma, elvonult fölöttök. A meglevő korlátokat újakkal szaporítani sem látszott már lehetségesnek: az esetről csetre megadott, számos föltételhez kötött és még több kivételt tűrő engedélyezési eljárás a lassú puhítás kitünő eszközéül kínálkozott, melyet a mindig szolgálatra kész helytartótanács mesterileg kezel.

II.

Az a czélzatos szigorúság, melyet az intéző körök a protestáns ifjak külföldi utazásainak megítélésében gyakoroltak, épen nem szolgált akadályául annak, hogy a katolikus klérus a maga fiatal tagjait s theológiára készülő növendékpapjait Rómába ne küldje. Sőt a kormány megtett mindent, hogy e külföldi utakat megkönnyítse, a kimenőket pénzzel s jó tanácsal segítse, s lehető tartós künnlétöket előmozdítsa. A küldők szeme előtt könnyen érthető okokból nem annyira az örök város lebegett a maga csodálatos művészi alkotásával, klasszikus földjével és lélekmelő régiségeivel, örökké ifjú bájos szellemi légkörével, mint inkább az a többre becsült ideális czél, hogy a magyarországi kath. egyháznak jövendő nagyjait a kereszténység leglángolóbb tűzhelyéhez vezessék, a lelkek legfőbb uralkodójának közvetlen közelébe, a legmélyebb és legbensőbb hitélet varázskörébe, a hierarchia legmagasabb trónja elé, ama kemény kősziklához, melyen az egyház hatalma fölépült. A lelki kapcsolat Róma és a katolikus egyház provinciális szervezetei közt egymagában nem látszott elég erősnek; e kapcsolatot, ez érintkezést még

erősebbé tenni, az összekötő szálakat tetemesebb ellenállásra képesíteni, az összetartozás és függés érzetét a fiatal lelkekben a hely színén szerzett közvetetlen szemlélet hatalmas ösztöneivel fokozni, mindig ez volt fő-czéljök a római kiküldetéseknek.

Az egyházmegyei katolikus klérus fiatal tagjai kizárólag a római »Collegium Germanicum Hungaricum«-ot keresték fel.¹⁾ Ósrégi intézmény a XVI. század közepére visszamenő eredettel. XIII. Gergely pápa alapította meg 1578-ban a Collegium Hungaricumot a Stefano Rotondo és a Szent-István magyar királyról elnevezett két templom javadalmainak adományozásával. Az intézet két évvel megalapítása után, 1580-ban a már régebben felállított Collegium Germanicummal olvadt össze, s ezóta viseli a collegium a kettős nevet. Már az alapító levél úgy rendelkezik, hogy az intézetbe Szent-István koronájának területéről 12 magyar vagy horvát ifjú vehető fel, mely szám azonban időnként emelkedett is. Így 1755-ben 15, 1772-ben már 23 magyar (ill. horvát) ifjú lakott benne.²⁾ Az intézetben philosophiai és theolo-

¹⁾ Steinhuber A.: Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom. Freiburg i. Br. 1895. (Forrásmunkaként használható kitűnő mű). I. köt. 127—144; 324—327; 456—472. II. 39—45; 118—134; 317—357; 367—375.

²⁾ O. L. Udvar. Kancz. 1158 és 2123 ex 1772: — Ezek az iratok fölülte érdekes pert tartalmaznak, melyről Steinhubernek sinesen tudomása. Az intézet megalapításától 1771-ig a magyarok és horvátok egy nálól képeztek, a magyar natiót. Ebben az évben azonban a magyarok és horvátok közt egyeneltenség támadt, miért is széjjelválasztották őket egymástól. A kanczellária ezt közjogi szempontból sérelmesnek tartja, s a titkos állami kanczellária útján óvást tesz. Horvátország — úgymond — nem önálló ország, hanem csak -accessorium-, s így a horvát ifjak sem foglalhatnak el a collegiumban külön állást. Albani bíbornok védekező iratában kifejti, hogy a széjjelválasztás csupán a házi béke kedvéért történik s különös jelentősége ninesen. A magyar kanczellár azonban újból kéri Kaunitzot, hogy egyesítse a magyarokat s horvátokat, mire most már beleszól a dologba a római congregatio is. Szerinte a magyar hatóság rosszul van értesülve. Gergely bullájában a magyarok mellett határozottan (distintamente ed espressamente) horvátok és szlavónok említetnek. Magyar- és Horvátország kapcsolatban vannak ugyan, valósággal azonban (realmente) különálló országok stb. — A kanczellária (valószínűleg felsőbb meghagyásából) ezzel az elintézéssel teszi félre az

giai tanulmány volt berendezve; amaz három, emez négy évig tartott. A philosophusok görög, latin s héber nyelvet és irodalmat, logikát s physikát, a theologusok az összes hittudományi disciplinákat hallgatták. Ezenkívül a kevésbbé tehetséges ifjak számára volt a collegiumban egy rövidebb, három éves, u. n. casuistikai tanfolyam, melynek főtárgya a theologia moralis. Hallgatói a casisták. A magyar tanulók rendszerint már mint végzett philosophusok jöttek Rómába theológiát tanulni; legalább ezt kell következtetnünk a congregatiónak 1772-ik évi leveléből, melyben azt olvassuk, hogy emberemlékezet óta csak egyetlen egy magyar ifjú jött a collegiumba philosophusnak.¹⁾ Sokan a Pazmaneumból, vagy a nagyszombati Seminarium Generaléből jöttek, mely utóbbit alapítója Lippay a római intézet mintájára kívánta berendezni s e szándokának azzal is kifejezést adott, hogy a seminarium tagjainak a vörös ruha viselését hagyta meg (innen: Collegium Rubrorum), aminthogy a római intézet növendékei is ilyen színű ruhát viseltek.

Hogy mily megmérhetetlen nagy hatást gyakorolt a római collegium a magyar ellenreformatio sikerére s a hazai catholicismus tudatos erősítésére, azt csak Steinhuber forrástanulmányai tárták fel előttünk teljességgel. Az 1578-ik évtől, vagyis a collegium alapításának évétől, 1782-ig nem kevesebb, mint 580 magyar s horvát katholikus pap került ki az intézetből, kiknek java része a katholikus egyházi kormányzat legmagasabb polczaira emelkedett. Egyedül az esztergomi egyházmegye 226 ifjút vallott a magáénak. Az első időkben

iratokat: -Ad Notam sumendum.- Jellemző a congregatiónak nyilván a felmerült incidens fölötti bosszúságából eredő kifakadása, hogy az összes növendékek közt legtöbb baj van a magyarokkal; ezivakodók, nyersék, uralkodni vágyók, erőszakosak: -Non possono finalmente i Signori Cardinali Protettori dispensarsi dall' esprimere il Loro sensibile rammarico, e le Loro giuste doglianze per la Condotta da molti anni tenuta da questi alunni Ungheri, molti de' quali o si sono mostrati indocili, e reluttanti, altro hanno violato i solenni giuramenti da Loro prestati, alcuni affatto insofferenti della domestica disciplina con notabile negligenza nello studio, avendo avuto ancora il Coraggio di protestarsi, che venivano soltanto a Roma per vedere le magnificenze di questa città, e godere di questi spettacoli.»

¹⁾ U. o.

nagyon megnehezítette a magyar ifjak felvételét az a körülmény, hogy az alapító rendelkezése szerint a felvétel alkalmával hazautazásuk költségeit pengő pénzben kellett lefizetniök; mióta azonban Pázmány Péter e czélből 1333 magyar aranyra rugó alapítványt tett le, sokkal nagyobb számban keresik fel az intézetet. A Rómába utazás költségeit, úgy látszik, a kir. kamara fizette, mert a magyar kancellár 1773. évi július 9-én Kaunitz-Rittberg államkancellárnak egy ily irányú kérdésére azt válaszolja, hogy Magyarország csak annyiban járul hozzá a collegium fentartásához, hogy az ifjaknak az útiköltséget fedezi, a mi körülbelül 100 aranyra tehető.¹⁾

Némi fogalmat adhat ennek az intézetnek rendkívüli hatásáról, ha végig tekintünk azon növendékek névsorán, kik Mária Terézia uralkodása idejében szerepeltek egyházi téren és a közügyek intézésében. A collegium kitünő neveltjei voltak gróf Csáky Miklós és gróf Barkóczy Ferencz esztergomi érsekek, gróf Esterházy Károly egri, gróf Berényi Zsigmond pécsi, gróf Forgách Pál nagyváradi s később váczai, Koller Ignác veszprémi, gróf Zichy Ferencz győri, gróf Esterházy Imre nyitrai, Salbeck Károly szepesi, Szily János szombathelyi és Nagy Ignác fehérvári püspökök; továbbá gróf Esterházy Pál, a magyar pálos rend generalisa, utóbb pécsi püspök, báró Klobusitzky Nav. Ferencz kalocsai érsek, gróf Berchthold Ferencz helytartótanácsos, utóbb besztercebányai püspök, gróf Batthyány Ignác egri nagyprépost, báró Luzsinszky László pozsonyi kanonok, gróf Keglevich Zsigmond esztergomi káptalani nagyprépost, és még hosszú sorozata azoknak, kiknek befolyása és tevékenysége irányt adott hazánk akkori történetének. Hatalmas oszlopai a katholicus irányzat kizárólagosságának, mely föltétlen uralmat követelt a maga számára s egyúttal, mint főpapok és vezetők, e kizárólagos szellem terjesztői és oltalmazói az alájok rendelt egyházi közegek közt.

A szerzetes rendek tagjai is — bár csekélyebb számmal — jártak künn Rómában.²⁾ Az 1760-ik évig a kegyes

¹⁾ O. L. Udv. kancz. 3443 ex 1773.

²⁾ O. L. Udv. kancz. Or. Ref. 272 ex 1766; H. T. Lad. C. fasc. 75 fund.

tanítórend évenként küldött néhány rendtagot Rómába bővebb kiképzés végett, különösen a Collegium Nazarenumba, mely piaristák vezetése alatt állott. Philosophiai rendszerüket s a matematikai és physikai tanulmányok iránt való hajlandóságukat is római tanulmányaiknak tulajdoníthatjuk.¹⁾ A discalceatusok (ordo discalceatus Sanctissimae Trinitatis) közül minden harmadik évben legalább egy rendtag ment az örök városba theológiát tanulni. A pálosoknak 1669. óta volt Rómában saját házuk, melynek magyar rendtagjai a Collegium Romanumban hallgattak theológiát; 1766-ban Esterházy Pál magyar provinciális e római rendházban a pálosok számára theologiai tanfolyamot rendeztetett be, külön tanárokkal.²⁾ Ezenkívül a Collegium Germanico-Hungaricumban is mindig tanult néhány magyar rendtag. Steinhuber számitásait véve alapul, 1600-tól 1780-ig 56 magyar pálos nyerte az utóbb nevezett collegiumban theologiai kiképzését, kiknek sorából 7-en emelkedtek fel püspöki méltóságra, s 10-en lettek a rend generalisaivá.

A nyugati államokba, Német- és Franciaországba (a piaristák kivételével) alig mentek ki a magyarországi klérus tagjai. Még a délnémetországi katolikus egyetemeket se keresték fel. A nyugati műveltség nem hatott rájuk a maga közvetlenségében; minden érzésök és gondolatuk fellázadt azon új eszmék ellen, melyek ott már erős mozgásba hozták a szellemeket. Irataikban, javaslataikban és műveikben kevés nyoma annak, hogy ismerték volna a nyugati államok közviszonyait, a fejlődő gazdasági, gyakorlati, művészi, irodalmi életet. Nem kis részben ennek tulajdonítható merev tagadásuk és túlságos érzékenységök a szellemi téren nyilvánuló újabb áramlatokkal szemben.

Czélunk lévén a közművelődés összes tényezőinek elemzése útján e kor tanügyi intézményeit nemcsak paedagogiai, hanem politikai vonatkozásaikban is felismerni, keressük fel

¹⁾ Takáts Sándor: A budapesti piarista-kollégium története. 1895. 166. és kk. ll.

²⁾ Caspar Gindl, Ord. S. Pauli I. Erem. Provincialis: Status et Cursus Studiorum Domesticorum in Provincia Hungarica Paulinorum. M. Nemz. Muz. kézirata, Quart. Lat.: 1114.

már most az elzárkózás e szellemének nyomait az iskolával összefüggő más területen is, a hol az igen jellemzően fog nyilvánulni. Értem a sajtó helyzetét, mely mindenkor legbiztosabb fokmérője a gondolat és lelkiismeret szabadságának.

NEGYEDIK FEJEZET.

A könyvrevisio.

I

Abban a korban, melynek szellemi törekvéseit bemutatjuk, a legaprólékosabb figyelem tárgya volt a sokszorosítás útján forgalomba hozott gondolat.

A könyv, mely ezer kézbe kerül, ezer emberben ugyanazt a gondolatot keltheti; közszellemet, általános hangulatot teremthet; titokban szunnyadó öröket ébreszthet, rokon érzelmeket egyesíthet, szikraként gyűjthet vagy kóros érintkezés mérgeként mételyezhet. Hatása ki nem számítható. Ha elhagyja azt a szűk kört, melyben megfogamzott, nincs többé a ki irányítsa. Épen azt támadhatja öntudatlanul is, a mi a nagy nyilvános szervezeteknek megadja erejét s szilárd hagyományokban gyökerezik; épen azt ronthatja le, a mi sarkpontját képezi egy egész rendszernek. A politika bírálása csak politikailag éretteknek való, vagyis az állami szervezet irányító tényezőinek; vallási kérdések, mint a dogma területéhez tartozók, egyáltalán nem bírálhatók, s még pozitív kifejtésök is a legnagyobb óvatosságot igényli.

Körülbelül ilyen felfogás és eszmemenet adhatott lételt a censurának. Kezdetben a katolikus egyház gyakorolta ezt is, a vele együtt érző világi hatalom nevében és képviselőtében, és pedig úgy, hogy a kormány a katolikus eredetű és jellegű egyetemekre, mint erre egyedül hivatott tudós testületekre, ruházta a könyvek előzetes és utólagos átvizsgálásának tisztét. Így volt ez hazánkban is, a hol egyébként a censura fejlődése szoros kapcsolatban áll az ausztriai analog intézkedésekkel.

Bécsben II. Ferdinánd kora óta az egyetem gyakorolta

a censurát, de — különösen a politikai tartalmú sajtótermékek irányában — már ekkor bizonyos ellenőrzést kötött ki magának a kormány. Később, 1725-ben Károly egyenesen meghagyja az egyetemnek, hogy mindazokat a könyveket, melyek a politikum körébe tartoznak, felülvizsgálás végett terjeszse legfelsőbb helyre. A világi műveltség szabályozása politikai feladattá válik. Az 1730-ik évben megismétli a császár ezt a rendeletet, s a belőle kifejlődött gyakorlatot veszi át Mária Terézia.

Amde a censura, mint rendszer, csak Van Swietennek Bécsbe jövele, vagyis 1745. után kezd határozott alakot ölteni.¹⁾ E nagy tehetségű s erős akaratú, a kor műveltségének színvonalán álló férfiú volt ezen a téren is, mint általában a monarchia összes kultúrai törekvéseiben, a fő mozgató és kezdeményező erő. Vannak, kik Van Swieten egyéniségében jansenista befolyás nyomait vélnek feltalálhatni, s felteszik, hogy a Franciaországból Hollandiába menekült jansenisták hagyományaiban nevelkedett. Nem tagadható, hogy gondolkozása ily vonásokban bővelkedik. Katholikus hitéhez szigorúan ragaszkodó, de ezen a kereten belül szabad szellemű férfiú volt. Hitelvci, melyeknek szilárdsága nem kis részben szerezte meg neki a mélyen vallásos királyné föltétlen és soha sem szünő bizodalját, épen nem akadályozták meg abban, hogy a kultúrának hivatalosan clismert hordozóit, a jezsuitákat, határt nem ismerő gyűlölettel és elkeseredéssel üldözöbe ne vegye s őket a censura területéről is lépésről lépésre le ne szorítsa. Nagy és heves küzdelmeket folytatott ellenök: néha mintha felülkerekedtek volna rajta ellenfelei, — így a híres Febronius-pörben, — de utóbb, a hatvanas évek végén, már teljesen megsemmisült befolyásuk. Swieten volt ura a helyzetnek a censura és revisio terén is.

Ezt a két fogalmat és a hozzájuk fűződő ügyköröket élesen külön kell választanunk. *Censurán* érti a múlt század a még ki nem nyomtatott könyvek előzetes hatósági meg-

¹⁾ Gerhard van Swieten als Censor. Nach archivalischen Quellen von Dr. Aug. Fournier. Sitzungsber. d. kais. Akad. der Wiss. in Wien. Philos.-hist. Classe: 84. kötet, 3. füz. 1876. 387—466. ll.

vizsgálását, míg a *revisio* a külföldön megjelent s a monarchiába behozott könyveknek, nemkülönbén a hazában már kinyomatott sajtótermékeknek utólagos felülvizsgálását jelenti. Mikor az ausztriai közigazgatást 1749-ben czenralistikus alapon újjászervezték s az úgynevezett directorium kebelében Saurau gróf elnöklete alatt külön könyvvizsgáló bizottságot állítottak fel, e testület egyelőre csakis a revisióval foglalkozott. Még 1752-ben is, mely évben a bizottság önálló hivatallá alakult át, a külföldi könyvek átvizsgálása képezte főfeladatát, s csak 1753. óta veszi át teljesen és véglegesen az egyetemtól a tulajdonképeni censurát is. Ezen időtől kezdve hatóságként működik, eleinte gróf Schrattenbach, 1759. óta Van Swicten elnöklése alatt, s a bécsi egyetem directorainak közreműködése mellett.

Magyarországban az első, általános intézkedés, mely a censurát és revisiót szabályozza, az 1720-ik évből való. Ekkor adja ki Károly azt a kiváltság-levelét, melynek erejénél fogva a nagyszombati egyetemnek mindenkori kancellárja s illetőleg az általa megbízott egyének gyakorolják az összes, sajtó alá bocsátandó és külföldről behozott könyvek átvizsgálásának jogát.¹⁾ De már 1726-ban — nyilván a fent érintett ausztriai intézkedésekkel párhuzamosan — módosítja elhatározását, s elrendeli,²⁾ hogy az egyházi és erkölcsi vonatkozású könyveket kinyomatás előtt az egyházi censorok (a püspökök által megbízott jezsuiták), a politikai tartalmuakat ellenben a törvényhatóságok tartoznak censeálni, s a kinyomott műveket kellő számú példányokban utólagos felülvizgálat végett a helytartótanácsnak bemutatni.

Ugyanezek a közegek vizsgálták ebben az időben a külföldről behozott s a külföldi egyetemekről haza térő protestáns dcákok könyveit is. És főleg a kérdésnek ez a része, a *revisio* kérdése, érdekel itt bennünket.

¹⁾ Közli Pauler Tivadar: A budapesti m. kir. tudomány-egyetem története. I. 486—488. lapjain.

²⁾ Systematica Collectio idealium et praecipuarum B. Resolutionum Regiarum in Negotio Revisionis Librorum (1773-ig). Nemzeti Múzeum kézírata Pol. Lat. No. 855. V. ö. továbbá O. L. Udv. Kancz. 2354 ex 1772, a hol a censura történeti fejlődését s a rá vonatkozó kormányhatósági intézkedéseket igen rövid összefoglalásban olvashatjuk.

A Studiosusok — mint említettük — rendszerint nagy könyvszállítmányokkal jöttek haza. Itthon ritka és drága volt a könyv, különösen az olyan, mely az ő tudományos és felekezeti álláspontjuknak megfelelt. Nemcsak tankönyveiket hozták haza, hanem oly műveket is, melyeket jövőre való tekintettel, további önképzés céljából, vásároltak össze. Az országban levő harminczad hivatalok azonban utasítva voltak, hogy az oda érkező könyvszállítmányokat foglalják le s küldjék meg az illető censoroknak (jobban: revisoroknak) átvizsgálás végett. A revisio azután nem ritkán tűrhetetlen lassúsággal ment végbe, főleg Pozsonyban, melynek harminczad-hivatala a nyugati útvonal első főállomásán székelt s ezért legtöbb dolgot adott a revisoroknak. Gönczy András gencsi református pap 1737-től 1743-ig nem kapja vissza könyveit; Megyaszay György, Lévy Sámuel és Szoboszlay István református deákok könyvei 12 álló esztendeig vannak revisio alatt.¹⁾ A sok panasznak volt annyi eredménye, hogy a kancellária javaslatára 1747-ben²⁾ két hivatalos censort nevezett ki a Felső, kik Pozsonyban székelnek, a Cassa Parochorumból személynként 200 frt évi tiszteletdíjat kapnak, s a primásnak vagy helyettesének felügyelete, és a helytartótanács formái felelőssége mellett teljesítik a revisiót.³⁾ Ezek a censorok jezsuiták voltak.

¹⁾ O. L. H. T. Rev. Libr. (= Revisio Librorum), 1731—1759, fasc. 1. — Schmal: id. kézír. műve, p. 305—313.

²⁾ O. L. Ud. Kancz. Or. Ref. 227 ex 1761 (hiteles másolat); H. T. Rev. Libr. fasc. 1; Ud. Kancz. Or. Ref. 40 ex 1754.

³⁾ A censura, mely tárgyunkat kevésbé érinti, tovább is az 1730. évi kir. rendelet szerint folyt; s mikor 1754-ben a pozsonyi revisorokra bízta a Felső a politikai vonatkozású könyveknek a *censuráját* is (O. L. Ud. Kancz. 2354 ex 1772), ez intézkedésnek sokáig nem volt kellő fogantatja. Erre vall számos idevágó üggyirat, melyekből kiderül, hogy 1754 után is — mint annak előtte — az 1730. évi kir. rendelet határozatai szerint jártak el, vagyis a helyi hatóságok censeáltak, s csak utólagos betekintés végett küldötték fel a könyveket a kormányzéknek. — Hycnek: O. L. Ud. kancz. Or. Ref. 188 ex 1754; 258 ex 1765; sőt 757 ex 1772, 974 ex 1772; H. T. Rev. Libr. fasc. 1; fasc. 2 (1766. jan. 30.). — Ezen jelenségnek oka az, hogy a revisoroktól physikai lehetetlenséget kívántak. A revisiónak alávetett könyvek oly tömegben érkeztek, hogy a censurára nem jutott idő.

Nem érdektelen, a pozsonyi revisionának a bécsi censurához való viszonyát s különösen attól való függését egyes mozzanataiban közelebbről is megvilágítani.

A legelső alkalmat erre az alárendeltségre az szolgálta, hogy a nyugatról jövő utasok könyvei Bécsben is, Pozsonyban is vizsgálat alá kerültek; s mivel a bécsi bizottság szabadabb szellemben bírált, mint a pozsonyi, nem egyszer fordult elő, hogy Pozsonyban »configáltak« — ez volt a hivatalos műszó — olyan könyvet, mely Bécsben akadálytalanul járta meg a bírálók forumát. Ez az egyenlőtlen elbánás sok panasznak lett a kútforrása; a királyné tehát elrendelte,¹⁾ hogy azok a könyvek, melyeket a csomag külsejére alkalmazott császári pecsét tanúsága szerint a bécsi censura nem kifogásolt, Magyarországon minden további vizsgálat nélkül visszaadassanak tulajdonosaiknak, a bécsi censura által eltiltott könyvek pedig, szintén újabb bírálat melőztével, Pozsonyban is configált könyveknek tekintessenek. Ez 1759-ben történt, mikor Van Swieten vette át a bécsi censura vezetését. Figyelemre méltó mozzanat, hogy maga a kancellár javasolta a királynénak ezt az eljárást, valószínűleg azon okból, mert ezzel az általános elvi határozattal élét akarta venni annak az eshetőségnek (melyre szintén volt példa), hogy a pozsonyi bírálatokat a királyné bizalmas úton felülbíráltassa a bécsiekkel. A királyné ugyanis nem egyszer adja jelét annak, hogy a pozsonyi revisionális munkálatokkal nincsen megelégedve. Egy ízben nyíltan megmondja,²⁾ hogy a bécsiekben jobban bízik meg mint a pozsonyiakban, kiknek munkássága már-már megdermed. Látni fogjuk, hogy ez az ítélet sok tekintetben találó volt.

Ezentúl tehát a pozsonyi revisorok munkája megköny-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 29 ex 1759.

²⁾ »Indeme die hiesige (t. i. a bécsi) Censur nicht befehlt weis, sondern [weil] die arbeit der unterigen (t. i. a pozsonyié) erstarret und weillen die hiesige mit so gelehrten und ehrlichen männern, die all mein Vertrauen besitzen, besetzt ist, sollen selber opinionen befolgt werden, ausgenohmen, man hätte was besonderes dagegen zu erinnern, in welchen fall mir alezeit per referatum selbe considerationen abzugeben sein«
m. p. — O. L. Udv. kancz. Or. Ref. 171 ex 1759.

nyebült. A Bécsben eltiltott könyvek jegyzéke mindig előttök volt, s ha a bírálatra érkezett könyv e jegyzékben bennfoglaltatott, a revisor meg se nézte a művet s jelentésében a bécsi tilalom keletjének felemlítésére szorítkozott.

A második intézkedés, mely a pozsonyi könyvrevizio önállósága ellen irányult, 1766-ban, Barkóczy halála után történt, mikor a tanulmányi ügyek ismét visszakerültek a helytartótanács hatáskörébe.¹⁾ Ekkor a királyné a bécsi censura szabályzatát ahhoz tartás végett s azzal az utasítással küldötte meg a helytartótanácsnak, hogy a pozsonyiak eljárását a bécsiek mintájára kívánja szabályozni; legfőlcbb annyit hajlandó megengedni, hogy a Magyarországon túrt ágostai és helvét hitvallásúak könyveire nézve különleges eljárás állapíttassék meg.

Néhány év mulva újabb lépés történt. 1770-ben Szerdahelyi József pozsonyi revisor katolikus szempontból 33 könyv eltiltását ajánlja,²⁾ s e javaslatához (két könyv kivételével) hozzájárul a kancellária is. Úgy látszik, a királyné is meg sokalta a tömeges elmarasztalást; az összes iratokat kiadja Van Swietennek, a kinek nézete lényegesen eltér a magyar hatóságokétól, mert szerinte a beküldött művek közül csak 15-öt kell eltiltani, a többi 18 kifogásolni valót nem tartalmaz s tulajdonosaiknak visszaadandó. Mária Terézia most szokása szerint, apró czédulán, hevenyészett irással értesíti a kancellárt, hogy ha nincs valami ellenvetése, intézze el a dolgot Van Swieten véleménye szerint. Így is történik. Innentúl már többször ismétlődik ez a »bizalmas« felülbírlás, míg végre a rá következő évben, mikor a pozsonyi revisorok egyetlen felterjesztés keretében és egyszerre ismét 94 könyv elvetését javasolják,³⁾ a kancellária maga kéri, hogy a királyné a magyarországi könyvrevizio ügyeinek

¹⁾ »Ipsa autem Censura ad hic annexam Commissionis Viennensis normam regulanda erit, ea solum cum exceptione, ut cum Lutheranac ac reformatae religionis exercitium per Hungariam toleretur, circa concernentes libros alia congrua Cynosura determinetur. Maria Theresia m. p.« O. L. Ud. Kancz. Or. Ref. 165 ex 1776.

²⁾ O. L. Ud. Kancz. 963 ex 1771; 1162 ex 1771; 1559 ex 1771.

³⁾ O. L. Ud. Kancz. 1560. és 2591 ex 1771.

érdemleges elintézését bizza a bécsi censurára. Kijelenti, hogy a revisio dolgában nem ő illetékes, hanem az ausztriai hatóság. Felhatalmazást kér, hogy a Pozsonyból érkező ilyenmű felterjesztéseket nyomban Van Swietenékhez tehesse át, s hogy ha a kancelláriának nem lesz Magyarország különleges viszonyaira vonatkozó megjegyzése (aminthogy tudtommal nem is volt), az udvari censura véleménye szerint expedíálhassa a királyi leiratokat. József corregens helyt ad a kérelemnek e szavakkal: »A kancellária véleményét helybenhagyom«.

Ime, egyike azoknak az eseteknek, mikor egy magyar kormányzék önszántából, senkitől sem ösztönöztenve vagy kényszerítve, kibocsátja a kezéből azt a jogot, mely őt minden kétségen felül megillette. Hogy e jogfeladásnak ebben az esetben inkább jó, mint rossz következményei voltak, nem a kancellárián, hanem a bécsi censorok magasabb fokú tudományos képzettségén és türelmesebb felfogásán múlt.

Az ügy azonban ezzel nem volt még befejezve. — A kancellária a királyi resolúciónak elvi részét tudomására hozza az ausztriai-csehországi egyesült kancellária útján a bécsi censurának, azzal a hozzáadással, hogy ez az új eljárás azért is jobb lesz az eddiginél, mert a könyvrevisio elintézését *egyformává* fogja tenni. Az uniformisálásnak e korban már nem szokatlan érvét veti latba célja elérése végett.

Az előzmények után mindenki azt várná már most, hogy a bécsi censura kapva kapott hatáskörének e kiszélesítésén. Ennek ellenkezője történik. Van Swieten elintézés nélkül viszaküldi a tömérdek sok könyvet és sajátkezűleg irt jegyzéket intéz a királynéhoz a Magyarországból érkező könyvek revisiója tárgyában.¹⁾ Swieten határozottan ellenzi a kancellária javaslatát s kérve kéri a Felsőséget, hogy elhatározását helyezze hatályon kívül. A bécsi censura mostani munkáját is alig győzi. Teljes lehetetlenség azt kívánni, hogy e bizottság még a terjedelmes magyar királyságból jövő könyveket is átvizsgálja. »Ez a nehézség mód fölött nagyobb-

¹⁾ »Note sur la proposition de la chancellerie Hongroise par rapport a la censure des livres.« O. L. Ud. Kancz. 367 ex 1772.

bodni fog, mert Magyarországon a censura a jezsuiták kezében van, kik sohasem fogják elmulasztani az alkalmat, hogy bennünket rengeteg és haszontalan munkával elhalmozzanak, mert azt remélik, hogy a teher alatt összeroskadunk

A bécsi censurában is volt azelőtt két jezsuita, kik sok bajt csináltak, csak azért, hogy a Rómában elitélt probabilismust megvédelmezzék: kik azt állították, hogy egyházi embert nem lehet, ép úgy, mint a többi alattvalót, az állami feladatokban való részvételre kényszeríteni s a kik a fejedelmek tekintélyének csorbitására törekedtek mindig. Felsőged a bécsi censurát megszakadította e veszedelmes egyénektől, s azóta békességben folytathattuk munkánkat. Sokkal jobban ismerjük a Társaságot, semhogy feladatunk teljesítésében a velök való legcsekélyebb közlekedést keressük . . . Escedzem Felsőgednek, ne kötelezze a bécsi censurát arra, hogy a magyar censurát megjavítsa vagy felülbírálja, mert ily munkára, melynek különben se volna legcsekélyebb eredménye, nincsen érkezésünk«.

E bizalmas jelentés nem csak élénk világot vet a viszonyokra és egyénekre, hanem azt is bizonyítja, hogy Van Swieten a munkaszaporodáson kívül a pozsonyi bírálatok szellemétől is félt. Nem akarta azt a sisyphusi munkát, melyet Bécsben sikerrel fejezett be, Magyarországra nézve újból megkezdeni, s háborúra kelni olyan rendszer ellen, melyről maga a királyné elismerte, hogy meg van csontosodva.

A kancellária értesült Swieten tiltakozásáról. Újból könyörög, hogy a bécsi censura végezze a magyarországi revisio felülvizsgálatát. A királyné csakugyan fenntartja előbbi elhatározását¹⁾ s ily értelemben utasítja az ausztriai kancelláriát is. A magyar kancellária e fontos ügyben, mely a legmagasabb szellemi érdekeket érintette, a közvetítő expeditura színvonalára süllyedt alá.

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 845 ex 1772.

II.

A mióta csak jogkörébe vonta a kormány az akatholikus könyvek birálatát, határozottan megszabta azokat a szempontokat is, melyeket a revisoroknak szem előtt kellett tartaniok.¹⁾ Már egy 1731. évi udvari rendelet utasítja a megyés püspökök censorait, hogy főleg azt vizsgálják meg, vajjon az illető művek nem foglalnak-e magokban oly tanokat, melyek a más felekezetűek részére biztosított türelmi engedmények körén kívül kifogás alá esnek. Mert a mi e körön belül volt, azt józan észszel megtámadni nem lehetett. Ha protestáns ember a maga felekezete számára theologiai munkát ír, senki sem kívánhatja, hogy a szerző a katolikus dogma álláspontjára helyezkedjék, s viszont. Ebből az elvből indul ki valamennyi udvari rendelet. Mikor a pozsonyi revisorokat kinevezték, utasításul adták nekik, hogy keressék ki a bírált könyvekből mindazt, a mi állam vagy erkölcs ellen való, vagy a mi a katolikus vallást, a katolikus fejedelmeket, a katolikus klérust sérti. Ezt csak úgy lehet érteni, hogy, amennyiben a protestánsok könyveiben oly tanok vagy helyek foglaltatnak, melyek támadják, gúnyolják, lealacsonyítják, bántják a katolikus vallást s mindazt, a mi vele összefügg, a revisorok kötelesek az eltiltást javaslatba hozni. A királynénak több eredeti elhatározása is e mellett bizonyít. A kancellária 1760. évi július 11-én kelt előterjesztésén a következő legfelsőbb resolútiót olvassuk: »... egyébiránt ezen-től is azt akarom, hogy az akatholikusok könyveinek engedélyezése körül óvatos eljárás alkalmaztassék, symbolikus könyveik és katekizmusaik kifogás tárgyát ne képezzék, habár

¹⁾ Systematica Collectio idealium et praecipuarum B. Resolutionum Regiarum in Negotio Revisionis Librorum (1773-ig). Nemz. Múz. kézirata Fol. Lat. No. 855; O. L. H. T. Revisio Librorum fasc. 1-4 (1731-1776); — O. L. Udvar. Kancz. Or. Ref. 227 ex 1761; 188 ex 1754; 116 ex 1760; 165 ex 1766; 224 ex 1766; 323 ex 1767; 524 ex 1767; 525 ex 1767; 372 ex 1769; 8 ex 1770; — No. 137 ex 1771; 141 ex 1771; 898 ex 1771; 470 ex 1771; 735 ex 1771; 2944 ex 1771; 3415 ex 1771; 3931 ex 1771; 5624 ex 1771; 2816 ex 1772. — Hung. Palfiana No. 17, fasc. 5.

néha kisebb támadásokat (leviora invectiva) tartalmaznak is, *mert hiszen már maga az ő dogmájok beleütközik az orthodox hitvallásba*«. A királyné tehát korántsem kívánja, hogy egy könyv azért, mert protestáns szellem lengi át, eltiltassék, hiszen akkor egyáltalán minden úgynevezett protestáns könyvet el kellett volna tiltania. Csak azt nem akarja, hogy a protestánsok aggressiv módon irjanak, a katolikus tant s a katolikus intézményeket sértő módon vagy bántó czélzattal tárgyalják. Az 1769. évi április 21-én kelt udvari rendelet utal arra, hogy a helvét és ágostai hitvallást Magyarországon megtűri a törvény s azért az ezen hitfelekezetek tanairól szóló könyveket különbség nélkül eltiltani nem lehet, hanem közölök csupán azokat kell kiküszöbölni, »melyek az állam ellen irányuló veszedelmes elveket tartalmaznak, a jó erkölcsökkel ellenkeznek, és magával a megtűrt vallások dogmájával nincsenek összehangzásban, vagy az ő tanaikhoz nem tartozó gonosz rágalmakkal, csipkedésekkel vagy az igaz vallás ellen intézett szitkokkal vannak tele.«¹⁾

E szerint tehát a revisoroknak semmi kétségek sem lehetett a felől, miképen bírálják el a protestáns tanulóknak külföldről hozott könyveit. A protestáns dogma álláspontjára kellett helyezkedniök, s feltenniök a kérdést, vajjon a könyv magával a protestáns dogmával conformis-e? nem mond-e többet? nem hamisítja-e meg (különösen az indifferentismus irányában) saját dogmatikus tanait? A második kérdés, vajjon nem polemikus élű-e a könyv? nem akarja-e bírálni, gyengíteni, kisebbiteni a katolikus vallást? Továbbá, nem tartalmaz-e az állami hatalom s a közerkölcsökbe ütköző helyeket?

¹⁾ Swieten már 1753-ban így gondolkozott a magyar censusáról: »... comme si on devoit rejetter simplement un livre, quand il n'est pas fait par un catholique, et il me paroit, que cette censure est faite sur ce principe. . . . Une grande partie de ces livres sont des ouvrages de Theologiens Protestants. . . . Mais il est à considerer, que si la constitution du Roÿaume d'Hongrie est telle, qu'on donne l'exercice de la Religion au Protestants, on ne peut pas pour la mesme raison empecher l'entrée de leurs livres théologiques, et des livres des prieres, et quel-quefois un zele indiscret pourroit exciter des troubles. En general, la manière de censurer les livres à Pressbourg paroit fort defectueuse.«

Az akatholikus könyvek revisiójával megbízott pozsonyi jezsuiták azonban e tárgyilagoss és (a tolerantia akkori álláspontjáról ítélve) méltányos felfogás magaslatára nem tudnak felemelkedni. Ők ezen megbízásuk teljesítésében is kizárólag a katolikus dogma szerint járnak el, merevül, hajthatatlanul, megalkuvást nem tűrő kizárólagossággal. A mi nem katolikus, az szemökben kárhozatos. A nem katolikus szellemben irt könyv eltiltandó. Ne legyen ebben az országban más könyv, mint olyan, mely szigorúan megfelel a katolikus dogmának. Egyetlen egy szempont vezérli őket a protestáns könyvek bírálásában: a katolikus szempont. Megmaradt abból a korból egy »Methodus Revisionis Librorum« vagyis gyakorlati utasítás, miképen lehet a könyveket legcélszerűbben átvizsgálni és megbírálni. A hivatalos tanácsadó figyelmezteti a revisorokat, hogy mindenek előtt nézzék meg, vajjon az illető könyv benne van-e a tridenti zsinat, úgyszintén az apostoli szentszék által eltiltott könyvek jegyzékében. Nem is szükséges a könyveket végig elolvasniok; nézzék meg gondosan a tárgy- és névmutatókat, a tartalomjegyzéket, a fejezetek címcit, az előszót, a jegyzeteket, lapozzák át a könyvet s hamar készen lesznek ítéletökkel. Jól jegyezzük meg itt, a censorok és revisorok nem egyházi bírálók, hanem a kormány közegei, az ország politikai főhatóságának szolgálatában álló külső tisztviselők.

A jelzettem elvi álláspont alapján sikerül eltílatniok Luther Mártonnak a hallei árvaházban kijött (1755.) bibliáját, Dietericius kátéját, Károli Gáspár biblia-fordításainak utrechti (1730.) és baseli (1764.) kiadásait. Ez az egyoldalú szempont indítja őket arra, hogy eltíltásra ajánlják a párisi Dictionnaire Théologique-ot, számos protestáns egyházjogi művet s egyháztörténelmet, bibliát, kátét, vallásos elmékedést, egyházi szónoklatot, Hübner geographiáját, a Graecae Linguae Radices című tankönyvet, mindenféle iskolai könyveket, nemkülönben Pascal, Voltaire, Montesquieu és Locke több művét.

A bírálatok szelleméről meg fogunk győződni néhány példából. Nem dogmatikus műveket választok, melyeket úgy is elvből s kivétel nélkül elvetnek. Inkább olyanokat mutatok be, melyekkel szemben a kritikának is lehetett helye az ő részökről.

Pascal Gondolatairól van szó. »A szerző az összes tudósok előtt sokkal ismertebb«, úgymond a revisor, »sem-hogy könyvéről újabb bírálatot kellene adnom. Ugyanő az, kinek *Lettres Provinciales*-jait királyi parancsra, a parlament beleegyezésével, Párisban a hóhér keze égette el nyilvánosan. A könyv, mely kezeim közt van, nem kevésbé kárhuzatos, mint amaz. Mivel azonban nem találom meg az eltiltott könyveknek sem pozsonyi, sem bécsi lajstromában, ideírom egy-két helyét, hogy fel lehessen ezt is venni.« Idézi most *Pascal*nak azt a gyönyörű helyét, mely a szeretet vallásáról szól. »Az igazi vallásnak az a jellemvonása, hogy az Isten szeretetére kötelez, és ez így van jól; s nincsen is más, mely ezt úgy rendelte el és úgy parancsolta meg, mint a mi vallásunk.« Ebből az következik — okoskodik a revisor, — hogy minden olyan vallás igaz, mely az Isten szeretetét megparancsolja, még ha különben a katolika vallástól eltérő dogmákat követ is. Az ariánusok, kálvinisták, lutheranusok, anabaptisták is azt hirdetik, hogy az Istent szeretni kell. Ha tehát hitelt adunk *Pascal*nak, mindezeknek a vallása is igaz volna. --- *Montesquieu*-t, kinek *Esprit*-jét bírálja revisorunk, spinozizmussal és deizmussal vádolja. »Nekem úgy látszik, hogy ezt a könyvet akármilyen vallású emberek számára írta a szerző, mert csak az emberi társadalom mulékony boldogságát (temporalem felicitatem) tartotta szem előtt, és semmi ügyet sem vetett a vallásra, mely az örökkévaló boldogsághoz vezet el. Bármilyen vallásnak vagy szektának törvényeiről, szabályairól, erkölceiről és szokásairól legyen szó, mihelyt valamely ország földi boldogságára vezetnek, dicséri és ajánlja őket, a katolika vallás tanait azonban, mely az ország földi boldogságát az ő fogalmai szerint nem látszik előmozdítani, gúnyolja és helyteleníti. Nem csoda tehát, hogy ő maga is majd spinózistának, majd deistának, majd kereszténynek látszik, de soha sem katolikusnak.« *Milton* Elveszett Paradicsoma sem talál kegyelmet. A költő az első énekben leírja az alvilágot s magasztalja a daemonok nagyszerű alkotásait, melyekhez képest *Babylon* s *Memphis* csodái eltörpülnek. »E szavak«, mondja bírálónk, »arra bírhatják a gonoszokat, hogy szabadabban és kevesebb aggodalommal

vétkezzenek mert elhítetik magukkal, hogy az alvilág nem oly borzasztó, mint a hogy széltiben leírják.« A II. énekben a daemonok egy része visszavonul csöndes völgymagányába s hárfakisérettel énekli meg a hősök tetteit. Énekök harmóniája elragadja a hallgatóságot. Mások egy emelkedett helyen telepedtek meg, s nyájasan beszélgetnek a végzetről, a tudásról, a sorsról s a gondviselésről. Ezen is fennakad a bíráló. Attól tart, hogy a pokol gyönyörűségeit meg találják kedvelni a hívő lelkek. — Milton Raphaelje szerint minden, a mi teremtve van, táplálékkal él. Ha igaz, a mit a költő mond, az angyalok is élelemre szorulnának, mert azok is teremtve vannak stb.

Szándékosan kerültem minden egyéni elmélkedést s igyekeztem híven ragaszkodni a forráshoz. Kizárólag hivatalos adatokat közöltem, mellőzve a protestánsok irataiban említett hasonló eseteket, például Erdődy Gábor egri püspök híres autodaféját, melynek állítólag 4000 könyv esett áldozatul. Ezek lehetnek túlzások is. A hivatalos iratokból kiirt helyek hitelességéhez azonban kétség nem férhet; s e helyek jellemzőbbek, mint lapszámra terjedő értekezések. Szomorú képét adják egy rendszernek, mely teljesen érzéketlen volt minden iránt, a mi Európaszerte történt. Pedig a közölt idézetek csak egyetlen évről egyetlen felterjesztésből valók. Hozzájuk hasonlók minden évben találkoznak igen nagy számmal. A pozsonyi bírálók valóságos írtó hadjáratot indítottak nem annyira könyvek, mint szók és kifejezések ellen, melyek theologiai felfogásukkal ellenkeztek. Láttuk fennebb, mily tömördek könyv lett rendszerök áldozatává. Van eset, hogy valahány könyvet küldenek nekik egy csomagban, mindegyiket elvetik. Képtelen kifogásokkal hozakodnak elő, mind a revisio, mind a censura területén. Egyik censor például Klein Ephraim kassai lutheránus rektor magyar grammatikájának kéziratában kifogásolja ezt a közmondást: »Tsupa bizony káptalan a' kend feje.« »Ez a közmondás, jegyzi meg a censor, a káptalanok furfangját és csalfaságát (!) jelöli meg, s ezért néztem szerint törlendő.«

Az eddigiiek mutatják, hogy a mit a pozsonyi revisorok műveltek, teljes ellentéte volt annak, a mit a királyi rendelések czéloztak. Eljárásukat még a katolikus vallás uralkodó

volta, mint adott tény, sem igazolja. Sokkal több, sokkal türelmetlenebb, sokkal igaztalanabb az, mint a mennyit a tolerantiának akár csak abban az időben is elfogadott meghatározása megengedett volna.

A protestánsok minden alkalommal feljajdultak a pozsonyi revisorok önkényes szigorúsága miatt. Mária Teréziához intézett felségfolyamodványaikban mindenütt találunk egy pontot, melyben könyveiknek, különösen a dogmatikus tartalmuaknak, tömeges elkobzását felpanaszolják. Mert bár a magyar udvari kancellária, s még inkább a bécsi censura, sokkal türelmesebben bíráltak, mint a pozsonyiak, s az eltiltásra ajánlott könyveknek a felét, sőt ennél többet is restitultak, még is maradt elég tiltott könyvük. Az 1769-ik évben külön emlékiratban kérik a királynét, — s ez fölötte jellemző, — hogy inkább a bécsi censurára bizza könyveik átvizsgálását, mint a pozsonyi jezsuitákra, kik legjobb könyveiktől fosztják meg őket. Ime, egy pont, melyben a protestánsok óhaja a kancelláriáéval találkozik. A bécsi censurától várják ők is, várja ez is a kibontakozást egy lehetetlen helyzetből!

A hivatalos bírálók — mint fennebb láttuk — kötelesek voltak arra is ügyelni, hogy az illető műben államellenes tanok ne foglaltassanak. Feladatuknak ez a része meglehetősen tárgyaltalan volt már ez időtt. A nemzeti felkelések nyomában járó események egyáltalán nem tették valószínűvé, hogy hazánkban valaki szabadabb szellemben mert volna gondolatait közzétenni. Arról, hogy valaki a nemzeti gondolatért felmelegedett volna vagy a nemzeti szabadság érdekében a kormányzattal ellentétes álláspontra helyezkedett volna, már régen nincsen szó. Jellemzi a helyzetet a censura szempontjából az a tény, hogy a hivatalos iratokban alig akadunk egy-két esetre, melyek a bírálóknak alkalmat adtak volna az államellenes tanok jogczimén valamelyik munka eltiltását javasolni. És ezek az esetek is inkább képzettek, mint igazi alappal bírók. Ha zsebe nem volt érdekelve — mint az 1751. és 1764. évi országgyűléseken — nagyon engedelmes, nagyon békesseges nemzedék volt az akkori. Nem kell épen a helytartótanácsnak alázatos felterjesztéseit olvasnunk, hogy erről meggyőződjünk. A protestánsok is, kik

egészen meg vannak törve, már csak könyörögni tudnak, de tiltakozni vagy önérzetesen kérni teljességgel nem. Folyamodványaikból hiányzik minden büszke öntudat. Rég kiveszett a lelkekből a rugékonyság, mely eszményi szempontból reagálni képes nemzeti sérelmek ellen. A kormánykörök pedig annyira nem biztak meg a magyarok hűségében, oly kicsinyesen érzékenyek voltak mindenben, a mi csak távolról is emlékeztetett különben jogosult nemzeti törekvések lehetőségére, hogy azok még csak megfogamzani se birtak.

E félelem, e gyanakodás tanulságos példája (a censurára vonatkozólag) a Molnár Gergely grammatikájának esete 1752-ből. Debreczen városa a fennálló szabályok értelmében maga gyakorolta a saját nyomdájában megjelent könyvek előzetes censurájának jogát, de köteles volt a már kinyomott könyvekből néhány példányt utólagosan bemutatni a helytartótanácsnak. A mondott évben történt, hogy P. Pallitsch Ignác censor a Molnár-féle grammatikának a végén felfedezett egy úgynevezett »Mantissa de Chriis« című fejezetet, melyben a chriát a következő példával illusztrálja a szerző: »Rákóczy György sokat harczolt Magyarországért (théma). A protasisban: Miként az oroszán a vadászokkal harczol kölykeiért — az apodosiban: úgy harczolt Rákóczy is Magyarországért«. A helytartótanács ezt azonnal feljeleníti a királynénak, a ki a könyvnek már kinyomott s részben széjjelküldött 3432 példányát elkoboztatja s Debreczen városa hatóságától a censura jogát három évre megvonja. Látni való, hogy nem is Rákóczy Ferenczről, a mindenkinek élénk emlékeztében levő nagy rebellisről, hanem Györgyről van szó; nem is értekező vagy elbeszélő stilben, hanem a szónoki beszéd ékességének egyik példajaként szerepel az idézett hely; nem is politikai vagy történelmi iratban, hanem egy közömbös iskolai latin grammatikában, s annak is egy eldugott függelékében. Ám a Rákóczy név teljesen elegendő, hogy a képzeteknek egész raját idézze fel a megpuhított s magyar voltából kivetkezett bürokrata-nemzedékben, mely örökké gyanakodott, minden szabadabb véleményben veszedelmet látott s annak felderítésében érdemet keresett.

És ez a gyanakvó bizalmatlanság idő haladtával nem

hogy csökkent volna, de sőt nőttön nőtt. Mikor 1772-ben Zelenay nagyszombati jogtanár a hazai jogból 90 tételt akar kinyomatni, Bécsben kitörlik közölők a következőket: »Az állam kormányzata, a mily módon és biztosíték mellett ruháztatik át a néptől a fejedelemre, úgy és nem máskép gyakorolható e kormányzat a kölcsönös szerződés erejénél fogva.« — »A magyar állam kormánya, a hazai törvényeket tekintve, monarchikus, de demokratikus módon mérsékelve.« »A Magyarország fölött való uralom, noha már a fenséges ausztriai ház mindkét utódló neme részére örökös, mindazonáltal a hazai törvények és létesült szerződésekre való tekintettel, a kormányzás tényleges gyakorlásához a mai napig is megkivántatik a koronázás és az esküvel erősített diplomaszzerű biztosíték.« Mindezek a tételek nyilván nem foglalnak magukban veszedelmes tanokat, sőt szorososan ragaszkodnak a magyar közjog sarkalatos elveihez. Mindamellett szemet szúrtak Bécsben, a hol gondosan kerültek mindent, a mi a nemzetnek, mint a törvényhozó hatalom egyik tényezőjének, önálló jogait nyíltan kifejezésre juttathatta volna. Ha a jogtanár azt akarta előadni, hogy az egyházi javak adományozását »a törvényesen koronázott« király gyakorolja, Bécsben úgy érzik, hogy e kifejezés kényelmetlen; elrendelik, hogy a »legitime coronatus« szavakat el kell hagyni. Mi szükség az ország fiatalságát olyasmire figyelmeztetni, a mi magától értődik? Ez a nyílt ellenvetés. Titokban pedig mást gondolnak; azt, hogy lassanként az ily jogfenntartások fogalmát ki kell küszöbölni a köztudatból. Ily eszközökkel iparkodnak az alkotmányos jogok iránt való lelkiismeretet érzékenységtől megfosztani, mihelyest azoknak csak némi politikai jelentőségök van, s mihelyt azok nem pusztán a hiúságot legyezgető sallangok, czimek, érdemrendek, vagy hasonló formai megkülönböztetések. A magyar megelégedett az 1715. évi III. és 1741. évi VIII. t.-cikkek kijelentésével, melyek szerint meg volt óva attól, hogy a többi tartomány módjára kormányoztassék. A valóságban is így volt-e s ha nem volt, mi módon lehetne törvényes jogát érvényesítenie, ez már akadémiai vitatkozás tárgya is megszűnt lenni.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az államvallás a nevelésben.

A magyar királyság intézménye eredetében katolikus, és az maradt akkor is, mikor az ország lakosságának fele már más hitet vallott. — A katolikus egyháznak törvényes elsősége a kormányzat összes közjogi vonatkozásaiban látható. E két szó, királyi és katolikus, az államélet számos jelentős mozzanatában fedi egymást majdnem a jelen század közepéig. A Regnum Marianum eszméje tükröződik vissza számos régi törvényeinken. Hazánk főpapjai, főnemesei és rendei, vagyis a politikai jogokkal fölruházott nemzetnek legtekintélyesebb, leggazdagabb és legfüggetlenebb része, élőkön a királylyal, át vannak hatva attól a meggyőződéstől, hogy Magyarországra kizárólag és egyes-egyedül a katolikusoknak van joguk, s hogy minden más vallásfelekezet létele Sz.-István koronája területén, ezen apostoli királyság határai közt, isteni és emberi jog ellen való. E meggyőződés, egyesülve azzal a tudattal, hogy velök van a hatalom, az erő, a többség, a vagyon, mind jobban sarkalta őket azon törekvés irányában, melynek végső pontján a teljesen visszakatholisált ország eszménye állott. E végső czélt nem is tagadták. A hivatalos iratok bizonyítják, hogy a kormány, mely magát is, királyát is s most már nemzete többségét is katolikusnak érezte, nyíltan és őszintén hirdeti és követi e politikát. Érdemet keres benne, ha korlátokat szabhat a protestánsoknak, ha visszahódíthatja őket, akár jó móddal, akár erőszakkal. Így gondolkozott maga Mária Terézia is. Lelkiismerete furdalja, ha elmulaszt egyetlen egy alkalmat a «haeresis» karjaiba került lélek megmentésére. Talán senki se volt jobban meggyőződve a katolikus vallásnak egyedül üdvözítő voltáról, mint a nagy királynő. Vallásos hiténél mélyebb, őszintébb és közvetlenebb érzést nem képzelhetünk. Mindenütt és minden irányban a katholika hit erősítését, térfoglalását s hatalmának öregbedését igyekeznek előmozdítani. — Azok, a kik apja halálakor körülötte voltak, a régi udvari iskola rendületlen hívei, a Sinzendorffok, Uhlefeldek, Starhem-

bergek és Khevenhüllerek ép úgy, mint a magyar főurak és egyháznagyok, az Esterházyak, Pálffyak és Batthyányak csak megerősítették e hitében. S mikor a haladó korszellem a hitélet terén is a felfogásoknak nagymérvű átalakulását eredményezte s különösen fiának, Józsefnek befolyása a közügyekre érezhetővé lett, akkor is csak meggyőződése ellen, sokszor a legnagyobb lelki küzdelem után rendeli el mindazt, a mi csak távolról is érintheti vala a katolicizmus érdekeit.

A kor e felfogásának incarnatiója Barkóczy primás. Benne nyilatkozik meg a protestantizmus iránt való tudatos antagonizmus legélesebb formájában és legmerevebb tagadásában. Mária Terézia és kormánya sem riadtak vissza az aggressiv eszközöktől a máshitűekkel szemben, de eljárásuk mégis — legalább alakilag — kevésbé sértő. Barkóczy e pontban a legsötétebb türelmetlenséget vallja. Egészen új elméletet állít fel; a tolerancia fogalmát merőben új módon határozza meg. Hazai törvényeink — úgymond — csak tűrik az ágostai és helvét hitvallást. E türelem mivoltából folyik, hogy e hitvallások létele csak időlegesnek tekinthető, mert katolikus ember és katolikus fejedelem soha sem mondhat le arról a reményről, hogy valamikor sikerülni fog a haeresist megszüntetni. »Ebből az elvből következik,¹⁾ hogy katolikus fejedelem és miniszteriuma épen semmit sem vétkeznek a haeresist megtűrő törvények ellen, *ha azt, a mennyire a körülményekhez képest nagyobb baj veszedelme nélkül megtehetik, még a törvény engedte határokon túl is korlátozzák*, mert miként más bűnök példájából kiderül, a türelemnek és lelkiismeretnek természete is megkívánja ezt. A midőn ők magukat a türelmi törvények megtartására kötelezték, egyidejűleg kötelezettséget vállaltak arra nézve is, hogy ezt a bajt, ha nem irtják is ki teljesen, de legalább kisebbsítik.« Más szóval, a vallásos türelem nemcsak abból áll, hogy elnézzük azt, a mi saját hitvallásunkkal ellenkezik; a tolerancia nemcsak passiv engedékenység, hanem activ törekvés tehetségünkhöz és körülményeinkhez képest gyengíteni, kiszorítani, hatástalanná tenni mindazt, a mi a türelem tárgya

¹⁾ O. L. H. T. Lad. E fasc. 9. fund.

linc a tudományosan megszerkesztett jogczím ama végnélküli zaklatásokra, melyeket a protestánsoknak még a törvény keretén belül is el kellett szenvedniök, s egyúttal magyarázatja annak a jelenségnek, hogy nemcsak a Jézus-Társaság tagjai, kiknek ez hivatásszerű¹⁾ kötelességök volt, hanem az összes egyháznagyok — élükön a királyné — a legnagyobb előszeretettel foglalkoztak a *térítés* munkájával, s érdemöknek tudták be, ha — olykor nem épen válogatós eszközökkel — mentől több lelket nyerhettek meg az egyháznak. Ez általános törekvésnek egyik legalkalmasabb versenytere volt a *nevelés*.

Legtöbb sikerrel biztatott ebben az irányban a vegyes házasságokból származó gyermekeknek, úgyszintén az árváknek a nevelése. Már 1749-ben ajánlja egy királyi rendelet, hogy a vegyes házasságok megkötése előtt igyekezzenek a katolikus lelkészek szép szerével (*bono modo*) reversalist kieszközölni, melylyel a szülők arra kötelezik magukat, hogy gyermekeiket a katolikus hitben nevelik. E rendelet szerint ugyancsak vegyes házasságból eredő árva gyermekeket minden esetben katolikus hitben kell felnevelni, a mire a helyi hatóságok, püspökök és plebánosok tartoznak ügyelni. Az 1756. év július 13-án a megyés püspökökhöz intézett bizalmas rendelet e felhívást ismétli, de szigorítja is, a menyinyiben a reversalist meg nem tartó szülőkre büntetést mér s a gyermekeknek helyes útra való visszatérítését egyenesen megkívánja.²⁾ Ha pedig a szülők nem adtak volna reversalist,

¹⁾ A jezsuiták a térítésben oly buzgalmat fejtenek ki, hogy még az akkori kormány is megsokalta a dolgot. Komáromban pl. a 8—9 éves gyermekeket elcsalogatták szülőiktől, katolikusokká tették s többé nem adták vissza őket (O. L. H. T. Lad. F. fasc. 22. Relig.). Hasonló panasz merült fel a győri jezsuiták ellen (u. o.: Lad. F. fasc. 23. Relig.). Kenesse veszprémmegyei községben a helyvét hitvallásban nevelt Czecey-féle árvákat Bouffleur Gáspár jezsuita-administrator jajveszékő rokonai köréből erőszakkal kiragadja, kocsira téteti s Vörösberénybe viszi katolikus nevelés végett. A dolgot helybenhagyja a kormány, de még se teheti, hogy a Jézus-Társaság főnökét szelidebb eszközök alkalmazására ne figyelmeztesse (u. o. Lad. H. fasc. 13. Relig.) stb. stb.

²⁾ Biró Márton veszprémi püspök a rendeletet kinyomatta s azt ily alakban a hatósága alá tartozó összes plebánosoknak megküldötte.

az uralkodó vallás előjogából kifolyólag (de nem kényszerítő eszközökkel) mindent el kell követni, hogy gyermekeik a **katholikus egyház kebelébe téríttessenek.**¹⁾ »Az Isten országának öregbitése, az orthodox vallás felvirágoztatása és annyi ártatlan gyermek üdvösségének megszerzése végett valóban kívánatos volna, hogy különböző vallású személyek egyáltalán ne lépjenek házasságra, vagy ha már lépnek, **legalább határozottan kényszeríthetők** volnának reversalisok kiállítására, melyekben kötelezik magukat mindkét nembeli avagy egyik nembeli gyermekeiket a katholika hitben felnevelni.« Mivel azonban Magyarországon a katolikusok és a nem katolikusok vegyest laknak egymás mellett, állami szempontból, *tekintettel a külső országok nem katolikus fejedelmeire* (főleg a mostani válságos időkben) nem látszik tanácsosnak az ilyen házasságokat egészen eltörölni s az illetőkre a reversalisokat rákényszeríteni. »*Ezeket az eszközöket boldogabb időkre hagyván* (his Mediis ad feliciora tempora relictis)«, most csak azon kell lenni, hogy a fent idézett rendeleteknek kellő fogamatjuk legyen. E javaslatot a Felsőség is elfogadja azzal, hogy mindazok, kik a katolikus hitre térnek s e hitet utóbb elhagyják avagy másokat hitők elhagyására csábítanak, a legszigorúbban büntetendők, s hogy a vallásos közönyt (Indifferentismus) egyáltalán nem szabad megtúrni.

Lássunk néhány élő példát ezekre az elvont intézkedésekre. A bőviből meríthetünk.²⁾ Az 1755-ik évben jelentik,

A püspök megrovásban részesült s a hazai nyomdának ebből az esetből kifolyólag megtiltották a vallási ügyekre vonatkozó királyi rendeleteknek vagy hivatalos iratoknak a kinyomatását. O. L. H. T. Rev. Libr. fasc. 1. No. 6.

¹⁾ O. L. Ud. Kan. Or. Ref. 208 ex 1767.

²⁾ Egész vármegyére kiterjedő tömeges investigatiókról és perekről olvasunk, melyeknek tárgya az apostatált szülöktől vagy egyes házasságokból származott gyermekeknek az akatholicismushoz való neveltetése, melynek mint királyi rendeletbe ütköző eselekedetnek megszüntetése és megtorlása kimélet nélkül végrehajtatik. — Így a hontmegyei fiscalis per (O. L. H. T. Lad. H. fasc. 2. Relig.), a zólyommegyei (u. o. Lad. F. fasc. 13. Relig.), vasmegyei (Lad. F. fasc. 51. Relig.) és trencsénmegyei (Lad. L. fasc. 2. Relig.) esetek. Késmárkon 1766-ban kiderült, hogy 32 gyermek, kik vegyes házasságból eredtek s nagyobbára elár-

hogy a katolikus báró Révay Mózesnek ág. hitv. ev. nejétől született gyermekei protestáns hitben nevelkednek. A szülők ellen *actio fiscalis* indít a kormány, mert elvágták a gyermekek előtt »az igazság megismerésének útját«; a fiút felsőbb rendeletre Nagyszombatba kell adniok a jezsuitákhoz, a leányt ugyanoda az Orsolya-szüzekhez; eddigi református vallású tanítójuk börtönbe s vizsgálat alá kerül.¹⁾ Sándor Imre vasmegyei protestáns nemes ember katolikus vallású feleséget vett el s *reversalissal* kötelezte magát, hogy gyermekeit katolikus hitben neveli. Ennek ellenére Sándor a teveli református iskolába járattja fiait s leányait is a protestáns hitben neveli. Rendeletet kap, hogy fiait adja katolikus iskolába s leányait katolikus családba. Mivel a rendeletnek nem engedelmeskedik, tiszti kereset folytán 200 frt pénzbírsággal büntetik.²⁾ Az ágostai hitvallású Jekelfalussy Mihály katolikus lesz; halála után 7 gyermeke marad, kiknek egyike az eperjesi collegiumban tanul, kettő pedig hadapródnak esküdött fel. Mind a három fiú ágostai hitet vall. Az anya, született Dujardin báróné, amazt királyi rendelet folytán kénytelen Eperjesről elvinni és a nagyszombati *convictus*ba adni, a hadapródokká lett fiúkat pedig a katonai lelkészség igyekezzék a katolikus hitnek megnyerni.³⁾ — Breznóbányáról jelentik, hogy vegyes házasságból való gyermekek, szám szerint kilenczen, szülőiknek *reversalisa* ellen protestáns hitben nevelkednek. Már megbírságotlák s bebörtönözték a szülőket, s még sem engedelmeskedik. Különösen Hromatka Márton városi tanácsos, egy *Congregatio Mariana* tagja, érdemel kemény büntetést, mert neki, a közhivatalt viselőnek, jó pél-

váltak, ágostai hitvallásban nevelődnek. E gyermekeket szigorúan tiltották akatolikus iskolák látogatásától (Lad. E. fase. 13. Relig.).

¹⁾ *Idea Religionis*, M. T. Ak. kézírata, Egyh. és Böles. fol. 8 (1755-ik év). Az esetnek előzményei (az 1754-ik évből) — Udv. Kancz. Concept. Orig. Refer. 22 ex 1754- jelzésű orsz. levéltári iratokban olvashatók.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 469 ex 1766; H. T. Lad. A. fase. 20. Relig.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 210 ex 1766; H. T. Lad. D. fase. 29. Relig.

dával kellene előljárnia. A szülők ellen tiszti keresetet indított a királyné, Hromatkát pedig hivatalvesztésre ítéli.¹⁾ Eötvös József, a tiszántúli kerületi tábla bírása, vegyes házasságból született fiait a debreczeni református iskolákba járattja. A gyermekeinek »lelki üdvösségét elhanyagoló« apa legfelsőbb helyről kemény megrovásban részesül, azzal, hogy küldje fiait Egerbe vagy Kassára a convictusba, leányait pedig a kassai apáczákhoz.²⁾

A kormány, mint látjuk, belenyúl a családba, ennek kebeléből kiragadja hatalmi eszközökkel a gyermeket s önkényesen, mintegy magasabb elvek parancsoló kényszere alatt, intézkedik nevelésökről. Megteszi ezt saját kezdeményezéséből Mária Terézia is, különösen főúri leányokkal, kiket klostromba küld s utóbb bőkezűen kiházasít.³⁾ — Mindez a legőszintébb motívumokból történik. A katolikusok sorában senki sem érzi az igaztalanságot, mely abban rejlik, hogy a közhatalom politikailag szabad emberek gyermekeit a szülői háztól elkülöníteti (sequestrálásnak hitták ezt is) és a maga céljai szerint nevelteti.

A térítésnek sikeres eszközei voltak a katolikus convictusok és kegyes alapítványok. Több királyi rendelet meghagyja, hogy a protestáns hittől elszakadt kiskorúak minden esetre katolikus convictusokba és seminariumokba vevendők fel; sőt utóbb az ily convertiták elsőséggben részesültek s különös figyelem tárgyai voltak. Felhívták az összes convictusok és seminariumok vezetőit, hogy pontos nyilvántartást vezessenek e tanulókról s üresedések alkalmával első sorban ily pályázókat hozzanak javaslatba.⁴⁾ A gyakorlatban szigorúan ragaszkodtak e szemponthoz, mint számtalan convictusi ügyirat bizonyítja.⁵⁾ — Az évvégi zárójelentéseknek állandó rovata van, ezzel a felirattal, »convertita-e vagy nem?« Az

¹⁾ O. L. Ud. Kaniz. Or. Ref. 478 ex 1766; H. T. Lad. A. fasc. 4. Relig.

²⁾ O. L. H. T. Lad. H. fasc. 8. Relig.

³⁾ Marczali: Mária Terézia 291. s. k. l.

⁴⁾ O. L. H. T. Lad. C. fasc. 24. Fund.

⁵⁾ Különösen a Regenseknek az O. L. H. T. Lad. E. fasc. 18. Fund. jelzetű csomagban levő jelentései.

alapító okiratok¹⁾ utasításul adják az intézetek vezetőinek, hogy egyébként egyenlő minőség esetén mindig a vegyes házasságból származó katolikus ifjakat vagy a nem rég áttért szülők gyermekeit vegyék fel először. Hogy convertált tanulók iránt a kormány mily kiváló figyelemmel volt, annak egyik szembeszökő példája Dobay János nagyszombati joghallgató esete, mely egymagában jellemzi az egész rendszert. Dobay, ez az »éjjeli és nappali kóborló«, egy nagyszombati polgárt véresre vert és egy odavaló muzsikusknak dulakodás közben kitorpte a kezét. Mivel az egyetem a fegyelmetlen ifjút be akarta záratni, a városi hatóság pedig kijelentette, hogy a szükséges karhatalmat csak felsőbb utasításra adja meg, az ügy egészen a kancelláriáig ment fel, hol Dobayt »tekintettel nemes származására, valamint arra, hogy az imént tért át a katolikus hitre«, csupán a szokásos akadémiái büntetésre ítélték.²⁾

A térítésnek e rendszeres gyakorlatával szorosan összefügg az a gondos elővigyázat, melylyel a katolikus ifjakat a protestáns iskoláktól távol tartották, s viszont az az engedékenység, melyet ellenkező esetben tanusítottak. Az 1772. évi népiskolai összeírás adatai, mint e könyv második részében látni fogjuk, e felfogásnak majdnem törvényszerűen jelentkező következetességét bizonyítják. Akárhány katolikus elemi iskolát tudunk vegyes vallású növendékekkel; de oly iskola, melynek protestáns tanítója katolikus gyermekeket is oktatót volna, ezer között alig akad egynehány. A katholicizálásra alkalmat kerestek és adtak; az eltántorítás veszedelmétől mindennél jobban félték. Kormányrendeletek tiltják, hogy katolikus szülők protestáns iskolába ne küldjék gyermekeiket; protestáns tanítók pedig, kik katolikus gyermekek oktatását felvállalták, 12 forint pénzbírságot, ismétlődés esetén 24 forintot fizetnek, esetleg perbe fogatnak. A pozsonymegyei Fő-Rév helységben megtörtént, hogy az ottani lutheránus iskolamester a helybeli plébános engedelmeivel öt római

¹⁾ Például: a szent-annai nemesi convictus alapító levele O. L. Udv. Kancz. Lib. Reg. I. p. 260; a váci collegiumé, ugyanott XLVIII. p. 154—161. stb.

²⁾ O. L. II. T. Lad. C. fasc. 47. Fund.

katholikus tiút fogadott be iskolájába. Az esetet 1761-ben feljelentik, s a helytartótanács és a kancellária egyezõ javaslatai alapján a Felség a lutheránus tanítót elmozdítja, a tanítástól végkép eltiltja s helyébe a Cassa Parochorum terhére róm. kath. tanítót alkalmaztat, kinek kötelességévé teszi a róm. kath. gyermekeken kívül a protestáns gyermekek tanítását is.¹⁾ Azokban a ritka esetekben, mikor protestáns közösségek katolikus lakosai saját felekezetükhöz tartozó iskolamester hiányában a tilalomnak ellenére protestáns iskolákba kezdték küldözgetni gyermekeiket, a megindított peres eljárásnak a vége mindig az lett, hogy a Cassa Parochorum jövedelmébõl rendszeresítették a római katolikus tanítói állást.²⁾

A köznevelés irányításában uralkodó szellem megtalálja analógiáit Mária Terézia kormányának minden másnemû intézkedésében is.³⁾ — A mit itt láttunk, csak egyik oldala, egyik symptomája annak az alapfelfogásnak, mely uralkodásának elsõ felében az egész rendszert áthatotta. A protestánsoknak kizárása udvari és kormányszéki tisztségekbõl, mellõzésök kitérítéseknek és címeknek egyébként bőséges osztogatásakor, a trón elé járulásuk megnehezítése, ügyeiknek célzatos elodázása napi renden voltak. Mivel a szabad királyi városok, e peculium regiumok, csak a királyi kamara befolyása mellett ejthették meg tisztújításukat, a kormány ezt az alkalmat sem mulasztotta el a katholisálásra. A hol még voltak a municipiumokban akatholikusok, lassanként igyekeztek õket kiszorítani.⁴⁾ Még az ügyvédi kar sem kerül-

¹⁾ *Idea Relig.* 1749. jan. 2. ; 1759. okt. 5.

²⁾ Pl. a gömörmezei Dobszán, 1763-ban : *O. L. Udv. Kancz. Or.* Ref. 76 ex 1763 ; a nyítramezei Szobotistyén (anabaptisták ellenében) u. o. *Or. Ref.* 146 ex 1763.

³⁾ V. ö. *Reflexions d'un zélé Patriote sur le Royaume de Hongrie.* *O. L. Udv. Kancz. Hung. Palff.* No. 1, fasc. 5.

⁴⁾ Mikor a debreczeniek egy oda menekült apostatált basilita-szerzetesnek elengedték a börtönbüntetést, a királyné 1767-ben elrendeli, hogy a városi tanács katolikus tagjainak számát kettõrõl négyre emeljék, egy katolikus aljegyzõt alkalmazzanak s a külsõ tanácsba is vegyenek fel katolikus vallásúakat, sõt e rendelet foganatosítására Vécsey báró, szépesi kamarai elnök személyében királyi biztost küld ki

hette ki e törekvés hatását. Rossz szemmel nézték a hivatalos körök, hogy a hazai ügyvédek nagyobbára protestánsok, kik külföldi egyetemeken tanultak s képzettségöikkel magasan kiváltak.¹⁾ Egyetlen uralkodó gondolat vezérelte a közművelődés egész területén a kormányzás összes szerveit: visszaszerezni a katolikus vallásnak mindazt, a mit elvesztett. E mellett minden egyéb törekvés, a műveltségnek minden más tényezője alárendelt fontosságú.

Hogy mindezek az áramlatok megtörttek, sőt mi több, a megtámadott fél belső erejét és összetartását csak mindinkább fokozták, nagy történeti tanulsággal szolgálhat. A hit nem akkor a leggyengébb, ha üldözőbe veszik.

HATODIK FEJEZET.

Visszatekintés.

A felsorolt jellemző adatokat csak összegeznünk kell, hogy megállapíthassuk azt a néhány elvet, mely Mária Terézia uralkodásának első felében a hazai iskolaügy felfogásában uralkodott.

Legelső helyen áll még mindig az az igazi keresztény elv, hogy az iskola a vallásgyakorlat lényeges része. A katolikus iskolák ennél fogva teljesen az egyház kezében vannak, és pedig a felsőbbek közvetlenül, az alsók a klérus felügyelete révén; hasonlóképen a protestáns iskolák tanárai, tanítói és gondnokai is egyházi tisztviselők. Az iskola célja, minden ellenkező törekvéssel és nézettel szemben, még mindig első

Debreczenbe (O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 290 ex 1769). A katolikus népességű szabad királyi városokban protestáns vallásúak polgárjogot nem nyerhettek. Így pl. Pest városában (1765. okt. 28. Podhradszky-gyűjt. M. T. Akad. Tört. fol. 61).

¹⁾ Fontolgatták is Bécsben a módosztatokat, mikép lehetne őket e térről is leszorítani, sőt 1762-ben bizalmas felszólítást kaptak a főispánok, hogy igyekezzenek szép szerével és körültekintéssel (omni adhibita circumspectione) a katolikus földesurakat rávenni, hogy protestáns vallású procuratoraikat cseréljék fel katolikusokkal (O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 213 ex 1762).

sorban a vallásos nevelés, a hit megerősítése, a lelki javak biztosítása, s csak másod sorban a világi műveltség megadása.

Az állam az iskola és egyház e belső összeolvadását mint történeti tényt elfogadja, de csak az övével azonos katolikus érdekek irányában fejleszti tovább; és pedig: cselekvőleg a protestáns iskolák elnyomásával, szenvedőleg azzal, hogy — az egyházba vetett föltétlen bizalmánál fogva — törvényes felügyeleti jogát a katolikus iskolák irányában egyelőre csak névlegesen gyakorolja, s ily módon az egyház illetékességét ezen a téren hallgatag elismeri.

Rendszeres állami administratio e korban a tanügy terén nem található. Külön tanügyi osztálya sem a helytartótanácsnak, sem a kancelláriának nincsen. Amott a katolikus iskolák ügyét, de inkább csak anyagi oldaláról, a kegyes alapítványok bizottsága látja el; a protestánsokét pedig, felekezeti vonatkozásai miatt, a vallásbizottság. Önálló és szerves alkotásokról nincsen szó; állandó ellenőrzésről sem, mert még csak gyenge csirájában volt meg az a gondolat, hogy az iskolák paedagogiai és didaktikai munkásságának irányítása s a tanügy igazgatása az állam feladatai közé tartozik. Az állam még mindig mandatarius a katolikus egyháznak. Egyházpolitikai célokat valósít meg az iskolával, s e végből a máshitűek tanintézetei ellen számos korlátozó intézkedést léptet életbe, teljes jóhiszeműséggel, tudatosan, következetesen, a rendelkezésére álló hatalmi eszközökkel. Úgynevezett kulturpolitikát még nem folytat; nem úgy, mint Ausztriában, hol Van Swieten báró tudományos reformja s a felvilágosodás irányának általános elhatalmasodása már az ötvenes évek eleje óta állami és művelődési célokat is tűzött az iskola elé. Hazánkban ugyanakkor még megtört a nyugatról jövő ösztönzések ereje a dolgok hagyományos rendjén. Formailag átveszszük azt, a mit reánk parancsolnak, de minden elmélyedés és komolyság nélkül. A nagyszombati egyetem 1753-ik évi reformja valósággal exotikus növény az előzetesen meg nem művelt honi talajon. Csak a második, 1769-ik évi rendezés hatolt bele mélyen az egyetem szellemi alkotába; de ez már az általános megújhodást előkészítő folya-

matnak egyik tényezője, s közte és az első reform közt oly 15 év fekszik, mely óriási fordulatot jelent nem ugyan az iskoláztatás, hanem általában a hazai művelődési törekvések terén.

Mielőtt e fordulat történetét elemeznők, meg kell győződnünk arról, milyen volt hazai iskoláink tényleges állapota a régi rendszer utolsó éveiben.

MÁSODIK RÉSZ.

A KÖZOKTATÁS ÁLLAPOTA

A RÉGI RENDSZER IDEJÉBEN.

A Jézus-Társaság iskolái.

I.

Meg akarom kísérteni, Magyarország minden rendű gymnasiumainak és felsőbb iskoláinak állapotát a maga egészében szemügyre venni. E végből a tanügy országos rendezése előtti időből felveszek egy évet, melynek álláspontjáról áttekintő pillantást vehetek az ország valamennyi felsőbb iskolájára. Különböző évekből eredő tudósítások a fejlődés egyes szakait értetik meg velünk; egy és ugyanazon évből való pontos felvételek a tényleges állapotoknak adják tanulmányos összehasonlításra készítő rajzát. A múlt megéltetése szempontjából mindkettőre szükség van: nyomon kell kísérni az intézmények fejlődését, de itt-ott meg is kell állapodnunk, hogy leírjuk híven azt, a mit haladásunk bizonyos szakában magunk előtt látunk.

Felveszem az 1766-kik évet, mint a mely még nagyobbára a hagyományos szellemet jelöli meg az iskola belsejében. Kiindulok a mondott évben országsherte végrehajtott investigatio hivatalos adataiból,¹⁾ melyek bár nem teljeseek, széles alapot szolgáltatnak, s más forrásokból merített adatokkal kiegészítve, lehetővé teszik az egységes kép megalkotását. Leggazdagabb, leghatalmasabb és legtekintélyesebb iskolafentartó a Jézus-Társaság. Az 1766. évi jelentésekből megállapíthatjuk, hogy ebben az időben hazaszerte (a convictusok számbavétele nélkül) 31 helyen tanítottak a jezsuiták, és pedig 1. Turócson²⁾ és a szepesi káptalani

¹⁾ O. L. H. T. Lad. E. fasc. 8., 9., 10., 11. Fund. A hol más forrást nem említek, ezeken az iratokon alapszik e fejezetek tartalma.

²⁾ Helyesebben: Znióváralján. A Jézus-Társaság eleinte semmiképp sem volt hajlandó az iskolát megnyitni, melyre a turóci prépostság

iskolában a legalsó osztályt (*Principia et Parva*) látták el: 2. Bazinban, Liptó-Szent-Miklóson (1759. előtt Vrbitzen), Nagybányán, Sárospatakon, Szatmártt és Zsolnán grammatikát és syntaxist tanítottak; 3. hat osztályú gymnasiumaik (grammatika és humaniora) voltak Besztercebányán, Egerben, Eperjesen, Esztergomban, Gyöngyösön, Komáromban, Kőszegen, Lőcsén, Nagyváradon, Pécsett, Pozsonyban, Rozsnyón, Selmeczen, Sopronban, Szakolczán, Székesfehérvártt, Temesvárott, Trencsében, Ungvártt; 4. akadémiáik (gymnasiumokkal kapcsolatos philosophiai és theologiai tanfolyamaik) Budán és Győrött; 5. egyetemeik Kassán és Nagyszombatban.

Az elemi oktatással csak kivételesen és nem szívesen foglalkoztak a jezsuiták. Különálló elemi iskolát tudomásom szerint csak Nagyváradon és Szatmártt láttak el. Gymnasiumaik elemi osztályait, melyekben az íráson, olvasáson és számoláson kívül a latin alaktan kezdetei (*declinatio, comparatio* és *conjugatio* szabályos alakjai) voltak a tanítás tárgyai, rendszerint világi tanítókra bízta, kiket néhol a város fizetett. A lőcsei rektor jelentése megérteti velünk, hogy pactedagogiai megfontolás vezérelte őket ez eljárásukban. A collegium elemi osztályába tódultak a város összes fiúgyermekkei s tudatlanságukkal kockáztatták a gymnasiumra készülő tanulók előhaladását. Sárospatakon a felekezeti szempont indította őket arra, hogy maguk tanítsák az elemeket: nem lévén helyben katolikus népiskola, attól tartottak, hogy ha világi embert alkalmaznak, a református iskolába küldik gyermekeiket a katolikus szülők is.

A jelentéstevő rektorok, előadva a vezetésökre bízott intézetek szervezetét és tanulmányi rendjét, majdnem kivétel nélkül azzal okolják meg rövidre fogott jellemrajzaikat, hogy iskolájok amúgy is mindenben a nagyszombati rendet követi. E főiskolában pontosult össze minden szellemi erejük. Ez volt valamennyi közt a leggazdagabb,¹⁾ és legnépesebb. Az

alapító levele nem kötelezte. A primás közbenjárására utóbb engednek, s 1756. november 1-jén megnyílik az »elementaris et infima Grammatices classis.« Mivel e tényállás tudtommal ismeretlen, szükségesnek véltem külön felemlíteni. O. L. H. T. Lad. B. fasc. 28. fund.

¹⁾ Az 1766-ik évben jövedelme volt 56,770 frt 78¹/₁₀ kr.; tényleges

1766. évben a joghallgatók nélkül volt 968 tanulója.¹⁾ Ezt tartották akkor, nem ok nélkül, első mintájoknak és anyaiskolájoknak, a honnan, mint kiapadhatatlan kútforrásból, merítette valamennyi többi hazai iskolájok ösztöneit és hagyományait. Innen sugárzott ki a nemzedékről nemzedékre átöröklődő, hamisítatlan, igaz, orthodox elvhűség, és innen vitték széjjel a tanítványok ezrei a százados formákban megállapodott világnézetet az iskolába, a szószerkekre, a közhivatalokba, s mindenüvé, a hol a tekintély elvei uralkodtak.

Ezért a Jézus-Társaság magyarországi iskoláztatását legjobban ezen a mintán mutathatjuk be, előadásunk menetébe beleszöve a többi jezsuita iskolák állapotára vonatkozó jellemzetes adatokat is.

A nagyszombati, s általában minden jezsuita egyetem három lényeges részből állott: 1. a gymnasium, másképp facultas linguarum; 2. a philosophia; 3. a theologia. A nagyszombati jogi kar nem volt jezsuita intézmény s nem állott szerves kapcsolatban a többivel. A gymnasiumi osztályok a collegium saját jövedelmeiből, a philosophia és theologia (a kánonjogi tanszéket kivéve) Pázmánynak a bécsi bankoknál és előkelő főuraknál elhelyezett 100,000 frtos alapítványaiból, az összes jogi tanszékek (a kánonjogival együtt) Lippay Györgynek és Lósy Imrének szintén gyümölcsözőleg elhelyezett, eredetileg 40,000 (utóbb 37,000) forintos alapítványaiból tartattak fenn.

kiadása 42,539 frt 29% kr. A bozói prépostság jövedelmezett 4566, a tőkék 13,013, a sellyei uradalom 4567, a turóczyi prépostság 11,281 s az egyetemi nyomda 900 frtot. Ehhez járultak a házi jövedelmek s múlt évi feleslegek. O. L. H. T. 227. A. ex 1769. Lad. E. fasc. 10. fund.

¹⁾ A 968 tanuló közül volt: theologus 208, candidatus 61, physikus 96, logikus 140, rhetor 53, poéta 58, syntaxista 65, grammatikus 66, principista 52, parvista 169. Az alsó 6 osztály tanulói közt volt 10 gróf és 16 báró. A nagyszombati ház 146 rendtagnak adott ellátást, kik között volt 61 áldozó-pap, 63 rendi növendék és 22 coadjutor. Bp. E. K. fol. kézirata Ab. Nr. 125 (Hist. Coll. Tyrn.). A többi iskolájok közül Esztergomban 352, Besztercebányán 168, Kassán (a gymnasiumi osztályokban) 460, Komáromban 342, Trencsénben 147, Nagyváradon kb. 200, Rozsnyón 182, Selmeczen 314, Szatmárt 50, Eperjesen 218, Szakolczán 188, Székesfehérvárrt 328 tanulóok volt ugyanabban az évben. (Historia domusok és milleniumi monographiák adatai.)

A gymnasiumi és philosophiai tanulmányok együttvéve a középkori trivium három részét foglalják magukban: a grammatikát, a rhetoricát és a dialektikát, melyek viszont lépcsői és eszközei a legfelsőbb és egyedüli igaz tudománynak, a theológiának. A trivium grammatikai része kifejezést nyert a grammatika és syntaxis osztályaiban, a rhetorika az úgynevezett humaniórák szakaszában, a dialektika a philosophiai tanfolyamnak két évében. A grammatika megadta a nyelv anyagát, s a rhetorika a vele való elbánás szabályait; mindkettő egyetemben instrumentuma volt a dialektikának, mely szintén nem volt még tudomány, hanem csak általános érvényű módszer. A ki nyelvet, stilt és syllogismust tanult, fel volt fegyverkezve mindennel, a mi az isteni igazság átértésére és megvédésére szükséges volt. E következetes szabályossággal megalkotott és fokozatosan felépülő tanulmányi rendszert tartották hosszú ideig a szellemi előhaladás legtökéletesebb és semmi mással nem pótolható eszközének.

A *gymnasiumi* osztályok a következők voltak: I. Classis elementaris. II. Infima Grammaticae classis. III. Media Grammaticae classis. IV. Suprema Grammaticae classis. V. Poesis. VI. Rhetorica. Nagyszombatban s a többi nagy iskolákban (Buda, Kassa, Győr, Eger) mind a hat osztálynak külön tanára volt, míg a többi intézetekben rendszerint két-két osztály összevonásával folyt a tanítás.¹⁾

A *grammatikai* fokon a vallástanon kívül (Canisius) a tanításnak majdnem egyedüli tárgya a latin nyelv, melyet Alvarez (Alvary) híres könyvéből (*Quae maribus*) tanítottak válogatott szemelvények kíséretében. Minden egyéb számba se jöhet. Egy-egy negyedórácska a históriából, pénteken délután két óra Gretser görög grammatikájából, ennyire szorítkozik a latin nyelvet meghaladó szerény terjedelmű ismeret-

¹⁾ Hat osztályt és három tanárt találunk például Gyöngyösön, Kőszegen, Lőcsén, Pécsen, Esztergomban, Nagyváradon, Komáromban, Eperjesen, Besztercebányán, Székesfehérvárott; hat osztályt és négy tanárt Selmeczbányán (a Rhetorikának és Poesisnek külön-külön tanárai voltak); négy osztályt és két tanárt Nagybányán, Bazinban, Zsolnán, Szatmárrt, Sárospatakon; két osztályt és egy tanárt Liptó-Szent-Miklóson és Szepesben.

közlés: földrajzot, számtant, geometriát stb. se Nagyszombatban, se másutt nem említenek. Ha e hallgatással egybevetjük a convictusokra vonatkozó hiteles adatunkat, mely szerint e nevelő intézetekben az arithmetikát, földrajzot, geometriát és modern nyelveket külön órákban tanították a praefectusok, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy magában az iskolában elenyésző csekélység lehetett minden egyéb, a mi nem volt latin nyelv.

Az *irodalmi tanítás* (ha szabad így neveznünk) a Poesis és Rhetorika osztályaiban folyt; az úgynevezett Candidatus Rhetoricae és a régi iskola nagy tekintélye, Suarez (Soarius) rhetorikája szolgáltak tankönyvekül. Olvastak e mellett szemelvényeket Cicero leveleiből és beszédeiből, Liviusból, Ovidiusból, Vergiliusból és Horatiusból. A tanítást irodalminak mondhatjuk annyiban, hogy az iskola a latin irodalom néhány képviselőjével bizonyos formai cél szempontjából megismertette a tanulókat; de a szónak sem oly értelme itt nincsen, mint a hogy a humanismus fénykorára avagy a jezsuita iskoláztatás legelejére alkalmazhatjuk, mikor a klasszikus görög és latin nyelvi formáknak s e formák gondolati tartalmának a lélekbe való teljes felvétele volt a cél, sem tárgyi érdek körül nem forgott még, mint napjaink paedagogiai felfogása megkívánja. Nem sokkal több volt az, mint nyelvi és stilisztikai anyagnak betanítása és alapos begyakorlása technikai készség megszerzése végett, és oly célból, hogy a latinul beszélést és írást, mint eszközt használhassák a tanulók akár az életben, akár a felső tudományok fokozatán.

A tulajdonképeni iskolai tanításon kívül ezt a célt szolgálták az akadémiák és szindarabok, a szavallatok, az írásbeli dolgozatok, a jutalomdíjakkal kapcsolatos írásbeli és szóbeli vizsgálatok, a naponkinti vitatkozások, mint a jezsuiták módszerének általában ismeretes járulékei.

A vallásos nevelést előmozdították a Mária-egyesületek ¹⁾

¹⁾ Congregatio B. M. V. Elisabeth visitantis; Congr. Immaculatae Conceptionis; Congr. Natae Reginae Angelorum. — Másutt előforduló elnevezések: Congr. B. M. V. Annuntiatae (Komárom); Congregatio Mariana, Filiatio Mariana, Sodalitas B. V. Mariae (Miskolcz) stb.

(Nagyszombatban három), naponkint isteni tisztelet s minden hónapban kétszeri gyónás.

A **philosophiai tárgyakat** a bécsi és gráci egyetemek mintájára most már két (azelőtt három) évfolyamban négy rendes tanár tanította: a logika, matematika, physika és ethika tanárai, valamennyien szintén a Jézus-Társaság tagjai.

Az első évnek főtanulmánya, melyet az első félévben naponkint 4, a második félévben naponkint 2 órában tanultak, a *logika és metaphysika* volt, Iváncsics tankönyve nyomán.¹⁾ Szinte megfoghatatlan, hogy a szűkkörű grammatikai és retorikai képzés után a 15—16 éves ifjak miképen tanulhatták credménynycl e nehéz studiumokat, elvont tartalmukkal s még elvontabb tárgyalási módjukkal. Egyébiránt az alapul vett kézikönyv, mindannak daczára, hogy a syllogismusban gyökerező bizonyító eljárás és vitatkozó módszert végességig megtartja, óriási haladást jelez a jezsuiták philosophiai tankönyvirodalma terén. Világosságra törekszik, a scholastikus műszavakat kerüli vagy épen csak mellékesen említi, s mint a szerző maga is kinyilvánítja, rendszerében cklektikus; a logikai rész meg épen a Port-Royal tankönyvein, Arnauld és Nicole »L'Art de Penser« című híres munkáján épül, mint a szerző meglepetésünkre (mert hiszen a Port-Royal írói jansenisták voltak) az előszóban maga megmondja. A logika négy részből áll: az első a fogalomról, a második az itéletről, a harmadik az okoskodásról, a negyedik a módszerről szól. A metaphysika részei: az ontologia (az Ens), aetiologia (az okok tana), kosmologia (világ, természet, végzet stb.), psychologia (ide tartozott az angyalok tana is) és a theologia naturalis (isten és vallás).

A logikán és metaphysikán kívül az első évfolyamban még csak *mathematikát* tanultak, de csak a második félévben, naponkint 2—2 órában, Makó kézi könyve alapján.²⁾

¹⁾ Institutiones Logicae in usum discipulorum conscriptae a Joanne Iváncsics. Tyrnaviae, 1763. 205 l.; -- Institutiones Metaphysicae in usum discipulorum conscriptae a Joanne Iváncsics. Tyrnaviae, 1763. 421 l.

²⁾ Compendiaria Matheseos institutio, quam in usum auditorum Philosophiae elucubratus est Paulus Makó S. J. Editio altera. Vindobonae, 1766. 377 l.

Mivel az alsó osztályokban aritmetikát nem tanultak az ifjak' úgyszólván az eljárásról kellett megkezdeni e tárgyat. Az algebrából a másodfokú egyenletekig haladtak, a geometriából a síkmértant végezték el a síkháromszögtan legelső elemeivel, továbbá a tömörmértant (a gömbháromszögtan kizárásával) s a kúpszeletek elméletét.¹⁾

A második esztendőnek fő-tárgya volt naponkint 4, illetőleg (a II. félévben) naponkint 3 órában, szintén Makó tankönyve²⁾ nyomán, »az általános, részleges és kísérleti *physika*«. Bevezette e tárgyat a *kinematika és dynamika*. különösen az »egyenes és görbe vonalú mozgások« tana s a gravitatio; ezt követte a *kosmographia* aránylag bő terjedelemben: a világregszer részei, az égi rendszer, a bolygók és üstökösök mozgása, a hold elmélete, a holdmozgások jelenségei, a tenger áramlása, az »örvények rendszere« (Descartes nyomán) s ezenkívül még külön részletes tárgyalásokban a csillagok ismertetése (a napról és álló csillagokról, a nap atmosphaerájáról, a bolygókról, a földről, a holdról, az üstökösökről). -- A kosmographiát követte az, a mit *fénytan*nak és *hőtannak* nevezünk (De Luce, Calore et Igni), de beleértve az elektromosságot is, mely tehát még nem szerepel a *physika* külön részeként s a két kötetes kézikönyv 770 oldalából 35-öt foglal el; azután a cseppfolyós testek *statikája* (főtekintettel a hajcsövesség elméletére). A hangtannal, mint a *physika* külön részével, szintén nem találkozunk, hanem van egy fejezet »Mindarról, a mi a vízhez és levegőhöz tartozik« s itt fordul elő a víz, köd, felhő, eső, harmat, jég, hó, jégeső, dér, levegő, légkör, szél tárgyalása után befejezősül a »hangról« szóló szakasz 20 oldalon. Bezárja az egész tárgyat »a földgömbhöz tartozó dolgoknak« (a földnek, kénnek, sóknak, köveknek, fémeknek és növényeknek) ismertetése.³⁾ A kézi-

1) A rector jelentésében ezt írja: »... *aliquid* etiam ex Trigonometria et sublimiori Geometria *delibatur*.«

2) *Compendiaria Physicae institutio, quam in usum auditorum Philosophiae elucubratus est Paulus Makó. Vindobonae, 1766. Pars I. 419 l.; Pars II. 348 l.*

3) Ez a fejezet sajtószerű vegyülete a geológiai, mineralógiai és botanikai ismereteknek: A földgömb részei. A hegyek eredete. A föld-

könyvek után ítélve, a tárgyalás tételek és bizonyítások alakjában haladt, az utóbbiak elemi matematikai alapon (a háromszögtan kizárásával, mint például a kinematikai fejezetekből látszik). Hogy mennyiben használta fel a tanár a kísérleteket, a forrásokból nem derül ki. — A második félévben naponkint 1 órában még *ethikát*¹⁾ is tanultak a physicsok, mely az akkori elfogadott felosztás szerint magában foglalta az általános erkölcsant (az ember természetes állapotáról, céljáról és boldogságáról), a tulajdonképeni természetjogot a kötelességek tanával egyetemben, a különleges erkölcsant a négy sarkalatos erénnyel (Prudentia, Fortitudo, Temperantia, Justitia) és »Oeconomica et Politica« czim alá foglalva a társas viszonylatokból eredő hitvesi, apai, gyermeki, polgári s felségi jogok és kötelességek tárgyalását.

A philosophiai kar tudományos fokozatokat is osztogatott, mely czélból a jelöltek a dékán elnöklete alatt szigorú vizsgálatokat tettek és vitatkozásokat tartottak. A kar az eredményhez képest kimondotta, hogy a jelölt a philosophiai fokozatok melyikére érdemes, a baccalaureatusra vagy a magisteriumra-e (prima vel suprema Philosophiae laurea)? Licentiatusról, mint valóságos vizsgálati fokozatról sem itt, sem a többi karoknál nincsen szó. A licentia megadása már csak pusztá formává lett.

A **theologiai tanulmány** körülbelül azon az alapon áll, melyet a bécsi egyetem theologiai karának 1752-ik évi újjászervezése jelöl. A négy éves theologiai tanfolyam tárgyai: a) *Theologia Scholastico-Dogmatica*, vagyis ágazatos hittan, melyet részben Prileszky János, részben Schmitth Miklós műve alapján tanítottak igen nagy óraszámmal. Ennek a disciplínának két rendes tanára volt, s négy évig hallgatta

alatti tüzek. A középponti tűz. A földrengés. A föld rétegei. A kén. A sók. Az íz és a szag. A kövek eredete. A kova. A türkisz. A bezoar. A hólyagkő. A gyöngy. A korall. A mágnes. A fémek. A növények legfőbb szervei. A mag termékenysége. A növények eredete, fejlődése, táplálkozása, beajtása, szaporodása, betegségei, osztályai.

¹⁾ Kézikönyv: *Ethica et Jus Naturae*, in usum auditorum Philosophiae, conscripta a Francisco Xav. Roys. Editio tertia. Vindobonae, 1765. 507 l.

minden növendékpap. Régente theologia speculativa volt a neve; de a bécsi reform e tárgyat két részre bontá, t. i. a scholastikus theológiára (mely különösen a kegyelem tanairól szólt) s a dogmatikus theológiára (melynek főanyagát a szentségek tana képezte). *b) Szentírásmagyarázat* (ebben az évben Szent Pál levelei) az összes theologusok számára heti 3 órában. *c) Kánonjog* Pichler Vitus műve nyomán, heti 3 órában; a III. és IV. évesek hallgatták a jogi karon. *d) Hitvitázás* (Polemika), Pichler Vitus műve nyomán, s különös tekintettel a Magyarországon és Erdélyben uralkodó eretnek tanok czáfolására. Hallgatták az I. és II. évesek heti 3 órában. *e) Egyháztörténelem*, különböző írók nyomán. Hallgatják a theológiára készülők naponként 1 órán.¹⁾ *f) Ékesszólástan* Kaprinai István nyomán. Szintén a theologia jelöltjei hallgatták, ugyancsak 1 órában naponként. *g) Héber nyelv*, Haselbauer grammatikája szerint, szövegek értelmezésével, naponként $\frac{3}{4}$ órában, I. és II. évesek számára. *h) Görög nyelv* és pedig Gretser grammatikája a szent írásból vett görög szövegek magyarázatával; naponként 1 órában hallgatták a Candidatusok. A theologia moralis, mely Pázmány szervezetében megvolt,²⁾ s az 1752. évi bécsi szabályzatban is előfordul, e jelentésből hiányzik. 1753-ban küszöbölték ki a magyarországi jezsuita főiskolákból a casuistikát.

A theologiai gradusok közül az 1766-ik évben már csak egyet adott az egyetem, t. i. a baccalaureatust. Csak olyanok kaphatták meg, kik már a harmadik évet elvégezték s a megszabott vitatkozásoknak és vizsgálatoknak sikerrel megfeleltek.³⁾

¹⁾ A jelentés megkülönbözteti a Candidatus Theologiae-ket a »primi, II., III., IV. anni« theologusoktól. Amazokat csakis az egyháztörténelemnél, ékesszólástannál és görög nyelvénél, vagyis a nem szorosan vett theologiai tárgyaknál említi. Ebből azt következtetem, hogy Nagyszombatban már akkor megvolt az előkészítő év. L. Breznay: »A budapesti tud. egyetem« című tanulmányának [A felső oktatásügy Magyarországon. Budapest, 1896.] 66. s kk. lapjait.

²⁾ Kazy: Hist. Univ. Tyrn. S. J., p. 136: totidem quid in vita humana fas, nefasve sit explicantes, quibus nomen est, a disciplina, quam tractant, Theologiae moralis aut practicae Professorum. (Ez még 1737-ről szól.)

³⁾ Az 1755. évig a nagyszombati egyetem theologiai doctorokat

A jezsuiták többi főiskoláin (akadémiáin) lényegileg hasonló tanulmányi rend dívott, azzal a különbséggel, hogy csak az alapvető theologiai tárgyakat tanították, főleg a gyakorlati pásztorokodás tekintetéből. Budán például, a philosophiának és theologiának összesen csak 8 tanára volt: és pedig a mennyiségtannak, az erkölcstannak, a logikának és metaphysikának, a physikának, a kánonjognak, a szentírásmagyarázatnak egy-egy s a theologia scholastico-dogmatikának 2 tanára. Egészen így volt Győrött is.¹⁾

Kormányzat és szervezet tekintetében a nagyszombati egyetem, mint aránylag fiatal intézmény (1635.), annyira különbözött a középkorban keletkezett nyugateurópai katolikus egyetemektől, hogy a fennforgó eltérések rövid méltatása elől e helyütt nem lehet kitérnünk.

Már az alapító levél is, nyilván sajátos jellegére való tekintettel, a »Jézus-Társaság szabályai szerint szervezett« egyetemennek nevezi. Egész tanári személyzete függési viszonyban lévén a Jézus-Társaság generálisától és tartományi kormányzatától, az egyetem sohasem birt azokkal a testületi és önkormányzati jogokkal, melyek az igazi Studium generalét oly kiválóan jellemzik. Nem volt, s nem is lehetett önálló és független corporatio, a tanárok és tanulók egyesülete (Universitas Scholarium et Magistrorum), mely aztán természetes fejlődés révén állandó alakot ölt, hanem előzetesen megalkotott prototyponnak változatlan mása. Hogy igazi jezsuita egyetem volt, mutatja az a tény is, hogy a jogi és orvosi karok kezdetben teljesen hiányoztak. A Jézus-Társaság, mint a mely első sorban a katolikus egyház vitézlő rendje vala, rendeltetésénél fogva a műveltségnek

is avatott. Azóta megszűnt ennek a gradusnak adományozása. A hatvanas évek elején a kar újból be akarta hozni, de a primás (Barkóczy) nem adott helyt a kérelemnek. A legfőbb akadály az volt, hogy a klerikusokat, mihelyt negyedik évöket elvégezték (sőt még előbb is) azonnal kiragadták tanulmányaikból a lelkészi pályára, s így az összes theologiai vizsgálatok letételére ritkán maradt idejük. Lásd Schmitth Rector jelentését 1767. aug. 21-éről. O. L. H. T. Ad Lad. E. fasc. 11. fund.

¹⁾ A kassai egyetem szervezetéről jól tájékoztat dr. Farkas Róbertnek önálló kutatásokon alapuló monographiája: A kassai kath. főgymnasium története. I. (1894/5. évi ért.)

csak azon elemeit tartotta becseseknek, melyek legalább közvetve az isteni igazságok megismerésére és győzelmes megvédésére vezetnek. A profán jogi és orvosi tudományok észjárása szerint távolabb állanak e czéltől, legfőjebb függelékei, de nem mellőzhetetlen tényezői az egész rendszernek. Az egyetem keletkezése is elüt másokétól. A középkori egyetemek eredetét főleg a világi és egyházi hatalom egyetértő elhatározása jellemzi. Iskolákat (scholae) alapítanak főpapok is, fejedelmek is, a maguk számára, a maguk hatáskörében. Studium generale csakis a király és pápa együttes közbenjárásával alakulhat. Rendszerint a fejedelem a szervező és alapító, a pápa a jóváhagyó. Nagyszombatban e helyett azt látjuk, hogy egy előkelő és gazdag főpap az alapító, a Jézus-Társaság az elfogadó, a magyar király s római császár a megerősítő. Pápai jóváhagyásnak semmi nyoma; de szüksége sem forgott fenn, mert az egyetemnek az egyházzal való kapcsolata teljesen biztosítva volt az alapító bibornok s az alapítvány haszonélvezetébe helyezett jezsuiták személyiségénél fogva. A nagyszombati egyetem tehát mind alapítására, mind szervezetére nézve a Studium generale középkori, eredeti fogalmával egybekötött jegyeknek hijával volt. Egészen ilyen volt a kassai egyetem is.

Az egyetem élén a Nagyságos Rektor, a karok élén egy-egy dékán állott. Mind a rektort, mind a dékánokat bizonytalan időre a rend generalisa nevezte ki. Külön dékánja volt a nyelvészeti karnak is. Sajátos intézkedés volt, hogy a bölcsészeti kar dékánjává rendszerint a theologiai doktorok egyikét nevezték ki,¹⁾ mintegy jelölül annak, hogy a philosophia »szolgálója a theologianak.« Az Universitas kötelékébe tartozott továbbá a rektor oldalán működő s szintén a rend generalisa által kinevezett kancellár (Cancellarius amplissimus), ki a tanulmányok megszabott menetére és rendjére ügyelt fel, s a valamikor jelentőséges, de ez időtt már pusz-

¹⁾ »Logicam, Physicam, Mathesim, Metaphysicam et Ethicam singuli ex mente Aristotelis interpretantur, atque adeo quini Philosophiae Doctores, tertiam efficiunt; quibus Decanus plerumque e facultate Theologorum datur.« Kazy: id. m. 136. l.

tán formai engedélyadásra szorítókozó licentiát adta meg;¹⁾ ezenkívül 1720. óta még a legfőbb censura jogát is gyakorolta. Arra nem volt ok, hogy a nagyszombati kancellár — más egyetemeknek soká fennálló rendje szerint — az egyházi hatalom hivatott képviselőjeként szerepeljen: a Jézus-Társaság lévén tényleges ura a helyzetnek, nem forgott fenn e tekintetben sem szüksége az egyházi érdek és tekintély külön hangsúlyozásának. — A kari szervezeten kívül az úgynevezett nemzetek (Nationes) intézménye, mely — legalább névleg még a XIX. század elején is megvolt a bécsi egyetemen²⁾ — sem a múltban, sem az alapul felvett 1766. évben nem fordul elő Nagyszombatban. Nemzetekről és procuratoraikról teljességgel hallgatnak forrásaink, de szükség se volt ily földrajzi megoszlást jelző csoportosításra, mert hiszen az egyetemi hallgatók majdnem csakis Szt.-István koronája területéről kerültek ki.³⁾ Miként a külföldi egyetemeken, Nagyszombatban is megvolt az Univeritásnak az a joga, hogy saját tagjaira nézve polgári és büntető bíróságot képezett: de e féltékenyen őrzött jog is csak látszólagos volt, mert az egyetemi bíróságot nem a tanárok, hanem a király által kinevezett világi férfiú, az egyetemi bíró (Judex Academiae) és meghívott bírótársai alkották.⁴⁾

II.

A nevelés történetének alig van része, melyben annyi subjectivizmus uralkodnék, mint a jezsuiták iskolázásának méltatásában. Egyik nemzedék a másiktól vett át bizonyos megrögzött nézeteket, melyeket kiirtani immár majdnem lehet-

¹⁾ »... licentiam tamen ante Magisterium impertiri Cancellario convenit.« Kazy: id. m. 137. l.

²⁾ Kink: Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien. I. (1854.) 65. lap.

³⁾ Csak később, a 70-es évek elején ékelődött bele mesterségesen a nagyszombati egyetem szervezetébe is, de csak a tanárookra és bekebelezett doktorokra nézve, a magyar, német, horvát és cseh »nemzetekre« való felosztás. V. ö. Pauler Tivadar: A budapesti m. kir. tudományos egyetem története. Első kötet. Budapest, 1880. 60. l.

⁴⁾ Pauler Tivadar: id. m. 17—19. II.

tetlen. Schol annyi esküvés a mesterek szavaira, sehol annyi szándékos vagy öntudatlan tévedés, annyi indulatosság és túlzás, annyi egekig magasztalás vagy kiméletlen támadás. Még a politikai áramlatok is befolyással voltak a jezsuita iskolák megbecsülésére. Csak Kellének irányzatos munkájára ¹⁾ utalok, mely a német kulturharcz méhében fogantatott s a pártszenvedély határozott nyomait viseli magán. Nincs könnyebb dolog, mint egy kétszáz évig uralkodó iskolai rendszer gyakorlatából, a százezer esetből bizonyos előre kimondott tétel érdekében kiválasztani a felfogásunk szerint fonák, kezdetleges, helytelen vonásokat, s ezeknek alapján kimondani, hogy a jezsuiták rosszul, értelmetlenül tanítottak, hogy nem tudtak latinul, hogy az iskolával nem törődtek vagy legalább is hanyag iskolamesterek voltak (tudnék mindezekre írókat idézni) s hogy üres lelkű phraseologusok kerültek ki intézeteikből. Viszont nincsen könnyebb, mint hivatkozni ama nagy férfiakra, kiket az államnak és egyháznak neveltek, felsorolni két évszázad adataiból kitűnő írókat és tudósait, bemutatni irodalmi termelésök nagy tömegeit, emlékeztetni egy egész századon keresztül tartott páratlan népszerűségekre s mindezekből tanítói és nevelői rendszerüket hiba nélkül valónak s legtökéletesebbnek állítani. De nem ez a feladata a történetírásnak.

A szélsőségek közt egyedül biztos kriteriuma a tárgyi-lagos paedagogiai bírálatnak csakis az eredeti források tanúsága lehet.²⁾ Vizsgálunk kell módszeres utasításait és tan-könyveiket.

Mária Terézia korában a hazai összes jezsuita gymnasiumok a Molindes-féle typus szerint tanítottak. Ezt maguk a praefectusok jelentik hivatalosan a helytartótanácsnak (»secundum Typum sub Augustissimo Imperatore Carolo Sexto

¹⁾ Die Jesuiten-Gymnasien in Österreich. Von Dr. Johann Kelle. Prag, 1873.

²⁾ Schlözer Ágost Lajos, a kinek a XVIII. század politikai és művelődési története oly sok becses adalékot köszön, 1778-ban ezt írja: »Eine genaue und umständliche Darstellung des ehemaligen Jesuiter Schulwesens felet noch, und würde doch ein überaus wichtiger Beitrag zur deutschen Litterar-Geschichte seyn. Nur müsste der Verfasser weder

claboratum«). Ez a Typus, mely nyomtatásban is megjelent,¹⁾ nem egyéb mint az egész gymnasium tananyagának módszeres feldolgozása, még pedig ama kor álláspontjáról kiválóan lelkiismeretes és tervszerű feldolgozása; az első gymnasiumi Utasítás, melynél teljesebbet és részletesebbet e korban sehol sem találunk. A Ratio Studiorum az egész világra szóló normát adta meg; a Typus az ausztriai tartomány gymnasiumainak szolgáló részletes tanmenet, ama tágabb érvényű szabályzat keretén belül. »Régi óhajtása volt rendtartományunknak«, mondja az előszó, »hogy a tanításnak bizonyos meghatározott, állandó, és összes gymnasiumainkban érvényes módszere alakuljon; s ez alapon végtére a kívánt egyformaság létre jöjjön. Ezen egyformasághoz három dolog szükséges, 1. hogy ugyanazok a gyakorlatok, 2. ugyanolyan módszerrel, és 3. ugyanazon időben menjenek végbe mindenhol; úgy, hogy ha valaki bármikor, tartományunk bármely iskolájába vagy gymnasiumába belép, mindenütt egészen ugyanazon nemű foglalkozással találkozzék.« A Typus célja tehát a Ratio Studiorum egységes tanulmányi rendjét a provincia szűkebb területén még egységesebbé, jobban mondva, minden részében teljesen egyenlővé tenni. E végből igen rövid általános utasítások után (melyek az emlékezésről, gyakorlatjavításról, az írók és szabályok magyarázatáról, a stilusról, a versenyzésről és ismétlésről, a görög leczkéről, a történelemről, az akadémiákról s a szavaltásról szólnak) osztályonkint, félvénenkint, hetenkint, sőt naponkint osztja be apróbb tanulmányi egységekre az iskolában használt tankönyvek egész anyagát, mindenütt bőséges példákkal s mintául szolgáló leczkéknek részletes bemutatásával. Nem hiányoznak az írásbeli dolgozatok példái, az anyag kiválasztására vonatkozó gyakorlati figyelmeztetések, a begyakorlásra szolgáló kérdések, vizsgálati és írásbeli tételek. A jezsuiták iskolai éve 180 szorgalmi napot foglalt magában;

Jesuit, noch Exjesuit, noch Antijesuit, weder Katholik, noch Protestant, sondern bloss — Pädagog seyn.« Briefwechsel, IV. 20. füzet, 95. lap.

¹⁾ Instructio Privata seu Typus cursus annui, pro sex humanioribus classibus in usum magistrorum Societatis Jesu editus. Anno salutis M. DCC. XXXV. Tyrnaviae, Typis Academicis. 12°. 274 l.

levonva a 45 szombatot, melyeken új anyagot nem tárgyal-
tak, hanem csak ismételték és concertáltak, körülbelül 135
napot kellett a Typus szerzőjének az anyag részletezésénél
számba vennie, s csakugyan a latin nyelv, mint fő-tárgy,
tanításának anyagát minden osztályban 134 kisebb egysé-
gekre felbontva látjuk a részletes utasításokban. Ily módon
akarták a jezsuiták elérni a rendszernek teljes és tökéletes
egyenlőségét; mert a Typus több helyütt hangsúlyozza, hogy
e felosztás kötelező s a tanárnak semmi egyebet sem sza-
bad tanítania, mint a mi a tankönyvekben foglaltatik, sőt, mi
több, általánosan kötelező órarendet is állapít meg (265—274. ll.),
mely az ország minden gymnasiumának illető osztályaiban
ki volt függesztve, kivételt vagy eltérést nem tűrő törvény-
szerűséggel.

Mielőtt a latin studium menetét és módszerét vizsgálat
alá vennők, emlékezzünk meg röviden a jezsuiták mellék-
tárgyairól. Ilyen a *görög nyelv*. A Typus 10 sorban végez
vele. Elismeri, hogy ifjúságunkat alig lehet rábírni arra, hogy
szívesen és jó szántából tanulja e nyelvet, mely jobban sa-
já-
títható el huzamos magánszorgalom, mint a lassan haladó
iskolai foglalkozás útján. A Gretser grammatikájának az isko-
lai könyvek végéhez csatolt kivonata legjobban bizonyítja e
tárgy teljes alárendeltségét. A négy alsó osztályban 28, a
poesisben 11 s a retorikában 13 levélre szorítkozik az egész
alaktan, mondattan s prozódia anyaga, mely majdnem csak
is száraz paradigmákból áll, minden példamondat vagy olvas-
mány nélkül, ha csak ilyenek nem tekintjük a végén
lenyomatott görög miatyánkot és üdvözlégyet. A görög
nyelv ebben az időben már leggyengébb oldala volt a jezsui-
táknak, kiknek kéziratai hemzsegek a barbár átírási görög
szóktól. A ki szélitben ír ilyeneket, mint lyttania, cathechesis,
prothotypon, lypsana, phylosophia, drama stb., nem tudhat
jól görögül.

Mint iskolai tárgynak, mellékes szerepe volt a *vallás-
tannak* is. Hétköznap nem is fordul elő az órarendben, hanem
csak vásár- és ünnepnapon. Mind a hat osztályban néhány
oldalra terjedő részeket tanultak Canisius katekizmusából.

A számtant nem tanították a gymnasiumban. Csak

1769-ben, a Társaság feloszlata előtt három évvel, tünik fel a nagyszombati egyetem gymnasiumi szakaszában.

Legkiválóbb helye volt a melléktárgyak közt a *történelemnek*. Míg a görög nyelvre és katekizmusra önálló tankönyveik nem is voltak, hanem Alvariohoz voltak hozzákötve függelékül az ide tartozó csekély tudnivalók, addig a historiát külön könyvekből, a »Rudimenta Historica«-ból¹⁾ tanulták, naponkint egy negyedórán át: és pedig a Parvában bibliai történeteket (ó-szövetséget), az Infimában az úgynevezett négy monarchiát (Assyria, Perzsia, Görögország és Róma), a Mediában a keresztény-római császárságot VI. Károlyig, a Supremában (syntaxisban) Németországot és Európa többi országait, a Poesisben és Rhetorikában egyházi történelmet. A szóban levő tankönyv kis földrajzot is tartalmaz, de a Typus hallgat róla, mint külön tantárgyról, s forrásaink bizonyítják, hogy csakis az akadémiáknak volt tárgya.

E történelmi anyag az 1735-ik év előtt hiányzott a jezsuiták iskoláiból s csak a külső nyomásnak engedve vették be tanrendjökbe; de mikor befogadták, jól fel tudták használni iskolai munkásságuk eredményének nyilvános bemutatására, a mennyiben az akadémiák tárgysorozatában az első helyet a történelem foglalta el.²⁾ E tárgy kiválóan alkalmas volt az iskolán kívül állóknak, a vendégül meghívott szülőknak és pártfogóknak érdeklődését felkelteni, mert nem elvont ismereteket mutatott be nekik a történelmi akadémia, hanem a múlt idők eseményeit s szereplőit, vagyis érdekes cselekvényt s valósággal létezett személyeket. Fokozta az érdeklődést, hogy a jezsuiták, kik egyébként oly szigorúan ügyeltek a tanulók latin nyelvű társalgására s még a legalsó osztályokban is ezen a nyelven tanítottak, egyenesen megtiltották a középső osztályok növendékeinek³⁾ a törté-

¹⁾ Rudimenta Historica, sive brevis facilisque Methodus Juventutem Orthodoxam Notitia Historica imbuendi, pro Gymnasiis Societatis Jesu. Auctore Ejusdem Societatis Sacerdote. Cassoviae: I. r. 1763. (95 l.); II. r. 1768. (77 l.); III. r. 1769. (105 l.); IV. r. 1772. (144 l.); V. r. 1771. (82 l.); VI. r. 1772. (112 l.).

²⁾ »Historia Princeps est Academiae materia . . .« Typus, 22. l.

³⁾ »Nec in hac (Media), nec in Syntaxis Schola tolerandum, minus

nelmi akadémiákon a latin feleletet: anyanyelvükön kellett számot adniok a tanultakról. A tanítás nem összefüggő előadásban, hanem kérdésekben és feleletekben haladt, főleg a háborúkra s a vallásügyekre való tekintettel, szigorúan katólikus szellemben, sőt a máshitűek ellen intézett kirohanásokkal is. Európát az író katólikus és nem katólikus országokra osztja; az utóbiakat igen röviden (Angliát 3, Poroszországot 1, Dániát, Svédországot, Orosz- és Törökországot együttesen 2 oldalon), ellenben a katólikus államokat aránylag terjedelmesen (pl. a német-római császárságot 136 oldalon) tárgyalja; az uralkodók tetteit főleg abból a szempontból bírálja, hogy előmozdították-e a katólicizmust vagy sem. Magyarországnak 20 oldalt és 64 kérdést szentel (az egyetemes történet keretében), de ezekből mintegy 20 kérdés hazánk vallásügyére vonatkozik. Általában e történelmi művek inkább különlegességek gyűjteményeinck, mint igazi történelmi tankönyveknek tekinthetők. A hazánkról szóló egyik fejezetben például ezt a kérdést találjuk: »Vannak-e Magyarországnak olyan sajátosságai, melyekben más országoktól különbözik?« »Vannak«, mondja a válasz, »de csak baráti fülnek valók s Európa legnemesebb nemzeteinek engedelmével legyenek felsorolva: 1. A királyok hún családja (nyilván az Árpád-háziakra czéloz) annyi férfi- és női szentet számlál, a mennyit semmiféle más uralkodó család. 2. Soha semmiféle népnek sem jutott osztályrészül annyi isteni csodatétellel választott királyt birnia, mint a magyaroknak. 3. Egyetlen király sem volt oly nagylelkű az isteni tisztelet dolgában, mint Szent István. 4. Nincs nemzet, mely annyira megszokta és kedveli a latin nyelvet, mint a magyar. 5. Nincsen ország, mely annyira bővelkednék a természet összes javaival, mint Magyarország. 6. Nincsen föld, melynek arany- és ezüstpénze jobb és szebb, mint a magyaré. 7. A magyaron kívül nincsen nemzet, melynek olyan kitünő bora volna.« A történelmi akadémiák kérdései, mint a Typus felsorolja, nagyobbára

imperandum, ut latina utantur in enarranda Historia, cum res hic potius spectanda sit et paucorum sit, sine Soloecismis, aut multa haesitatione, continentem narrationem texere.«

szintén aprólékosak, kisszerűek, nagyobb összefüggő egészek alárendelt részletei. Például, a Syntaxis osztályában a római történetből ezek az akadémiai kérdések ajánlatnak: Hányszor vonult ki a római nép? Mily híres embereket száműztek s hívtak vissza? Mily hadvezéreket ölték meg az övéik? (Cinna, Sertorius). Hol fogták körül a gladiatorokat? Kik ölték meg magukat? (Appius, Marius). Kik voltak alacsony származásúak? (Spartacus, Herdonius, Sertorius.) Hányszor mondták ki azt, hogy »vigyázzanak a consulok, hogy az állam valami kárt ne valljon?« Mely consulok estek el? Kiket ölték meg lázadás szítása miatt? Mikor volt Róma a legnagyobb félelemben és veszedelemben? s hányszor? stb.« Sajátságos, hogy a Typus ezeket a kérdéseket nevezi »bonyolultaknak«, ellenben a könnyebbek közé sorolja az ilyeneket: »Mi okból alapítottak a rómaiak gyarmatokat? Mi az oka a társadalmi háborúnak s mi a vége? A Marius-féle háborúnak mi a távolabbi s mi a közelebbi oka? stb.« holott ép ezek nyilván sokkal értelmesebb készülletet és módszresebben vezetett gondolkozást feltételeznek.

De mindezek a melléktárgyak együttesen is elenyésző csekély tért foglaltak el a *latin nyelv* mellett. Még a történeti oktatásra vonatkozólag is azt adja utasításul a Typus, hogy miatta nem szabad kárt vallaniok a rendes (latin nyelvi) leczkéknek.¹⁾ A latin nyelven beszélés és írás célja minden időt lefoglalt, minden valamire való törekvést a maga számára használt fel. Vannak, kik azt vitatják, hogy a jezsuiták ezt a célt sem érték el. Latinságukat kifogásolják, retorikai gyakorlataikat gúnyolják s egész tanításuk eredményét ebben az irányban is kétségbe vonják. Nem osztozhatom nézetökben. Iskolai munkásságuk, igaz, szerfölött egyoldalú, de talán épen ezért a választott irányban intenzív s a kitűzött korlátok közt eredményes is volt. A mi pedig latinságuk fogyatékos voltát illeti, bizonyára az ellenök hangoztatott érvek közt ez volt a leggyengébb. Mintha bizony a magyar hazában s másutt is oly általános lett volna ebben a korban a válasz-

¹⁾ »Ita tamen tractanda erit haec Exercitatio, ut ne Principes Scholae exercitationes quidquam inde detrimenti capiant.«

tékos latin stíl iránt való érzék, s mintha olyan nagyon sokan lettek volna, kik e részben illetékesen ítélkezhetek volna! Mintha nem is az új törekvésektől való idegenkedésök, a szóról szóra tanultatás iránti előszeretetök, a tárgyi és tartalmi szempontok elhanyagolása, és más külső körülmények közbejötté, hanem épen latin stíljök romlása lett volna főhibájök! Hasonlítsuk össze a híres jezsuita írök műveit azokkal, melyek a hazai protestánsok tollából kerültek ki: körülbelül egyformán jól vagy rosszúl írtak mindkét részről.

Latin tanításuk menetében (értve mindig a formai képzést) megtaláljuk a fokozatos egymásutánt és szerves összefüggést.

Az alsó négy osztályban az egész nyelvtan, az ötödik és hatodik osztályban a stílus tanítása foglalkoztatta öket.

A *grammatikai* tanítás első évének főtárgya ¹⁾ az egész rendes *declinatio* és *coniugatio*, s az úgynevezett rudimentumok, vagyis a beszédrészek tana, a legszükségesebb mondattani szerkezetek előlegezésével; továbbá a hexameterekbe foglalt nemi szabályök (*Quae maribus*) és a radicesek tana. A II. osztály kiegészítette és kibővítette az alaktant, szintén hexameterekben adta a perfectumök és supinumök képzését s a mondattanból az ige vonzatát. A III. osztály anyagát alkotta a mondattan rendszere; a IV-iköt a prozódia, megint emlékeztető versekben, s az úgynevezett mutatiók mestersége,

¹⁾ V. ö. a jezsuita iskolákban használt következő tankönyveket: 1. *Principia seu Rudimenta Grammatices ex Institutionibus Emmanuelis Alvari; libri primi* pars prior, pro Minoribus Parvisticis, Tyrnaviae, 1748.; 2. Pars 2, pro Majoribus seu proprie dictis parvisticis, Tyrnaviae, 1750.; 3. Pars 3, pro secunda classe, seu infima Grammaticae, Tyrn., 1750.; 4. *Emmanuelis Alvari liber II.*, in usum Mediae et Supremae Grammatices Classium, Tyrnaviae, 1769.; 5. *Emmanuelis Alvari Institutionum Grammaticarum liber III.*, Tyrnaviae, 1769.; 6. *Cypriani Soarii Artis Rhetoricae libri tres*, Tyrnaviae, 1763. Az 1.-3. alatt felsorolt tankönyveket tanulták a két legalsó osztályban; a 4. alattit a III-ikban és IV-ikben; az 5. alattit a Poesisben, a 6-ikat a Rhetorikában. Minden egyes kötetben megtaláljuk az egész olvasmányi anyagot is, úgy szintén a függelékben az illető osztályra eső részleteket a görög nyelvből és a katekizmusból. — Megjegyzem, hogy nem sikerült budapesti könyvtárainkban oly kiadásokat találnom, melyek az 1766-ik évből valók, a mi e könyvek nagy elterjedtsége mellett feltűnő.

mely arra tanította meg a növendéket, hogy a költő hányféleképp fejezheti ki ugyanazt a gondolatot különböző versmértékek igényei szerint: pl. »tristis migratio fuit« helyett szükség esetén megállhat ez is: »triste migrare fuit«. Ilyenek továbbá: »fugio« és »me committo fugae«; vagy »totam hiemem dormio« és »tota mihi dormitur hiems« stb.

A *Poesis* anyagát nem fejezi ki az osztály neve. --- A Typus is említi, hogy jobb volna a másutt elfogadott Humanitas elnevezést használni. Poesisnek legfőljebb azért lehetett mondani, mert anyagának egy kisebbik része a tulajdonképeni verselés és a költői stíl tanát foglalta magában: a poétikát, mint a költői műfajok elméletét a szó mai értelmében, sem itt, se más osztályban nem tanították a jezsuiták. A verselés mesterségén (id est: ars condendorum eleganter versuum) a tankönyv tanúsága szerint nem a metrika szabályait kell értenünk, melyek már a grammatikai oktatás fokán tárgyaltak, hanem a költői nyelv, a költői stíl egész rendszerét, mely magában foglalta a főnév, melléknév és ige »költői eleganciájának« kellékeit, vagyis a mutaciónak bővebb és teljesebb kifejtését. Az osztály legfőbb teendője azonban nem a költéstan volt, hanem a retorika előkészítése (ezért a könyv címe: Candidatus Rhetoricae), miként a tananyag következő részeiből látható: A szónoki helyek (topika). A körmondatok tana. A szó- és gondolati alakzatok. A bővítés elmélete (amplificatio). Az előadás kellékei (brevitas, perspicuitas, probabilitas, suavitas). A chria. A jellemrajz (ethopoeia) s a levélírás. Más szóval: ez az osztály ismertette meg a növendéket a prózai stíl, különösen a szónoki és levelező stíl általános kellékeivel.

A *Rhetorika* osztályában Cyprianus Soarius tankönyve s különösen e jezsuita író táblázatos összeállításai alapján tárgyalták a retorika rendszerét. A táblázat nem egyéb, mint merő definitiók összefoglalása és csoportosítása: úgy látszik, könyv nélkül való megtanulásra volt szánva. A hozzá csatolt bő jegyzetek részletes kifejtését és magyarázatát adják ama meghatározásoknak.

Két jellemző vonása és — mondhatjuk — kiváló tulajdonsága van e tankönyveknek, melyek a most ismertetett

anyagot magukban foglalták. Egyik, az egymást követő osztályok munkásságának módszeres szempontból nagyon helyeselhető áthidalása és összekapcsolása, a mennyiben az anyag részei legtöbbször koncentrikusan bővülnek osztályról osztályra. Innen van, hogy például a grammatikai tanfolyamnak mind a négy évében folyton bővülő és nehezedő alakban ismétlődik a mondattan. A prosodia a IV., és újból (más csoportosítással) az V-ik osztályban tűnik fel. A mutatio két osztályban szerepel stb. A másik előnye e tankönyveknek, hogy igen jól megválasztott és igen számos példával bővelkednek. Csak a »syntaxis ornata« fejezeteit említem. A latin képes beszéd száz és száz változata képviselve van itt. — Viszont árnyékkoldala valamennyi tankönyvnek, mint általában a jezsuita módszernek, az emlézésre szánt anyag túltengése. Képzeljük el a kis parvista-gyereket, kinek 1—2 esztendő alatt 146 oldalra terjedő paradigma-gyűjteményt, 118 latin hexametert, 756 latin tőszót, az úgynevezett 14 mondattani alaptételt s a nyolcz beszédrészeiről szóló összes rudimentumokat kellett szóról szóra betanulnia, — s mindezt latin nyelven, a melynek ismeretében maga is csak a kezdet kezdetén volt.

A' kiseded rémulve fel mondja letzkéjét,
Mellynek nem értheti végét vagy elejét,

mondotta a jezsuita iskolák alsó osztályairól 1760-ban báró (Orezy Lőrincz.¹⁾)

A Typus a szabályok tanulásánál is többre becsüli az *olvasmányt*, a latin auctorok magyarázatát. »A tanításnak ez a része a legfontosabb, s mindenek közt első helyen áll.« Tehát nem felel meg az igazságnak az az állítás, hogy a római klasszikus irodalmat nem vonták be eléggé tanításukba a jezsuiták. Épen csak azt vonták be, de a maguk módja szerint, kizárólag stilisztikai és rhetorikai czélból, a tárgyi érdek különösebb felkeltése nélkül. Ma azért olvassuk Cicerót vagy Liviust, hogy latin nyelven, az eredeti forrásból ismer-

¹⁾ Álom a tudományoknak jobb rendben való intézéséről. (Költeményes Holmi. Pozsony, 1787. 55. l.)

hessük meg a római köztársaság nagy válságait, szociális forradalmait, háborúit, állami és hadi intézményeit, a római néplélek mivoltát s a művészi alakítás örök szabályait. – A jezsuitákat e szempontok kevéssé érdekelték. Láthatjuk ezt a Typusban közölt minta-leczkékből s az auctor-magyarázás alakí fokozataiból. A latin szöveg elolvasása után a tanár saját szavaival elmondja a tartalmat (paraphrasis); azután következik a szómagyarázat (expositio notionalis), mely abból áll, hogy a tanár sorban elmondja minden szó jelentését, alakját, származását (mi alaktani tárgyalásnak mondanók); ennek végeztével ugyanazt a szöveget mondattani (explanatio grammaticalis) s utána stilisztikai szempontból (latinitas) elemzik. Befejezi az egészet a felső osztályokban az Eruditio (ez volna a tárgyi magyarázat), de a módszeres utasítások nem mulasztják el hozzátenni, hogy ezt az eruditót »csak szűkösen és takarékosan kell beleszőni, *mivel első sorban a latin nyelv ismeretét kell szem előtt tartani*«.

A tankönyvekbe foglalt klasszikus olvasmányok nagy választást engedtek a tanároknak. Mert nem valamennyit s nem egész terjedelmökben kellett olvastatniok. Ha hitelt adhatunk a Typusnak, otthoni magán-olvasmány is divott. A fő-író természetesen Cicero. A legelső osztály kivételével (hol Aesopus és Phaedrus átalakított meséin gyakorolták be az alaktan elemeit) mindenütt találkozunk vele. Válogatott levelei három osztályban (II—IV.) szolgáltak olvasmányul; értekező munkái közül a Cato Majort, Somnium Scipionis-t, De officiist, a Paradoxonokat és Laeliust olvasták; beszédeiből pedig a Poesis és Rhetorika osztályaiban nem kevesebb, mint 9 volt felvéve szabad választásra. (De imperio Cn. Pompeii, In Catilinam I., III., Pro Marcello, Pro Sex. Roscio Amerino, Pro Milone, Pro Murena, In Pisonem, Philippica II.) Egyéb prózairók: az Infimában Cornelius Nepos, a Mediában Julius Caesar galliai (I., VI.) és polgári háborúja (I.), a Supremában Curtius Rufus (III., IV.). a Poesisban Livius (pún háborúk). A költők olvastatása a legfelső két osztályra szorítkozik: a fő-író Vergilius, kinek Aeneiséből négy könyvet találunk felvéve (I., II., III., VI.); mellette olvastak szemelvényeket Ovidiusból (Ex Ponto, Metamorphoses), Horatius ódái-

nak első könyvéből (1—30., 34—36.), Juvenalisból (I., II., VIII., X.) és Plautus »Captivi« című vígjátékából.

Mint első tekintetre látszik, az olvasmányok főképp a latin nyelvi és stilisztikai tanítás szempontjából vannak megválasztva s az illető osztály elméleti anyagához kapcsolódnak. Caesar s Cicero levelei a mondattan tárgyalását kísérik, a beszédek a retorikához fűződnek; legtöbb költőt a Poesisben olvasnak. Nepos és Curtius nem épen mintaszerű írók, de nyilván azért folyamodtak hozzájuk, mert a latin irodalom az oktatás legelső fokozatainak nyelvi céljaihoz szabott, a római históriából vett, könnyebb olvasmányoknak híjjával van.

A latin stílus-tanítás legközvetlenebb eszközének természetesen a *latinul írást*, a latin fogalmazást tartották. Minden osztályban s minden nap irtak a tanulók, lépésről lépésre haladva az alaktan, mondattan és stilisztika szabályainak alkalmazásában. Az első öt osztályban az anyanyelvből fordítottak latinra (versio), a Rhetorikában már előfordulnak szabad dolgozatok is (compositio). A feladott gyakorlatok tárgya túlnyomóan történeti, s a legkisebb osztálytól kezdve összefüggő. A korunkban elterjedt s több oldalról védelmezett, összefüggés nélküli példamondatok gyakorlata nem a jezsuitáktól ered. Miként olvasmányaik között csakis klasszikus írókból vett, tartalmilag összefüggő darabokat találunk, úgy a Typusban közölt írásbeli dolgozatok is egytől egyig kerek kis egészlet képező, összefüggő feladványok. Az I. osztálynak egyik fordítási gyakorlata például ez (anyanyelvből latinra fordítandó): »Lám, mily csodálatos az isteni gondviselés rendje a világ kormányzásában, a mely gyakran a legkisebszerű eszközöket szokta kiválasztani a legnagyobb dolgok végrehajtásához. Rendelkezzél bár a világ minden kincsével, légy bár király vagy fejedelem, el kell ismerned, hogy mindez attól ered, a ki az eget és a földet semmiből teremtette meg.« — A III. osztály írásbeli gyakorlatai közül hadd álljon itt a következő: »Egy római nemes ember, Scaevola, megszánya lesújtott hazáját, elhatározta, hogy az ellenség királyját Porsennát saját táborában megöli. E vakmerő tette nemcsak senki se biztatta őt, sőt inkább legtöbb

barátja szemére vetette e merészségét. Az istenekhez könyörgött tehát, hogy beteljesülhessen fogadalma, s etrusiai ruhában ment el a táborba szándokát végrehajtani.« A Poecisben a levélírás minden nemében gyakorolták magukat; a Rhetorikában, mint említém, szabad dolgozatokat, és pedig leginkább beszédeket irtak, képzelt helyzetekkel. Ime néhány tétel ezekből is: »Beszéd a görögökhöz, hogy asszony kedvéért mindent fel ne forgassanak.« »Laokoon beszéde a trójaiakhoz, hogy a lovat ne ereszték a városba.« »Themistokles az athéniekhez, hogy fából való falakat építsenek maguknak.« »Támadó beszéd Fülöp makedon király és növekvő hatalma ellen.« »Nagy Sándorhoz, hogy a szittyák ellen ne indítson háborút.« »Dicsőítő beszéd Attilius Regulusra.« Veturia beszéde tiához Coriolanushoz.« »Hanno a karthágói senatusban tanácsolja a Róma elleni háborút.« »Pompeius inkább szerencsésnek, mint nagynak nevezhető.« »Menenius beszéde a néphez a szent hegyen.« »Tiberius Gracchus beszéde a lex agraria érdekében.« »A marsusok római polgárjogot kérnek.« »Tanácsoló beszéd (suasoria) Sullához, hogy mondjon le a dictatorságról.« »C. Octaviushoz, hogy Cicerót száműzetésbe ne küldje.« »Maecenas panegyrikusa.« »Arminius beszéde a germánokhoz, hogy a rómaiak ellen értsenek egyet.« »Támadó beszéd (invectiva) Caligula ellen.« stb.

Úgy vélem, hogy a mondottak némi fogalmat adhatnak arról, miképen tanították a jezsuiták a latin nyelvet. Ismétlem, mint nyelvet jól tanították. A nyelv és stíl elsajátítására szolgáló egyetlen út-módot sem hanyagoltak el, s minden időkre példát adtak, hogy a nyelvi képzés czélját sok emlézés, sok olvasás, sok írás nélkül elérni nem lehet. Bizonyos, hogy gymnasiaimaikból kikerült növendékeik legnagyobb része elsajátította a felsőbb tanulmányok sikeres folytatásához megkívánt instrumentalis tárgyat, a latin nyelvet. Más czélt az oktatás e fokán nem ismertek. S ez hibájok és erényök. Hibájok, mert egyoldalúvá, korlátolttá, élettelenné tette iskolai működésöket; erényök, mert módjukban volt a maguk elé szabott szűk kört a szó teljes értelmében betölteniök.

III.

A Jézus-Társaság első sorban nem tanító, hanem térítő rend. Az iskola eszköz neki és nem cél. A kegyes tanító rend hivatása egyedül a tanítás, a Jézus-Társaságé csak második helyen az. Téríteni, lelkeket hódítani, jobban mondva, visszahódítani a katolikus egyháznak, az »egy akol, egy pásztor« eszményét megvalósítani, ez volt a múlt századokban tevékenységök legfőbb rugója. Ne feledjük, hogy gymnasiumaik és collegiumaik mellett a lelkeszi hivataloknak egy része is kezökben volt, s hogy missionáriusaik a világ minden zúgában működtek. Forgassuk rendházaik évlapjait,¹⁾ s azonnal meggyőződünk róla, hogy nem az iskola volt munkásságuk fő-tárgya. Ivek hosszant beszélnek el évről évre a hit dolgait, a szent beszédek, lelki gyakorlatok, Mária-társulatok minden mozzanatát, a térítések sikereit és számbeli eredményeit, az elhalt rendtagok élete folyását, a házak gazdasági viszonyait, vagyonbeli gyarapodásait, és pörös ügyeit, s csak a legvégén szólnak iskoláikról, helyesebben: iskolái ünnepeikről, diszvizsgálataikról és szindarabiaikról. Tizenkét társház eredeti évkönyveinek 1740-től 1772-ig terjedő részeit vizsgáltam át, s kivétel nélkül mindenütt megtaláltam e sorrendet.

Rendi nevelésük sem állott közvetlenül a tanári hivatás szolgálatában. A rhetoricát vagy philosophiát végzett fiatal növendékek először is novitiusokká lettek (hazánkban a tren-

¹⁾ Bp. E. K. kéziratai: Ab. fol. 82: Hist. missionis Alba-Regalensis (1727-1772); Ab. fol. 83: Diarium resid. A. Regal. (1768-1773); Ab. fol. 84: Hist. Coll. Budensis (1737-1771); Ab. fol. 89: Annuae Coll. Cassoviensis (1735-1773); Ab. fol. 91: Hist. resid. Eperjesiensis (1767-1772); Ab. fol. 93: Annuae resid. Magno-Varadiensis (1722-1722); Ab. fol. 95: Hist. dom. resid. S. N. Patakiensis, tom. IV. (1753-1772); Ab. fol. 100: Historia annua resid. Rosnaviensis (1656-1772); Ab. fol. 104: Hist. resid. Schemnitziensis; Ab. fol. 105: Hist. resid. Szathmariensis (1671-1771); Ab. fol. 107: Annuarium S. J. Szakolczensis (1701-1772); Ab. fol. 117: Annuae Coll. Trenchiniensis (1728-1772); Ab. fol. 123 et 125: Annuae Coll. Tyrnaviensis (1711-1765, 1766-1772). -- A Bp. E. K. többi historia domusai a Mária Terézia előtti időkre vonatkoznak.

cséni collegiumnál volt Domus Probationis),¹⁾ hol két év alatt vallásos könyvek olvasásán és ájtatos elmélkedéseken kívül kizárólag a latin nyelv szóbeli használatában tettek mellékes előhaladást. A noviciatus befejeztével azok, kik már mint végzett philosophusok léptek a rendbe, minden szakszerű előkészítés nélkül lettek tanárokká, a többiek pedig a 30-as évek óta szervezett Collegium Repetentiumban töltöttek két esztendőt. Nálunk pl. Szokolczán volt szervezve ilyen intézmény 2 tanárral. Egyiknek feladata volt délelőtt a gymnasiumi latin nyelvtanítás anyagát módszeres utasítások kíséretében megszilárdítani, a másik délután görög grammatikát tanított. Előfordulnak ezeken kívül elvétve történelmi és földrajzi ismótlések.²⁾

Mindez ama kor viszonyaihoz képest kielégítő alapot adott volna a lendő tanárnak, sőt elismerhetjük, hogy a Repetensek collegiumához hasonló tanárképző tanfolyama semmiféle más iskolafentartónak ebben az időben még nem volt. Csakhogy a mi utána következett, lerontotta azt, a mi e tanfolyamokban fölépült. Alig kezdte meg a fiatal magister tanítását, 1—2 év múlva kiragadták e munkakörből s theologiai tanulmányok végzésére utasították, melyeknek négy éves tartama alatt az iskolával való kapcsolat teljesen megszakadt; mire később a gymnasiumhoz visszakerült (ha ugyan visszakerült), előlről kellett kezdenie a tanulást, hogy csakhamar ismét félbeszakítsa, újabb lelki próbák végzése, esetleg másnemű alkalmazás okából. Ismeretes, hogy két-három évnél tovább ritkán tanárkodtak a jezsuiták ugyanazon a helyen. A hatvanas évek óta engedtek ebből az elvből is, de csak igen keveset. Mert a sűrű tanárváltoztatás nem véletlenségből történt, hanem szándékosan, rendszerből. A Jézus-Társaság tagjai mint egyének semmit sem jelentettek; csak az óriási összefüggésben váltak fontos tényezőkké. Oda rendelték őket,

¹⁾ 1766-ban volt 41 novitius, és pedig: Novitii Scholastici 1mi anni: 22; 2di anni: 19 (Candidati Theologiae, Philosophi absoluti, Rhetores).

²⁾ Ephemeris, sive in singulos dies distributae actiones Repetentium humaniorum Collegii Szokolczensis S. J. pro annis 1745—1769. Bp. E. K. kézírata, Ab. quarto 108.

hol az összesség szempontjából használtak legtöbbit, tekintet nélkül a tanügy helyi érdekeire. Tanári tisztjök is csak időleges és átmeneti volt. Látjuk számtalan esetből, hogy tanárokból hittérítők, administratorok, gyóntatók, lelkészek, hitszónokok, közbe-közbe ismét tanárok, novitiusmesterek, oekonomusok lettek. Némelyiknek az élete a viszontagságok hosszú sorozata. Akkoriban, mikor oly körülményes volt az utazás, bizonyára a katonák és a jezsuiták utaztak legtöbbit. Korman József jezsuita — hogy az ezernyi példából egyet említsek — az 1727-ik évtől az 1766-ik évig Kassán, Nagyváradon, Ungvártt, Komáromban, Nagybányán, Sopronban, Belgrádban, Temesvártt, másodszer Ungvárott, Patakon, másodszer Komáromban, Esztergomban, Brassón, harmadszer Ungvártt, Vásárhelytt, Szatmártt és Székesfehérvárott fordult meg.¹⁾ A győri gymnasiumban 143 év alatt (1630—1772.) 38 esetben teljesen új tanári karral s 90 praefectussal (igazgatóval) találkozunk.²⁾

Méltán kérndhetni, lehetséges-e a munkakörnek e folytonos változása mellett lelkes elmélyedést követelni a tanártól? Nem természetes-e, ha a leczke számonkérésének gondja is az osztály egyes tanulóira, a decuriókra száll át? Miképen lehet várni a tanítótól érzéssel teljes munkát, ha működésének gyümölcsét majdnem soha sem láthatja s ha a gyakori áthelyezésnél fogva elháríthat magáról minden felelősséget? Hiába hivatkoznak ezzel szemben némelyek a Ratio Studiorum tantervének törvényszerűségére és helyi viszonyoktól független egyformaságára; oly tanulmányi rendszert még nem eszelt ki senki, mely nem tételezi fel a tanár egyéniségét, s mely, miként az óramű, egyenletesen működik, bárki-csoda indítja is meg. Ha egyforma volt is mindenütt az órarend, s egyformák a tankönyvek, a tanulók élő anyaga, az iskola környezete, tanári kara, vezetője más-más volt

¹⁾ Ez adat Cséplő Péternek a nagyváradi gymnasiumról szóló történeti monographiájában (II., 14.) található, de van hozzá hasonló sok más a Vitae Defunctorum-ban.

²⁾ Vojnits Döme adata (Az esztergomi káptalani iskola és gymnasium története, 1895.).

mindenütt. A tanrendszer egyformasága enyhítette a bajt, de meg nem szüntethette.

A másik elvi hiba abban a törekvésökben rejlik, hogy az iskolát befolyásuk erősítésére használják fel. Tanításuk végső célja nem eléggé önzetlen. Nem annyira a nevelés eszménye lelkesíti őket, mint a lelkek fölötti uralmuk gyarapításának reménye. Meghódítani a gyermekeket, ezek révén a szülőket, a szülők sokasága útján az egész közvéleményt, íme egyik legfőbb feladatuk. Innen van, hogy tanító és nevelő eljárásukat a külső siker határozza meg. Nekik mindig az volt a fő-céljuk, hogy az iskola körén kívül állók *lássák*, mit tudnak a jezsuita gymnasiumok növendékei.

Tanuságot tesznek erről összes nyilvános vizsgálataik, akadémiáik, szaválataik, vitatkozásaik és színdarabjaik, melyeknek előkészítése nem történhetett meg a tanulás és tanítás kára nélkül. Napjainkban is tapasztalhatjuk, hogy a különben üdvös tornaversenyek helylyel-közzel túlságosan lekötik az ifjúság figyelmét. Mennyivel erősebben nyilvánulhatott e jelenség ott, a hol hosszú latin költeményeknek, szónoki beszédeknek vagy nem ritkán nehéz szerepeknek betanulásáról s előkelő közönség előtti bemutatásáról volt szó.

Vizsgálatainknak (tentamina) és akadémiáinknak mindenkor, s így a Társaság fennállásának utolsó évtizedében is, mutatványyszerű jellegök volt. Többnyire jól előkészített kérdéseknek szűk köre adta meg a vizsgálat anyagát. E vizsgálatok és akadémiák a század harmadik évtizedéig kizárólag a latin nyelvre szorítottak, innentől minden osztályban olvasunk történelmi vizsgálatokról, sőt a 60-as évektől kezdve a poesis és rhetorika osztályaiban geographiai és számtani akadémiákról is. A Társaság már ekkor legjobb tehetsége szerint igyekezett tanuságot tenni arról, hogy a korszerű követelmények elől sem zárkózik el. Csakhogy tankönyveik tartalmának, a convictusokban tanított rendkívüli tárgyak sorozatának s évkönyveik adatainak egybevetéséből kiderül, hogy földrajzi és számtani akadémiáik nem a rendes tanításnak, hanem e célra berendezett külön rendkívüli foglalkozásnak voltak eredményei. Biztos elv sem érvényesül ez akadémiákon, igen különböző s néha curiosum-számba menő

tárgyaikkal. A »politikai és geographiai történet« mellett megtaláljuk 1—2 esetben a magyar történetet, a római császárokét, az egyháztörténetet, a mythológiát, chronológiát, Európa térképének magyarozatát, még pedig vegyest alsó és felső osztályokban. A nagyszombati collegium középső grammatikai osztálya (12—13 éves gyermekek) 1768-ban a keleti császárok történetéből felelt »byzanci irók« alapján; 1764-ben pedig a syntaxis osztálya Isokratesnek egy beszédét fordítja *latinra!* Ha ezen utóbbi adatot összehasonlítjuk a Gretser grammatikájának kivonataival, melyek görög ismereteik fokmérőjét mutatják, az ilyenmő mutatóványok komolyságát van jogunk kétségbe vonni. Hogy a jól betanított ifjak tapsot és dicséretet bőven arattak, természetes; néha még dobok és harsonák zengése is belevegyült az éljenekbe, ha egy-egy »illustrissimus baro« --- mert a jezsuiták megadták kiskorú neveltjeiknek is őket megillető főúri czimöket --- szónoki pathossal öntötte latin körmondatait, vagy »az összes jelenlevők legnagyobb csodálkozása mellett« (cum summa omnium, qui praesentes aderant, admiratione) értekezett folyékonyan a chorographiából, hydrographiából és chronológiából.

De nemcsak a gymnasiumi osztályokban találjuk meg a diszvizsgálatokat. Megvoltak a philosophiai tanulmányok fokán, sőt az avatás formaszerűségével kapcsolatosan is. Egyik forrásunk ¹⁾ bő leírását adja a nagyszombati egyetem philosophiai karán tartott felavatásoknak. A bölcsészeti kart végzett s az évi vizsgálatokat sikerrel megállott jelöltek összegyűltek a nagy aulában. Az ifjak egyike előlép s felkéri a dékánt, hogy őt és társait jelölje a baccalaureatusra (Petitio pro Candidatione), a mely kérelemnek a dékán ékes beszédben helyt ad (Responsio R. P. Decani). Következik magának a gradusnak a kikérése (Petitio Baccalaureatus) és a jelöltek megesketeése, mire az avató (rendesen a physika tanára) szintén hosszabb beszédet intéz a jelöltekhez és őket állandó formulával ²⁾ a »szabad művészetek és a bölcsészet

¹⁾ Protocolum promotionum ad gradus philosophicos in Univ. Tyrnaviensis, ab anno 1720. M. N. Múz. latin kézírata, folio No. 82 (646 oldal).

²⁾ A formula szövege ez: »Praestitistis jam omnia, quae de more

baccalaureusaivá» felavatja. Hátra van még a vitatkozás. — Valamennyi újonnan felavatott baccalaureus képviselőjében középre lép két ifjú, s kap egy kérdést, melyet egyik állító, a másik tagadó irányban tartozik megoldani. Például: »A varázsvessző használata babonáság«, ezt a tételt bizonyítja szónoki előadásban az egyik, és »A varázsvessző használata nem babonáság« a másik. A tanár eldönti a problémát (Decisio R. P. Promotoris): »Mindketten jól töltöttétek be a bölcsésznek és szónoknak tisztét, fiatal baccalaureusok. Ha az én véleményemet akarjátok megtudni, elmondom: A varázsvessző használata és hatása magában véve nem babonáság, de gyakran mégis hiúság fűződik hozzá. A mint tehát tudós és jámbor férfiaknak megengedném használatát, úgy a műveletlen kóbor embereket teljesen eltiltanám tőle.« Más példák: »A philosophusnak nem jó utazni« és »A philosophusnak jó utazni«; »A halastó mellett« és »A halastó ellen.« stb. A philosophiai tételt követte egy matematikai tárgyú szónoki értekezés előadása (gyakran a horologiumról) s miután a jelöltek tanáraiktól elbúcsúztak, az ünnep véget ért.

Hasonlóan folyt le a bölcsészeti magisterium (doctoratus) felavató ünnepe. A különbség csak annyi, hogy megelőzte a »licentiatuserért való folyamodás« s az egyetemi kancellár beszéde, melylyel a licentiát megadta;¹⁾ továbbá, hogy a

hujus et aliarum Universitatum ad petitum honoris gradum requiruntur. Quare ne porro vota vestra diutius morer, Ego . . . AA. LL. et Philosophiæ Doctor et in hac Alma ac Celeberrima Universitate in Physicis Professor, Autoritate Apostolica, Caesarea Regiaque mihi pro hoc actu specialiter delegata, vos Illustrissimos Perillustres Reverendos Nobiles, virtute juxta ac eruditione conspicuos, et 1mo quidem loco vos . . . 2do loco vos . . . 3^{io} loco vos . . . vos, inquam, et singulos jam a me nominatos, rite antea probatos et approbatos AA. LL. et Phil. Baccalaureos facio, creoque et in hoc ornatissimo consessu factos ac creatos denuncio, potestatem et privilegia vobis tribuens, quae jure et consuetudine hujus et aliarum per orbem Christianum Universitatum huic honoris gradui debemur. Id quod cedat ad Dei ter optimi maximi gloriam, Ecclesiae Catholicae, Regni Mariano-Apostolici et Almae ac Celeberrimae Universitatis nostrae majus decus et incrementum. In nomine Patris etc. Amen.«

¹⁾ » . . . Ego . . . AA. LL. et Ph. nec non Sacros. Theologiae Doctor atque almae hujus Universitatis Cancellarius, autoritate Aposto-

mennyiségtani probléma elmaradt. A hatvanas évektől kezdve, úgy látszik, e vita-tételek előadása divatját múlta.¹⁾

Szokásban volt az újonnan felavatott baccalaureusok és magisterek tiszteletére versben és prózában alkalmi műveket szerkeszteni. E munkácskákat ki is nyomatták és a gymnasiumi akadémiákon megjelent vendégek között széjjelosztották. Nyomtatásuk költségeit az osztály gazdagabb növendékei (a nagy betűkkel feltüntetett offerentesek) viselték. (Zimlapjaik után ítélve, azt gondolhatnók, hogy a poéták vagy retorok tollából erednek, mert mindenütt azt olvassuk, hogy »az újonnan felavatott baccalaureusoknak (magistereknek) ajánlja a kassai (nagyszombati) poesis (rhetorika).« Ha így volna, nem tagadhatnók meg legnagyobb fokú elismerésünket a latin tanításnak e fényes eredményétől, mert e művek legtöbbször nem közönséges stilbeli ügyességről vagy verselési készségről tanuskodnak. Csakhogy nem a tanulók irták, hanem tanáraik. Tudjuk ezt részint a könyvekbe irt kézirati jegyzetekből, melyek megnevezik a jezsuita írót, részint más forrásokból.²⁾ A nagyszombati és kassai egyetemek nyomdái-ból kikerült, az 1740-ik évtől 1772-ig megjelent idevágó művekből 35-öt ismerek;³⁾ nagyobb részök szónoki vagy párbeszédes alakba öltöztetett prózai elbeszélés, kisebb részök hexameterekben vagy distichonokban készült. A költőiek tárgya nagyobbára hazafias: Mária Terézia fejedelmi erényei,

lica, Caesarea Regiaque mihi meoque muneris competente, Vos Perillustris, Reverendos, Nobiles ac Eruditos, Dominos, AA. LL. et Philosophiae Baccalaureos jam antea creatos, eorundem AA. et Phil. licentiatos facio creoque, licentiam tribuens, supremum in Philosophia gradum, Doctoratum, ejusque insignia petendi excipiendique et omnia exercendi etc.»

¹⁾ Az 1766-dik évben 27 philosophiai magisterium adatott, és pedig kizárólag theologus növendékeknek; a baccalaureusok száma 28, s ezek között is 21 papnövendéket találunk. Úgy látszik, a bölcsészeti fokozatokat mind ritkábban keresték fel a világiak, a mi természetes, mert a felsőbb karokra való felvételhez elégséges volt a philosophiai éveket elvégezni s a tanévi vizsgálatokat letenni.

²⁾ Bp. E. K. Kaprinai Gyűjtem. Quarto, tom. 30. C. II, p. 11 (a Szolterer-féle Epistolae Heroum-ról [Tyrn., 1747.] és a Krcho-féle Causae forensis-ről [Cassovia, 1741.]).

³⁾ A Bp. E. K.-ban, a lajstromozatlan Jesuiticák között.

dicső hadjáratai, hadvezéreinek sikerei, a magyaroknak Ausztriához való hűsége; de akad köztök tanító irányú is, mint pl. »Az elektromos erőről« és »A madarászás mesterségéről.«¹⁾ A prózai művek írói is főleg a magyar történelmi nagy alakjait vagy korszakait magasztalják: Hunyady János, Batthyány Ferencz, Nádasdy Tamás, Forgách Simon, Pálffy Miklós hadi tetteit, a hűnnök bejövetelét, a Regnum Marianum első öt századának királyait, s különösen Mária Terézia uralkodását. Néhánynak pusztán az a czíme, hogy »Rhetorikai Gyakorlatok« s egy-kettőben elvont fogalmak személyesítői vitatkoznak egymással, pl. Philologus mint vádló, Florinus mint védő szólnak az ékesszólásról. Valószínűnek tartom, hogy ilyen párbeszédet s talán a versben írt daraboknak egynémelyikét elő is adták a tanulók.

De legnagyobb hatást értek el a jezsuiták *iskolai drámaikkal*.

Az irodalomtörténet kímutatta szerkezeti és tartalmi fogyatkozásait, de egyúttal azt is, hogy ama mostoha időkben úgyszólván egyedül e zsenge termékek voltak nevelői némi nemesebb köz-izlésnek, ébresztői az irodalmi érdeklődésnek, nem megvetendő tényezői a szélesebb körök művelődésének. Nyilvános színházak nem lévén hazánkban, a szülők néha messze földről keresték fel az iskolai színházakat, a hol fiaikban is gyönyörködhetek s maguk is szórakozhattak. A jezsuiták értették a módját, miként lehet leg-erősebben felkelteni a szülők rokonszenvét és pártfogását. Ha valahol megtelepültek s építkezni kezdettek, a legszebb és legtágasabb helyiséget szánták színháznak; a színpadi készletek pompájára, a díszes jelmezekre nagy súlyt helyeztek. Nagyszombathban külön zenekar állt rendelkezésre.²⁾ Sok darabjokba magán- vagy csoportos tánczokat szőttek, mulattatására a látni szerető közönségnek. A selmeczbányai ház

¹⁾ De vi electrica. Tyrn., 1746. (A poéták ajánlják fel, kik még nem is tanultak physikát.) 52 lap, ábrákkal. — Artis aucupandi liber unicus. Tyrn., 1753. 47. lap.

²⁾ Bp. E. K. Kaprinai-gyűjt. Tom. 34. A. in fol. p. 640.

évkönyveiben olvassuk, hogy egy Demetrius-előadáson 11 válogatott táncdarab »üditette fel a hallgatókat.«¹⁾

Széditő nagy ezeknek a drámáknak a száma. Az 1740-ik évtől az 1772-ik évig tizenkét gymnasium eredeti évkönyveiből nem kevesebb, mint 621 dráma címét jegyeztem ki, pedig némelyik ház történetirója nem rendszeresen s többször a cím megnevezése nélkül szól az előadásokról. Pontos nyilvántartás mellett ama szám még sokkal nagyobb volna. A nagyváradi évkönyvben 42, a kassaiban 45, a székesfehérváriban 27, a budaiban 108, a nagyszombatiban 118, a sárospatakiban 16, a rozsnyóiban 34, a szakolczaiiban 70, a selmeczbányaiban 32, az eperjesiben 45, s a trencséniben 84 drámának pontos címével találkozunk. Ha hozzáveszzük azokat, melyek a XVII. században és a XVIII. század első felében adattak, úgyszintén az 1740-ik év utáni időből azokat, melyek a használtam tizenkét évkönyvön kívül a jezsuiták többi házi történeteiben fel voltak jegyezve, legalább 10,000-re tehetjük magyarországi színi előadásaik összes számát (180 csztendőről) s legalább 5000-re az egymástól különböző darabokét.

E darabok elenyésző kivétellel latin nyelvűek voltak. Tévedés azt hinni, hogy a jezsuita gymnasiumok színpadja 1753-tól kezdve »megmagyarosodik«. Elég azt mondanunk, hogy kezd magyarosodni. Bayer Józsefet különben jeles munkájában²⁾ az vihette rá e nem egészen pontos következtetésre, hogy csupán két gymnasium eredeti évkönyveit, a Litterae Authenticae-ben közölt szakolczai és sárospataki feljegyzéseket ismeri, melyek közül az utóbb nevezett iskola (nyilván a helybeli református collegiumra való tekintettel) a szokottnál több magyar nyelvű előadást (1753., 1756., 1766., 1767.) rendezett. Már Szakolczáról, Selmeczbányáról, Eperjesről és Trencsénről (1740. és 1772. között) egyet se talállok feljegyezve az évkönyvekben, holott a jezsuita írók soha se mulasztják el a »patrio sermone« vagy »hungarico

¹⁾ Ad ann. 1753: »Actio (ut paucis multa) ea erat, in qua undecim selectissimi saltus Auditorem recreavere.«

²⁾ Bayer József: A magyar dráma-irodalom története. I. k. (Bpest, 1897.) 56. s. k. I.

idiomate« kifejezésekkel jelölni az előadások magyar nyelvét. Budán a 108 előadás között egyetlen egy volt, melynek előadási nyelvétül a »vernacula lingua« van feltüntetve, de ez nem hazai, hanem anya-nyelvet jelent, s lehetett német is. Nagyváradon 42 előadás közül 8, Kassán 45 közül 4, Rozsnyón 34 közül 6 s Székesfehérvártn 27 közül 2 volt forrásaim szerint magyar nyelvű. A nagyszombati gymnasiumnak valamely magyar nyelvű előadásáról az 1740-ik évet követő időre vonatkozólag nincsen tudomásom; az évkönyvek egyetlen sem említenek; hanem igenis voltak ily színi előadások az ottani convictusokban. A királyi convictusban Barkóczy primás jelenlétében játszották a növendékek »idiomate patrio« V. István és IV. Béla kibékülését (1765); a rá következő évben pedig az Adalbertinum feljegyzései közt fordul elő egy magyar nyelvű (patrio sermone) ismeretlen című dráma. Az 1765-ik évben játszottak a kir. convictus növendékei először francziául, »ott-helytt még nem hallott nyelven«. Az évkönyv-író hozzáteszi, hogy a dolog újsága óriási feltűnést keltett: nemcsak Nagyszombatból, hanem Pozsonyból is összecsendültek erre az előadásra »a méltóságos nézők«.

A jezsuiták tehát 1753-tól kezdve magyarul is játszottak; de e magyar nyelvű előadásoknak száma aránylag igen csekély: a felkutatott 621 közül 25, vagyis 4⁰/₁₀.

A *magyar tárgyú* színdaraboknak száma 45 (7·2⁰/₁₀): Nagyváradon 8, Kassán 3, Budán 12, Nagyszombatban 13, Székesfehérvártn 1, Trencsénben 6, Szokolczán 2. Királyaink közül Szent István, I. Endre, Salamon, Szent László, Kálmán, II. István, II. Béla, Imre, IV. Béla és Mátyás az igazságos, nemzeti nagyjaink közül Forgách Ádám, Batthyány Farkas, Zrinyi Miklós, Batthyány Ádám, Hunyady János és Báthory István szerepelnek drámai hősökül. Érdekes, hogy Nagyszombatban (1754) 3 darabból álló Mátyás-cyklust is adtak.¹⁾

¹⁾ A magyar tárgyú drámák sorozata a következő: *Nagyvárad*: Szent-László király (1743.). Gritti Lajos (1744.). Szent-István magyar király (1753.). Forgách Ádám (1756.). Batthyány Farkas (1757.). A koronáért versengő Imre és Endre (1767.). Szent-István és Gyula (1768.). A szigetvári hős (1770.). *Kassa*: Zrinyi Miklós Szigetvárnál (1740.). Gyula erdélyi vajda (1764.). Batthyány Farkas (1770.). *Buda*: Gritti

De általában még ez időtájt is nemzetközi tárgyakat dolgoztak fel a jezsuiták. Összefügg e jelenség a Társaság nemzetközi szervezetével. A kritika már több ily darabnak külföldi eredetét kimutatta. Kunics Ferencz Sedecziásának tárgyát az olasz Granellitől vette.¹⁾ A Prodigus Filiusoknak számos külföldi változatairól van tudomásunk. Már egy 1541-ik évi iskolai drámagyűjteményben²⁾ megtaláltam »Acolastus« cím alatt (hoc est, historia de filio prodigo) az említett darabot, hasonlóképen egyiptomi Józsefnek drámává átalakított történetét.

Ugyanazon iskola kebelében ritkán fordul elő valamely drámának megismétlése (ha csak közkivánatra nem); de azt sokszor olvashatjuk, hogy ugyanazt a darabot az ország különböző intézeteiben játszották. A tanárokat sűrűn helyezte

Lajos (1744.). Az Esterházy testvérek gyűlölsége (1753.) Batthyány Ádám (1754.). Hunyady János (1754.). Kálmán és Álmos (1754.). Nádasdy Tamás hűsége Ferdinánd királyhoz (1755.). Egy pesti polgár szerencsétlen esete (1758.). A trónjáról lemondó Salamon magyar király (1759.). Apponyi János (1767.). Mátyás király (1768.). Nádasdy Tamás (1769.). Buda, Attila testvére (1770.). *Nagyszombat*: A. II. Béla király által felépített Nagyszombat (1741.). Szent-István (1743.). Béla, Álmos fia (1745.). Báthory István (1746.). Attila kegyessége (1747.). Hunyadi János győzelme Mezet török császáron (1750.). II. István (1752.). Hollós Mátyás szigorúsága bátyja Mihály iránt. · Mihály felszabadítása. · Giszkra rablóvezér Mátyás szolgálatába lép (1754.). IV. Béla száműzött magyar király az Adriai tenger szigeteiről visszahivatik (1762.). I. András (1767.). Imre (1768.). *Székesfehérvár*: Béla, Álmos fia (1764.). *Trencsén*: Holló László keresztény vallásra tér (1741.). Nádasdy Tamás hűsége (1746.). Ulászló magyar királynak Corvin János iránt való kegyetlensége (1749.). Mátyás király esch fogságából a trónra hivatik (1749.). Zrínyi Miklós (1749.). Corvin János vitézsége II. Mohammed ellenében (1750.). *Szakolcza*: Szent István Magyarország királynőjének nyilvánítja a boldogságos Szület (1747.). Kálmán megvakíttatja Álmost és Bélát (1752.).

¹⁾ V. ö. Lázár Béla értekezését. Egy. Phil. Közl. XV., 1034. kk. II.

²⁾ Comoediae ac Tragoediae aliquot ex novo et vetere Testamento desumptae. Basileae, 1541. 700 l. Az előszóból: »En adolescens ingeniose, novum Terentium, Romae non natum, sed in Christiana Schola et natum et educatum: nempe Comoedias aliquot et Tragoedias, cum ob sermonis puritatem, tum ob sanctissimi argumenti dignitatem, in theatra publica et Scholas Christianas... intro accersendas.« A könyv a pozsonyi jezsuita collegiumé volt, még pedig »pro M(agistro) Parvae.« (Bp. E. K. Jesuiticái közt levő példány.)

át a rendkormány, s az áthelyezettek magukkal vitték drámáikat is.

Legkedveltebb drámák s legtöbb helyen fordulnak elő: a római történetből Attilius Regulus, Romulus és Remus, Titus Manlius, Hannibal; a bibliából a Tékozló fiú, Joas, Josafát, Egyiptomi József; a persák történetéből Kýros és Artaxerxes, a görög világból Orestes, Telemachos, Damon és Pythias. Sokszor találkozunk a keresztény martyrologiák alakjaival is (Tiburtius, Pancratius, Dionysius, Gordianus, Hermenegilda). Ezenfelül nagy száma volt a drámai alakba öltöztetett moralizáló történeteknek, melyeknek színhelye Német-, Dán-, Spanyol-, Olasz-, Angol-, Törökország, sőt Mexikó, China és Japán is. Különösen a japáni tárgyak ismétlődnek többször: gyűjteményemben hét japáni dráma czime fordul elő.¹⁾ Hogy mily idegenszerű lehetett e szindarabok légköre, a hazaitól mennyire elütő érzelem- és gondolatviláguk, már a szereplő személyek neveiből is következtethető. Mi kevéssel érhetette be ama közönség, mely kitörő lelkesedéssel és örömmel szemlélte Hildericus, Varasinus, Fremundus, Hadingus, Jeroboas, Mimeterus, Rosciolus, Theodoberthus, Naramoinus, Amindorus, Haraldus, Ucondonus, Gotisalvus, Natramonius, Zarbienus, Chalarysius, Assaradus, Odoardus, Heribertus, Focillus, Brodericus, Jarmericus, Vomingus, Philindus, Liliolus és Czukamindonus történeteit!

IV.

Mint mindenben, a mit jezsuiták alkottak, *nevelői eljárásukban*²⁾ is nagy erények váltakoznak nagy hibákkal.

Kétségtelen érdemök, hogy az iskolai foglalkozások

¹⁾ Joachimus Japo in tenera aetate fortiter pro Christo mortem oppetens (1766. Trencsén). Mattheus Japo in fide orthodoxa constans (1755. U. o.; 1769. Selmezb.). Didacus Japo (1770. Selm.). Czukamindonus Japo adolescens Christianus (1747. Rozsnyó). Justinus Japo odio Christi a barbaris occisus (1759. Nagyszombat). Filius quispiam Japonensis, frustra a Rege Bunzi ad fidem ejurandam tentatus (1746. Buda). Petri Japonici juvenis in fide constantia (1742. Szakoleza).

²⁾ V. ö. Monumenta Germaniae Paedagogica V. (Berlin, 1887.) 234. kk. II.

rendjét tervszerű következetességgel szabályozták, a tekintély uralmát fentartották az erkölcsi nevelés terén, s az engedelmesség és kötelességtudás erényeit meggyökerezettették nevelteikben. Nagyok voltak ők a fáradhatatlan gondosságban is, melylyel a reájok bizott növendékek minden tettét megfigyelték és számon kérték, őket magukra soha sem hagyták, és nekik minden kötelemeket aggodó előrelátással kiszabták. Kiváltak mint psychologusok is: kitünően ismerték a gyermeki lélek finom vonásait, s ez ismeretöket paedagogiai céljaikra jól fel tudták használni. Játszottak a játzókkal magasabb érdekből. Komolyan vették a római és karthágói táborokat, melyekre gyermekcsoportjaik osztottak; komolyan a kis consulokat, praetorokat, censorokat és tribunusokat, az osztálytermekbe felállított római sasokat és díszjelvényeket. Tapintatuk megérezttette velök, hogy e komolyságukkal óriási hatást érnek el a fiatal lelkekben, hatalmasan élesztik a tanulás kedvét s megszerettetik az iskolát.

De miként a tanítás terén, a nevelés körül sem bírtak sohasem teljesen önzetlenek lenni. Nem az örök emberi és egyéni volt, a mit a gyermekben kiformálni igyekeztek, hanem egy általuk felállított változatlan typus. Nevelésök összessége olyan, mint a mult századok francia izlésű díszkertjei, melyek egyenesre és rövidre nyírt fa-sorjaikkal, kimért és kiczirkalmazott merevségökkel gyönyörködtetik a szemet, de hidegen hagyják a szívet s igazi hangulatot nem keltenek. Pedig e kertek a maguk idejében ép úgy tetszettek, mint a jezsuiták módszerei. Ma már az angol park művészi szabadsága, széles rendje, tervszerű sokfélesége felel meg lelkünk hajlamainak. A nevelésben sem törekszünk többé arra, hogy a természet friss hajtásait merev formába szorítsuk, s ha bele nem férnek, lenyessük; hagyjuk őket kifejlenni ősi rendeltetésök szerint, s csak a fáttyúhajtásokat, melyek az élet nedveit kiszívják, irtjuk ki okszerű módon.

A gyermeki lélek egyéni vonásainak tudatos kimélése vagy ápolása nem is fért volna meg célzataikkal. Az akarat iniciatívája, az ítélet önállósága, a cselekvés szabadsága, a jellem függetlensége egyenlősítő törekvéseiket nem mozdíthatta volna elő. Alávetni akaratát egy másik akaratnak, és

pedig teljesen, föltétlenül, ellenmondás nélkül, — ennek az elvnek megvalósítása volt nevelésöknek is a végső célja.

A célzatosságnak ez az alapgondolata teremti meg azt a rugót, melyre a nevelést alapítják. E rugó a verseny (aemulatio). A gyermek legyen kénytelen minden perczen összehasonlítani magát mással, s a mikor csak lehet, erejét a társa erejével összemérni. Soha se elégedjék meg a már kivívott helyzettel; jelszava legyen »Mindig csak előre!« Feszítse meg minden idegét; hátha még utolsó állásából is kiszoríthatja — ellenfelét! A ki ma közel jár az elsőkhöz, holnap lekerülhet az utolsó helyre, ha kudarczot vall a mérkőzésben (concertatio). Az aemulus sarkalása nyomról nyomra kíséri a leczke-felmondó ifjút, ki szorongó szívvel és fennakadó lélekzettel igyekszik szerepe végéhez eljutni. A lélek a kimerülésig feszültségben van. A győzelem kábító csillogása, a vereség szégyenítő félelme hihetetlenül fokozza az erőket, de felkölti egyúttal a lélekben szunnyadó vizsás érzelmeket is: a minden áron felülkerekedés vágyát, a semmi akadálytól vissza nem riadó előrenyomulás ambícióját. A verseny nemesége, ha teljesen betölti a lélek minden zúgát, keserűséget okozhat, mely kihat az életre is.

Az éber őrködés a gyermek viselkedése fölött első kötelessége minden nevelőnek. A jezsuiták ennek is megfelelőek; de hibáztak, a mikor bevonták e feladatba a tanulókat is, kik egymást bizonyos szabályok szempontjából örökösen megfigyelni tartoztak. A maximus decurio joga volt osztálytársai tetteiről és szavairól jelentést tenni a praefectusnak; ő volt a fő-vigyázó. Átvették e gyakorlatot a protestánsok is, kiknek corycaeusai hasonló tisztet teljesítettek. E rendszer mellett megtörténhetett, hogy a büntetést is elengedték az oly tanulónak, kinek sikerült bebizonyítania, hogy az osztálynak más tanulója is ugyanazt a hibát követte el, a melylyel őt vádolták.

Büntető fegyelmezésök haladást jelez az előző iskolai rendtartással szemben. A Ratio több helyen megkívánja, hogy a nyájasság szellemében, a béke és szeretet eszközeivel kell hatni a gyermekre s csak legvégső esetben kell fenyítéket alkalmazni. Ha e szabály alól történt is kivétel

(mint a hogy történt), magának az elvnek kimondása ama kor álláspontjáról elismerést érdemel. —

Végül hézagos volna a Jézus-Társaság iskoláinak e rajza, ha kimaradna belőle rendszeröknek egyik éltető eleme, legjellemzőbb és leghatékonyabb nevelő eszközük: a *Mária-egyesületek* intézménye.¹⁾ Ez mutatja meg legjobban, mily messze jövőbe hatolt a jezsuiták tekintete; mennyire ismerték az emberi akarat irányítására és hajlítására vezető módokat; mily mesteri következetességgel tudták a kis eszközöket a nagy feladatok megoldására felhasználni.

A Mária-egyesületek célja: a boldogságos Szűz Mária különös tiszteletének és imadásának eszményiségében egyesíteni a keresztény katolikus hívőket, kik e szellemi közösség erejénél fogva egyeknek érzik magukat hitőkben, meggyőződéseikben, cselkedeteikben, az egyedül üdvözítő hit terjesztésében s e hit ellenségeinek és tagadóinak legyőzésében. A Mária-egyesületek tehát nem egyebek, mint a közös és egyetemes katolikus öntudat megszilárdítói; együttes találkozó helyei azoknak, kiket az élet harcában felmerülő ellentétes érdekek egyébként elkülönítettek vagy elválasztottak egymástól.

Az első Sodalitas Mariana 1563-ban keletkezett Rómában. Utána csakhamar mindenfelé alakultak ily egyesületek, melyeket a római szentszék is helyeselt és jóváhagyott. Lassanként Magyarországot is ellepték s mindenütt ugyanazt a szervezetet tüntetik fel.

Általában kétféle Mária-congregatiók voltak: felnőttek és tanulók congregatiói. Minden nagyobb városban, hol a jezsuitáknak iskolájuk volt, megtaláljuk mindkét fajtáját. — A polgárok egyesületének tagjai egyúttal tagjai lehettek az iskolai Mária-Társulatnak is, de nem viszont. Ennek a ren-

¹⁾ Leírásuk a Historia Domus-okon (Annuaire-ken) alapszik, néhány millenniumi monographia adatainak felhasználásával (Jurkovich Emilé a besztercebányai, Vojnits Dömée az esztergomi, Farkas Róberté a kassai, Németh Vilmosé a komáromi, Acsay Ferencé a győri kath. főgymnasiumról, különösen pedig Horváth Sándor becses okiratgyűjteménye a nyitrai kath. főgymnasium történetéből I. 48—56., 62., 68., 69., 73., 80., 95.).

delkezésnek az volt a czélja, hogy az iskolából kikerült férfiak (főurak, köznemesek, polgárok, tisztviselők) később is, egész életükön át fentarthassák a kapcsolatot azokkal, kik nevelésüket intézték. Ilyképen a Jézus-Társaság székháza lassankint szellemi kört vont az egész város körül s e körön belül a gyermeki évektől a sírba szállásig mindenki fölött éreztették a lelkiükben érvényesülő hatalmukat: az iskolához fűződő ifjúkori, édes emlékek; a valamikor önként elvállalt sanyargatások élénk érzete; a mesterek személyiségének nem ritkán lebilincselő hatása; a más hitűek vallásos elveinek elretentő képe, melyet a jezsuita tanárok és hitszónokok rajzoltak; a Mária szűzies fenségének mystikus varázsa s az állandó imádásából eredő rajongó tisztelet felemelő érzete, az egész életre elvállalt lelki kötelességek közösségének tudata, a nyilvános körmenetek pompája és a szertartások nagyszerűsége — mindezek együttvéve erős pártokká tömörítették az illető városok katolikus lakosságát. E pártok vezérei, szervezői majdnem mindenütt a jezsuiták.

Az iskolák kebelében fennálló Mária-társulatok többféle elnevezés alatt fordulnak elő. Legszokottabbak a »Szűz Mária szeplőtlen fogantatásáról«, a »Szent Erzsébetet látogató Szűz Máriáról«, a »Krisztus kinszenvedéséről« és »Az angyali üdvözletről« elnevezett társulatok. Néhány nagy iskola kebelében két congregatio is volt: a nagyobb és a kisebb tanulóké (Nagyszombat, Kassa).

A congregatiók tisztviselői részint az intézetek kötelékén kívül állottak, részint a tanuló ifjúságból kerültek. De amazok csak tiszteletbeli hivatalnokok voltak. Az előkelőbb állású férfiak közt volt például rector, első assistens, második assistens, titkár; az intézetben magában vice-rector (rendesen a rhetorika tanára), és az ifjúságból: I. és II. vice-assistens, helyettes titkár, helyettes tanácsosok, intők, újoncz-oktatók, kincstartók, olvasók, imádkozók, gazdák, könyvtárosok, fályavivők, szertartók, névsor-felügyelők, ajtón-állók és beteg-látogatók.

Az egyesületnek e hierarchikusan tagolt szervezete s a teendőknél pontos különválasztása és széjjelosztása nagyon alkalmas volt arra, hogy az ifjak a congregatiót megszeres-

sék, a hozzájuk utalt munkakört nagy buzgósággal betöltésük s megtisztelő megbízatásukat komolyan vegyék.

A congregatiónak külön gyülekező terme volt. Itt állott a gazdagon feldíszített, nem ritkán művészi kivitelű oltár a Sz. Mária szobrával. Itt voltak elhelyezve a társulat könyvszekrényei, melyek vallásos elmélkedéseket, imakönyveket és erkölcsi olvasmányokat tartalmaztak; itt volt megtalálható a congregatióra vonatkozó alapító és más fontos okiratok gyűjteménye, a »Catalogus Bonorum Operum«, vagyis a véghez vitt jámbor cselekedetek lajstroma; a drága kötésű, pazar fényvel kiállított törzskönyv, mely a tagok, tisztviselők és pártfogók neveit tartalmazta; a különböző díszjelvények, köztök a himzett selyemből készült, arany és ezüst rojtokkal tele-aggatott »labarum« is. Végül itt őrizték a társulat pénztárát, mely tagdíjából és önkéntes adományokból gyarapodott. E terembe gyűltek össze a tagok vallásos elmélkedésre, közös imádságra, Mária-énekek eléneklésére, a rendes és rendkívüli gyűlések megtartására, s az évenként egyszer végbemenő tisztújítás és ujonczfelvétel megejtésére, mely alkalommal mind a lelépő, mind az újonnan beiktatott tisztviselők állandó, formulaszerű beszédeket intéztek az ájtatos közönséghez, a tirók pedig ugyanilyen módon tették le ünnepi fogadalmukat.

A tagoknak részint előre meghatározott, részint önként elvállalt köteleességeik voltak.

Amazok sorába számítjuk a megszabott gyónást, áldozást, böjtölést, a rózsafüzérek elimádkozását s különösen a »Circulus menstruus« pontos megtartását. Ez egy kis imádságos könyv, mely a hó minden napjára egy-egy rövid vallásos elmélkedést tartalmazott.¹⁾

¹⁾ Ime egy példány: »Circulus menstruus Christianarum cogitationum in singulos dies distributus, Salutis suae amantibus perquam utilis. A quodam Soc. Jesu sacerdote. Cassoviae, 1734. Tartalma: 1. De fide, 2. De fine hominis, 3. De morte, 4. De iudicio ultimo, 5. De paradiso, 6. De inferno, 7. De poenarum aeternitate, 8. De memoria praesentiae divinae, 9. De sui ipsius diffidentia, 10. De horrore peccati, 11. De cura suae salutis, 12. De conversione ad Deum minime differenda, 13. De spernendis hominum iudiciis, 14. De usu divinae gratiae, 15. De usu

Az önként elvállalt jámbor cselekedetek sorozata vég nélküli. Visza kell képzelnünk magunkat ama korba, mikor a vallásos hit mélyebb és közvetlenebb, s egyúttal lelkesebb volt, mint ma. Korunk álláspontjáról meg sem értjük már azt az izzó képzeletet, azt a rajongást, mely képessé tette ezeket a serdülő ifjakat arra, hogy élvezeteikről lemondjanak, megoszszák ételüket a szükölködőkkel, testöket véresre ostromozzák, szűrös övet (ciliciumot) viseljenek, télviz idején órahosszant imádkozzanak mezítláb a templomban; hideg kövön, puszta földön háljanak, éhezzenek s szomjuhozzanak. Vetélkednek egymással, hogy melyikök alázza meg magát jobban; melyikök imádkozik többet (van, a ki egy nap 1000 angyali üdvözetet is elmond); melyikök kinozza jobban testét, vagy melyikök ápolt több beteget, ajándékozott meg több koldúst, vigasztalt meg több tehetetlent. Van, a ki égő pecsétviaszt csepegtet ujjaira; a ki tűvel s hegyes törrel szúrdalja karjait; a ki nyelvével kétszer, háromszor, tizszer leírja a puszta földre az egész üdvözlőgyet; a ki a flagellansok öltözetében kimegy az utcára, s a máshitűek ámulatára ostromozza magát . . .!

A hatvanas évektől kezdve a Mária-társulatok munkássága is ellankad. Múlófélben van a szellem, mely lételt adott nekik. Bármily erősen épültek a falak, melyek a Jézus-Társaság iskoláit a nagy világ forrongásaitól elzárták, a korszellem megérezte rajtok is bomlasztó hatását.

temporis, 16. De sacramentorum usu, 17. De adorabili Missae Sacrificio, 18. De Eleemosyna, 19. De exempli officio, 20. De tolerantia, 21. De conformatione voluntatis propriae cum divina, 22. De statuenda in Deo fiducia, 23. De amore in Deum, 24. De amore in Christum Jesum, 25. De amore in proximos, 26. De inimicis diligendis, 27. De Christi Jesu visitatione, 28. De peculiari erga Deipara pietate, 29. De S. Josephi cultu singulari, 30. De peculiari cultu SS. Angelorum, 31. De ardore divini obsequii.

MÁSODIK FEJEZET.

A katolikusok jogi oktatása.

I.

Az ország katolikus lakosságának fiai ebben az időben három hazai fő-iskolán tanulhattak jogot: a nagyszombati egyetem jogi karán, a pesti jogi iskolában és az egri Foglár-féle intézetben.

A *nagyszombati jogi kar*¹⁾ 1766-ik évi állapota már szembetűnően magán viseli az 1760. évi reform hatásának jeleit. Mivel ez utóbbiról, mint a régi rendszer utolsó jelentősebb alkotásáról, már e mű első részében volt szó, itt csupán a tényleges állapot rajzára szorítkozom, az intézmények fejlődésének bemutatása nélkül.

A kar csak névleg és külsőkép tartozott az egyetem kötelékébe. Habár a többi karok általános szabályai itt is érvényesek voltak, habár a jogi kar hallgatói az »Album Academicum« bekebelezett tagjai voltak, valójában e kar az esztergomi káptalan hatósága alatt állott, melynek egyik — három évenként váltakozó, s tiszte lejártával számadásra kötelezett — tagja volt »a jogi tanulmány igazgatója«. Ez az igazgató gyakorolta a káptalan nevében a közvetlen felügyeletet és (a Rectorral egyetértve) a fegyelmi hatalmat is.

A tanszékek száma négy: két tanár (Zelenay János és Nitray Gábor) osztozott a hazai jog tanításában, a harmadik (Szedmáky Mihály) volt a római jog tanára, a negyedik (jezsuita) adta elő az egyházjogot a theologiai karon. A jus patrium tanárai személyenként 500, a jus imperiale et naturae tanára 800 frt fizetést élvezett, a jus canonicum ellátásáért pedig évi 300 forintot fizetett az alap a Jézus-Társásnak. Ha ehhez adjuk a jogi kar patronusának, Szent Ivónak ünnepére rendelt évi 20 forintot, összesen 2120 forintból kitelt az egész kar évi költségvetése.²⁾

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 187 et 188 ex 1760; Concept. No. 4 ex 1760; H. T. Lad. C. fasc. 47; Lad. D. fasc. 17; Lad. E. fasc. 10. fund. V. ö. Pauler Tivadar: id. m. 25., 34—35. ll.

²⁾ A 37,000 forint alapítványi tőke következőképen volt gyümölcsös-

Az előadások alapjául felsőbb helyen megállapított, sőt használati utasítással ellátott tankönyvek szolgáltak. Használták a hazai jogból Huszty művét, a természet- és nemzetközi jogból Vitriariust, a római jogból Heineccius Institutióit és Westembergius Digestáit, az egyházi jogból Pichler Vitust. A természetjog hallgatására most már kötelezve voltak a növendékpapok is; az egyházjog hallgatására viszont a világi joghallgatók. A hazai jog két tanára a magyar szokásjogot (Tripartitum) és a törvénykezéseket (constitutiones et articulos) adta elő: egyikök kizárólag az elmélettel foglalkozott (anyagjog), a másik a gyakorlati alkalmazást fejtegette (alaki jog) a törvénykezési eljárásra (praxis forensis) való különös tekintettel. A két tanár minden évben tartott előadást és pedig felváltva majd az elméleti, majd a gyakorlati részből. Az a tanár, ki a tanfolyamot az első évben megkezdette, tovább vezette tanítványait a második évben is. E tanárok külön utasítva voltak, hogy minden alkalommal igyekezzenek összehasonlítani a hazai jogot a római és kánonjogi intézményekkel. A hazai jognak már az alapító levélben kifejezésre juttatott nagy szerepe a nagyszombati jogi kart kiválóan jellemzi a külföldi egyetemekkel szemben, hol a római jognak és a kánoni jognak majdnem kizárólagos uralmát csak későn, a XVIII. század közepén korlátozta valamennyire a hazai jogok kellő méltánylása, sőt találunk egyetemeket, melyek még a század hetvenes éveiben sem tanítottak csak római és kánonjogot. A jogi tanfolyam rendszerint két-éves volt: Pauler szerint azok, kik jogi doctoratusra készültek, három évi tanulmányra voltak kötelezve, mert a polgári és egyházi törvényen kívül a hűbérkönyvekből is kellett vizsgálatot tenniök, melyet a nyilvános vitatkozás, a licentia megadása és a promotio követtek.

A jogi tanítás szorosan a tankönyvekhez ragaszkodó, minden egyéni önállóság nélkül való volt. Szabadabb tudományos szellemről, az anyag módszeres alakításáról és ma-

zólóg elhelyezve: gróf Erdődy György örököseinél 18,000 frt, gróf Esterházy Miklós örököseinél 4000 frt, Jelenfy Lénárdnál 1000, Liptay Jánosnál 600 frt, »Apud Suam Majestatem« 3400, gróf Pálffy Jánosnál 10,000 frt.

gasabb szempontok szerint való taglalásáról szó sem lehetett. A tanárok a legnagyobb mértékben meg voltak kötve. — A káptalan gyámkodó ellenőrzése minden szabadabb törekvést, még ha jelentkezett volna is, csirájában elfojtott. Mikor 1760-ban szabályozták a jogi kart s a fent említett kézikönyvek használatát hivatalosan elrendelték, óvást emelt a káptalan Vitriarius és Westemberg művei ellen, mert szerzőik protestánsok. E művek szerinte a »katholikus érzület felforgatására irányzott rejtett aknáknak«. Hugo Grotius tanait istenítik, holott a Béke és Háború Jogáról írt műve a tiltott könyvek lajstromában szerepel; a házasság felbonthatóságára nézve Calvin eretnek tanát követik; az eskü mivoltának meghatározásában a katolikus dogmától eltérnek, a midőn az angyalokra és szentekre való eskütétel jogosultságát tagadják; végül a szobrok és képek tiszteletét hamisan értelmezik. A káptalan e művek helyett Zoesius és Keesius könyveinek használatát kéri elrendelni. A királyné e kérést nem teljesíti ugyan, de meghagyja, hogy a szóban levő kézikönyveknek azon helyeit, melyek az »orthodox hit dogmáiba ütköznek«, a nagyszombati nyomdában készülő új kiadásokban »scholionok módjára« kidolgozott jegyzetekkel lássák el a tanárok s e helyeket az ellenkező argumentumok felsorolásával helyezték a megfelelő világításba. Ez más szóval annyit jelent, hogy a nagyszombati jogi tanulmány kizárólag katolikus jellegű volt, a mint hogy alapításánál, a Jézus-Társaságnak és a káptalannak való alárendeltségénél fogva ebben az időben más nem is lehetett.

A tanítás módjára jellemző, hogy a tanárok kötelezve voltak minden előadási óra utolsó negyedében examinálni. Ezen kívül husvét körül és a tanév végén nyilvános vizsgálatok dívtak, mely alkalommal a kar összes tanárainak, a káptalan tagjainak s a kerületi tábla képviselőinek jelenlétében az igazgató előzetes jóváhagyása alá bocsátott tételek alapján 7 negyedórásig tartó vitatkozásokat (oppugnationes) szoktak a kiváló hallgatók tartani.

A kar hallgatói egyébiránt főleg a szegénysorsú nemesség közül kerültek. Mikor 1761-ben meghagyta a kormány, hogy a joghallgatók a megszabott kézikönyvek megvételére

kötelezendők, a káptalan a jogi tanulmányok igazgatójának meghallgatása után azt jelenti, hogy e rendszabály nem hajtható végre: »Csak három-négy hallgató van«, úgymond »a kiknek van némi pénzök; a többiek ajtóról ajtóra járva, kalapjokkal és esetleg torkuk dallamaival (gutturis melodia-tione) védekeznek szegénységök ellen; meg vannak elégedve, ha ily módon folytathatják tanulmányaikat.« Tehát a hallgatók egy része koldulva tengette életét. A ki csak tehetett, nem Nagyszombatba, hanem Bécsbe ment jogot hallgatni. Kivételt képez a kir. convictusoknak néhány joghallgató növendéke, kik a főúri rendhez tartoztak. De ezek is nagyon csekély számmal voltak; évenként nem több, mint kettő-három.

A kar belső élete az 1760. évi szervezés óta rendes mederben folyt. A tanárok pontosan tartották meg előadásait. — A hallgatóknak azelőtt hírhedt fegyelmezetlensége szűnő félben volt: a Barkóczy által kibocsátott fegyelmi szabályzat (1764.)¹⁾ az isteni tisztelet pontos megtartására, a Mária-egyesületek szorgalmas látogatására, havonkénti gyónásra, tisztességes magatartásra kötelezi őket. Különös szigorral büntették az éjjeli kóborlást. Télen 9, nyáron 10 után senkinek sem volt szabad hazulról elmaradnia. »Minden időben«, mondja a fegyelmi szabályzat, »szigorúan és súlyos büntetés terhe alatt tiltva van akár nappal, akár éjjel a korezmáknak vagy más gyanús helyeknek látogatása, veszekedés, táncz, álarczos multság, czivakodás, kóborlás, csődülés, istentelen és veszedelmes társaság, illetlen összejövetel.« A kit a megszabott időn túl az utcán értek, a városi tömlöczbe kísérték, a honnan másnap az egyetemi bíróságnak adták át. A kardon kívül más fegyvert viselni nem volt szabad. Hitelbe nem kaptak semmit sem a jogászok: a polgároknak nyilvános tanácsülésből hagyta meg a felsőbb-ség, hogy a joghallgatóknak a szülők tudta és belcegyezése nélkül egyáltalán ne kölcsönözzenek pénzt.

¹⁾ Ez lényegileg azonos az egri jogi iskolának azon törvényeivel, melyeket 1755-ben állapított meg a m. kir. curia a nevezett collegium számára.

Ilyen és hasonló rendszabályok voltak szükségesek a megelőzőleg elfajult állapotok rendbehozatalához. De jóllehet a felsőbb hatóságok mindent megtettek a jogi kar színvonalának emelésére, csakis az egész egyetemnek 1770-ben végrehajtott újjászervezése és kiegészítése után következett be a teljes fordulat a jobb irány felé.

II.

A jogi tanulmányok szolgálatában álló másik (tudtommal eddig egészen ismeretlen) honi intézmény a *pesti jogi iskola*.¹⁾ Szorosan véve nem volna szabad a katolikus tanintézetek sorába számítani, mert ezt az iskolát Pest sz. kir. városa alapította és saját költségén tartotta fenn, hogy fiait Nagy-Szombatra ne kelljen küldenie. Mivel azonban Pest katolikus város volt s a tényleges állapot szerint majdnem kizárólag katolikus növendékek látogatták az intézetet, e helyütt emlékezem meg róla. Milyen utcában és házban folyt a tanítás, a rendelkezésemre álló okiratokból nem tűnik ki. Tény, hogy a város 1757-ben külön királyi engedéllyel tanszéket alapított »a polgári és egyházi jog« számára, kezdetben évi 400, később 500 forintot fizetve a házi pénztárból a tanárnak, ki egymaga adta elő az összes jogi studiumokat. A krajnai születésű Perthold (alias: Perghold) Lukács Pál volt e tanszék első és utolsó birtokosa, ki Bécsben s Páduában tanult, egy ideig a bécsi savoyai akadémiában elhelyezett főúri joghallgatókat magánoktatásban részesíté, de nyughatatlan szellemével s a bécsi methodus kiméletlen kritikájával kellemetlenségbe keveredvén, elhagyta a császári várost s lejött Pestre, a hol egyébiránt tovább folytatta a bécsi jogi professorok ellen intézett támadásait. Pesti hallgatóinak száma 30 és 40 közt váltakozott. A tanfolyam három éves volt: az első évesek az Institutiókat, a másod és harmad évesek a Digestákat és az egyházjogot tanulták, s ezzel

¹⁾ 1766. évi Synopsis O. L. H. T. Lad. E. fasc. 11. fund.; Lad. E. fasc. 8. fund.; Ud. Kancz. Or. Ref. 28 ex 1757; 960, 4926, 6271 ex 1771; 757, 974 ex 1772. — V. ö. még az 1769. évi 439-dik számú Originalis Referada mellékletül szolgáló, névtelen Planumot.

egyidejűleg törvényszéki üléseken és patvariákon joggyakorlatot szereztek. A tanár kezdetben, még a királyi jóváhagyás leérkezése előtt, saját kéziratából tanított, de a királyi megerősítő rendelet ettől eltiltotta s az egyetemek nyomtatott kézikönyveinek használatára utasította.

Érdekes világot vet az akkori kormányzati viszonyokra, hogy ez a jogi iskola, királyi engedéllyel történt megalapításától fogva 1770-ig, tehát tizenhárom éven át mindennemű felügyelet és hatósági ellenőrzés nélkül működött. A nagyszombati egyetem újjászervezésére vonatkozó tárgyalások alkalmával, 1769-ben tűnik fel először a kormányköröknek az iskola teljes elszigeteltsége és nyilvános intézkedésektől független helyzete (est Studium, quod nullis publicis Institutis subjectum est), s ennél fogva hallgatóinak nagy fokú fegyelmertlensége; mivel pedig akkor az egyetemnek Budára áttételét tervezték, szóba került a pesti jogi iskola megszüntetése s tanárának a leendő budai egyetemhez kinevezése. A terv egyelőre abba maradt, de az alkalom rá fordította a közfigyelmet a magában álló jogi iskolára. A királyné rendeletére 1770-ben a kir. curia veszi át kormányzatát s legott szabályzatot készít, mely a felügyeletről, ellenőrzésről, fegyelemlről s a tanítás rendjéről intézkedik.

E szabályzat jóváhagyására már nem került a sor. Perthold jogi thésiseket nyomtatott ki, melyeknek nem egy állítása szemet szúrt Bécsben. Azt vitatta többek közt szerzőjük, hogy a koronázás és felavatás lényeges kellékei az uralkodás törvényességének még az esetben is, ha örökös országról van szó. A kancellária tanácsosa szerint ez durva tévedés. Annyira megváltozott a kor szelleme, hogy most már az uralkodás egyházi sanctióját, mely röviddel ezelőtt még szükségszerűnek látszott, egyenesen tagadásba veszik. Perthold bírálói is e tan hirdetőjét közveszélyes egyénnek tüntetik fel. »Ki tagadhatja«, úgymond a hivatalos előterjesztés írója, »hogy Felsőged a koronázás előtt is Magyarország és Csehország jog szerinti királynéja volt? Az egyházi és világi hatalom határvonalait maga az Isten állapította meg teljes világossággal; ha pedig az egyházi hatalom az ország fejedelmeinek jogaiba bele akarna avatkozni (a mi, sajnos, már

többször is előfordult), akkor minden józan hittudós és jogász meg fogja engedni, hogy a világi hatalom tiszte ilyes esetekben az egyházi hatalomnak ellent állani és e végből ennek tetteibe betekintést követelni.« A hivatalos iratnak szerkesztője, ki már teljesen az állami hatalom függetlenségének talaján áll, — a felháborodás hangján indítványozza, hogy ily »sötét és veszedelmes tanokat« hirdető, a világi hatalom függetlenségét istenkáromlásnak nevező tanár hivatalából mozdíttassék el, mert téves útra vezeti az ifjúságot s megmaradása beláthatatlan következményekkel járhat. A királyné, ki elvileg már úgy is elhatározta az iskola feloszlatását, Perthold Lukácsot csakugyan eltiltja a tanítástól, a várost a thesiseknek előzetes censeálás nélkül való kinyomatásáért erősen megdorgálja, az iskolát beszünteti s helyébe »Studium Político-Camerale« felállítását ajánlja a fentartó hatóságnak. — A pesti jogi iskola alig 15 évi fennállása után nyomtalanul megszűnik.

III.

Nagyobb állandósága volt az *egri jogi iskolának*.¹⁾ Alapítója Foglár György, választott szerbiai püspök, albisi prépost és egri kanonok, ki 1740-ben vagyonának tetemes részét e célra szánta, a miért a következő évi XLIV. t.-cz. nevét országosan is megörökítette. Ettől az időtől fogva az iskolát »collegium articulare«-nek is nevezik.

A közönséges nyelvhasználatban Foglarianum néven ismeretes főiskola alapításának nyíltan bevallott célja az volt, hogy a külföldön képzett protestáns jogtudósokat lassankint kiszorítsa a katolikus birtokos nemesség jogvédelme teréről. Mert a ki ügyes, képzett és tudós jogászt keresett akkoriban, majdnem csakis a protestánsok közt találhatott ilyent. Ezt a katolikusok is nyíltan elismerik. A vallással

¹⁾ 1741. évi XLIV. t.-cz.; O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 104 ex 1754 és Concept. Orig. Ref. No. 76 ex 1754; Litt. Privatt. fasc. 9. No. 26 (1755); H. T. 10,829 ex 1806 (46. Litt. Polit. No. 15) Corp. Jur. Hung. A kir. curia 1755. évi törvényei az egri érseki levéltárban; másolatukat dr. Udvardy László és Szabó Ignác jogakadémiai tanárok szíveségéből használhattam.

kapcsolatos ügyeken kívül nem volt nevezetesebb jogeset, melynek megvédelmzését protestáns ügyvédekre ne bízták volna. Csak a két Jeszenákra kell gondolnunk, kik közül az egyik (Pál) Jenő savoyai hercegnek volt jogi meghatalmazottja, a másik (János) pedig Esterházy Miklós herceg főügyésze. Maga Barkóczy Ferencz, »ki méltán sorolható a magyar evangélikusok legnagyobb üldözői közé, abban a perben, melyet a tized dolgában Eperjes és más felső-magyarországi városok ellen legújabbán megindított, ügyét lutheránus ügyvédekre bízta«, mondja egy protestáns író;¹⁾ Foglár pedig 1754-ik évi (érvényessé nem vált)²⁾ végrendeletében részletesen elpanaszolja a katolikus ügyvédeknek, tisztviselőknek, főpapoknak, főuraknak és köznemeseknek csekély jogi tudását, szemben a protestánsokkal, »kik mindenképen igyekeztek magukat a jogtudományban tökéletesíteni, olyannyira, hogy az ország nyilvános összejövetelein, diétáin, kerületi, vármegyei és bizottsági ülésein a hazai jogismeret elsőségét maguknak tulajdonították, sőt a katolikus tanácsosok szavazatait tetszésök szerint való törvényt magyarázattal elcsavarták. Valóban, fájdalmas volt látni, hogy az előkelő katolikusok, az ország zászlósai, grófok, bárók, ősi nemes családok ivadékaik, de sőt az egyház kormányzói is, a püspökök, apátok, prépostok, katolikusok hiányában ügyvédekül, jogtanácsosokul és jogigazgatókúl eretnekeket voltak kénytelenek alkalmazni, s velők régi és titkos okirataikat közölni, a mi által ezen apostoli királyságban hitfelekezetőknek hamis tanait nagyban előmozdították és a haeresis gyökerét mélyebbre plántálták«.

Ezekből láthatjuk, hogy az egrí jogi iskola kizárólagosan és czélzatosan katolikus volt. »Kifejezetten nyilvánitom«, mondja Foglár, »abbeli szándékomat, hogy az ezen alapítványba felveendő ifjaknak római katolikus, hazai nemes emberek fiainak kell lenniök. Teljesen kirekesztendők és semmi

¹⁾ Bahil: Tristissima Ecclesiarum Hungariae Protestantium Facies. Bregae, 1747. 206. l.

²⁾ Ebből az évből két végrendelet van: egyik 1754. évi július 29-én kelt, a másik 1754. évi augusztus 5-én. Az utóbbi az utolsó és végérvényes.

szin alatt sem bocsátandók az iskolába idegen származásuak, még kevésbbé a nem katolikusok.« Ehhez képest minden ifjúnak, a ki belépett a collegiumba, a kereszvény katolikus hitvallás cikkelyeire újból meg kellett esküdni, s egyúttal ünnepeyesen megfogadnia, hogy soha sem fog a szent és orthodox egyház jogai ellen eljárni, az egyház jogainak sérelmére vitás pereket felvállalni s annál kevésbbé az egyházi személyeket gyűlöletes perlekedésekkel méltatlanul zaklatni.

Foglárnak az volt a kívánsága, hogy a joghallgatók egy része az intézetben kapjon lakást, fűtést, világítást: legyen nekik jól felszerelt tanuló szobájok s könyvtáruk. Ezen alumnusok számát eleinte 10-ben (1740.), később (1754.) 20-ban, majd ismét 10-ben állapította meg; de e rendelkezése, valamint általában a bennlakás intézménye, úgy látszik, csak 1755 után lépett életbe, mert a jogi iskola új épülete nagyon lassan emelkedett s az alapítvány jövedelmeinek egy részét éveken át az építkezésre kellett fordítani.¹⁾ E szerint 1740-től a hatvanas évekig csakis bejáró hallgatói lehettek a jogi iskolának, melynél kezdetben 1, később 2 jogtanár, 1755 óta pedig egy harmadik is működött, a ki történelmet, mathesist, polgári építészetet, geometriát, földrajzot és szám-tant tanított, tekintettel arra, »hogy a két évig tartó hazai

¹⁾ Az épületről Foglár egy legfelsőbb helyre felterjesztett felvilágosító jelentésben az 1754. évben ezeket mondja: »Obstabat quidem in primordio hujus instituti difficultas ratione fundi (a telekre nézve), pro erigendo Collegio Studii Juris, quae tamen cooperante praesertim piae memoriae Domini Comite Gabriele Erdődy, attunc Episcopo Agriensi applacitata, exoluta per me pretio competenti, ex integro consopita eotum; ubi (t. i. ezen a telken) et Fabrica Collegii actu extruitur. ita, ut jam commoditates pro cursu Studiorum necessariae aptatae essent, ad sufficientiam omnium exercitiorum studii, etiam post haec ad longum duraturae. Quia tamen intentionis meae esset Collegium ampliare, ita, ut si non omnes, potior Pars Juvenum Nobilium studio Juris incumbendum eo possint accomodari« stb. — Az 1755. évi curiai törvényeknek egy pontja pedig így szól: »Remanebunt adhuc ex fundo trium mille florenorum a capitali florenorum quinquaginta mille obvenientium floreni 600, qui una cum fructibus vineae pro conservatione sartorum tectorum legatae in continuandam fabricam Collegii per fundatorem coepli, quotannis convertentur, consummato vero aedificio, juxta Fundatoris dispositionem, pro intertentione alumnorum applicabuntur.«

jogi tanulmány a hallgatókat nem foglalja el annyira, hogy idejüket más valamely hasznos tudomány elsajátítására is ne fordíthatnák«. Ebben a collegiumban tanított Huszty István is, kinek commentariusaiból a század végéig számos nemzedék tanulta a hazai jogot. Az egyházjognak is volt tan-széke, de nem a jogi iskolán, hanem a theologiai tanfolyamban.

A Foglarianum fegyelmi és tanulmányi rendje (utóbbi csak a hazai jogra nézve) ugyanaz, melyet a nagyszombati egyetem jogi karának 1760. évi rendezésekor a kormány elfogadott. Említettük, hogy a helytartótanács az egrí jogi iskola szabályait ajánlotta mintául; e szabályokat pedig 1755-ben a magy. kir. curia állapította meg a Foglarianum számára.¹⁾

Az intézet alapítványa az akkori idők mértéke szerint elég tekintélyes volt. A Foglár által megkezdett épület mintegy 60,000 forintba került; az épület fentartására az alapító az al-magyar szőlő jövedelmét rendelte fordíttatni. Az évi költségek fedezésére szolgált az állandó alapítvány, mely 1754-ben 51,251 rénes forintra rúgott.²⁾ A tanárok fizetésére Foglár személyenkint 800 frtot szánt; mikor azonban a harmadik tanár alkalmaztatott, a jogi professorok 700—700, a történelem és mathesis tanára 600 frtot kap. A collegium igazgatójának tiszteletdíja mind az 1755-ik évi törvényekben, mind a végrendeletben³⁾ 200 frttal van felvéve.

¹⁾ A tanrend a következő volt: »Singulo die mane quidem ab hora media octava usque ad horam nonam, a meridie vero ab hora secunda usque ad tertiam praelegit alternis vicibus unus professorum juris commentarium aliquem Juris Hungarici. Ab hora vero nona usque ad decimam, a meridie autem ab hora tertia usque ad quartam professor historiae et mathesis, hanc mane, illam a meridie tractet et explicabit.»

²⁾ Ez összeg 6%-ra volt kiadva következőleg:

a) Az egrí káptalannál	20,901 fl. 30 d.
b) Komárom városánál	10,000 » - »
c) Barkóczy egrí püspöknél	10,350 » - »
d) Nikházy Mária úrnőnél	10,000 » - »

51,251 fl. 30 d.

Ez összeg évi kamatja: 3075 rh. fl. 4 $\frac{1}{2}$ d.

³⁾ A Foglár-féle, különböző időben készült végrendeletek sok zavart okoztak. Így »A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok

A collegium épülete, alig hogy elkészült, már is összedőléssel fenyegetett. Az 1764. évi diétán Saághy hevesmegyei követ panaszodik, hogy a jogi iskola épülete oly rozszant, hogy, ha le nem hordták volna falait, »a nemes ifjúságot nagy szerencsétlenség érte volna«. Mindazonáltal — az országgyűlési iratok tanúsága szerint¹⁾ — nem szüneteltek az előadások; a püspök magára vállalta az épület helyreállítását, addig pedig a régi épületben (in antiquo Collegio) folyt a tanítás, sőt Bartha egri kanonok azt is tudatta a Rendekkel, hogy »Ő Nagyméltósága, az épület elkészültét be sem várva, már is 14 nemes ifjút lát el«. 1767/8-ban nyitak meg a helyreállított épületben az előadások, s úgy látszik, most már az alumnusok is lakást kaptak.

Az alapító szándéka szerint a közvetlen felügyeletet ezen iskola fölött Hevesmegye, az egri káptalan s a püspök, a főfelügyeletet pedig a m. kir. curia gyakorolta.

Az egri jogi iskola nagy hírnévnek örvendett az országban. Nyilván Huszty egyénisége és tudománya tette híressé. Vajjon az alapítónak amaz óhajta, hogy ez a collegium képezzen a katolikusok számára a protestánsoknál jobb ügyvédek, teljeseedsbe ment-e, a tudományos és elméleti képzés szempontjából nyílt kérdés marad; mert az egri jogi studiumnak ekkortájt még egy igen lényeges fogyatkozása volt: az összes jogok alapja és kútforrása, a római jog hiányzott tantervéből. Egerben ez idő szerint más jogi tudományokat nem tanítottak, mint jus patriumot és egyházjogot.²⁾

története. Hivatalos adatok alapján Pest, 1873-^{es} hivatalos tekintélyű mű írója tévesen állítja, hogy a joglyceum legelső alaptőkéje 50,000 forint, mert a régebbi végrendeletekben s az alapító nyilatkozatban kisebb összeg szerepel. Továbbá a végrendelet, mely az idézett mű függelékében közölve van, nem 1754-ből, hanem 1748-ból való korábbi végrendelet, melyet amaz természetesen hatályon kívül helyezett. Maga a helytartótanács is (10,829/1806.) tévedt; az ide vágó későbbi iratok közt található másolati végrendeletnek rubruma (Extractus Testamenti Eppi condam Foglar A^o 1754 conditi) nem felel meg a való tényállásnak, mert nem ez az igazi, érvényes és utolsó végrendelet.

¹⁾ Diarium Diaet. Ann. 1764. M. T. Ak. kézír. Jogt. Orsz., fol. Nr. 43.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. Hung. Palff. Nr. 34, fasc. 33.

HARMADIK FEJEZET.

A kegyes tanító-rend.

I.

Azon elhatározó befolyás alól, melyet a jezsuiták pædagogiai rendszere az egész ország iskoláztatására gyakorolt, nem vonhatták ki magukat a kegyesrendiek sem. Úgy volt megalkotva e rendszer, oly csodálatos szabatosággal kapcsolódtak a szervezet egyes részei egymáshoz, annyira ki volt próbálva a tanításnak az a módja, melyet a Ratio Studiorum megállapított, hogy a kegyes tanító-rend, midőn a szegény kisdetek nevelésének eredetileg szűkre szabott köréből kilépett s a magasabb oktatásból is részt kért a maga számára, általában nem tehetett egyebet, mint a Jézus-Társaság hagyományos iskolai rendjét átvenni.

Hogy a kegyes rend mindamellett idő-telve új gondolatokat is vihetett bele a rendszerbe — a mi közkedveltségének egyik legfőbb okává lett, — főleg onnan van, hogy oly korszakban kezd a tanításnak e magasabb területére teljes erővel behatolni, a midőn a Jézus-Társaság iránt való bizalom, ha nem is szűnt meg, de szilárdságában tetemesen megfogyatkozott. Emberek, kiknek látóköre túlterjedt a haza határain, arra a tudatra ébrednek, hogy az egyoldalú grammatikai és retorikai képzés egymagában már nem határozhatja meg az ember értékét, hogy a syllogismusok hálózata leköti a lélek szárnyaló erejét, s hogy a nevelésnek hagyományos formája a jellem szabad kialakulásának nem kedvezhet. Erről a tanrendszerről mondja túlzottan, de jellemzetesen báró Orczy Lőrincz, hogy:

Két száz esztendeje, hogy régi böltseknek,
Plátó, Epicurus, több Görög Szenteknek,
Leginkább pediglen Aristotelesnek
Vélekedésein Lojolisták mennek.

Mire vitték, kérded, magas elméjeket,
Nem törték hasznosban, higyd el, az eszeket,

Szedegettek olyan gyáva kérdéseket,
Kivel meg tompíták az ékes elméket.

.
.

Mire vetemedtek ilyen kábulásbann?
Belé ereszkedtek mély disputálásbann?
Rekedtek hasztalan syllogizálásbann,
Ki nyert? ki erősebb vala kiabálásbann stb.¹⁾

A jezsuiták iránt való rokonszenvnek e hanyatlása magyarázza meg, hogy, míg a XVII. század második felében, a jezsuita rendszer hatalmának fénykorában, alig egy-két gymnasiumot alapíthatott hazánkban a kegyes rend, addig a XVIII. század első felében, különösen miután az 1715. évi CXII. t.-cikkkel honosságot, 1721-ben pedig önálló magyar rendkormányt nyert, rohamosan foglalnak tért iskolái. Városok versenyeznek értök. Egyedül Mária Terézia uralkodása alatt (értve az 1772. évet megelőző időket) 7 új gymnasium vezetését bizzák reájok. Az 1766-ik évben a rendfőnök jelentése szerint ²⁾ már 22 intézetök volt, és pedig: a syntaxis osztályait is magában foglaló 7 kis gymnasium (Brezsnóbánya, Debreczen, Karpona, Nagy-Károly, Rózsahegy, Szent-Anna, Tokaj); a rhetorika osztályáig bezárólag terjedő 14 teljes gymnasium (Kalocsa, Kanizsa, Kecskemét, Kis-Szeben, Nyitra, Óvár, Pest, Privígye, Szeged, P.-Szent-György, Sziget, Tata, Vác, Veszprém),³⁾ — Váczott, Pesten, Tatán és Kalocsán világiak tanítására rendelt philosophiai tanulmányaik, végül a pozsonymegyei Szempezen 1763 óta az állami közigazgatás bizonyos szakszerű ágazataira előkészítő iskolájok (Collegium Oeconomicum) állott fenn.⁴⁾ Iskoláik népességére vall,

¹⁾ B. Orezy Lőrincz: Álom stb. (1760-ból), a Költeményes Holmi [1787.] 55–59. lapjain.

²⁾ O. L. H. T. Lad. E. fasc. 10. fund. Mellékelve a tanítás módszerének és anyagának részletes leírása.

³⁾ A podolini gymnasium ekkor még a kegyes rend lengyel provinciájához tartozott s a Varsóban székelő lengyel tartományfőnök (Kielczewski Ödön) hatósága alatt állott. Tanárai lengyelek voltak; a tanítás nyelve latin és lengyel. V. ö. O. L. Udv. Kancz. No. 2865 és 4010 ex 1773, mely tárgyalási iratokból a megelőző állapot is kiderül.

⁴⁾ Ugyanitt »per abusum« gymnasiumi osztályok is voltak. »Tra-

hogy az 1765-ik évben alapított tatai, kalocsai és kanizsai gymnasiumoknak a rá következő 1766-ik évben már 320, illetőleg 230 és 360 tanulója volt.¹⁾

De nemcsak a fentemlített, mélyebben fekvő s önkéntelenül működő okoknál fogva nyerték meg országszerte a sziveket. Olvasva gymnasiumaik alapításának történetét, szerény igényeikről néha őszinte megilletődéssel veszünk tudomást. E kevéssel beérésök már egymagában is elegendő volt népszerűségök fokozására. A kisszebeni gymnasiumot cserneki Dessewffy István 10,000 forint tőkével alapítja meg; a város épületet és évi 100 forintot ajánl meg.²⁾ A Bibich-házaspár a szent-annai kisgymnasium fentartására 15,000 forintot tesz le.³⁾ A kanizsai gymnasium alaptőkéje 10,000 forint.⁴⁾ - A pesti gymnasiumot fentartó városi közönség akkori szűkkeblűségéről hű képet rajzol az iskola monographusa.⁵⁾

Iskoláik külső szervezete egyáltalán nem tért el a

dimus - mondja a rendfőnök - hic etiam inferiores classes in gratiam Convictorum Vienna huc a Sua Majestate ordinatorum.» Egy 1767. évi kir. rendelet elvül mondja ki, hogy »benignam Intentionem Majestatis neutiquam eam fore, ut in hocce Collegio inferiores Scholae tradantur, verum adultiores jam Juvenes juxta Institutum Fundationis unice in arithmetica, camerali scientia et lingvarum notitia debite imbuantur et instruantur» (M. T. Akad. kézír. Egyh. és Bölcs. fol. 9., p. 182-188). A piaristák mindazonáltal nem szűnnek meg humaniorákat is tanítani, s egyenesen folyamodnak az engedélyért. A kancellár tekintettel a bazini, modori, szent-györgyi, pozsonyi és nagyszombati gymnasiumok közelségére indokolatlannak tartja a kérelmet; csupán azt véli megengedhetőnek, hogy az ausztriai és magyar convictorok (fizetők), kik a collegiumban laknak s kiket szülők már fiatalabb korban hoztak ide, magánúton (privatim) gymnasiumi oktatásban is részesüljenek. A királynő így határoz. Ez tehát magán-gymnasium is volt. O. L. Ud. Kancz. Or. Ref. 321 ex 1768.

¹⁾ Veszprémben 300 körül, Óvárott 168, Váczott 502, Nagy-Károlyban 252, Korponán 180, Pesten 539, Kis-Szebenben 229 (Milleniumi monographiák adatai).

²⁾ O. L. H. T. Lad. B. fasc. 5. fund.

³⁾ O. L. Lib. Reg. Tom. XLII.

⁴⁾ U. o. Tom. XLVII.

⁵⁾ Takáts Sándor: A budapesti piarista collegium története. Budapest, 1895.

jezsuita typustól. Osztályaik elnevezése és száma, a színi előadások rendszeres gyakorlása, a Mária-társulatok intézménye a jezsuita mintákat követik. Még az Akadémiákat is megtaláljuk náluk. Az osztályoknak külön-külön tanárookra bízását már szegénységök sem engedte meg; miként a legtöbb jezsuita gymnasiumban ők is összevontak két-két osztályt, azzal a különbséggel, hogy az elemi osztályok tanítását mindenkor rendi tagra bízták, minek következtében, az 1766-ik évi investigatio tanúsága szerint, a teljes gymnasiumokban az igazgatón (praefectuson) kívül nem 3, hanem 4 tanár működött. Nyitrán meg épen 6 tanárral találkozunk, kik közül 1 a rhetorikát, 1 a poesist és syntaxist, 1 a grammatikát és principiát, s »a kis gyermekek sokasága miatt« 3 tanár a legelső, azaz: elemi osztályokat oktatta.

Hasonlóképen a jezsuitáktól vették át a latin nyelv tanításának anyagát és tanításának általános menetét is. De már tanítói eljárásuk eltéréseket mutat, s némely nemzeti motivumoknak, úgy szintén a reáliáknak jóval nagyobb tért engedtek, mint általában a jezsuiták. Ennek oka egyfelől az, hogy, míg a Jézus-Társaságnak merev állandóságra számító, nemzetközi tanrendszere csak kevésbé tűrte meg a helyi és nemzeti különbségekből eredő módosításokat, addig a kegyes rend a XVIII. századtól kezdve teljesen magyar jelleget öltött, e haza minden örömében és bánatában résztvevő szívevel osztozott, hazai viszonyainkhoz alkalmazkodott, de egyúttal a kor követelményeihez képest mindig módosítható tanulmányi rendszerében a művelt külföld szellemi haladásának vívmányait is okkal-móddal érvényesíthette. Kétünő magyar rendtagok a század közepétől kezdve sűrűn látogatják a külföldi egyetemeket: Cörver Elek, Bajtai, Cörver János nemcsak koruk műveltségének színvonalán álló férfiak s nagy tudósok voltak, hanem kiváló elméleti paedagogusok is, mint különböző tanügyi tervezeteik, tanterveik és módszeres utasításaik mutatják. Cörver János 1757-dik évi Methodusa,¹⁾ melynek azonban csak ajánló ereje lehetett, mert sokkal

¹⁾ Methodus instituendae juventutis apud Scholas Pias (1757. jún. 12.). Bpesti kegyes rend központi levéltárában.

magasabb czélokot tűz ki, mint a minőket az 1766-dik évi hivatalos jelentéshez mellékelte Norma Studiorum-ban olvasunk, már teljes valójában tünteti fel a jezsuiták és kegyesrendiek tanítói eljárása közt keletkezett s idővel mind jobban fokozódó különbséget.

Mivel a jezsuita typussal fennebb részletesen megismerkedtünk, elégségesnek látszik itt a jellemző különbségeket feltüntetni. Alapul vesszük a már említett Norma Studiorumot (1766.), mely mint a helytartótanács rendeletére válaszul adott hivatalos okirat, feltétlen megbízhatóságot érdemel abban a tekintetben, hogy csakugyan úgy tanítottak akkor a magyarországi kegyesrendi gymnasiumokban, mint ahogy itt ki van fejtve.¹⁾

Az első különbség a *számtan* (s általában a reáliák) tanításában nyilvánul. Már a rend alapítója, kalazanczi Szent József különös gondjába ajánlotta rendtársainak a matematika s aritmetika tanulmányát,²⁾ s ezen intelmét a piaristák híven követték. Hazánkban is nemcsak minden osztályban tanították az aritmetikát, hanem a felső gymnasiumi osztályok növendékei már nehezebb műveletekkel és a számtan gyakorlati vonatkozásaival is megismerkedtek. Hogy hazánk bármely jezsuita gymnasiumában hármasszabályt, könyvvitelt és kereskedelmi számtant tanítottak volna ebben a korban, sehol sem olvassuk. Tatán és Kalocsán az alapító

¹⁾ Kiderül ez abból is, hogy az 1765. évben alapított tatai, kalocsai és kanizsai iskoláknak az alapító levelekbe (O. L. Udv. Kaniz. Lib. Reg. XLVII.) felvett tantervei ezen Norma Discendi-vel azonosak; de azonos vele a kegyesrendi consistorium által 1762-ben kidolgozott Projectum is, melyet Takáts S. id. m. 169. s kk. lapjain ismertet. Mivel Barkóczy primás még 1765-ben meghalt s a kegyes rend főnöke 1766. évi május 10-én számol be a helytartótanácsnak a methodusról, azt várnök, hogy ez alkalommal ama bizonyos „Fusior Descriptio“-t küldik be a kormányzóknak, melynek hatáskörébe a tanügy a primás halálával visszaszállott. Mivel azonban nem ilyen című munkálatot küldenek be, hanem a Projectummal azonos, különben szintén elég terjedelmes Normát, élek a gyanuperrel, hogy a Fusior Descriptio létele iránt táplált hiedelem alaptalan. A tanítás methodusának e Normánál még bővebb leírását (ebben a korban) aligha adták a piaristák.

²⁾ V. ö. Prónai Antal: Kalazanczi Szent József iskolája. Budapest, 1897., különösen a 31. s k. lapokon.

levelek bizonyítják.¹⁾ »Van azonkívül néhány gymnasiumunkban«, mondja a jelentéstevő, »külön osztály az arithmetikusok, s főleg azok számára, kik a Rhetorika és Philosophia után (!) más szerzetes rendek gymnasiumaiból jönnek s e tárgyat megtanulni óhajtják«. Ha ezen adattal egybevetjük azt, hogy az arithmetikusok osztályát a négy- és hatosztályú gymnasiumok anyakönyveiben is, még pedig a legelső osztálytól a rhetorikáig minden rendszer nélkül, évenként más-más helyen és más sorrendben találjuk említve, akkor e tényállásból azt kell következtetnünk, hogy itt nem annyira osztályról, mint inkább szabad tanfolyamról (cursusról, mondanók ma) lehet szó, melybe tetszés szerint léphettek be egy-két vagy több osztály tanuló is; a »post Rhetoricam et Philosophiam« kifejezésen pedig oly külön arithmetikai tanfolyamot értek, mely a rendtagok és leendő piarista-tanárok számára volt a nagyobb intézetekben berendezve. Kiderül egyúttal e nyilatkozatból az is, hogy a kik a jezsuita iskolából jöttek át a piarista gymnasiumokba, a számtanból pótló tanításra szorultak.²⁾

Nem kevésbé feltűnik a piarista gymnasiumokban a hazai történelemnek igen korlátolt, de különálló tanítása. A jezsuitáknál a világtörténelemnek egy kis fejezeteként tanították; a kegyesrendieknél a Poesis osztályában a »historia domestica Hungariae« czime alatt külön magyar történelem szerepel. Hogy mily terjedelemben tárgyalták Magyarország történetét, határozottan nem tudjuk; a hivatalos jelentésből, sajnos, nem szabad többet következtetnünk, mint hogy csupán nemzeti történetünk legelső korát, az őshazából való kiindulást, a honfoglalást és a vezérek korát tárgyalták Szent István királyig. A grammatikai osztályokban földrajzot is

¹⁾ Az alsó grammatikai osztályban a négy alapl művelet, a Mediában és Supremában ugyanaz törtekkel és a hármasszabály, a Rhetorikában »ea, quae ad sublimiores Regulas Ratiocinii et Commercioium pertinent«. (O. L. Udv. Kanecz. Or. Ref. 15 ex 1765).

²⁾ V. ö. a jelentés következő passusát is: »Arithmeticae studium pariter commune est omnibus classibus, tantum quod cum iis, qui in altioribus classibus collocati sunt, ad difficiliiores etiam regulas fiat progressus.«

tanítottak (térképek használatával),¹⁾ a mi szintén megkülönböztette iskoláikat a jezsuita gymnasiumoktól.

A *magyar nyelv* tanításáról, jobban mondva alkalmazásáról, a Norma is megemlékezik ugyan, de korántsem úgy, miként Cörver Methodusa után várnók. Cörver ezeket adja utasításul: »Jóllehet a latin nyelv tanulmánya teszi az osztályok tulajdonképeni foglalkozását, fonák és szégyenletes dolog volna, ha csupán e nyelvnek adnók át magunkat teljességgel, melyre mindazonáltal oly nagy szükségünk van, hogy egyedül vele is beérhetjük az emberi társadalmat érdeklő minden dologban, egyházi és világi tárgyakban, nyilvános és magán használatban, szóban és írásban. Ugyan hány ember van, a ki a hazai nyelvet alaposan tudná? Legtöbben a közönséges nyelvi szabályokat sem ismerik. A legelső osztályoktól kezdve tehát, fel a Rhetorikáig bezárólag, a latin nyelvvel együtt, egészen hasonló módszer követése és hasonló szorgalom kifejtése mellett, taníttassék a hazai nyelv is (sajátlagos geniusa és természete szerint), a mi főleg a szabályok megismerése, olvasás, fordítás és fogalmazás útján történhetik meg.« Ezzel szemben mit mond a Norma? »Az írásbeli feladatokat a felső, középső és alsó grammatikai osztályokban magyar és német nyelven (vagy, a hol beszélük, tót nyelven) kell tollba mondani, hogy t. i. a növendékek a latin nyelvvel párhuzamosan a magyar és német nyelvet is megtanulják, a mely utóbbi fölötte szükséges a mi országunkban.«²⁾ S ez felel meg a valóságnak is. Az 1766. évben még a hazai piaristák sem érezhették a magyar nyelvet államnyelvnek vagy csak uralkodó országos nyelvnek is. A latin nyelvből való fordítás nemcsak magyar, hanem német nyelven is történt. A magyar nyelvet hasznosság szempontjából, mint az országban élő *egyik* nyelvet, tanították, akár a németet vagy tótot. A mit Cörver az ő Methodusában a »lingua patria«-ról mond, azt csak ő érezte s mint jámbor óhajt követésre aján-

¹⁾ »Exerceantur in Geographia et Notitia Globorum Sphaerae armillaris et usu Mapparum Generalium et specialium Hungariae aliarumque vicinarum Ditionum.«

²⁾ »Hungaricam et Germanicam etiam linguam, quae admodum necessaria in Regno nostro est« (tehát nem: quae... necessariae... sunt).

lotta; az iskola élő gyakorlata még nem érthette meg szavát. — S nem értette meg a görög nyelv tanulására irányuló intelmét sem. Míg Cörver (XI. p.) minden osztályban taníttatni kívánja, sőt görög remekírók megértését várja beható tárgyalásától, míg a jezsuiták gymnasiumai a Ratio Studiorum magas követelményein jóval alul maradva, de igen szerény mértékben tényleg mégis tanították, addig a kegyesrendiek Normája még csak egy szóval sem említi a görög nyelvet sem a rendes, sem a rendkívüli tanulmányok közt.

Viszont azonban a *latin irodalmi oktatás* kezdeteit, a szó nemesebb értelmében, a kegyesrendieknél sokkal inkább megtalálhatjuk, mint a szavak kultuszához ragaszkodó jezsuitáknál. Cornelius Nepos már nemcsak grammatikai példák tárháza többé, vagy különös kifejezések inventariuma. A tanár figyeltesse meg azt is — mondja a jelentés, — hogy az író mikép fejezi ki gondolatait; fejtse ki a történetbe s régiségekbe vágó vonatkozásokat; s éreztesse meg tanítványaival a mű erkölcsi hatását. A poesis osztályában adja elő a tanár a költészet történetébe vágó dolgokat is; a Rhetorikában ügyeljen, hogy növendékei a szabályok kapcsán hiü perlekedéssel ne vesztegensék az időt.

Ha mindezekhez hozzáveszszük, hogy a piaristák, a hol tehették, a zenét is felvették a rendkívüli tárgyak sorába (pl. Privigyén, P.-Sz.-Györgyön), egészben azt a benyomást kapjuk eljárásukról, hogy megvolt bennök a komoly törekvés a tanítás képző hatását fokozni, azt több oldalúvá és érdekesebbé tenni, s általában az ismeretek anyagát s a velők való elbánás módját tőlök telhetőleg felfrissíteni.¹⁾

¹⁾ A Historia Domus Canisiensis írója 1784-en ezt mondja: "... in nostris Gymnasiis etiam ante restaurationem Studiorum [azaz: az 1777. évi Ratio Educationis előtt] praeter linguam Latinam ars supputandi, et eleganter scribendi, Geographia item, Historia Patriae, Mythologia, veteres Ritus Romanorum, Chronologia, et alia huiusmodi utilissima Studia, quae de Provincia nostra optime meritis vir A. R. P. Joannes Nep. Körver a Matre Dei, Praepositus Provincialis Noster sapientissimus in Scholas nostras introduxerat, maximo cum iuventutis fructu et utilitate diligentissime tradebantur. . . . Haec, inquam, in nostris Gymnasiis iam dudum docebantur, et alibi nihil fere horum attingebatur. Proponebatur quidem Historia; at quae? Jeïuna scilicet illa et sicca, quae in opusculis

E törekvésöknek legvilágosabb jelét adták *philosophiai tanfolyamaik* berendezésében. Ámbár 1763-ban felsőbb rendeltetése tetemesen megcsorbult »új philosophiájok« anyagának köre, különösen Leibniz néhány sarkalatos tanának törlésével, mégis maradt még elég, a mi megkülönbözteté tanításukat. A logikában félreterezik »az üres vitatkozásokat«; s a formális tudomány szokott tantételein, s a syllogismusoknak itt is sürgetően ajánlott gyakorlásán kívül tárgyalják »az igazság kriteriumát, a belső érzéklést, az isteni és emberi tekintélyt, a könyvek olvasásának és magyarázatának módját«, a mint azt a »modern bölcselek« előadják. — A metaphysikában azokon kívül, »a mik a régi bölcselekben hasznosak«, tárgyalták a lélek és test egymáshoz való viszonyát, még pedig nem a harmonia tana szerint, hanem e kapcsolatot »a physikai behatás« elméletével magyarázták. Az ethikában mindazt tanítják, a mit »a modern írók« a természetjog anyagához sorolnak; sőt, ha a jelentés keretén túlterjeszkedve, hitelt adhatunk az 1765-ik évi tatai és kalocsai alapító leveleknek, az ethika tanára Aristoteles Politikája alapján az európai modern államok állapotát is bevonta tárgyalása körébe.¹⁾ A physikában Newton és Wolf számos tételét magukévá teszik. A mathematicából algebrát és geometriát, de Tatán, Kalocsán és Váczott »polgári építészetet« is tanítottak. A logikához Dalhan Flórián és Hoffmann Donát kegyesrendiek könyveit, a physikához Jacquierinek, a római »Archigymnasium Sapientiae« tanárának művét vették alapul, s előadásait »eszközökön és gépeken« végzett kísérletek világitották meg; a kézikönyvek hézagait pedig tollba mondott magyarázataikkal pótolták. Megjegyzik azonban, hogy semmi olyast sem tanítanak, a mi a katholikus egyház dogmaiba ütközik.

illis continetur, quae in Usum Gymnasiorum S. J. conscripta sunt. Peregrina scilicet et longinqua docebamur, domestica negligebamus. Idem etiam de amoenissimo perinde, ac utilissimo studio Geographiae, cuius exigua admodum, ne dicam nulla fundamenta proponebantur.«

¹⁾ »Pertractabit idem Professor et Politica Aristotelis, quae demum modernorum Regnorum et Rerum Publicarum Europaearum statu explanando illustrabit.«

A philosophiai tanfolyamoknál rendszerint két tanárunk volt alkalmazva: egyik a logikát és metaphysikát, a másik a physikát és ethikát adta elő, míg a mathesis tanításában mindketten osztoztak. Így volt Pesten és Váczott; míg a kalocsai gymnasium alapító levelében három, a tataiban meg épen négy külön philosophiai tanárról olvasunk. Hogy legelőször a pesti collegiumban tanították az újabb philosophiát, s hogy mily nehézségekkel kellett megküzdeniök, míg végre 1760-ban a királyi jóváhagyást megnyerték, az ide vágó okiratok bizonyítják.¹⁾

II.

E philosophia mivolta és sokat emlegetett újszerűsége legjobban úgy ítélhető meg, ha egybevetjük tanait azzal a scholasztikus bölcészettel, mely a többi szerzetes rendek házi studiumaiban ekkortájt még virágát élte. E tanfolyamok tanárait lectoroknak hitták. Rendszeres philosophiát és theologiát tanítottak ők is, de amaz teljesen elzárkózott az újkori elmélkedés módszerétől, s lehet mondani, a XIII. század gondolkodásának határainál állapotodott meg. A Sz.-Ferencz-rend lectorai mindenütt a Doctor Subtilis-nek, Duns Scotus-nak hamisítatlan tanait hirdették, a miről nyomtatásban is megjelent bölcészeti tételeik (conclusiones ex universa philosophia) tanúskodnak. Elöttem fekszik hét ily tétel-gyűjtemény; mind a hét »ad mentem Doctoris Subtilis« készült s valamennyi a Szent-Ferencz-rend magyarországi házaiból ered: egy a mária-rétiből (Conventus Mariano-Pratensis ad B. V. Mariam, Moson vármegyében), kettő a soproniból, kettő a győriből s egy-egy a pozsonyiból és eperjesiből (1738., 1740., 1746., 1748., 1752., 1756.)²⁾

¹⁾ A kir. rendeletet lásd a Lib. Reg. XLV. köt. 411. lapján; a tárgyalási iratokat: O. L. H. T. Lad. C. fasc. 22. fund.

²⁾ A Bp. E. K. lajstromozatlan Jesuiticái közt. Ezeknek száma több százra megy. — A hét kiadvány egyikének teljes czímét ide irom: »Doctrina moralis in brevissimum compendium ex variis probatisque Authoribus redacta: Authore R. P. Casparo Biesman S. Theol., dum faventibus auspiciis Perillustris ac Generosi Domini Joannis Adami Pinter Lib. Regiaeque Civitatis Soproniensis actualis Judicis ac Patroni Munifi-

Tudva van, hogy Duns Scotus bölcselete már a scholastika hanyatlásának idejébe esik. A közös alapot, melyen az egész scholasticismus fölépült, ez a rendszer is megtartja: célja ugyanis az egyház tanait az észszerű okoskodás útján megérthetőkké tenni; más szóval: a dogmát a *speculatio* eszközeivel megokolni. A hanyatlás nyomai abban nyilvánulnak, hogy, míg a megelőző francziskánus bölcselek, mint Alexander Alensis és Bonaventura, nemkülönben a híres domonkosok (Albertus Magnus és aquinói Szent Tamás) valóban csak eszköznek, módszernek tekintették az aristotelismust, addig Duns Scotusnál a szorosán vett theologiai cél elhomályosul s a scholastikai módszer maga kezd önálló céljá kifejlődni. Nem annyira a dogma bizonyítását tekinti feladatának, mint a különböző bölcselek ide vágó érveinek bírálatát és czáfolatát. Ereje tehát a negatív elmélkedésben, a kritikában nyilvánul. A *distinctiók* végtelen finomságában kíván jeleskedni, s e célból a scholastikusok műnyelvét az érthetlenségig átidoimitja.

Ezt az igazí ferenczrendi philosophiát tanították a magyar rendházakban is. »A logika egyszerűen spekulatív tudomány« ezen alaptételből indulnak ki a fent érintett összes thesisek, s az »universale«, vagyis egyetemleges, mint

centissimi (ő fizette a nyomtatás költségeit) In Conventu Soproniensi FF. Minorum Reformatorum ad D. Virginem in coclos assumptam conclusiones ex universa Logica *juxta mentem Doctoris subtilis Joannis Duns Scoti* propugnaret Rel. F. Cyrillus Mohr, Provinciae S. Mariae in Hungaria professor, praeside F. Gerardo Csák, ejusdem ordinis et Provinciae AA. LL. et Philosophiae Lectore ordinario, Auditoribus oblata. Sopronii, 1738. (40 thesis és 136 lapon Biesman Doctrina moralisa.) - Megjegyzem, hogy egyetlen egy ilyen scotistikus tételgyűjtemény magyar nyelven is megjelent, a következő címmel: *Magyar Nyelven Filosofia*. Irta »P. Sartori Bernárd, serafikus szent Ferentz' szerzetén lévő Magyar országi t. t. p. p. Minoritak' provintziájából hőltesség' szeretése tudományának tanítója. Egerben, nyomtatott a Püspöki Iskola' Betűiv. 1772. Ész.« 276. l. A szerző érdemet keres benne, hogy a philosophiát magyar nyelven írja meg, »mely egygyik az elsőek közül, szaporaságára, bővségére, termékenységére nézve minden nyelvek között helyt áll«. Érdekes az esetlen tapogatózás a scholastikus műnyelv magyarításában. Pl. »A' Substantia magán meg- álló, és a' meg- állásra más külső dolog nélkül nem szükölködő állat, vagy valóság« stb.

első és ősz-fogalom képezi a vizsgálódás középpontját. Az egyetemleges vagyis általános érvényű fogalom az értelem útján keletkezik, s lényege abban áll, hogy állításnak az alapja (ejus essentia est: dici de). A különleges (accidens) az, a mi a dolgot azzá teszi, a mi. Duns Scotus a dolgoknak e miségét (quidditas) ezzel a fordíthatatlan szóval jelzi: »haecceitas«, vagyis (a soproni tételek szerint): »A különleges nem egyéb, mint az alanyokhoz alkalmazott egyetemleges«, és »Az egyénítésnek külső elve a haecceitas.« — Hogyan keletkeznek már most az universáliák vagyis alapfogalmak a lélekben? Az érzéki benyomások megalkotják az érthető specieseket (species intelligibiles) vagyis a képzeteket (mondanók ma), s e képzeteknek megfelel a dolgokban (*in rebus*, s nem *ante* vagy *post res*) az általános érvényű, egyetemleges.

Ime még néhány tétel: A őszanyagban benne rejlik a létezés előidéző állapot (Materia prima habet actum entitativum). Elője teszi a nemesebb alakot a nemtelennek. Ízszerű dolog, hogy a testiség alakja (forma corporeitatis) megvan az élőkben. Természetfölötti értelemben kétféle alak ugyanazt az anyagot tartalmazhatja, valamint ugyanazon alak kétféle anyagot. A különleges nem hozza létre az önmagában valót. A concretum nem állítható saját abstractumáról. — Az önmagában valóság (substantia) még a létezés szempontjából sem (nec entitative) bír kiterjedéssel. — Mind a különbség, mind az ugyanazonság a viszonylagosban áll. — Az egyszer igaz előzmény nem válhatik hamissá. Az értelmet az előzmények elfogadása szükségkép a következtetés elfogadására is készíteti. — Ádám volt valamennyi logikus között az első, a philosophiának teremtett mestere, kit maga a végtelenül jó és nagy Isten avatott fel.

Ugyanilyen gondolatkörben mozog ennek a philosophiának minden vitás kérdése. Mikor 1744-ben felszólítja a helytartótanács a kegyesrendieket, hogy új philosophiájok alapelveiről hivatalosan számoljanak be, jelentésökben ¹⁾ felsorolják

¹⁾ Nyomtatásban is megjelent: »Philosophiae omnium recentissimae, quam experimentalem quidam vocant ac mechanicam, Methodus totaque ratio summarie exposita. Nomine Clericorum Regularium Scholarum Piarum Provinciae Hungariae, ad Jussa et Petitem Excelsi Regii

a legfeltűnőbbeket e subtilis kérdések közül. — Ilyenek .pl.: A levésben avagy állításban vannak-e az egyetemleges okok? Az őszanyag inkább a nemes alakot kívánja-e meg, mint a nemtelent? A jelek tetszés szerint tárgyai-e a logikának? Az egész physikum valósággal különbözik-e az egyesített részektől? Isten abszolút hatalmánál fogva lehetséges-e, hogy teljesen azon egy alakban egyesüljön két eltérő alak? A képzelt térségekben (in spatiis imaginariis) lehetne-e harangozni vagy ágyúzni? A valóságos megkülönböztetés csakis az egyik haecceitásban áll-e? avagy mindkettőben? avagy a hozzáadott relatióban? Vajjon az atyában, kinek második fia született, az atyaságnak új viszonya keletkezik, mely belsőképen és valósággal különbözik az elsőtől? — Vajjon, ha Európában bolha születik, belsőképen megváltoznak-e az összes bolhák ellenlábásainknál? (Utrum nato pulice in Europa, immutentur intrinsece omnes pulices apud Antipodas?) stb.

Mindezek lefordítható és valahogy megérthető dolgok. De van e tételek s kérdések között nem egy, melyet sem magyarátni, sem rövidesen körülírni nem lehet. A scholasticismus sajátosságos szövevényeivel behálózott mondások ezek, melyek — mentől többször olvassuk el — annál mélysegebb homályba merülnek. Grammatikai értelemben helyesen szerkesztett mondatok, de belső összefüggésök tizféle magyarázatot is megenged. Például: *Distinctio consistit in superadditio transcendentali.* — *Distinctio formalis ex natura rei, vulgo Scotistica, sicut et praecisio objectiva est irrefragabilis.* — *Nec genus in una specie, nec species in uno individuo immultiplicabilibus salvari potest.* — *Conceptus communis inadaequatus ab individuis abstrahi potest Totum essentiale est tertia entitas distincta realiter a partibus simul sumptis et unitis.* — *Datur potentia obedientialis, non tamen quodlibetica.* — *Continuum non componitur ex solis indivisibilibus, sed ex punctis indivisibilibus, actu realiter distinctis.*

Épen nem szabad gondolnunk, hogy mindez csakis

üres szóhalmaz. A ki némileg ismeri e nyelvet, a scholasticismusnak a formai megkülönböztetés iránt való erős hajlandóságát s az elvont fogalmak vizsgálatára irányuló kizárólagosságát, ezekben a látszólagos álomhüvelyezésekben is meg fogja találni az emberi szellem egyik legsajátosabb alakulásának kétségtelenül okszerű nyilvánulásait. Csakhogy a philosophiának e módját a XVIII. században már mindenütt lehetetlenné tette egyfelől a tárgyak, valóságok, tapasztalatok, érzékelhető jelenségek fokozódó megbecsülése, másfelől minden pusztán formális bölcsekedésnek idővel múlhatatlanul bekövetkező s magában a rendszerben gyökerező átka, a routine koptató és kiforgató hatása. Mentől tovább folyt századokon keresztül nemzedékről nemzedékre e módszernek alkalmazása, annál kevesebbet gondolkoztak mellette az emberek: utána mondták a megállapított formulákat, de megfeledkeztek arról, a mi e formulák mögött rejtett s végre már a formulákat sem értették meg.

Minő philosophia volt tehát az a másik, melyet az imént ismertetett rendszerrel szemben újnak neveztek a kortársak, s melynek meghonosítása a kegyes tanító rendnek köszönhető? Noha a nyomozás alkalmával szerkesztett, fent ismertetett hivatalos jelentésnek néhány jelszavából megsejthetjük, miben különbözött a bölcsekedésnek ez az új módja a régitől, teljes világosság csak bővebb és részletesebb forrásból meríthető. — E czéلبől kiválasztom M. Antoninus a Sancto Josepho nevű piaristának a királyi curia tagjai előtt a pesti collegiumban védelmezett 55 tételét, melyek 1746-ban nyomtatásban is megjelentek.¹⁾ A nyilvános defenziókban segédkezett (cum assistentia) tisztelendő Elek atya (a S. M. Magdalena), ki nem más, mint Cörver Elek báró, a geome-

¹⁾ Selectae positiones universae philosophiae ex illustrioribus veterum recentiorumque Philosophorum placitis desumptae. Quas sub auspiciis excelsae Curiae septemviralis stb., publice disputandas proponit M. Antoninus, à Sancto Joseph e Clericis Regularibus Scholarum Piarum, sub assistentia R. P. Alexii à S. M. Magdalena, ejusdem ordinis Geometriae et Philosophiae Professoris. Pestini, Anno M. DCC. XLVI. Die 31. Mensis Augusti. — Budae, Typis Veronicæ Nottensteinin Viduae, 1746. 85 lap (hozzá kötve Paulinus à S. Joseph beszédei).

triának és philosophianak pesti tanára, Nápolyban és Rómában Bajtayval együtt Corsini Edvárd tanítványa. Tudjuk, hogy az új philosophiát 1743/4 óta ő kezdte Pesten tanítani, s így e tételek s a hozzájuk csatolt megokolások egyenesen az ő előadásain alapúlnak.

Az első dolog, a mi e philosophia javára szól, terminológiájának értelmes és józan világossága. A sok quidditas, entitas, conceptualitas, subjicibilitas, praedicabilitas, essentiale, entitativum, quodlibeticum, intellegibilis, comprehensibilis, indivisibilis stb. helyébe többnyire közönséges kifejezések lépnek, melyeket minden művelt ember megért. Pedig ez a philosophia is scholastikusnak nevezi magát. A vitatkozó korántsem akar kilépni a köztudatban élő philosophiai elmékedés köréből; csak azt állítja, hogy az »elrontott, erejében megfogyatkozott és elkorcsosodó scholastikus bölceletet« már az újabb gondolkozók felfrissítették és megtisztították. Ilyenek Galilei, Gassendi, Cartesius, Wolff, Newton és Corsini. Ezt a felújított scholastikus bölcsészetet, mely körébe vonja a tapasztalatot s a természettudomány haladását, s melynek tanulmányára Magyarország fiatalságát lelkes szavakban buzdítja a defensor, ezt tartja ő az igazinak s ennek szellemében állítja fel tételeit.

Először is magának a tudásnak szükségszerű voltát állapítja meg a skeptikusokkal szemben. Tudás van; de hogy tudjunk, előbb meg kell tanulnunk a kételkedést. Igaza van Descartesnak, a ki azt mondja, hogy a lélek függőben tartásával veszi kezdetét minden philosophia, vagyis, mindaddig míg az igazság kriteriumát meg nem találtuk, végleges ítéletet semmiről sem alkothatunk. Hozzáteszi azonban a tétel írója, hogy ez alaptétel nem vonatkozik Istenre és szent titkaira, melyeknek igazsága öröktől fogva van. S ugyanilyen reservatiót találunk mindenütt, a hol a piaristák ismertetik rendszerüket. E philosophia olyannyira távol áll attól, hogy az orthodox hit dogmaival ellenkezzék, hogy a ki ilyest állít, a keresztény hit várából, Rómából is ki van zárva. Mert maga a római egyházfő, a művelt világ egyhangú ítélete szerint kiválóan tudós XVI. Benedek (a tanár jelenletében) nagy dicsérettel emelte ki e philosophiát, s buzgó tanítását

ajánlotta.« E szavakat a helytartótanácsához intézett, 1744-ik évi jelentés szerzője (nyilván Cörver Elek) mondja.

Az első ember — folytatja a gondolatmenetet defensorunk — Istentől nyerte a tudásra való képesség csiráját. E csirának további kifejlesztése már magának az embernek saját műve. A legbiztosabb eszköz, mely e nehéz feladat körül eligazít, a *logika* és a matematika (geometria); amaz megérteti az elvont, emez a gyakorlati és tapasztalati igazságokat. A logika fő-tárgya az ideák tana. A képzetek nem mesterséges alkotásai az emberi észnek, hanem valósággal léteznek; az idea nem egyéb, mint szellemi kép, mely akkor keletkezik, mikor olyas valamit szemlélünk, a mi test nélkül jelenik meg. Cartesius nyomán kétféle képzeteket különböztethetünk meg: érzéki képzeteket (ideae sensuales), melyek érzékeink közvetítésével keletkeznek (a virág, arany, ember, fa képzetei), s szellemi képzeteket (ideae spirituales), melyeknek keletkezésére érzékeinknek nincsen befolyásuk (az igazság, fájdalom, létezés képzetei). Az utóbbiakat azonban (Corsini szerint) értelmünk csak akkor foghatja fel, ha valamely meglevő érzéki képzethez fűződnek. A képzetek egymagukban nem adják meg az igazság kriteriumát; szükséges az ítéletnek alaki meggyezése (conformitas) a képzettel.

A *physika* a természetes vagy romlandó testeket (naturalia vel corruptibilia corpora) vizsgálja. Téved a nagy tudományú katolikus Malebranche, tévednek az összes idealisták, kik a testek valóságát tagadják, s azt állítják, hogy a mit látunk, nem maga a test, hanem annak lelkünkbe vésett képe. Igenis van test, de ez nem azonos az anyaggal (materiával). Az anyag a test részeit jelöli, melyeknek összefoglalása adja meg a test fogalmát, miként az egységek összefoglalásából ered a szám. Arra a kérdésre, hogy a testet alkotó anyag miből és hogyan keletkezik, Leibnizzel válaszol a szerző: moleculákat (monádokat) vesz fel, melyek érzékeink alá nem eső, mechanikai törvények szerint működnek (Corsini). E moleculák a testi világ első principiumai: végtelenül aprók, különböző nagyságúak és alakúak, egyszerűek, el nem pusztíthatók; egy részök állandó mozgásra képes, más részök nyugalomban van. Belőlök, mint anyagi

elvből, alakulnak az összes testek és összetett dolgok, és pedig úgy, hogy a mozgásban levő moleculákból a fluidumok (folyékony testek), a nyugalomban levőkből pedig a solidumok (szilárd testek) keletkeznek. A physikai testnek jellemző külső alakja tehát kizárólag a moleculák különböző elhelyezésében és mechanikai egymásra hatásában határozódik meg. A test fogalmának jellemző vonásai többneműek: egyik, hogy az egész nem egyéb, mint részeinek egybefoglaltsága (Aristoteles); a másik, hogy a test végtelenségig fel nem osztható (Corsini); a harmadik, hogy minden testnek három dimenziója van. Következik a hely és idő fogalmának meghatározása; a hely a test által elfoglalt térség (spatium), az idő a változó dolgoknak folyamatos tartama. Két külön test természetesen módon nem lehet egyidejűleg ugyanazon helyen, csak természetfölötti erők hatása alatt; valamint egy test, mint egész, több helyen egyszerre nem létezhetik (Aquinoi szent Tamás). — A mozgás oka nem a levegő rugalmassága, hanem a mozgató erő; a nyugalás állapota nem positívum, hanem csak a test mozgásának hiánya. A levegő nem súlytalan, mint a régiek állítják; érezni azért nem érezzük, mert minden oldalról egyenlően hat a testünkre. A nehézség oka nem csak a föld mágneses vonzó ereje, hanem a földet körülvevő finom substantia, melynek függőleges ható ereje van. Newtonnak nincsen igaza, mikor azt állítja, hogy a csillagok és bolygók üres térben mozognak; az égboltozat nem üresség, hanem létező fluidum. A nap is folyékony anyagból van, melynek örökös mozgása okozza melegségét és fényét. A tengeri dagálynak és apálynak kizárólagos oka nem lehet a hold, hanem még más ismeretlen erőknek is hozzá kell járulniok. A szél nem egyéb, mint megmozgatott levegő. A földrengés a kénes gőzök feszítő erejéből keletkezik.

Az utolsó öt tétel a *metaphysika* körében, az emberi lélek és az Istenség fogalmának meghatározásában mozog. Lelkünk (Szent-Ágoston szerint) nem egyéb, mint a test kormányzására alkalmazott, eszes substantia; a miből következik, hogy a lélek test nélkül való, romlásnak alá nem vetett, halhatatlan. Semmi köze az anyaghoz és testiséghez, a mi

kiderül onnan, hogy a megismerésre sem anyag, sem test nem képes. Az emberi lélek székhelye az agyvelő, az idegek kiindulási pontja. Minden, a mi él (legyen az ember vagy állat), csakis nemzés által jöhet létre; e szerint téves azon elmélet, mely szerint bizonyos alsóbb rendű állatok pusztán az anyagromlásnak (például rothadásnak) köszönik lételüket. Mindennek ősi oka és teremtője Isten, kinek létezését nem csak a való dolgok bizonyítják, hanem az Istennek velünk született képzele is.

Ime, rövid összefoglalásban az új philosophiának néhány főbb tana. Látjuk, hogy e bölcsekedés első sorban eklektikus. Nem új rendszer, hanem a meglévőnek javítása és közkeletűvé tétele az újabb írók nézeteinek felvétele által. Az egyházi dogmával sehol sem jó ellenkezésbe, s a szent atyák tanuságait is felhasználja. Nem egy helyen naiv és ingadozó, sőt gyermekes a módszere — de mindenütt megvan a törekvés, hogy természetes magyarázata adassék a jelenségeknek. Érzi a defendens minduntalan, hogy bizonyítékai tökéletlenek; nem ritkán meg is vallja, hogy nem tud bizonyítani. De már ez is haladás a múlthoz képest, mely bárminő philosophiai nehézséggel szemben egy-egy látszólag jól sikerült syllogismussal meg tudta nyugtatni lelkiismeretét s dolgát elintézettnak vélte.

A piaristák philosophiai tanításának hatása elől a jezsuiták sem zárkózhattak el. A hatvanas években — mint fennebb láttuk — már ők is tetemesen közelednek az eklektikus irányhoz, és pedig mind a logikában, mind a physikában. Kétségtelennek tartom, hogy e fordulatot nem annyira a Bécsből kiindult 1753-ik évi reform okozta, mint inkább a kegyes rend philosophiai módszerének sikere, mely a Jézus-Társaságot szükségszerűen hasonló tevékenységre sarkalta.

NEGYEDIK FEJEZET.

A pálosok.

A jezsuiták és kegyesrendiek 53 intézete több, mint 80 százalékát teszi hazai katolikus jellegű felsőbb tanintézeteknek. Rajtuk kívül az 1766-ik évben már csak 12 latin iskolát találunk, melyekkel együtt összesen 65-re rúg nyilvános jellegű katolikus gymnasiumaink és főiskoláink száma.

A most említett 12 iskola közül egyet-egyet a domonkos-rendiek, premontreiek és benecések, kettőt a pálosok, hármat-hármat a minoriták és ferenczrendiek, és egyet, a munkácsi gör. kath. iskolát, magános alapító tartott fenn. A domonkosoké volt a vasvári latin iskola, a premontreieké a csornai, a benecéseké a modori,¹⁾ a pálosoké a pápai és újhelyi gymnasiumok, a minoritáké az aradi, miskolci és nyírbátori, a ferenczrendieké a zombori, szentmáriai (szabadkai) és bajai, s az egyetlen gör. kath. gymnasium volt a munkácsi.

E 12 iskola közül egyben csak az infima (és talán a media) grammatika volt életbe léptetve: ez a szabolcsmegyei nyírbátori, 1 tanárral bíró kis grammatikai iskola. Ez tehát voltaképen nem igazi gymnasium. Kilencz tanintézetben ellenben teljes grammatikát tanítottak: Vasvár, Csorna, Zombor, Szent-Mária, Baja, Miskolcz, Modor, Újhely, Munkács; két intézetben pedig, u. m. az aradi és pápai gymnasiumokban humaniórák (Poesis Rhetorika) is szerepelnek.

¹⁾ Az 1766. évi Synopsis (O. L. H. T. Lad. E. fasc. 10. fund.) ez iskola létezését határozottan bizonyítja. Azt olvassuk itt, hogy Modorban benecés iskola áll fenn, melyet 1674-ben Szelepcsény György primás a templom gondozásával együtt rájuk bízott (ut Scholas doceant), a miért a város szerződés szerint 100 forintot és bizonyos deputatumot tartozott nekik adni. »Discentes in Linguae Latinae elementis usque ad Grammaticam inclusive et in Doctrina Christiana imbuuntur.« Ezen adattal nem tudom összeegyeztetni a pannonhalmi főapátnak 1762. évi február 25-én Barkóczy primáshoz intézett jelentését (O. L. H. T. Lad. E. fasc. 63. fund.), melyben a főpát azt írja, hogy a rendnek »gymnasiuma vagy nyilvános tanintézete Magyarországon nincsen.« Lehet, hogy a modori iskola csak a leendő rendtagokat képezte.

Mindezek az iskolák -- kivéve a két pálos gymnasiumot — a Jézus-Társaság hagyományos rendszerét követték, és se szervezetökben, se tanítói eljárásukban jellemző sajátosságokkal nem dicsekedhetnek.

A pápai és újhelyi gymnasiumok azonban külön méltatást érdemelnek. Fentartójuk a *pálos rend*, hazánknak ez ősrégi, fényes múltú, a jezsuiták után még ebben a korban is legtekintélyesebb és legműveltebb szerzete, s egyúttal a leggazdagabb is.¹⁾ Csak a pálosok és jezsuiták vannak képviselve az országgyűlésen. Rendfőnökük ez időben Esterházy Pál, a királyné kedvelt embere, kinek jelentése szintén csatolva van ezen 1766. évi nyomozás irataihoz.

Módszerök és tanításuk iránya közel járt a kegyesrendiekéhez. Az országszerte elfogadott jezsuita keret, melybe az iskolaszerű klasszikus nyelvtanulmányokon kívül modern, különösen reális irányú tárgyakat is illesztettek. Hogy mikép fogták fel az iskola feladatát, annak nem érdektelen bizonyítéka Esterházy jelentésében is feltűnik. Két csoportra osztja a tanulmányokat: olyanokra, melyek a memoriát, s olyanokra, melyek az »intellektust« és ítélő képességet fejlesztik. Amazokhoz sorolja a régi csapáson haladó iskolai leczkéket: értsd a latin nyelvet; emezekhez az »iskolai gyakorlatokat« és »a matematikai elmékedéseket«; miért is, folytatja Esterházy, a principisták, grammatisták és syntaxisták számtanból és mértanból (jobban mondva: mértani rajzolásból), a poéták és rhetorok pedig a földrajzból, csillagászatból és chronológiából kapnak hetenkint bizonyos órákban előadásokat. Ezenfelül az összes ifjúság minden osztályban tanult történelmet, melyből, (nemkülönb a matematikából) közvizsgálatokat is tartottak. A görög nyelvet nem tanították.²⁾ A magyar nyelv dolgában

¹⁾ A Jézus-Társaság évi jövedelmét Magyarországon ekkortájt 350,000 forintra, a pálosokét 160,000, az apáczákéét együtt 120,000 s valamennyi többi férfi szerzet évi jövedelmét 250,000 forintra becsülik. Bajtay, Politico-Statist. Regni Hungariae (kézirat a M. T. Akad.-ban). Lib. III. cap. 2.

²⁾ L. Bakonyvári Ildefonznak a maga nemében egyedül álló, becses forrástanulmányát: A pápai kath. gymnasium története a pálosok idejében. (Pápa, 1896.)

előbbre vannak a kegyesrendieknél, mert nemesak fordítás nyelvűül használják a klasszikusok olvasása közben, hanem az alsóbb osztályokban minden héten magyar gyakorlatokat is iratnak, s évenként néhány magyar nyelvű iskolai színdarabot adatnak elő.¹⁾ — Csak sajnálkoznunk kell a fölött, hogy ezen új irányokban haladó s minden ízében magyar rend csupán az ország két gymnasiumában érvényesíthette elveit. Ha legalább 20 iskolában tanítottak volna, a kegyesrendiekkel egyetemben jelentékeny befolyást gyakorolhattak volna középoktatásunk fejlődésére.

Voltak a pálosoknak saját rendtagjaik számára berendezett felsőbb intézeteik is, még pedig az 1766-ik évben Nagyszombatban és Sátoraljaújhelyen egy-egy állandó theologiai tanintézetök, Pápán és Pesten philosophiai tanfolyamuk; ezen kívül a római rendházban theológiájok. Philosophiai tanfolyamaik két évig, theologiai studiumuk 4 évig tartott: az utóbbi a theologia teljes rendszerét²⁾ s az egyházjogot foglalta magában, a minék bizonyosága, hogy mind Nagyszombatban, mind Újhelyen 2—2 tanárjuk volt a theológiára s egy-egy az egyházjogra. A hallgatók száma Nagyszombatban 12, Újhelyen 11, Rómában 4, Pesten 8 vagy 9, Pápán 9.³⁾ A nagyszombati intézet legjelesebb növendékeit a rend generalisa X. Kelemen pápától és I. Lipót királytól nyert kiváltság alapján az egyetemi gradusokkal ruházhatta fel.⁴⁾ Hasonló kiváltságot élvezett a benézések pannonhalmi

¹⁾ V. ö. Móes Szaniszló értekezését: »A pálos rendnek a M. T. Akadémiában őrzött kézirati színműgyűjteménye.« Egyet. Phil. Közl. XV. 116—154. II.

²⁾ Lásd Gindl Gáspár theologiai előadásait 8 részben a M. N. M. kéziratái közt (Quart. Lat. 1033): Praelectionum Theologicarum, quas in Studio Tyrnaviensi habuit P. Casparus Gindl, Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae, Sacrae Theologiae Professor. Anno 1754, 1755, 1756, 1757, 1758 (az 1754-dik évek még a mária-völgyi házi studiumban tartattak).

³⁾ Caspar Gindl, Ord. P. Pauli Erem. Provincialis: Status et Cursum Studiorum domesticorum in Prov. Hung. Paulinorum. Nemz. Múz. lat. kézír. 1114. Quarto.

⁴⁾ »Ut autem fervorem in Studiis magis accenderet, impetravit (t. i. Gróf Kéry János generalis 1673-ban) a Clemente X. Pontifice ac etiam a Leopoldo Imperatore Privilegia, quibus ipse et sui in officio

főiskolája. A jászóvári premontreiek 1769. óta Jászón végezték felsőbb rendi tanulmányaikat; a cisztercziták 1763-ig Zirczen, innentúl különböző helyeken (Zircz, Heinrichau, Nagyszombat) tanultak; a többi szerzetesrendek saját klastromaikban készültek hivatásszerű tanulmányaikra.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A felsőbb oktatás kezdetei a magyarországi görög katolikusoknál.

A Mária Terézia uralkodása előtti időben a ruthén népek papjai »vastag tudatlanságban« tengődtek (crassa ignorantiaról szólnak a források).¹⁾ Legelőször Olsavszky Mihály címzetes püspök, munkácsi vicarius ismerte fel a helyzet tarthatatlan voltát s 1748-ban állította fel a munkácsi gör. kath. elemi iskolát, melynek támogatására a királyné 300 írt évi segélyt engedélyez a Cassa Parochorumból. Valószínű, hogy a latin nyelv rudimentumait is tanították benne (mint különben a többi elemi iskoláknak egy részében is), a mi 1761-ben arra a téves következtetésre indította Barkóczy gróf primást, hogy a munkácsi gör. kath. iskola a valóságos gymnasiumok közé sorolandó.²⁾ A tévedés a későbbi fejleményekből nyilvánvaló, mert csak hat évvel később, miután a

Generalatus successores, suis meritis Religiosis Gradus et Laureas Doctorum conferre possint, ut ita promoti et graduati omnibus juribus et praerogativis ac privilegiis fruuntur, quibus fruuntur, qui in publicis Universitatibus ad ipsos gradus promoti essent. — C. Gindl, a fent idézett kézirat munkában.

¹⁾ Az itt előadottakra vonatkozó forrásaim: O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 24 ex 1748; 173 ex 1765; 232 ex 1766; 167 ex 1766; 197 ex 1767; 296 ex 1767; 534 ex 1767; 491 ex 1767; 130 ex 1768; 384 ex 1769; 134 ex 1770; 188 ex 1770; No. 2406 ex 1771; u. o.: Ideales Resolutt. in Negotio Studiorum, p. 234 és p. 239; Lib. Reg. (bécsi) XLVII., p. 465. k.; H. T. Lad. F. fasc. 81. Relig.; Lad. E. fasc. 10. Fund.

²⁾ Barkóczy emlékiratában: »... occurrunt per Hungariam sequentia publicorum Studiorum Gymnasia... Munkacsini graeci ritus unitorum.« O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 227 ex 1771.

királyné a munkácsi püspökség létesítését elhatározta, állítja fel Schönborn gróf munkácsi földesúr a püspökkel egyetértőleg a munkácsi gymnasiumot, mely (egy újabb elemi iskolával kapcsolatban) csak a syntaxis osztályáig bezárólag volt szervezve s ekkor még sem a poesis, sem a rhetorika osztályaival nem rendelkezett. Vallástant, latin nyelvet, magyar, német és ruthén írást s olvasást és számtant tanítottak benne a helybeli gör. kath. szerzetesek (basiliták), szám szerint ketten. Ez alsó gymnasiumi tanfolyam első sorban a jövődöbéli gör. kath. papnövendékek kiképeztetése végett alapítatott, mert a püspök Munkácson papnevelő intézet felállítását tervezte, s a királyné elvi határozatát már ki is eszközölte. — E seminarium növendékei közt kellett volna helyet foglalnia annak a hat gör. kath. klerikusnak is, kik a Cassa Parochorumból utalványozott évi 1200 firt tartásdíj fejében az egri róm. kath. papnevelő intézetben nevelkedtek. A királyné Olsavszky kérelmére még 1766. évi február 15-én kelt elhatározásával rendelte el Munkácsra való áthelyezésöket; de miként az egri püspök a bécsi udvar háta mögött igyekezett a munkácsi gör. kath. reális püspökség canonisatióját megakadályozni, úgy a papnövendékek áthelyezésére vonatkozó királyi parancsolatot is semmibe se vette. A hat fiatal klerikus a kérdést igen egyszerűen oldotta meg. Miután Esterházy püspök el nem cserztette őket, az 1770. év elején állítólag azért, mert Egerben ritusuk miatt sérelmes elbánásban részesültek, rövidesen megszöktek Munkácsra, Bradács püspöknek ajánlva fel szolgálatukat. Vállalkozásuknak nem volt meg az óhajtott eredménye. A munkácsi püspöknek nem lévén pénze, melyből elláthassa őket, s elvi okokból a kérdéses 1200 forint sem lévén Munkácsra átutalványozható, a királyné úgy intézkedett, hogy a nagyszombati Seminarium Generaléba vétessenek fel. Ez meg is történt, Egerbe pedig gör. kath. papnövendékek czentül már nem küldettek.

A munkácsin kívül még egy gör. kath. felsőbb fokú iskolát akart Mária Terézia felállítani, még pedig Mármaros-Szigeten. Hittani iskola lett volna, egy tanárral, ki évi 150 forint díjazás mellett a Theologia Moralisra oktatta volna a leendő gör. kath. áldozó papokat. A növendékek közül hat-

nak évi 25 forint ösztöndíjat, a szükséges könyvekre pedig — a munkácsi ruthén nyomda felállítására gróf Schönborn kapta meg a harmincz évre szóló királyi kiváltságot — évi 50 forintot engedélyezett a királyné a Cassa Parochorumból. Meg volt hagyva, hogy az iskola leendő növendékeit az ottani kegyesrendi gymnasium rectora vizsgálja meg a nyelvekből s a számtanból, s csak e vizsgálat sikere esetén vegye fel őket hallgatói közé a theologia tanára. E királyi rendelkezés szintén csak terv maradt. A munkácsi püspök ugyanis 1766. évi május 13-án kelt előterjesztésében kifejti, hogy a szóban levő theologiai tanszéknek nem Szigeten, hanem Munkácson van a helye, a hol a növendékek az egyházfő szemei előtt vannak és sokkal kevésbbé forog fenn annak veszedelme, hogy schismaticusok befolyása alá kerüljenek. Elegendő, ha Szigeten, Huszton, Tétson és Hosszúmezőn, úgyszintén Nagybányán gör. kath. trivialis iskolák állíttatnak. A kancellária meghajol az érvek előtt s ily értelmű javaslatot tesz a királynénak, azzal a hozzáadással, hogy a szigeti gör. kath. ifjak, kik papi pályára készülnek, látogassák az ottani kegyesrendi gymnasiumot, hol a ruthén, oláh és német nyelvek tanulására is alkalmat kell nekik adni s e gymnasium elvégeztével menjenek Munkácsra theológiát tanulni. Mivel a királyné e javaslatot elfogadja s az ügy többé elő nem kerül, a szigeti theologiai tanszék felállítása nyilván abban maradt.

Ime legelső kezdetei a görög katolikus iskoláztatás emelésére irányuló törekvéseknek. Mondanunk sem kell, a mi e törekvések egész folyamatából úgy is kiviláglik: hogy a tanügyi kormányzatnak e buzgólkodása nem annyira közművelődési tekintetekben leli indító okát, mint inkább felekezeti érdekekben. Az unio fiatal hajtásait a lehetőséghez képest erősíteni, a görög katolikus egyházat a keleti egyháztól végkép elszigetelni és a schisma veszedelmének véget vetni: ez volt a főczél. Maga e nép, mint olyan, sem államalkotó, sem állambontó nem volt soha: megmaradhatott volna tovább is jámbor tudatlanságában, műveletlen papjaival, a nélkül, hogy különösebben felköltötte volna a hatalom birtokosainak, az irányadó köröknek szánakozását vagy rokon-

szenvét. Itt is megbizonyosodott ama történeti igazság, hogy a múltban a felekezeti és vallási érdek volt leghatalmasabb rugója a művelődésnek.

HATODIK FEJEZET.

A katolikus convictusok és seminariumok.

I.

Az iskolai bennlakás és köztartás, a mint az katolikus iskoláztatásunkban jelentkezik, a múlt századok világnézetének intézménye. Kizárólagos és arisztokratikus, mint maga a rendiség, melynek szolgálatában állott. A közös együttélésnek, convictusnak (a *convivere* szótól) első példáit maga az egyház adta a klastromi szervezettel, klastromi és monostori iskolák létesítésével. Mellettök csakhamar feltűnnek a középkor társulási és egyesülési szelleme szerint alakult, s corporatiókat képező egyetemeknek bursái (francia *bourse*, német *Burse*, *Würsche*, a mai *Bursche* szó eredete), vagy collegiumai, a szabályozott együttélés kellékeivel; s végre egymás után lépnek fel az iskolák kötelékében álló convictusok és seminariumok, a XVII. századtól kezdve ezeken kívül a lovagi akadémiák és nemesi nevelő intézetek.

A convictusi intézmény különösen a hitújítás kora óta válik kedveltté. Mindenütt, hol a Jézus-Társaság tért foglal, megszületnek a convictusok is.

E jelenségnek egyik főoka a felekezeti kizárólagosságban rejlik. Az egész nevelés nemesak vallásos, hanem felekezeti jellegű lévén, az iskola nem nézhette közönyösen, hogy fiait, kiket bizonyos meghatározott felekezet elvei szerint s a hitélet sajátlagos nemében nevel, a külvilágban ellenkező, vagy a maga szempontjából káros befolyások uralma alá kerüljenek. Teljesen le akarta foglalni a maga céljaira a gyermek lelkét és gondolkodását, egész kis korától fogva addig, míg a beléje csepegtetett elvek szilárdsága felől nem lehetett többé kétsége. E célzt a katolikusok szemében csakis a convictusi intézmény biztosította, mely a jellem fejlődésében az egyéni

szinezetű vonásokat egyenlősíthette; mely a tanulást, magaviseletet, szórakozást, a nap minden órájára kiszabott kötetmeket és foglalkozásokat egy nagy, végső célhoz alkalmazhatta, a hithez való hűségnek és a vallásos buzgóságnak minden másnál előbbrevaló fő-céljához. Beleoltotta a gyermekbe s az ifjúba azt a meggyőződést, hogy minden, a mi az emberi élet szűk határai közé szorul — lett légyen maga a tudomány is — csak ideiglenes, csak átmeneti, csak mulandó valami, s kizárólag akkor válik becselessé, ha mint az isteni hatalom ajándokát és ténykedéseinek kifolyását fogadja be a hálás emberi szív. A katolikus convictusok első sorban az igaz, orthodox hitnek, másod sorban az ősoktól örökölt rendi kiváltságoknak voltak melegágyai és erősségei, s feladatukat e szempontból jól teljesítették; mutatja ezt annak a szellemnek a hosszú uralma, a melyet ez intézetek a belőlök kikerült nemzedékeknek útravalóul adtak az életbe.

Hazánkban igen régi időre megy vissza az iskolai bennlakás intézménye. Nem szólva klastromi és monostori iskoláinkról, még a hazai humanismus korában keletkezett világi főiskoláink némelyikéről is tudjuk, hogy bennlakással volt egybekötve. A pozsonyi Academia Istropolitanában nagyon valószínűen így volt.¹⁾ Nagyszombatban már a jezsuiták legelső letelepedése előtt voltak bennlakó tanulók, mint Oláh Miklós 1554. évi szervezeti szabályzatából világosan kitűnik.²⁾ A Jézus-Társaság előszeretettel karolja fel a céljainak anynyira kedvező intézményt. A török hódoltság idejében mind jobban megszaporodik a katolikus convictusok száma. A személyi és vagyoni bizonytalanság, mely nemcsak az ország töröklakta részeiben, hanem a nemzeti felkelések és vallási zavargások között egész Felső-Magyarországban is uralkodott, nagyon szükségessé tette, hogy a szülők biztos helyen és szerető gondozásban tudják gyermekeiket. Szegény sorsra jutott nemes családok mindent elkövettek, hogy férfi sarjadé-

¹⁾ V. ö. A. F. X. Schier: Mem. Ac. Istrop. Viennae, 1774, p. 7. kk.

²⁾ 5. p. »Ante omnia operae praetium est, ut (Judex et) cacteri Cives Jurati habeant curam peculiarem aedificationis Scholae et habitationis in ea, pro numero Scholasticorum et nunc et pro successivis temporibus, ut sit capax scholarium et sufficientes mansiunculas (habeat).«

kaik, kiktől a család fényének majdani nagyobbodást várták, valamely convictusban nyerjék kiképeztetésüket, lehetőleg alapítványos helyeken. A törökök kivonulása után e törekvés tovább tartott, sőt fokozódott. A százados szorongattatás okozta súlyos gazdasági helyzet mellett kétszeres jótétemény számba mentek e convictusok. Már nemcsak a jezsuiták, hanem a kegyesrendiek is állítanak fel több ily intézetet.¹⁾

A katolikus ifjúság nevelésére rendelt convictusok két fő-csoportra oszthatók. Az első csoportot képezik a »nemesi« convictusok; a másodikat azok az intézetek, melyeknek megjelölésére nem használják a »nemesi« szót. A katolikus convictusok egy része a kormányzések szoros felügyelete és ellenőrzése alatt állott; mások szabadabban működtek. Mindkét rendbeli intézetek katolikus jellegűek. Az ellenőrzésben rejlő különbséget főleg az okozta, hogy némely intézetekben királyi eredetű, avagy királyi jóváhagyásnak fentartott nagyobb alapítványok állottak fenn, melyek szorosabb kormányhatósági felügyelet alá kerültek: míg mások semmiféle alapítványokkal nem rendelkeztek, s első sorban saját, intézeti jövedelmekből tartották fenn magukat. Legszigorúbb hatósági felügyeletben részesültek (kutatásaim szerint) az esztergomi fő-egyházmegye katolikus convictusai.

Barkóczy primás székfoglalása (1761) előtt következő *nemesi convictusok* állottak fenn hazánkban a katolikus világi ifjúság számára: 1. a nagyszombati Marianum (növéndékpapok is voltak benne elhelyezve), 2. a nagyszombati Adalbertinum (világiak és növéndékpapok részére), 3. a királyi (érseki) nemesi convictus Nagyszombatban, 4. a budai Széchenyi-féle nemesi convictus, 5. a kassai Balassa-Zsuzsánna-

¹⁾ A katolikus convictusok állapotának rajzát már nincsen módomban egy bizonyos évnék, jelesül a felvett 1766-ik évnék álláspontjáról bemutatni, mert a Barkóczy-féle *investigatio* a convictusokra nem terjedt ki. Kénytelen vagyok tehát ezen intézetek állapotát igen különböző számadások, tanulmányi jelentések, előterjesztések s egyéb (gyakran más czimek alá rejtőző) levéltári elszórt adatok egybevetéséből rekonstruálni; megjegyzem azonban, hogy iparkodtam itt is lehetőleg az 1766-ik évhez közel maradni. Az 1750., illetőleg 1770-ik évek határait sehol sem léptem át.

féle nemesi convictus, 6. a lőcsei, 7. a trencsényi, 8. a győri, 9. a soproni nemesi convictusok. Mindezek jezsuiták gondozása alatt állottak. A kegyesrendieké volt ebben az időben 10. a nyitrai nemesi convictus.¹⁾

A világi ifjak számára rendelt nemesi convictusoknak ez a létszáma azonban az 1761-ik évben megváltozik, mert Barkóczy gróf ebben az évben hajtotta végre a nagyszombati convictusok reformját abban az irányban, hogy a világi ifjak és a papnövendékek teljesen különválasztassanak. A fent említett Adalbertinumon és Marianumon kívül ugyanis volt Nagyszombatban még két intézet, melyben növendékpapok voltak elhelyezve. Egyik az Oláh Miklós bőkezűségéből keletkezett, Szent Istvánról elnevezett seminarium; a másik a Lippay által alapított Rubrorum (nevét a benne lakó vörös ruhás kispapoktól vette), vagy Seminarium Universale. Amanak épülete ma kath. árvaház czéljainak szolgálatára; emezében van elhelyezve az érseki főgymnasium. Ettől jobbra, a mai polgári iskola épületében (tehát a Rubrorum tőszomszédságában) volt az Adalbertinum, balra tőle (a kir. convictus mellett) a Marianum. Barkóczy mindenekelőtt kivette a Marianumból az összes világi ifjakat²⁾ s az Adalbertinumból a

¹⁾ A katolikus convictusokra vonatkozó adatok, melyek e fejezet további folyamán tárgyalásom alapjául szolgálnak, leginkább a következő forrásokból vannak merítve: O. L. Ud. Kan. Or. Ref. 115 ex 1746; 294 ex 1754; 322 ex 1754; 205 ex 1755; 27 ex 1765; 216 ex 1766; 514 ex 1766; — H. T. Lad. D. fasc. 17. fund.; Lad. D. fasc. 18. fund. — Ud. Kan. Or. Ref. 30 ex 1756; 22 ex 1766; H. T. Lad. C. fasc. 8. fund.; Lad. E. fasc. 18. fund.; Lad. E. fasc. 1. fund.; Lad. E. fasc. 20. fund.; Lad. C. fasc. 24. fund.; Lad. A. fasc. 4. fund.; Lad. C. fasc. 9. fund. stb. — M. T. A. kézír. Egyh. és böles. fol. 9 (Idea Fundationum). — Bp. E. K. kézír. fol. Ab. 123, 125 (Annuae coll. Tyrn. Soc. Jesu: 1711—1765, 1766—1772). — M. Nemz. M. Fol. Lat. No. 2005. (Fundationes piaes majores hungaricae). — A nyitrai convictusra nézve külön: O. L. Ud. Kan. Lib. Reg. XLIV., p. 421—427; H. T. Lad. C. fasc. 97. fund. V. ö. Horváth Sándornak becses okmánytárát a nyitrai collegium történetéhez (1894., 1895.); továbbá Kovachich: Merkur von Ungarn, 1786. 333. s kk. II. Ezekon kívül a szükséghez képest az illető helyeken idézem a speciális forrásokat.

²⁾ Rendszerint 21 világi alapítványos növendéke volt. Alapítványi tőkék összege 50,150 frt.

kispapokat; amazokat az Adalbertinumban egyesítette, mely ezóta csakis világi ifjak convictusaként szerepel, a papnövéndékeket pedig, kik eddig az Adalbertinumban laktak, részint a Marianumba, részint a Stephaneumba vitte át, s végül a Rubrorum és Marianum közti falat lebontván, e kettőből egy »Generale Seminariumot« alkotott, melybe a bécsi pazmanitákat is elhelyezte. Abban az évben tehát, melyről szólunk (1766.), már csak két katolikus convictus volt Nagyszombatban világi ifjak számára: a Regius vagy Regio-Archiepiscopalis Convictus Nobilium és az Adalbertinum.¹⁾ Mily nagy forradalmat okozott Barkóczy ez újításokkal, arról másutt szólunk.

A nemesi convictusokon kívül — mint fennebb érintettük — volt az országban számos más, egyszerűbb convictus. A kegyesrendiek már akkor is majdnem mindegyik gymnasiumukban tartottak néhány fizető convictort, s e szerény kezdetből fejlődött több nagyobb nevelő-intézetök. — Ez időtájt Kis-Szebenben, Nagy-Károlyban s Debreczenben voltak convictusaik, utóbbi helyen gróf Koháry István 30,000 forintos alapítványával, 30 növendék ellátására. A kalocsai piarista convictus mindjárt megalapításakor 30 ifjú számára volt berendezve. A jezsuitáknak kisebb convictusaik voltak Liptó-Szent-Miklóson (convertiták számára), hol az alapítvány-nak 892 forintnyi évi jövedelméből 18 ifjút láttak el,²⁾ továbbá Rozsnyón és Nagyváradon.³⁾ Egerben is volt katolikus con-

¹⁾ A Barkóczy előtti állapotról világos képet nyújt gróf Csáky Miklós hercegprimásnak 1756. évi december 29-én kelt jelentése (O. L. H. T. Lad. C. fasc. 8. fund.). — Barkóczy újításaira nézve forrásul szolgálhatnak: O. L. Ud. Kancz. Or. Ref. 322 ex 1754 és Or. Ref. 381 ex 1766. Bp. E. K. Fol. Ab. 123 (Annuae Coll. Tyrn. I.) ad annum 1763.

²⁾ A társaság feloszlatása előtti időből semmiféle jelentése vagy számadása se került a kormányzék elé. Csak 1774-ben, a tanulmányi alap megalkotásakor tűnik fel először a hivatalos iratokban: O. L. Ud. Kancz. 4768, 3993, 3487 ex 1774.

³⁾ Cséplő Péter (A nagyvár. főgymn. tört. II., 29) szerint: »A convictus tágas kerttel volt ellátva; . . . földszintes épület volt, csak náddal volt fedve és hét szobát számlált. A kertben két kisebb házikó állt; az egyikben a konyha, a másikban a mosókonyha volt elhelyezve. Forgách gróf [ki 1747-ben megalapította az intézetet] a convictorok vezetését a jezsuitákra bízta.« Rozsnyón 6 növendékre szóló 6000 frtos alapítványt

victus, melyet a század elején (1709?) Telkessy István püspök alapított.¹⁾

A szülők törekvéseinek legfőbb tárgya volt a nagyszombati convictusok valamelyikébe adhatni fiaikat. E kis város akkoriban góczpontja volt a katolikus szellemi törekvéseknek. Az egyetem a maga soktagu tanári karával, az egyetemi nyomda, a világi és egyházi pályákra készülő ifjúság öt convictusa, a klastromok és templomok, az egyházmegyei káptalan, a kerületi tábla stb. a művelődésnek mindmégannyi tényezőjeként szerepeltek.

A nagyszombati convictusok s általában a hazai összes hasonló intézetek közül magasan kivált a »királyi nemesi convictus«. A megelőző időkben sok viszontagságon ment keresztül. Többször szünetelt s folyvást hanyatlott. Épülete a XVIII. század első felében már romhoz hasonlított, s mint egy szavahihető szemtanú beszéli, »rút baglyok fészkévé vált«. ²⁾ Az 1741. évi XLIII. t.-cz. rendeletéhez képest alapítványainak fel nem használt jövedelmei tőkésítettén, Mária Terézia a régi épület helyett 130,000 forintnyi költségen építteté fel a kortársaktól egekig magasztalt, ma is impozáns külsejű új nevelő-intézetet,³⁾ s az 1755/6-ik évben már rendes

tett Baranyai Mátyás, polonkai plébános, 1779. és 1753-ban. L. Kovachich: id. m. 350. l.

¹⁾ »Nos . . . decem alios Juvenes Nobiles itidem Convictores in eodem Seminario per Nos, uti praemissum est, praerecto ac redacto intertenendos et instruendos ordinamus ac fundamus. Qui quidem decem Juvenes, nobili e Prosapia, bonae Indolis ac Spei, sed praecipue tales, qui ob conversionem a Parentibus Aetholicis repudiati, e Grammatica suscipiantur et ad instar Regulae Convictus Nobilium Cassoviensium moderentur.« (Az alapítólevél szavai.) O. L. H. T. Lad. B. fasc. 29. fund. (másolatban).

²⁾ »Nunc (1737) . . . Regius hic Nobilium Convictus, foedarum volucrum nidus est.« Kazy: id. m. p. 63.

³⁾ Bp. E. K. folio kézír. Ab. 123 (Annuae collegii Tyrnav.): »Est hoc dignum quavis Urbe Europae aedificium.« (Az 1756-ik év története.) A »Historia Domus« írójának előadásából kiderül, hogy nagy küzdelmökbe került a jezsuitáknak a convictus felépíttetése, mert az alapítványt (mint láttuk) a tervbe vett kir. nemesi akadémia számára akarták lefoglalni: »At enim non multo post quorundam voluntates eo spectabant, ut fundatio haec non Convictui huic, sed *nescio cui Nobilium Academiae*

személyzettel és összes alapítványi jövedelmeinek rendeltetés-szerű felhasználásával kezdette meg újból működését a convictus. De csak Barkóczy protektorsága után éri el fénykorát. Innen túl már nagy és előkelő nevek viselői tűnnek fel évről évre az anyakönyvekben; olyanok, kik később a közpályán a legmagasabb állásokat foglalták el vagy kiváló családok hatalmának váltak megalapítóivá.¹⁾

E királyi convictus négyféle jövedelmi forrásból tartotta fenn magát: 1. a Pázmány által lekötött »pénzverési morzsalékból« (pisetum), mely évenként 5000 rénes forintot tett, 2. a II. Ferdinánd király által lekötött évi 2000 forintos kincstári hozzájárulásból, 3. a magánalapítványok évi 720 forintra rúgó kamataiból, 4. a fizető növendékek díjaiból.

Az alapítványi növendékek (alumni) száma 1766-ban volt 42, és pedig: érseki alapítványos 25, királyi 11, Galgóczy-féle 1, Bosnyák-féle 1, Szent István archiconfraternitás alapítványaiból díjazott 3 s Tarnóczy-féle alapítványos 1. Az ország minden részéből jöttek össze, legtöbben mégis az északi és nyugati vármegyékből; életkoruk a 12. és 19-ik évek közt váltakozik; tanulmányaikra nézve van köztök 2 parvista, 1 principista, 5 grammatista, 7 syntaxista, 12 poeta, 8 rhetor, 6 első és 1 másodéves philosophus. Joghallgató nines; csak a fizető növendékek közé vették fel őket. Hogy

erigendae impenderetur, ad quam instruendam advena quispiam (nyilván Koptik Oddo) sese offerebat. lamque decreto ex Cancellaria misso sensus Consilii Regii petebatur, ubi locorum eam excitandum censeret. Tum enimvero Rector Collegii (Kazy volt akkor rector) nihil morandum ratus, libello supplicii primum apud Regni primatem Emericum e Comitibus Esterházy, tum etiam apud Majestatem Regiam iis argumentis pro Convictu egit, ut omnes adversantium conatus dissiparet.

¹⁾ Pl. 1769-ben a következő convictorokkal találkozunk: Gróf Esterházy Károly, Gróf Esterházy Ev. János, Gróf Esterházy Nep. János, Gróf Berényi József, Gróf Apponyi Móricz, Gróf Berényi Tádé, Báro Amade Antal, Báro Révay Antal, Báro Amade Ferencz, Báro Vécsey Ferencz, Báro Vécsey Ignác, Báro Luzsinszky János, Báro Vécsey János, Báro Amade József, Báro Luzsinszky József, Szörényi András, Dávid Antal, Pallestrazzi Károly, Marczibányi Imre, Majthény Ferencz, Busan József, Marczibányi Lőrincz, Benyovszky Mihály, Marczibányi István, Tarródy István, Vrancsics István; ezenkívül 3 convictor »Mensae Alumnorum«. Az 1744. évben 25 gróf és báró volt 50 convictor között.

mindnyájan katolikusok, mondani sem kell; a convertiták különös figyelemben részesülnek.

Fizető növendék (convictor) lehetett ebben az évben 20 és 30 között; három évvel később (1769.) számuk 28. Havonkinti ellátásukért átlag 12, egy-ablakos külön szobáért 2 rénes forintot fizettek. Ellátásuk és ebédjük rendesen jobb volt az alumnusokénál. Ama kor nem látott paedagogiai visszásságot a különböző mérték alkalmazásában. Külön udvari rendelet mondja, hogy a convictorok, ha szülőik hajlandók többet fizetni, jobb és több ételt kaphatnak, mint az alapítványi helyeken levő szegény nemes ifjak.¹⁾

A kir. convictusok nevezetes jellemvonása e korban a rendkívüli tárgyak bősége, mely szembetűnően rávall a rendes oktatás szűk korlátaira és egyoldalú irányúra. Nagyszombatban például mind az Adalbertinum, mind a kir. convictus gondoskodott arról, hogy a növendékek »a rendes tanításon kívül« (praeter classem ordinariam) tanulhassák a nevelőintézetben a gyakorlati mértant, polgári és katonai építészetet, a német, francia és magyar nyelvet, szépirást, számtant,

¹⁾ A fölötte jellemző rendelet így hangzik: »Sua Sacratissima Caesareo-Regia Majestas Benignam Dispositionem suam eo sensu assumi vult: quod Convictores illi, qui ex Fundatione in memorato Nobilium Convictu gratis intertenentur, aequali Mensa providendi sint et victitare debeant; ut porro praenominatus Nobilium Convictus pro Ratione Numeri istiusmodi Convictorum tenuiter etiamnum dotatus existit, ita quo Idem Convictus aliis etiam congruis Mediis, et haec inter, per plures Convictores ibidem etiam erga certum Annuum Censum intertenendos adjuvari possit; benigne omnino admittit altéfata Sua Majestas Sacratissima, quo his equidem Convictoribus erga praenumerandam Annuam Solutionem ad mentionatum Nobilium Convictum recipi cupientibus melior victus, quam quo reliqui Convictores, qui ibidem gratis intertenentur, fruuntur, praebeatur.« O. L. H. T. Lad. E. fasc. 28. fund. — A növendékek valamennyien egyenruhát viseltek: magyaros szabású nadrágot s hajtókás frakkot. — Az 1769. évben alapított vácezi collegium növendékeinek egyenruhája »Amictus, qui nimirum ex coelestis Caerulei Coloris Panno ac inde conficiendis foemoralibus Hungaricis, Interula germanica, superiori veste, vulgo Fraque nominata, cum parvis nigris Paramentis, vulgo Aufschlag dictis constabit.« Nyitrán a Harrach-féle alapítványosok vörös frakkot viseltek »feuille morte« színű hajtókával stb.

földrajzot, történelmet, tánczot és a tornának egy nemét (voltigiren). E tárgyak némelyikét csak felsőbb, másokat csak alsóbb osztályú növendékek tanulhatták; a nyelvek közül rendszerint kettőt választottak tetszés szerint.

Hasonló módon, de szerényebb keretben voltak szervezve az ország többi királyi nemesi convictusai. Néhány szóval megemlékezem ezekről is. A *budai* convictusnak 10 fizető és 10 alapítványos világi növendéke volt; a világi alapítvány tőkéje 30,000 frtra rügött. A növendékek szintén valamenynyien nemes származásúak. A *lőcsei* és *trencsényi* convictusokban már nem jártak el oly szigorúan a felvételnél: amott 24 növendék között van 16 nemes, 7 polgári és 3 paraszt származású; Trencsénben 20 nemes és 3 polgári családból való. Mindkét helyen 40,000 frtra rügött az alapítványi tőke. A rendkívüli tárgyak itt is előfordulnak, de csekélyebb számmal. Lőcsén szépirást, magyar nyelvet, német nyelvet s számtant tanultak; Budán ezenkívül zenét s világi történelmet (tanulta 2 physikus, 2 logikus, 2 rhétor és 5 poéta), 1768 óta pedig hazai történelmet (tanulta 15 növendék közül 13). Trencsénben a hatvanas évek feljegyzései rendkívüli tárgyokról hallgatnak; csak később találkozunk velök itten is. A *kassai* királyi nemesi convictusban 32 alapítványi növendék volt elhelyezve, és pedig: Balassa Zsuzsánna 59,000 frtnyi alapítványán 24, a Ketzler-féle 10,000 frtból 5, a Nebest-féle 1000 frt terhére 1 s Kassa város alapítványából 2. *Győrött* Széchenyi György kalocsai érseknek 33,000 frtnyi alapítványából 12, *Sopronban* Draskovich 40,000 frtra rügő alapítványából 15 ifjú nyert ellátást, kiknek itt is, ott is nemes származásúaknak kellett lenniök. *Nyitrán* a Mattyasovszky-alapból 15, a Harrach-féléből 4, a Rácsai, Ordódi, Mottkó és Birovsky alapokból 1—1, összesen 23 nemes ifjú neveltetett. Az alapítványi tőkék összege 42,180 frt. A növendékek az iskolai tanulmányokon kívül házi oktatást nyertek az arithmetikából, geometriából, kosmographiából, földrajzból, magyar és német nyelvből. A társalgás nyelve e convictusban kizárólag magyar volt.¹⁾

¹⁾ *Regulae Convictus Nobilium Nittriensis*: XIV. fejezet: »Omnes Domini Convictores in cubiculis suis ac dormitoriis, in Refectorio et

Külön méltatást érdemel a Migazzi bibornok bőkezűségéből 1762-ben alapított váczi nemesi collegium (Collegium Pauperum Nobilium, Collegium Cardinalitium) és az 1767-ben létesített váczi királyi nemesi Teréz-akadémia.

Nem egyszerű convictusok voltak ezek, melyek a tanulóknak ellátást és magán oktatást adtak, hanem convictusokkal egybekötött tanintézetek, melyekben külön tanárok vezetése alatt rendes tanítás is folyt, és pedig csakis a bennlakó növendékek számára.

A régibb *Migazzi-féle collegium* egy püspöki uradalmi épületben kezdte meg működését az 1762/3-dik évben 8 növendékkel, kegyes tanítórendi tanárok vezetése mellett. A bibornok a maga személyének tartotta fenn a collegium fölötti főfelügyeletet, s az intézetet részletes szabályokkal látta el, melyek eddig ismeretlenek voltak.¹⁾ Nekem sikerült egykorú másolatukat a Magyar Nemzeti Múzeumban feltalálnom.²⁾ Ha e szabályokat egybevetjük a váczi társház Historia Domusának azon adataival, melyeket Halmi László monographiájában közölt, megközelítően hű képét kapjuk a collegium állapotának. Élén áll a praefectus. Az ifjak 3 csoportba vagy osztályba voltak felosztva: az I-be tartoztak a minoresek, majoresek és principisták; a II-ikba a grammatisták és syntaxisták; a III-ikba a poéták és rhetorok. Arról, hogy e collegiumban külön tanították volna a philosophiát, az említett Rendszabályok nem szólnak. A módszeres utasítások legnagyobb része a tiszta és elegáns latinság tanítására vonatkozik, mint a melyre a majdan közpályákon működő nemes ifjaknak első sorban szükségök van. Az első osztályban Cícero levelei Tiróhoz és Phaedrus meséi, a másodikban Cicerónak roko-

quovis loco distractionis lingua tantum Hungarica loquantur, nisi R. P. Regenti saltem quoad primae mensae convictores aliter disponere libuerit.«
O. L. H. T. Lad. C. fasc. 97. fund.

¹⁾ Halmi László: A váczi kegyes tanítórendi kath. főgymnasium vázlatos története (1896. évi ért.), p. 38. V. ö. még mint egykorú forrást *Desericius* művét: Historia Episcopatus Vaciensis. Pestini, 1767. Complementum, p. 29—30.

²⁾ Fol. Lat. 2590. Leges Migazzianae Collegii Pauperum Nobilium. (Egykorú másolat.) 14 oldal. — Azonkívül megvan a német fordítás az O. L.-ban, Udv. Kancz. Hung. Palfi. No. 27, fasc. 14.

naihoz irt levelei, Cornelius Nepos, és Cicero műve a kötelességekről, a harmadikban Cicero Oratora, válogatott beszédei, továbbá Horatius, Vergilius, Ovidius és Plautus olvasandók. Cicero volt tehát a legfőbb író, melynek olvasásához csatlakoztak az anyanyelvből való retroverziók, stilusgyakorlatok és szabad előadások. A latin nyelven s irodalmon kívül számtan, földrajz, történelem, német nyelv s szépirás is szerepelnek a tanulmányi rendben, de nem a rendes tanítás tartama alatt s a rendes szorgalmi időben, hanem a heti szünnapokon és vasárnapokon külön órákban. A rendszabályok szövegezése világosan mutatja, hogy elvileg az intézetben magában kellett a rendes gymnasiumi tanulmányokat elvégezniök. Hogy valóban így volt-e, s hogy a növendékek (mint később a királyi akadémia működésének első éveiben) nem jártak-e el mégis a gymnasium nyilvános leckeóráira, kétségesnek látszik. A rendelkezésre álló adatok alapján a kérdést eldöntöttnek nem tekinthetem.

A Migazzi-féle collegium néhány évi működése után megszűnik, illetőleg belcolvad a *királyi Terézi-akadémiába*.

Majdnem három évtizednek kellett elmulnia, míg Kóptik Oddo terve, habár némileg más alakban és kivitelben, tényleg megvalósult. Az akkor tervezett eszmét Mária Terézia 1767-ben újból felelevenítette s megvalósítását Váczott kísértette meg,¹⁾ tehát abban a városban, melyet már a negyvenes években tervezett kir. akadémiának egyik helyéül említettek volt. Miután a püspöki székházat (a mostani kir. siketnéma-intézet épületét) az akadémia céljaira megvásárolta, az intézetnek az 1767/8-ik tanévvel kezdő megnyitását elrendelte. Az alapítványi összeg 150,000 forintban állapítottatott meg, melynek terhére 20 ifjú nyert ellátást Sz.-István koronája területéről, és pedig: 10 magyarországi, 4 horvát-szlavon-dalmátországi s 6 erdélyi, nemes származású, első sorban convertita tanuló; figyelembe vétetni kívánja azonban a királyné az elszegényedett mágnás családok ivadékeit, úgyszintén a Magyarországon s az összes örökös tartományokban illetőséggel bíró kamarai hivatalnokok

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 352 és 353 ex 1767; Lib. Reg. XLVIII., p. 154—161; H. T. Lad. A. fasc. 22. fund.

és katonatisztek fiait is. A 20 alapítványos növendéken kívül évi 180 frt tartásdíjért fizető növendékek is felvehetők voltak. Valamennyien kék egyenruhát viseltek, magyar nadrágot, német szabású mellényt s fekete hajtókás frakkot. Az intézet legfőbb gondozását és felügyeletét a királyné magának tartotta fenn; vezetését a kegyesrendiekre bízta, kiknek kötelességökké tette, hogy a collegiumi tanulmányokat mindenben a bécsi Teréz-Akadémia módjára rendezzék be s a humaniórákon kívül bölcsészetet, történelmet, matematikát, chronológiát, földrajzot, czimertant s esetleg jogot is, rendkívüli tárgyakul pedig francia és német nyelvet s tánczot tanítsanak. Az intézetnek további fejlődése azt mutatja ugyan, hogy az alapító levélben megszabott magas színvonalat teljesen elérni nem lehetett, mindannak daczára a collegium az ország legelső nevelő-intézetei közé tartozott s nagy hírnévnek örvendett.¹⁾

Visszatérve a királyi nemesi convictusokra, nem lesz érdektelen ilyen nevelő-intézetnek belső életével is, legalább röviden, megismerkednünk. E czélból kiválasztom a nagyszombati Adalbertinumnak 1768-ból való házi rendjét, a mint azt maga a regens hivatalosan leírja.²⁾

Iskolai napokon reggel 5-kor keltek a tanulók. Fél hatkor már reggeli imára gyűltek össze, és pedig télen a tanulószobákba (Musaea), nyáron a házi kápolnába. Imádság után következett a reggeli studium, mely 8-ig tartott; 8-tól 10-ig

¹⁾ Az 1776. évi márczius 13-áról kelt rectori jelentés szerint az 1775/6-ik tanévben az iskolai tanulmányokon kívül francziául tanult 18, magyarul 8, németül 4 tanuló. — *Instituuntur praeterea classium Humaniorum Discipuli praeter consuetas praelectiones Scholasticas etiam in Geographia et Historia, Rhetores et Poetae in Ethica, Philosophi in Geometria Theoretica et Architectura civili. In Schola Arithmeticae et elegantioris Scripturae exercentur omnes, sicut et in Schola Saltus.* (Jogot tudtommal sohasem tanítottak a collegiumban.) O. L. H. T. Lad. E. fasc. 18. fund. — Az intézet később a mai fegyház helyén állott; 1783-ban II. József rendeletére megszűnt.

²⁾ Ezen kir. convictus ugyanazon a színvonalon állott, mint a helyben levő másik intézet. A rendkívüli tárgyak is ugyanazok. Az alapítványos növendékek száma 1766-ban 35: Szelepcsényi-féle 16, Pázmány-féle 10, Korompay-féle 1, Muslay-féle 3, Ladislaides-féle 1, Amade-féle 1.

volt iskolai tanítás, melynek végeztével a növendékek egy része 11 óráig építészetet hallgatott, a többiek iskolai tanulmányaikat ismételték. 11 órától 12-ig táncz, illetőleg történelmi tanítás (*studium historiae*). Déli 12 órakor volt az ebéd, s ebéd után $\frac{1}{2}$ 2 óráig szórakozhattak a fiúk, a fennmaradó fél órában pedig a délutáni tanításra készültek, mely 2 órától 4 óráig tartott. Négy óra után következtek a nyelvi leczkék, iskolai *studiumok*; este 7 órakor megvacsoráltak, $\frac{1}{2}$ 9 órakor esti imájokat végeztek (*cum Examine Conscientiae*) s azután nyugalomra tértek. Vasárnapokon s ünnepnapokon mentek végbe a különböző szent gyakorlatok a templomban és a Mária-társulatokban, esetleg gyónás és áldozás; délután litania s azonfelül némely rendkívüli tárgyak. Szerdán és szombaton délután 6 órától $\frac{1}{2}$ 7-ig az egyes tanulószobákban vallástanra oktatták a növendékeket a *praefectusok*. — Az Adalbertinumban három ily *praefectus* működött: egyik a *philosophusok*, a másik a *rhetorok* és *poeták*, a harmadik az alsóbb osztályú növendékek számára. Feladatukhoz tartozott a felügyeleten kívül az iskolai tanulmányok ismétlő magyarázata s a legtöbb rendkívüli tárgy tanítása. Számuk rendszerint elégtelen volt. Lőcsén 24 növendék mellett csak egyetlen *praefectus* működött, ki ellátásért és évi 100 frtért végezte terhes munkáját. Ilyen viszonyok közt nem mindig lehetett kielégítő a fegyelem, főleg ha a kormányzat gyenge kezekre volt bízva. A nagyszombati kir. *convictus*nak 1757-ik évi *regense*, Grueber Ignác atya, ki nem a legerélyesebb fegyelmezők közé tartozhatott, ivrétű jelentésekben panaszolja el a helytartótanácsnak a növendékek kihágásait, melyeknek minősége élénk világot vet a kor erkölcsére.¹⁾

¹⁾ Mindent megpróbált a kormányzó, hogy mulattassa neveltjeit: vásárolt kockajátékot, újságokat olvastatott fel nekik, sőt még azt is megengedte, hogy pénz nélkül kártyázzanak (!) Mindez nem kellett. Csak akkor örül a lelkük — kesereg a *Regens*, — »ha stentori hangon böghetnek, haramiák vagy kanászok módjára füttyülhetnek, parasztok módjára körtánczot járhatnak«. Minden bútoradarabot összetörnek, az ajtókból a zárat és kilincseket kiszedik, a kályhát betörik, az ablakokat rámástól kiemelik, a falakat sarkantyúikkal ütik-verik, a gyertyákat (hogy

A convictusok élén álló Regensek sorsa egyébként se volt irigylendő. Vállaikon nyugodott nemcsak a felügyeletnek és vezetésnek, hanem a tényleges munkának is a java-része. A közvetlen nevelésben és tanításban is részt vettek, s az összes vagyoni és gazdasági ügyeket egyedül látták el. Nem egy keserves hangon irt felterjesztést olvasunk, tele panaszokkal és fáradtságos tisztök részleteinek felsorolásával. A számadásaikat átvizsgáló helytartótanáccsal örökös harczot folytatnak, s nem győzik a sok aprólékos, határtalanul terjedelmes számvevőségi észrevételeket czáfolgatni, melyek valóban kemény próbára teheték türelmüket. E mellett folyvást megújul az a kérelmök, hogy apaszthassák alapítványos növendékeik számát, mert a pénzügyek rendezésével együtt a kamatláb is leszállván, megfogyatkozott az alapítványok jövedelme is.¹⁾

Mindezen bajok és nehézségek mellett is általában nem kicsinyelhető szolgálatokat tettek a katolikus convictusok a hazai nemesség képzése körül. Apróra szabályozott, majdnem mechanikusnak mondható rendtartásuk nevelő hatása abban az irányban nem vonható kétségbe, hogy az életszokások ildomos külsőségeit, a tekintély tiszteletét, az engedelmességet, a rendszereteket, de mindenek fölött a vallásosságot gyökerez-tették meg az ifjakban; tanulmányi tekintetben pedig az iskolai tanítás egyoldalú körén kívül alkalmat adtak oly tár-

világítás hiányával mentegethessék munkakerülésüket) rendszeresen eldug-ják, s mikor a szolgálta feljelentésére a gyertyákat halomra gyűjtve megtalálják náluk, a betegem fekvő Regenst durva módon kérdőre vonják, az »áruló« szolgát pedig csúful elverik. Később helyre állt ugyan a fegyelem, de a felügyelő és nevelő személyzet elégtelensége állandó panasz tárgyát képezi.

¹⁾ 1768-ban a nagyszombati Adalbertinum évi jövedelme 857 frttal, a lörcsei és trencsényi convictusoké 400—400 frttal, a budai convictusé 100 frttal csappant meg. Ezért a felveendő növendékek számát csakugyan leszállította a kormány. A nagyszombati kir. convictus érseki és királyi alapítványait a kamatláb leszállása nem érintette, de a magán-alapítványokat jelentékeny mértékben, miért is felszólították az illetőket, hogy az évi hiányt pótolják; a míg ez meg nem történik, bemutatási joguk függőben maradt. Hasonló intézkedést tett a helytt. az Adalbertinumra nézve is. — O. L. H. T. Lad. E. fasc. 1. fund.

sadalmi ügyességek és életre való ismeretek elsajátítására, melyeket, mint az előkelő nevelés kellékeit, akkoriban már mind sürgetőbben követelt meg a közvélemény a főúri körről s a köznemesség jobbjaitól. Hogy e nevelés oly kevésbé volt a szó igaz értelmében nemzeti, nem a convictusokon, hanem a kormányzat irányán és a kor szellemén múlt. Ez iránynak, e szellemnek mértéke szerint a katolikus convictusok megfeleltek az eléjük tűzött feladatoknak. A mit kívántak tőlök, legjobb tehetségök szerint megtették.

II.

Habár e mű első sorban a nyilvános oktatás történetét tárgyalja, teljesség kedvéért néhány szóval megemlékezem a katolikus papnevelő intézetek állapotáról is.¹⁾ A Barkóczy nevéhez fűződő rendszerváltozás miatt az 1760-ik évből kell kiindulnom, a mikor kevés kivétellel még a régi rend állott fenn.

Hazánkban ekkortájt a következő helyeken voltak egyházmegyei papok nevelésére szolgáló seminariumpok: Nagyszombatban 4 intézet, ú. m. a Rubrorum (vagy Seminarium Generale), a Sz.-Istvánról elnevezett ősrégi seminarium, a Marianum és az Adalbertinum; — ezenkívül voltak papnevelő-intézetek Budán, Kassán, Egerben, Pozsonyban, Nyitrán, Győrött, Kalocsán, Nagyváradon, Veszprémben, Pécsen és Vácott; végül a bécsi Pazmaneum. A görög-katolikusoknak Szent Borbáláról elnevezett bécsi seminariuma csak a 70-es évek elején keletkezett.

¹⁾ O. L. H. T. Lad. B. fasc. 30. fund.; Lad. C. fasc. 8., 91., 97. fund.; Ud. Kancz. Litt. Archi Episcop. fasc. 2. No. 534 (ex 1743) és No. 614 (ex 1763); Litt. Privatt. fasc. 12. No. 113 (ex 1768). — Bp. E. K. kézír. fol. Ab. 54: —Album Studiosorum Theologiae et Philosophiae Cleri Diocesis Jaurinensis (1735-1779). — M. N. M. kézír. Fol. Lat. 2005: Piaae Fundationes Majores. — M. N. M. kézírata, Quart. Lat. 1122: Protocollum Seminarii Kisdiani ad S. Ladislaum Cassoviensis (1665-1760). — Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae, concinnata studio Stephani Katona, Pars II. Colocae, 1800, p. 183, 204, 209, 217, 221, 222, 242-246, 265, 266, 333-340, 375. — Desericius: Historia Episcopatus Vaciensis. Pestini, 1767, p. 265 kk. — Kovachich: Merkur von Ungarn, 1787, p. 309 kk.

A nagyszombati nevelő-intézetek közül három (Rubrorum, Marianum és Adalbertinum), úgyszintén a budai, kassai és bécsi intézetek a jezsuiták vezetése alatt állottak; a Stephaneummal s a fent elsorolt többi seminariumokkal az egyházmegyei főhatóságok rendelkeztek, s ezen intézetekben részint világi papok, részint kegyesrendiek működtek tanárokkul. Piaristák foglalkoztak részben vagy egészben papneveléssel Nyitrán, Győrött, Kalocsán, Veszprémben.

A seminariumok berendezése a fentartásukra szolgáló jövedelmek mértéke szerint nagyon különböző volt. A nagyszombati intézetekhez gazdag alapítványok kapcsolódtak. A Seminarium Generale alapítványainak összege 178,428 frt, melyből 48 papnövendék kapott ellátást, és pedig: az esztergomi és erdélyi egyházmegyékből 12—12, az egriből, vácziból és nyitraiból 6—6, a veszprémiből 5 s a győriből 1. A Stephaneumban 41,000 frtnyi alapítványból 19, az Adalbertinumban 110,000 frtból 31 klerikus nyert ellátást. A budai Széchenyanumban 84,000 frtból 26, a kassai Kisdyanumban 90,000 frtból 30, a pozsonyi Emericanumban 25,800 frtból 14 alapítványi hely volt szervezve növendékpapok részére. Nyitrán és Veszprémben is voltak alapítványok: amott 20,000, emitt 13,000 frt tőkével. A Pazmaneum alapítványainak összege 177,000 frt; a növendékek száma körülbelül 50. A többi seminariumokat külön alapítványok nélkül tartották fenn a püspökök. Ilyen volt például a pécsi, a kalocsai és (úgy látszik) váczii.

Az egyetemek székhelyein levő seminariumok csak ellátást adtak növendékeiknek, kik összes felsőbb tanulmányaikat a főiskolán végezték. Így volt Nagyszombathban és Kassán; így volt Budán is, hol a jezsuiták akadémiájának nyilvános előadásait hallgatták a növendékpapok. — A többi intézetekben gondoskodás történt róla, hogy magában a seminariumban tanulhassák a bölcsészeti és hittudományokat. Például Kalocsán és Győrött. A kalocsai seminarium alapítója, Patachich Gábor gróf, 1743-ban 2 kegyesrendi tanárt alkalmaz: egyik grammatikát tanít (akkor még nem volt helyben gymnasium), a másik philosophiát. Később (1765 óta) a philosophiai tanítás a kegyesrendi gymnasium

felső tanfolyamában foglal helyet, s a papnövendékek a seminariumban csak theológiát tanulnak három egyházmegyei tanártól, kik dogmatikus theológiát, egyházjogot és szentírásmagyarázatot adnak elő, majd (1768-tól) e tárgyakat is piaristáktól hallgatják a papnövendékek. A győri seminariumban 4 kegyesrendi tanár adta elő a theológiát és philosophiát; az utóbbit azonban — úgy látszik — a hatvanas évek eleje óta az ottani akadémián hallgatták a papnövendékek, mert 1766-ban már csak theologusokat (11 első, 13 másod, 14 harmad és 14 negyedévest) találunk az intézet anyakönyvében. — Váczott a század első tizedeiben egy domonkosrendi szerzetes tanította a theologia moralist, 1754-ben a kegyesrendiek vették át a dogmatika, moralis és polemica előadását, míg végre 1760-ban Esterházy Károly váci püspök egyházmegyei papokat alkalmazott a hittudományok tanáraiul, egyet-egyet a szent-írásmagyarázatra és egyházjogra, s kettőt a theologia alaptudományaira.

Barkóczy primás a seminariumban tanulmányi rendjét szigorította. A theologia négy éves tanfolyama alatt a papnövendékek összesen 4 tanártól tanultak theologia scholastico-dogmatikát, egyházjogot, hitvitázást és szentírásmagyarázatot; továbbá házi studiumként a római katekizmust és theologiai erkölcsant, szertartást, egyházi éneket; végül a philosophusok könyv nélkül tartoztak megtanulni Máté, a theologusok János evangéliumát. A primás ezt 1763-ban jelenti a Felsőnek, annak bizonyosságául, hogy a német nyelv külön tanulására — mint Bécsben akarták — a papnövendékeknek teljességgel nincsen érkezésük.

Ugyancsak Barkóczy befolyásának tulajdonítható az 1760. évi novemberben kibocsátott királyi rendelet, mely a püspököket felszólítja, hogy papnövendékeiket mindenütt saját gondozásuk alá vegyék. Ez az intézkedés eredménye annak a feltűnést keltett pörnek, mely Barkóczy (akkor még egri püspök) és Kunits Ferencz kassai rector között folyt,¹⁾ s

¹⁾ Bp. E. K. kézírata, Kaprinay-gyűjtemény, fol. A. tom. XLVI., p. 271—305 (Acta in Causa Seminarii Kisdiani Societati Jesu a Fundatore assignati ab Episcopo Agriensi Comite Francisco Barkóczy via facti Agriam translati); M. N. M. kézírata, Quart. Lat. 1112 (Episcopi Agrien-

melyre az adott alkalmat, hogy Barkóczy a Kisdyanumban elhelyezett egri papnövendékek panaszainak egyszeriben véget vetett egy erőszakos lépéssel: a klerikusokat, szám szerint 26-ot, 1760. évi április havában, szekerekre rakatta és egyenesen Egerbe vitette, a hol a Telekessy-féle seminariumban már 1750 óta a philosophiai, 1754 óta pedig a theologiai tanulmányokat a jezsuiták kezeiből kivette és saját egyházmegyei papjaira bizta volt.¹⁾ A kassai seminarium ekként feloszolván, az ott elhelyezett nagyváradai klerikusok is a váradai püspök székhelyére kerültek. A jezsuita rektor nyomban tiltakozott e hatalmaskodás ellen, de sikertelenül. Barkóczy (ki maga is egy évet töltött a Kisdyanumban) terjedelmes emlékiratában oly élénken színezte ki a jezsuiták hanyagságát az intézet vezetése és igazgatása, úgyszintén a theologiai tudományok tanítása körül, oly ijesztő képet fest a romba dőlt épületről, az undorító élelmezésről, a ki nem clégítő ellátásról, a papnövendékek legkülönbözőbb szenvedéseiről, tisztátalanság és gondatlanság okozta betegségeikről, hogy a királyné nemcsak az egri és nagyváradai papnövendékek áthelyezését hagyja jóvá, hanem a papnevelést (a tridenti zsinat szellemében) országszerte kizárólag a püspökökre kívánja bízni. Így a jezsuiták abból a néhány seminariumból is kiszorulnak, a hol még ők intézték a növendékpapok nevelését.

ses), p. 132, 136—139, a hol azonban tévesen 1754 szerepel a kassai seminarium áthelyezése évéül. Az is hibás adat, hogy a kassai plébános az egybegyűlt klerikusoknak »a királyné aláírásával« ellátott püspöki rendeletet olvasta fel. Barkóczy csak utólag jelentette a dolgot a királynénak, mikor már Kunits folyamodványát véleménye nyilvánítása végett megküldötték a püspöknek.

1) V. ö. *Sermo Excell. Illustr. ac Reverend. Francisci e Comitibus Barkóczy, quem . . . habuit . . . MDCCCLIV., quando auspicatus est Studium Theologicum, cui quatuor e Statu Ecclesiastico Professores praefecit. Budae, Landerer.*

HETEDIK FEJEZET.

Katholikus árvaházak.

Tudomásom szerint Kőszeg városa dicskedhetik azzal, hogy falai közt keletkezett az első szervezett árvaház Magyarországon. Az intézetnek első nyoma 1742-ben tűnik fel,¹⁾ a mikor a kőszegiek a mondott czélra egy külvárosi házat vesznek meg s árváiknak az áldomáspénzekből (»von bishero eingebrachten Leykauffgeld«, »ex mercipotibus«) rendelnek ellátást. Ugyanebben az esztendőben vették fel az árvaházba az első két árvafiút. Az említett díjakból összegyűlt 3450 frtnyi tőkéhez járult nem sokára egyes jótévköncnek, például Kelez Imrének, Trinkl Jakabnak és Svetics Jakabnak összesen 1700 frtra rugó adománya, melyből 1749-ben a belső város fala mellett levő Glick-féle házat vette meg a város az árvák számára. Ebben az évben meg is nyílt az új nevelő-intézet. Nem minden fájdalommal érzés nélkül tapasztalják a kőszegiek (a városi okirat szavai), hogy helybeli árva gyermekeik, katolikus és nem katolikus szülőktől származottak, lelki gondozás híján elzültenek, a haeresis karjaiba rohannak. Főleg ennek a tapasztalatnak hatása alatt hozzák meg azt a határozatot, hogy az ilyen apátlan-anyátlan gyermekeket megmentik a munkás és vallásos (katolikus) élet számára.

Az intézetbe csak egészen fiatal gyermekeket vettek fel, kik nem katolikus szülőktől származtak vagy általában a »haeresis« veszedelmétől voltak környékezve. A nemes származásúak évi 80, a többiek 60 forintot érő ellátásban részesültek. Olvasni és írni megtanultak az árvaházzal kapcsolatos elemi iskolában, s ha egyik-másik kivált a többi közül, még két-három évig megmaradhatott az intézetben, gymnasiumi kezdő tanulmányainak idejére. A többiket mesterségre fog-

¹⁾ Kőszeg sz. kir. város levéltára, 13-ik Fiók, 6. szám (Fundationales Orphanotrophii Ginsiensis); O. L. H. T. Lad. B. fasc. 19. fund. Az első alapításra vonatkozó királyi megerősítésnek sem az országos levéltárban, sem Kőszeg sz. kir. város levéltárában tudtommal nincsen nyoma.

ták, s bizonyos föltételek mellett idővel ingyen szabadították fel legényekké a helybéli czéhek. Valódi gyakorlati intézmény akart tehát lenni ez az árvaház, teljes összehangzásban a felvett gyermekek életviszonyaival s minden különleges czélnak szándékos mellőzésével.

Legjobban felköltik azonban érdeklődésünket az intézet kormányzati viszonyai. Habár társadalmi úton létesült, Kőszeg városának tanácsa kizárólag az anyagiakról gondoskodik, a szellemi és lelki vezetés ellenben teljesen a kőszegi jezsuita gymnasium rektorát illeti meg. A város felel az alapítványok biztos elhelyezéséről és kamatoztatásáról, czélszerű felhasználásukról s a számadások helyes vezetéséről; ellenben a felvétel joga az alapítókön kívül a jezsuita rektort illeti, ki a vallásoktatásról, a tanítás helyes intézéséről, a tanító személyzet és cselédek alkalmazásáról gondoskodik. — Adelfly Antalnak a hetvenes években életbe lépett mintegy 80,000 forintos alapítványai (a küllői és tótsági birtokok) az árvaházat az ország egyik legelső nevelő-intézetévé tették.¹⁾

De a kőszegi árvaház, mely ma is fennáll, jó hosszú ideig az egyetlen hasonló rendeltetésű intézet volt a szorosan vett Magyarországon, s talán egyhamar nem is akadt volna párja, ha Ausztria példája és a királyné személyes kezdeményezése a közfigyelmet nem irányozták volna az árvák ügyére.

Ausztriában ekkor már általános méltatásban részesült az árvák gondozása, különösen mióta a volt jezsuita, Parhammer Ignác,²⁾ e téren oly üdvös reformokat indított meg. Az 1745-ik évben keletkezett bécsi árvaház az ő vezetése alatt (1759-től kezdve) vált oly híres intézetre, melynek magasztalásával a kortársak nem tudnak betelni.³⁾ Szóval és

¹⁾ O. L. Ud. Kancz. 3003 ex 1775.

²⁾ Das gelehrte Österreich, I. 2. Wien, 1773. 6—8. II.

³⁾ Fuhrmann Mathias: Historische Beschreibung und kurz gefasste Nachricht von der Römisch-kaiserl. und königlichen Residenzstadt Wien u. ihren Vorstädten. Dritter Theil (Wien, 1770), 378—386. II.; Schlözer: Staats-Anzeigen, I. (1782), 62. kk. (a hol az intézet növendékeinek 1742—1777-ik évi létszámával ismerkedhetünk meg); végül K. K. privilegierte Anzeigen, 1772. évfolyam, 178., 185. (részletes leírás). Ezen

írásban karolta fel e sokáig elhanyagolt ügyet; az árvák nevelésében s oktatásában egészen új elveket követett. A kor philanthropikus áramlata is mind jobban kedvezett ennek az iránynak.

Mária Terézia, hihetőleg a Bécsben elért sikerektől ösztönözötve, határozta el 1762-ben Magyarországon két árvaház felállítását, egyikét az ország alsó részeiben, a másikat a felvidéken.¹⁾ Megbizzta a kancellárt, hogy részletes tervezetet dolgozzon ki; ez viszont Parhammertől kért tanácsot s az ő útmutatásain indult el. A kézimunka-tanításra nézve utasítva van a kormánysszék a bécsi Commerzien-Rath javaslataihoz alkalmazkodni.

Egyelőre csak egy ilyen intézetet nyitottak meg.²⁾ Esterházy Ferencz kancellár saját pozsonymegyei tallosi kastélyát, s 10,000 forintnyi alapítványt ajánl fel e célra; a királyné országsszerte templomi gyűjtéseket rendeztet, elvállalja az épület átalakításának s felszerelésének költségeit, s a Cassa Parochorum jövedelméből évi 6440 forintot engedélyez. Teszi ezt

árvaházban az 1766. év körül már közel 600 gyermek nyert ellátást; végleges alakjában (1772-ben) kilencz nagy épülettel s külön templommal rendelkezett. Volt itt minden képzelhető helyiség: fürdő, kórház, mosóház, cipész- és szabóműhely, istálló, raktárhelyiség, gyakorlótér (katonai gyakorlatok számára), eselédszobák, konyhák, nagy éléskamrák, tantermek, hálótermek, zenetermek, ebédlők, dolgozószobák, rajziskola, iroda, ruhatár, paplakás stb.

¹⁾ Daczára, hogy az alvidékre tervezett második királyi árvaház sem létesülhetett, 1766-ban mindégycik vármegyében akar a királyné egy-egy ilyen intézetet felállítani, még pedig a vármegyei birságpénzeknek egy részéből (O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 107 és 155 ex 1766). Az eszme nem valósulhatott meg. A vármegyei jövedelmekből még a rabok eltartásának költségei is alig kerültek ki; közvezélokra épen semmi sem maradt meg. Későbbi tervezések (Ó-Buda vagy Ráczkeve, Eperjes, Nagyvárad) O. L. Udv. Kancz. »Ungarn u. Siebenbürgen«, fasc. 27; továbbá Hung. Palf. No. 2, fasc. 27 (Pécs, Eger, Nagyvárad, esetleg Ó-Buda és Baranyavár).

²⁾ A tallosi árvaházra vonatkozó források: O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 258 ex 1763; 259 ex 1763; 151 ex 1763; 114 ex 1765; 55 ex 1766; 118 ex 1766; Hung. Palf. Nr. 7, fasc. B. — H. T. Protocolum Actorum Commissionis in Merito Orphanotrophii Regii Thallosiensis ordinatae (1763—1769), egy 170 lapból álló folio-kötet. Az 1769-ik évtől kezdve külön iratesomagokban van az anyag: Lad. E. fasc. 31. fund.

királyi hatalmából, mert a Cassa Parochorum a maga eredetét és mivoltát csakis a királyok nagylelkűségének köszöni, s mert a püspökök nem tetszésök szerint, hanem a kinevezésök alkalmával »in vim juris regii eszközölt királyi reservatiók erejénél fogva tartoznak a kiszabott járulékot megfizetni« (a királyné sajátkezűleg aláírt elhatározásából). Az intézet fentartására szolgálnak ezenkívül a vallásügyi kihágások miatt a protestánsokra kirótt birságpénzek. A szervezés nehézségeire való tekintettel az árvaház ügyeit az első hat esztendőben a helytartótanácsnak erre a célra alakult külön bizottsága tárgyalja, melynek elnöke Balassa Pál gróf helytartótanácsos, egyúttal az intézet első királyi curatora.

Esterházy főúri kastélya, az akkori idők divatja szerint, egyszerű stílú, kényelmes épület volt, s a kerttel együtt közel 8000 négyszögölnyi területet foglalt el. Tágas lakosztályai 200 növendéket is befogadhattak volna, de egyelőre csak 75 fiúra és 25 leányra rendezték be, a kiket nemzeti-ségi különbség nélkül vettek fel, kiváló figyelemmel a convertiták gyermekeire. A kancellár azt javasolta, hogy a növendékek magyar szabású egyenruhát viseljenek, de a királyné másként határoz: nem kell a magyar nemzetben a katonai kedvet éleszteni, mert az amúgy is megvan: viseljenek a gyermekek egyszerű kék vagy barna ruhát. Az ellátás legyen egyszerű, polgáris. A gyermekek tanuljanak magyar s német olvasást-írást, továbbá számolást; tanuljanak kézi munkát, varrást, kötést, fonást, cserfa-mívelést és selyemtenyészést; szóval, ismerkedjenek meg a munkás élettel, hogy majdan hasznos, dolgozni szerető lakosai lehessenek az országnak. Vallásosság, engedelmesség, tisztaság, józan mértékletesség azok az erények, melyeket beléjük kell oltani. Legyenek igénytelenek és egyszerűek; csak annyit tanuljanak, a mennyi okvetetlenül szükséges a köznapi életre. Még a latin nyelv elemzével se szükséges megismerkedniök, mert már ez is ellenkezne az intézet rendeltetésével.

Ily célokkal indult meg az intézet működése. Az egyházi kötelékbe tartozó beneficiatus (lelki atya) kivételével eleinte csupa világi egyénekből alakult tanító és nevelő személyzete, mely 1 provisorból, 2 tanítóból s 1 tanítónőből

állott. A gyermekek házi gondozását és felügyeletét a 4 Stubenvater és 5 Stubenmutter végezte; ezek mosták, fésülték, öltöztették őket; söpörtek, tisztogattak és rendet tartottak. De csakhamar kitűnt, hogy a szervezet és tanítás módosításra szorulnak. Gondoskodni kellett külön orvosról (chirurgusról), külön számtan- és rajztanárrol, német nyelvmesterről. A világi intéző személyzetet 1766-tól kezdve fokozatosan kegyesrendiek váltották fel: Peck Damascenus atya lesz provisorrá; Lemoni Kázmér a lelkieket gondozza s az összes tanulmányokat vezeti; Dom Flórián tanítja a számtant s rajzolást; az írás és olvasás tanítását czentül is világi instructorok végzik. Egyéb tekintetben is fejlődik az árvaház. Évről évre valami javítani való akad működésében. A hetvenes években különösen a selyemtenyésztés kezd fellendülni. Erdélyi selyemtenyésztési felügyelőt elhozzák Eszékéről Tallosra, 200 forint évi fizetéssel és teljes ellátással, s 6000 fiatal eperfát ültetnek a tágas kertben.

A szép fejlődésnek indult intézet 1780-ig marad meg Talloson; ekkor Szempecre költöztetik át az ottani javító-intézet épületébe. Későbbi viszontagságaiból elég itt annyit tudnunk, hogy 1786-ban Pozsonyba s 1800-ban Győrbe helyezték át, a hol még kilencz évig állott fenn. A hozzája kötött alapítványokból keletkezett a mai győri árva-alap, a melynek kamatai, az intézmény eredeti rendeltetéséhez híven, most is vagyontalan, kath. vallású árváknak ösztöndíjjal való felsegélésére fordíttatnak.¹⁾

NYOLCZADIK FEJEZET.

Az ágostai hitvallásu evangélikusok közép- és felsőbb iskolái.²⁾

I.

Az e korbeli protestáns közép- és felső iskolák számának meghatározásában nagy óvatosságra van szükségünk.

¹⁾ Az árvaházak további története már e mű II. kötetének (1772—1780.) leszen tárgya.

²⁾ O. L. II. T. Lad. E. fasc. 8., 9., 10., 11., 12. fund.

A jezsuitákról tudjuk, hogy népoktatással ritkán foglalkoztak, s hogy iskoláik majdnem kivétel nélkül a gymnasiumokhoz vagy akadémiákhoz sorolandók. Intézeteik szervezetének tagolása oly határozott, hogy e részben félreértés nem foroghat fenn. Hasonlóképen nem tévedhetünk meg a kegyesrendi, pálos és egyéb katolikus iskoláknak fokozati jellegében sem. A protestáns tanintézetek minősége ellenben csak a tanulmányi rendek kritikai elemzése után s néha ekkor sem állapítható meg teljes biztossággal: annyira elmosódottak a keretek határai, annyira egymásba folynak osztályok és fokozatok, nyilván a felső helyről kiinduló investigatók elől való félelem hatása alatt, vagy az anyagi eszközök elégtelenségénél fogva.

Mivel rendszeres történeti műben az anyagnak tervszerű elrendezésére és gazdaságos beosztására kell törekedni, az érintettem nem közönséges nehézséggel szemben is fel kell keresnünk, legalább hozzávetőleg és a részletes adatok túlnyomó összegének egyezése szerint, azokat a legfőbb határvonalakat, melyek az iskolai fokozatokat elválasztják. Szükséges ez különösen az oktatás elemi és középső fokát illetőleg. A protestánsoknál megszámlálhatatlan sok iskola volt, melyekben a latin nyelv elemeit tanították; a falusi iskolák nagy részében — mint később látni fogjuk — nemcsak írást és olvasást, hanem a latin grammatika elemeit is tanította az iskolamester. Az ily iskolákat nem sorolhatjuk a gymnasiumok közé.

Voltak azonban iskolák, melyek a jelentésekben határozottan a »trivialis« iskolák között szerepelnek (ekkor már nem középkori értelemben használják e szót, hanem az elemi oktatást jelölik meg vele) s melyekben mégis oly végcélokat szolgál a latin tanítás, hogy bátran a kis gymnasiumok közé számíthatjuk őket.

Hibás volna e szerint felosztásunk alapja, ha egyszerűen gymnasiumi vagy humanistikus intézeteket látnánk mindazon iskolákban, melyekben latin nyelvtanítás folyt. Ily elnevezésre csakis azok tarthatnak számot, melyekben a latin grammatikát vagy legalább az alaktant összes részeivel együtt teljesen befejezték. Valamennyi többi kis iskolát ellenben, melyekben

a latin olvasáson kívül egy kis latin conjugatiót, declinatiót, comparatiót tanultak, a népoktatás körébe kell utalnunk.

Ily felosztási alapra helyezkedve, mely tapasztalásom szerint az adott viszonyok közt a legbiztosabb, az 1766-ik évben Magyarországon 35 ág. hitv. ev. közép- és felsőbb iskolát számlálók a következő helyeken: Acsa, Aszód, Besztercebánya, Csetnek, Dobsina, Eperjes, Garamszegh, Ivánkafalva, Isztebne, Kassa, Kézsmárk, Kis-Szeben, Kis-Zellő, Körmöczbánya, Kövi, Lestyin, Lócse, Modor, Nagy-Palugya, Neczpál, Nemeskér, Nyiregyháza, Nyitraszerdahely, Osgyán, Osztróluka, Pazdics, Pozsony, Puszta-Födémes, Sajó-Gömör, Selmeczbánya, Sopron, Szullyó, Trencsén, Vadosfa és Zay-Ugrócz. Mindezek articuláris helyek, még pedig az 1681. évi XXVI. t.-cikk rendelkezése szerint;¹⁾ a területökön levő iskolák tehát, a mennyiben a grammatikáig és syntaxisig bezárólag folyt bennök a tanítás, a Carolina Resolutio alapján, — a mennyiben pedig ennél magasabb tanulmányokat öleltek fel, részint szabályellenes alapon (per abusum), részint külön királyi engedéllyel állottak fenn.²⁾

A felsorolt iskolák között van 9, melyekben a felvett évben a latin alaktan befejezésénél tovább nem jutott a tanítás. Ezek: az acsai, dobsinai, földémesi, garamszeghi, körmöczbányai, lestyini, nyiregyházi, osgyáni és vadosfai iskolák. Ezek az intézetek már nagyon közel jártak a trivialis iskolákhoz, a nélkül hogy hozzájuk lehetne soroznunk.

¹⁾ Minthogy a törvény 9. §-ában Árvamegyének esupán két helyége szerepel mint articuláris hely (t. i. Felső-Kubin és Isztebnye), a lestyini iskolában csak »per abusum« taníthattak volna latin grammatikát, de 1688-ban gr. Erdődy György Felső-Kubin helyett Lestyint jelölte ki articuláris helyül. Lásd Ribini: id. m. II. 292. l.

²⁾ Pozsonyra nézve lásd az idézett törvénycikk 16. §-át, Sopronra nézve a 17. §-t (Civitas vero Soproniensis maneat in possessione et exercitio Suae Religionis, quam modo profitetur, nec in hoc turbetur): Eperjes 1750-ben kapott királyi kiváltságot felsőbb tanulmányokra, mint fennebb láttuk. — Bártfán volt-e ebben az időben ágostai hitvallású evangélikus grammatikális iskola, kétséges dolog. Az 1766. évi investigatio alkalmával neve nem fordul elő; 1762-ben azonban említik 1 rectorral, 1 conectorral és 2 praeceptorral, »usque syntaxim« szervezettel. M. N. M. kézír. Quart. Lat. 1105.

A második csoportot alkotják azok, melyekben a latin alaktanon kívül a latin syntaxist is egészen elvégezték. Az okiratok az »usque Syntaxim inclusive« kifejezéssel jelölik meg őket. Ilyenek voltak ebben az esztendőben az aszódi, besztercebányai, isztebnyei, kassai, kis-szebeni, kis-zellői, nemeskéri, nyitraszerdahelyi, pazdicsi, selmeczbányai, trencsényi és zay-ugróczy lutheranus kis gymnasiumok, szám szerint 13.

A grammatikán (alaktanon és mondatton) kívül rhetorikát is tanítottak 9 helyen, és pedig: Csetneken, Ivánka-falván, Kézsmárkon, Köviben, Modorban,¹⁾ Nagy-Palugyán, Neczpálon, Sajó-Gömörben és Szullyón.

Az egész humanistikai tanfolyamot philosophiával, theologiával s a természetjoggal Eperjesen, Lőcsén, Pozsonyban és Sopronban találjuk meg.

Nem állítom, hogy ez az osztályozás hajszálnyi pontossággal felel meg a valónak. Mert megeshetett, hogy egy kisebb iskolában kivételesen egyszer-másszor magasabb studiumot is tanítottak. Neczpál a rhetorikai iskolák között szerepel, de »néha logikát« is tanítottak benne. Trencsénben is találkozunk Baumeister logikájával, sőt theologiával is (Thetica-Polemica Theologia). De ezek csak rendkívüli esetek, melyek az intézetek szabályszerű keretén kívül szórványosan fordultak elő. Állandóságra e túlterjeszkedések nem is tarthattak igényt, mert a fentartóknak királyi engedélyök nem volt, s a tiltott iskolai fokozatok életbeléptetéséért a legkeményebb büntetéssel lakollhattak volna meg. Általában és egészében az 1766-ik évi tényleges állapotot tünteti fel az iskolák fenti osztályozása.

Ha szemügyre vesszük ezeknek a tanintézeteknek földrajzi elhelyezését, megállapíthatjuk, hogy a három sopronmegyei iskola (Sopron, Nemeskér és Vadosfa) leszámításával, majdnem valamennyien az ország felső vidékein állottak fenn; legdélibbek köztök a pestmegyei Acsa és Aszód; legköbbsze

¹⁾ A modori iskola az 1766. évi kimutatásokban mint grammatikális iskola szerepel ugyan, de az 1769. évi szeptember 25-én kelt udv. rendeletből (»cum tamen hic loci A catholici Studia sua Humaniora inclusive ad Rhetoricam *jam a longiori tempore* continuarent) kétségtelenül kiderül, hogy már 1766-ban is rhetorikai iskola volt a modori.

Örmöregyében (6), Pozsony, Trencsén és Zólyommegyékben (3—3) volt. Az ország keleti és délkeleti részein levő református testvér-iskoláktól úgyszólván éles határvonal választotta el területeket. Eredménye ez a történeti fejlődésnek, jelesen a protestantismus XVI. századbeli terjeszkedése különböző módjainak.

A protestáns, különösen az ág. hitv. ev. iskolák általában kevésbé látogatottak voltak, mint a katolikus gymnasiumok és felső iskolák. A kassai egyetemnek 460, a komáromi gymnasiumnak 342, az esztergominak 352, a nagykárolyinak 258, a váczinak 502 növendéke volt az 1766-ik évben; az ág. hitv. ev. iskolákban ellenben (a 4—5 legnagyobb intézetet¹⁾ nem számítva, melyekbe messze földről tódult a fiatalság) rendszerint alig találunk többet 80—100 tanulónál. E jelenség oka nemcsak a hitfelekezetek lélekszámában keresendő, hanem abban is, hogy a katolikus gymnasiumok nagyobb városokban voltak elhelyezve, szilárd épületekkel rendelkeztek és vagyonilag biztosítva voltak, míg a lutheránus gymnasiumok nagy részének a különben is csekély forgalomtól félreeső, jelentéktelen községekben, még pedig rendszerint a városok falain kívül (extra moenia civitatis, vagy in suburbio) s nem is mindig szilárd anyagokból készült házakban kellett megvonulniok, s legtöbbször kegyelemkenyéren tengődniök. Láttuk fennebb, hogy a szegényeknek mondott s tényleg nagyon szorult anyagi viszonyok közt levő kegyesrendieknek legkisebb iskolája is legalább 10,000 forintos alapítványi tőkének kamatait élvezte, míg a lutheránusok legnagyobb anya-iskoláinak biztos alapjai sem tettek ki sokkal többet. A soproni iskola összes alapítványi tőkéje (a külföldi akadémiákra szóló alapok nélkül) 17,000 forintot tett; a valamikor oly híres, és most újból föllandúlt eperjesi »gymnasium illustre« biztos alapítványai 17220 frtban vannak kimutatva;²⁾ a kassai iskolának összes vagyona egy

¹⁾ E nagyobb iskolák népessége: Sopron (1765) 211, Eperjes (1763) 203, Pozsony (1764) 502, Késmárk (1766) 280. Lőcsését nem ismerem. Ellenben: Selmeczbánya (1766) 57 tanuló, Kis-Szeben (1766) a) 27 (német iskola), b) 10 (tót iskola), Trencsén (1766) 86 tanuló stb.

²⁾ Alapítványok: Desseffy Tamás 4000, Pottornya András 1000

ház, 18 köből buzát termő föld és 5000 frt tőke; a selmeczbányai gymnasiumnál a Zacharides-féle alapítvány 4000 frt értéket képviselt. Az iskolák nagyobb részének azonban az épületen s egy kis földcskén kívül semmijök se volt.¹⁾ Ezek a hitsorsosok bizonytalan járulékaiból éldegéltek, mert rende-

tallér, Löffelholz Ferencz 2000, Lónyay Ferencz 200, Péchy Gábor 300, Dobay Gábor 100, a Roskovány család 100, Dobay András 50, Mazsary János 470, Pulszky Sámuel 1000, Pulszky Sámuel 4000, Szirmay Menyhért 1000, Szirmay Ádám 2000 frt. — Évi járulékok: a Pulszky családtól 1000 frt kamatja, Capitale Kuxianum (600 frt) kamata, Cap. Kacsandianum (200), Cap. Nemessianum (300) és Cap. Schraifogelianum (1000) kamatai.

¹⁾ Itt említem meg a Hrabovszky-féle alapítványnak homályos ügyét. Hrabovai Hrabovszky Péter 1656-ban a turóczy conventnél, mint hiteles helynél, végrendeletet csinált, melyben a bártfai ág. hitv. ev. iskola számára alapítványt tesz, azzal a kikötéssel, hogy ennek jövedelméből a város tartson egy theologiai tanárt, minden harmadik évben küldjön ki négy protestáns ifjút külföldi akadémiákra (100 - 100 frt ösztöndíjjal) s a bártfai iskolánál lássson el állandóan 30 alumnust. Ezt a végrendeletet s illetőleg a Bártfa városával e tárgyban kötött szerződést Hrabovszky Péter két év múlva ugyancsak a turóczy convent előtt hatálya vesztettnek nyilvánítá, mert a város az alapítványt állítólag nem az alapító inteniói szerint kezelte (O. L. H. T. Litt. H. No. 427 ex 1659). A tiltakozás azonban, úgy látszik, nem használt semmit, mert a pénz tényleg már Bártfa városánál volt. Mikor azonban 1673 óta a városi municipium katolikussá vált, az alapítványi összeg és a rá vonatkozó iratok az ágostai hitvallású evang. egyházhoz kerültek (O. L. Udv. Kancz. No. 1346 ex 1774). Vajjon az egyház miképen kezelte, erről forrásaim nem adnak felvilágosítást. Annyi tény, hogy az 1723: LXX., 1729: XVII. és 1765: XIII. t.-cikkekből kifolyólag többször puhatólja a H. T. a Hrabovszky-féle alapítvány állandékát, jövedelmeit, kezelését, mert az alapító családjá időközben katolikussá lett s az alapítványnak katolikus célokra való felhasználását sürgette (Molnár Aladár: id. m. 301. t.). Az 1762. évi vizsgálat alkalmával a bártfai lutheránusok ezt jelentik: »Ésset quidem fundatio, prout articulariter quoque constaret, pro Schola Aug. Conf. addictorum Hrabowskiana, sed adhuc illa, quam et alia in Civitatis pago Tarno habita, *carent*« (M. N. M. kézír. Quart. Lat. 1105). Nem tévesztendő vele össze egy másik, 3000 frtos kath. jellegű Hrabovszky-alapítvány (mely Hr. Jánostól ered). — Még homályosabbnak látszik a Szirmay-féle alapítvány, mely a fent idézett törvénycikkekben mindig a Hrabovszky-félével együtt említetik: »A Szirmay- és Hrabovszky-féle alapítvány tisztába hozása iránt (a Felség) a szükségeseket elrendelendi.« 1765: XIII. t.-cz.

sen megadóztatni a népet vallási vagy iskolai célból nem volt szabad; továbbá tandíjából, névnapj s ünnepi cantatijókból stb. E szegényes állapotnak feleltek meg a tanárok illetményei is. Eperjesen évi 40, 50, 60, 70, 80, 100 és 150 rh. forinttal fizették az iskola 7 tanárát, kik a cserneki Dessewffy Tamás által vásárolt házban szabad lakást élveztek. Ez még elég jó ellátás volt. Kézsmárkon is aránylag jól állottak a tanárok: a rector hetenkint 3 frt 50 drt, a conrector 1 frt 80 drt, a subrector 1 frt 20 drt, az első collega 90, a második 70 dénárt kapott, azonkívül néhány köből buzát és fa-illetményt. De Beszterczebányán a rector hetenkint 2 frt 30 drt, 2 collega 2—2 forintot és kettő egy-egy negyedévre személyenkint 3 frt 50 drt kapott. A kis-zellői rector kap a községtől évi 25 frtot, 15 mérő buzát, s a szülőktől fejenkint 1 forint és 20 dénárt.

Az ágostai hitvallású evangelikusok hitfelekezete e nagyon szerény anyagi körülményei mellett is nem csekély mértékben gyakorolta a jótékonyt a szegény tanulókkal. Erre szolgáltak a legtöbb intézetnél szervezett s részben máig is fennálló *alunneumok*. Annyiban különböztek a katolikus convictusoktól, hogy rendszerint csak élelemmel látták el a városban lakó tanulókat. Szállást már csak ritka esetben adhattak nekik. Eperjesen a primariusok (legfelsőbb osztálybeliek) valamennyien, s azonkívül az alsóbb osztálybeliek közül sokan étkeztek az alunneumban; Kézsmárkon 70 felsőbb osztályú tanuló (studiosi) részesült e kedvezményben. Az élelmezés vagy az alunneum alapjaiból történt, vagy pedig a város polgárai természetbeli adományokkal járultak hozzá ezen intézmények fenntartásához. Ez úgy történt, hogy a kisebb diákok közül 10—20, kiket néhol Schullerones-eknek hittak, fazékkal jártak házról házra, s az iskola jótéveitől kapott ételeket az alunneumba hordták be. Pénzt is gyűjtöttek a városban az alunneum, vagy általában az iskola céljaira, vagy saját fenntartásukra. Az oszgyáni iskola 1755. évi megvizsgálásakor kiderült, hogy az intézet 100 növendéke közül 12 alumnus volt, a többi koldult. Több ízben eltiltotta a kormány e kolduló diákok kiküldését, de úgy látszik sikertelenül, mert még 1769-ben, sőt Mária Terézia

uralkodásának negyedik évtizedében is találkozunk velök, a mint titokban keresik fel az iskolák barátait és jótéevőit.

Iskolai *rendtartás* dolgában különös jellemző vonásokra alig akadunk a lutheránusok gymnasiumaiban. Sokkal közelebb jártak a katolikus iskolák rendjéhez, mint a református tanintézetek, melyekben több egyéni változat fejlődött ki az idők folyamán. Külön említést érdemel a coryphaeusok (vagy corycaeusok) és custodesek intézménye. Majdnem mindenütt találkozunk velök. Az isztebnyei iskola rendszabályai szerint a coryphaeus a tanulók kihágásait feljegyzi és a rectornak feljeleníti (felvigyázó), a custos pedig a hiányzókat veszi jegyzékbe s az iskola csengettyűjével jelt ad. A szulyói iskolában csak coryphaeusok voltak, kikről a szabályzat így emlékszik meg: »Hogy az iskolai rend és fegyelem sikeresebben legyen fenttartható, a tanulóknak egyike hétről hétre legyen a többiek coryphaeusa; kötelességéhez tartozik az előadások végeztével a tanulók névjegyzékét kétszer felolvasni, a távollévőket, úgyszintén azokat, kik nevetést és hahotát keltenek, feljegyezni s a rectornak feljeleníteni. Ugyanő ügyel arra is, vajjon a nyilvános isteni tiszteleten jelen van-e mindegyik, ájtatosan viseli-e magát vagy netán mással foglalkozik-e, s mindezt hűségesen és igazság szerint adja tudtul a rectornak, ki a rendetlenkedőket és rossz viseletűeket megbünteti.«

A fegyelem a kor szelleméhez képest igen szigorú, s eszközül használja a testi fenyítéket is. A vallásos kötelemek teljesítése — már az iskola és egyház benső kapcsolatánál fogva is — első rendű feladat. A templom pontos látogatását s az évenként négyszer az Ur vacsorájához járulást senkinek sem engedik el. Még azt is megkövetelik, hogy a tanuló a templomban hallott szent beszédet otthon leírja s másnap az iskolában tartalmilag elmondja. A hitsorsosok egyikének elhúnytakor az egész coetus, a tanárok és tanulók összessége kivonúl. Vallásosság, jámbor és erkölcsös élet minden iskolai rendszabályban első helyen áll. Különösen ezt az oldalát az iskola működésének kísérik éber figyelemmel a fentartó testület képviselői, a patronus urak, gondnokok és felügyelők, kik nemcsak minden ünnepélyes ténykedésen,

évközi és évvégi vizsgálatokon jelen vannak, hanem minden alkalommal megjelennek az iskola falai közt, tudakolják az iskola bajait, készségesen áldoznak tehetségökhöz mérten az iskola céljaira, de viszont szabály szerint előjárói is az intézetnek, felügyeleti és rendelkező jogot gyakorolnak fölötte. Az iskola össze van nőve a hitközséggel, szenvedéseinek és örömeinek folytonos részese.

II.

Az ágostai hitvallású evangélikusok közép- és felső oktatásának kifejlett typusát a nagy anya-iskolák, s ezek közt legjobban az eperjesi iskola tanulmányi rendjéből ismerhetjük meg, mely lényegileg még mindig a Rezik János Gymnasiológiájában bemutatott tanterv hagyományait követi.¹⁾ E hasonlóságra azonban ezúttal csak röviden utalok (az érdeklődőkre bizva az egyezések bővebb kifejtését), mert a szervezet leírása, mint alább következik, ugyancsak az 1763-ik évtől az 1766. évig terjedő, több rendbeli investigatiók hivatalos adatain alapszik.

Az eperjesi iskola öt osztályból, s az osztályok keretén belül több csoportból állott. Az első és legmagasabb osztálynak, melyet a Rector vezetett, főiskolai jellege volt. Tanultak benne theológiát, héber és görög nyelvet, philosophiát, mathesist, egyetemes történelmet, természeti és nemzetközi jogot, physikát és metaphysikát. A tárgyaknak e fölötte jellemző sokasága szembeszökően bizonyítja a protestáns tanügy elégtelen eszközeit, mert a mit a katolikus akadémiák philosophiai és theologiai tanfolyamai öt év alatt pontosan széjjelválasztott fokozatok egymásutánjában karoltak fel, azt (s még hozzá jogi tárgyakat is) a lutheranus főiskola egyetlen tanárral (habár több év alatt) végeztette el.

A második osztályt, a rhetorokét a Conrector vezette. Növendékei Freyer szónoklástánát tanulták, s Valerius Maxi-

¹⁾ M. N. Múz. kézírata. I. köt. fol. 25. r. — 59. — V. ö. Hörk József: Az eperjesi ev. ker. collegium története. Kassa, 1896.

must és Cicerót olvasták. Ezekhez járultak stilgyakorlatok s római és görög régiségek; továbbá Magyarország történelme, földrajz, geometria és aritmetika.

A harmadik osztály élén a Subrektor állott. Ezek voltak a poéták és syntaxisták. Amazok a költészetten elméletével ismerkedtek meg, olvasva Vergiliust és Ovidiust; emezek latin syntaxist tanultak Cornelius Nepos olvasása kapcsán. Stilusgyakorlatok, földrajz és számtan itt is szerepelnek.

A többi osztályokat, és pedig a grammatistákból álló negyediket s ötödiket, úgyszintén a gymnasiumi oktatás keretén kívül álló, de az iskola kötelékébe tartozó hatodik és hetedik (elemi) osztályokat a »collegák« vezették. Ezek legfelsőbb osztálybeli, vagy az iskolát elvégzett diákok (primarii absoluti) voltak. A negyedik és ötödik osztályban a latin alaktan összes részait tanították Rhenius, Langius, Musellius és Castellio nyelvkönyveinek segítségével; a számtan itt sem hiányzott. Az elemi osztályok anyaga írás, olvasás és számolás volt; négy alcsoportot alkottak: a német nemzetiségű fiúk (32) és leányok (40), s a tót nemzetiségű fiúk (18) és leányok (24).

A *pozsonyi iskola* tanulmányi rendje sokban hasonlít az eperjesihez. Mindamellet kivánatosnak tartom ismertetését, mert épen az 1766-ik évről oly forrással rendelkezem, melyet az iskola monographusa¹⁾ sem ismer. A Bél Mátyás rendelte tanulmányi naplóknak (Ephemerides Scholasticae) pozsonyi példánya ugyanis az 1754-ik évvel megszakad, a miből Markusovszky Sámuel (id. m. 209. l.) azt következteti, hogy Tomka-Szászky gyöngékedése folytán e naplót nem is vették tovább. Én azonban a Magyar Nemzeti Muzeumban megtaláltam e tanulmányi naplók folytatását két kötetben (1755-től 1775-ig) s így módomban van a tárgyalás középpontjába helyezett 1766-ik évről a pozsonyi ágostai hitvallású evangélikus gymnasiumnak tantervét is röviden bemutatni.²⁾

¹⁾ Markusovszky Sámuel: A pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum története. Pozsony, 1896.

²⁾ A kézirat jelzete, Quart. Lat. No. 13, 14. Címe: »Ephemerides Scholasticae, quarum pars prior lectionum per singulas classes quo-

Az 1766/7-ik tanév június második felétől május végéig tartott. Az iskolának hat osztálya van. A legfelsőben a rector, a másodikban a conrector s az alsó négyben a collegák (tertius, quartus, quintus, sextus collega) tanítanak. A rector tanítja Magyarország történelmét behatóan (a hunnoktól 1615-ig), átlag mindegyik királynak egy-egy hetet, de Szent Istvánnak 4, Nagy-Lajosnak 2, Zsigmondnak 6 és I. Mátyásnak 3 hetet szánva; tanított továbbá egyháztörténelmet, héber nyelvet, latin stilt. Előadásainak súlypontja azonban a theológiára és a philosophiára esik, a melynek szolgálatában áll a latin olvasmány is (Cicero »Az öregségről« és »A barátságáról«). A bölcsészetet egész akkori terjedelmében tanítja, vagyis: elvégzi a logikát, metaphysikát (ontológiát és kosmológiát) s a psychológiát, azonkívül a természetjogot.¹⁾

A conrector tanításának törzse a rhetorika és poetika, Ciceróból s Ovidiusból vett olvasmányokkal s római régiségekkel; ²⁾ görög alaktan párhuzamos olvasmánnyal a szentírásból; Európa s különösen Magyarország földrajza (a négy országos kerület szerint tárgyalva). A III. osztályban tanultak latin syntaxist és prosodiát (Cornelius Nepos), a görög alaktan elemeit, Európa földrajzát (Magyarországon kívül), ó-kori

tidie tractatarum seriem óς ἐν σύνολῳ exhibet; Pars vero posterior Consultationum certis temporibus habitarum materiam strictim breviterque exponit (1755—1775). Az I. kötetben van 1260, a II-ikban 350 oldal. Az 1766. év végéig a tananyag hetenkint, az 1767-ik év elejétől hónaponként van kimutatva.

¹⁾ De imputatione. Officia erga nos deumque. Officia humanitatis et ius necessitatis. De iure defensionis et belli. De bello et pace. De mendacio et iuramento. De pactis. De dominiis rerum. De occupatione. De inventione et accessione. De modo acquirendi. De donatione. De mutuo, commodato, emtione, venditione. De pactis onerosis. De acquisitione rerum post mortem prioris domini. De societate in genere, item de societate matrimoniali paternaque. De civitate et iuribus Majestatis. De forma regiminis, limitatione Monarchiae.

²⁾ De Provinciarum Romanarum administratione. De iudiciis Romanorum. De loco Judiciorum, de accusatore et reo. De legibus Romanorum. De ordine senatorio et equestri. De ordine plebeio. Comititia. Status liberorum. De studiis Romanorum. Studia Provincialium. Ludi Romani. Circus Maximus. Ludi Circenses. Ludi gymnici. Ludi scenici. Ludi gladiatorii. De vestibus. De nuptiis. De conviviis et exequiis.

történetet és számtant (a hármas szabályig bezárólag). — A IV—VI. osztályokban folyt az alapvetés a latin alaktanból (Langius colloquiukai), a földrajzból, az írásból, olvasásból és számolásból. A vallástan minden osztályban előfordul.

Körülbelül ugyanilyen tanulmányi rendet mutat a *soproni* iskoláról szóló hivatalos jelentés is. Az osztályok száma szintén hat, ily elnevezéssel: Schola elementaris, Classis Donatistarum, Grammatica, Syntaxis, Poesis, Rhetorica.

Külsőleg tehát ezek az iskolák a retorikáig bezárólag terjedő tanintézetek voltak; de valósággal leplezett akadémiák, melyek hivatásszerű, különösen theologiai pályára való képzettséget adtak. Megkapó elcvenséggel rajzolja a helyzetet egy Orlich nevű convertita, ki a soproni ágostai collegiumba járt, s később (mikor már katolikussá lett) a győri püspökhöz intézett bizalmas levelében részletesen írja le fiatalkori iskolai tapasztalatait. A levélíró szerint a soproniak a retorikán kívül a legszélesebb értelemben tanítanak oly tudományokat is, melyekre nincsen királyi engedélyök. Nemcsak dialektika fordul elő tantervekben (mint sokszor hazug módon állítják), hanem metaphysika, logika, ethika, politika és oekonomika is, még pedig nem is Aristotelesnek, hanem néhány újabb protestáns bölcseelőnek, Wolffnak és Leibniznak dögletes (pestilentissima) szellemében, melynek az az ismertető jele, hogy nem az igazságot kutatja, hanem a katolikusok ellen irányuló kifakadásokban tetszeleg. Mindez titokban, az ártatlanság leple alatt történik; s ha a soproni jezsuita professorok vagy más katolikus egyének ellátogatnak iskolájokba, hamarosan sarokba dobják philosophiai és theologiai könyveiket s legfelső osztályukba hurczolják rhetorikai és grammatikai kézikönyveiket.¹⁾

A rectorokban általában megvolt a hajlandóság arra, hogy titokban, engedély nélkül is tanítsák a felsőbb tudományokat. Egészen jelentéktelen iskolákban, melyek rendszerint csak a grammatikára terjeszkedtek ki, feltűnik itt-ott a rhetorika, philosophia, sőt theologia is. Csodálnunk se lehet e törekvést. A tanárok és rectorok közt volt akárhány, kik

¹⁾ A levél 1749. máj. 23-áról van keltezve, de a helyzet 1766-ban teljesen változatlan volt.

külföldi híres egyetemeken nyerték ismereteik betetőzését. A sors valami félreeső faluba vetette ugyan, de itt is élt bennök a magasabb önképzés ösztöne és a nemesebb tudományok közlésének lelki szükséglete. Ha értettek a theológiához és philosophiához, s ha akadt e tanulmányok iránt fogékony tanítványuk, nem mindig sikerült ellenszegülniök a kisértésnek. Pedig jól tudták, mily veszedelmek környékezik; s azt is érezték, hogy a tökéletlen eszközök ezerféle akadályt gördítenek útjukba. Egyetlen szobában volt nem ritkán elhelyezve 5—6 osztály (a mint mi mondanók), s a rector egyedül tanított minden tárgyat s minden osztályt. Ma már csak megközelítő fogalmunk lehet e tanítás módjáról. A nap óráinak nagyon okszerű felosztására s a teendők párhuzamos ellátásában nem közönséges leleményességre lehetett szükség. Az 1883. évi XXX. t.-cz. előtt még volt a hazában néhány ily gymnasium, melyeknek igazgatója egymagában tanított 4 osztályt, kettőt délelőtt, kettőt délután, heti 30 s annál is több órában, ma már érthetetlen kitartással és önfeláldozással. Valóban nem csekély idealismus lehetett az, mely a szegény rectorokat lelkesíté verejtékes és küzdelmes pályájukon, az anyagi jutalom minden reménye nélkül, csupán a végzett kötelesség tudatában.

A protestánsoknak a múlt század közepén országos szervezetök nem lévén, a tanulmányok rendje nagy változottsággal alakult meg iskoláikban. Majd minden iskolában találunk valami különöst, a szerint a mint a külföldi befolyás vagy rectoraik külön ismeretköre, módszere, kedvencz tanulmányok iránt való hajlandósága vagy a helyi viszonyok kényszere hatott rájuk. Egyes iskolák tanterveiben nem ritkán meglepő dolgokra bukkanunk. A zellői gymnasiumban a syntaxisták magyarra fordítják Phaedrúst, tanulják Magyarország földrajzát, iskolai dolgozatokúl magyar leveleket írnak s Magyarország rövid krónikáját mondja nekik tollba a tanár. Az osgyáni schola a forrásokban úgy szerepel, mint »magyar iskola«, melybe a vidéki tót ajkú lakosság a magyar nyelv elsajátítása végett küldé fiait.¹⁾ Magyar nyelvi tanulmányok

¹⁾ »Dass sich aber dann und wann ihre Zahl (t. i. az osgyáni iskola tanulóinak száma) vermehret, ist dieses die Ursache, weil denen

folytak még Sajó-Gömörben és Pusztá-Födémesen. A görög nyelv szabály szerint csak a nagy iskolákban tűnik fel, de azért elvértve ráakadunk grammatikai intézetekben is (Besztercebánya, Szullyó). Már Rezik panaszodik a módszerek sokféleségéről. »Óhajtandó volna — a mire azonban a tanulók és tanárok elméinek különbsége alig nyújt reménységet — hogy egyazon módszerünk legyen az összes humaniórákban, és egyazon nyelvtant, még pedig a legjobbat és leginkább megbizhatót alkalmazhassuk.«¹⁾

Az egyéniség érvényesülésének nagy mértékben megvolt a lehetősége. Ennél fogva a végletek se voltak elkerülhetők. Helytelen és egyoldalú gyakorlat, gépies tanítás és tanulás mellett minden ízében átgondolt, tervszerű eljárás jelei épen nem ritkák. A kassai iskola törvényei azt rendelik, hogy a rector és a collegák hetenkint egyszer tanácskozzanak a tanulmányokról, nézeteiket vessék össze s határozataikat külön könyvbe írják bele, a hová egyszersmind az egész héten át megtartott leczkék is feljegyzendők. Pozsonyban (mint fennebb láttuk) e tanulmányi könyveket (ephemerides) még a század elején honosította meg Bél Mátyás. Az eperjesi iskola szabályai hangsúlyozzák, hogy a »rögtönzött tanítás« nagy kárára válik az iskolának. A tanárok pontosan készüljenek el. Több iskolában diariumokkal találkozunk. Ezek naplóféle füzetek voltak, melyekbe a tanulók a hallottak fontosabb mozzanatait bejegyezték.²⁾ A versenyzés (concertatio), habár nem a módszer vezérlő elveként (mint a jezsuitáknál), itt is előfordul. Iskolai drámákról, melyekkel a XVII. század első felében Eperjesen, Pozsonyban, Körmöczbányán s több más helyeken találkozunk, már sehol sincsen többé szó akkor, mikor nem a nyilvánosságot, az ünnepeltetést, a tapsok zaját, hanem a félrevonultságot, a hir nélküli csendes

die schlawonische Sprache habenden Comitaten *diese ungarische Schule* die nächste ist, auch keine andre übrig, wo die Evangelische Jugend nebst der Vaterländischen Sprache auch ihre Studia fortsetzen könnte.« Osgyániak felség-folyamodványából: O. L. Udv. Kancz. »Ungarn und Siebenbürgen«, fasc. 22.

¹⁾ Rezik: Gymnasiol. I. fol. 20 v. — 21 r. §. XVII.

²⁾ Már Sturmnál előfordulnak.

munkásságot keresték a protestánsok. »Némely iskolánk a drámák vigyázatlan előadása miatt ment tönkre«, jegyzi meg a század elején Rezik János.¹⁾

Az idők mostohasága mindamellett nem foszthatta meg életök gyökerétől az ágostai iskolákat. A gondolkozás szabadsága, mely éltető elemök volt s folyton új tápláló anyagot kapott a külföldi egyetemektől, felső iskoláik szellemét is felfrissítette, új irányok befogadására alkalmassá tette. Általában elmondhatjuk, hogy e korban az ágostai hitvallású evangélikusok gymnasiumai már nagyobb tért engedtek a modern tanulmányoknak, különösen a földrajznak, történelemnek s számtannak, mint a jezsuiták gymnasiumai.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Az ev. reformátusok közép- és felsőbb iskolái.

I.

Az ev. reformátusok magasabb fokú iskoláinak számát teljes pontossággal megállapítanom nem sikerült. Egyik oka ennek abban van, hogy az ide tartozó kisebb tanintézetek kerete még sokkal inkább tágítható, mint az ágostai hitvallású evangélikus egyázhoz tartozó iskoláké. Vajjon szorosan vett trivialis, avagy grammatikai, avagy rhetorikai jellege volt-e az iskolának, fölötte gyakran a rector egyéni képességeitől és hajlamaitól vagy a jelentkező tanulók minőségétől függött. Figyelmet érdemel továbbá, hogy oly területeken, mint Bihar vármegye és a Hajdúkerület, a hol a lakosság többsége a református hitet vallotta, s a helyi közhatóságok is túlnyomóan ily hitű egyénekből alakultak, a Carolina Resolúciónak végrehajtása és rendelkezéseinek ellenőrzése is több elnézéssel ment végbe, mint például a kormányzésekhez közel eső Pozsony- vagy Sopronvármegyékben, hol a nagyobbára katolikus vallású lakosságnak örökdő szeme

¹⁾ Rezik: id. m. I. fol. 13. r. §. IX. »Quaedam denique scholae interiverunt Drammatum incauta productione.«

láltára a protestánsok nem mertek csak elvéve a királyi parancsolatba ütköző iskolát tartani. Ez az oka, hogy aránylag több, külön engedély nélkül működő gymnasiumuk volt a reformátusoknak, mint az ágostai hitvallású evangélikusoknak, s hogy számbavételök is bajosabb. A lutheránusok többnyire »restringált« vármegyékben éltek, a reformátusok »kiváltságos« törvényhatóságok területein. Amazoknak vallásgyakorlata apróra szabályozva volt, emitt tágabb határok között mozgott.

Egy másik nehézség abban rejlik, hogy az a levéltári anyag, melyhez hozzáférhettem, e részben nem teljes. — Az 1766-ik évi nyomozások iratai közt Abauj, Borsod, Csongrád, Hont, Mármaros, Nógrád, Pest-Pilis-Solt, Szabolcs, Szatmár, Vas és Zemplén megyéknek, továbbá a kúnsági kerületeknek s Debreczen városának jelentései megtalálhatók, de a többi vármegye és szabad királyi városok felterjesztései hiányzanak, holott például épen a Hajdúkerület és Biharmegye területein az 1766-ik évben több jelentékeny református Schola állott fenn. E hiányt az 1770/1-ik évi népoktatási conscriptio mellékes adataiból, vagy másnemű források igénybe vételével valamennyire ki lehetett egészítenem, de nyilván még sem oly bizonyossággal, mint ha az illető törvényhatóságoknak a területükön levő összes iskolák számbavételével készült hivatalos kimutatásait használhattam volna fel.¹⁾

¹⁾ Főforrások: *O. L. II. T. Lad. E. fasc. 8, 9. fund.*: továbbá u. o. *fasc. 12. fund.* — Valóságos kincsesbányája az adatoknak a sárospataki collegium könyvtárában levő kézirat (melynek használtságáért az előljáróságunk e helyütt is köszönetet mondok): »*Historia Scholae Reformatae Sáros Palatinac a prima sua origine iam antea deducta, opera tamen et studio Georgii Király de Szathmár Scholae Curatoris, maximam partem sui aevi Scriptorum signaturis, authenticis documentis, et id genus Litterariis instrumentis nunc demum vestita ac usque ad annum 1770 continuata.*« Folio, 1160 oldal. — *Methodus*, quam in Collegio Reformatorum Helveticae Confessionis Debrecinensi omnes Scholas Inferiores Docentes . . . sequuntur. Debrecini, 1770. *Szombathi János*: *Historia Scholae seu Collegii ref. Sárospatakiensis*, 1860. évi kiadás (Monum. Prot. Hung. Eccles. I.) — Felhasználtam továbbá a következő ide vágó művek és értekezések adatait: *Kazinczy Ferencz*: Pályám emlékezete. (Budapest, 1879. Abafi L. kiadása); *Bessenyei György* Holmija. Béts, 1779.; *Bodnár Lajos*: A hajdunánási ev. ref. gymn. tört. Debreczen, 1891.; *Géresi*

E különböző források adataiból annyit meg lehetett állapítanom, hogy az 1766-ik évben Magyarország következő helységeiben állottak fenn az elemi fokot meghaladó református iskolák: Adász-Tevel (a pápai Schola maradványa), Balkány, Békés, Czegléd (lefokozott iskola), Debreczen, Derecske, Diószeg, Felső-Eőr, Gyarmat, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Halas, Hódmezővásárhely, Huszt, Kaba, Karczag, Kassa, Kecskemét, Kereki, Kismarja, Kisújszállás, Kúnszentmiklós, Laczháza, Ladány, Losoncz, Mármarosziget, Mezőtúr, Miskolcz, Nagykálló, Nagykőrös, Pataj, Püspöki, Rimaszombat, Sárospatak, Szabadszállás, Szalonta, Szatmár (lefokozott iskola), Szentés, Szikszó, Szováth, Tétss; továbbá néhány titokban s felsőbb engedély nélkül működő felsőbb iskola,¹⁾ s még vagy 10 (egyöbkként nem jelentékeny) iskola, melyeknek létele biztos, de közelebbi hivatalos adatok hiányában nem dönthetem el, vajjon a grammatikai intézetekhez, avagy a népoktatáshoz soroljam őket. A református közép- és felsőiskolák száma a mondott évben mintegy 40-re tehető.

A felsorolt Scholák legeslegnagyobb része a Tisza vidékére esik; a Dunántúl csak néhány kicsiny alsó-fokú grammatikai iskolával szerepel.

Kálmán, *Sinka* Sándor, *Dóczi* Imre, *Gulyás* István, *Kulcsár* Endre, *S. Szabó* József, *Varga* Bálint s *Elek* Lajos érdekes közleményei a debreczeni ev. ref. főgymnasiumról (Debreczen, 1895.); *Berecz* Sándor: A szentesvárosi közs. főgymn. tört. 1896.; *Fuló Mihály*: Hódmezővásárh. ev. ref. főgymn. tört. 1897.; *Mezőlúri* ev. ref. főgymnasium 1896. évi ért. 22—48. II.; *Gere* Ferencz és *Kalona Mihály*: A nagyszalontai gymnasium története 200 éves múltjáról. Nagy-Szalonta, 1896.; *Morvay Győző*: A közép-oktatás története Nagy-Bányán, 1896.; *Szinyei Gerzson* közleményei a sárospataki collegium 1895. évi értesítőjében stb. Végül *Molnár Aladár*: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. I. kötet, p. 400, kk. II.

¹⁾ Ilyen volt a nagybányai, mely beküldi Scholastica Instructióit. »A Deákoknak«, mondja a szabályzat 1-ső pontja, »noha rendes Tanítatásoknak módja, annak consequenter rendelt ideje Királyi Parantsolat által tollaltatott, mindazáltal hogy idejeket el ne veszessek . . . serio injungaltatik a *Privata Sedulitas*«, O. L. H. T. Lad. E. fasc. 8. fund. — Felső-Bányáról pedig ezt írja a hivatalos forrás: »Togati autem quatuor Helv. Confessionis *occulte* altiores etiam Scholas tradere referuntur, qui praeter Interusurium 1335 florenorum a diversis legatorum domatim etiam cum aggravio plebis mendicando se alunt.«

Kettő közölök a betűik ismeretétől a theológiáig felkarolta az összes ismereteket és tudományokat, melyek a református egyház felfogása szerint a magasabb művelődést és benső lelki képzést megadhatták: a debreczeni és sárospataki collegiumok. Az egyetemek nemzetközi kiváltságai és jogai nélkül, igazi református egyetemek, Alma Materek voltak ezek, a szellemi hatáskörnek rendkívüli nagyságával, az ország jelentékeny területeire kiható befolyással; anya-iskolák, melyeknek méhéből az ősi szellemtől ihletett nemzedékek megszámlálhatatlan tagjai rajzoltak széjjel országszerte. Büszkeséggel tekintett rájuk, a ki csak reformátusnak vallotta magát. Fennen magasztalják az egyház és tudomány emberei. A pataki collegiumot a világhírű Amos Comenius Rákóczy-féle Athenaeumnak, az elmék köszörűkövének, a Humanitás valódi műhelyének, a bölcsesség aranybányájának, a nyelvek munkáló intézetének (Linguarum Ergasterium) nevezi. »Legyen ez az iskola«, úgymond, »olyan, miként Bethel, az Isten háza, a hol Illés és Elizaeus próféták felügyelete alatt a mindenünnen összeseregülő ifjak megtalálják társas szövetkezőiket (coetus suos). S ez az iskola neveztesse Isten iskolájának.« Már Szikszai Fabricius Balázs hirdeti nagy hatását, mikor a trójai lóhoz hasonlítja, mert belőle léptek elő »azok a jámbor és tudós férfiak, a kik most Magyarországszerte nagy dicsőséggel működnek iskolákban és egyházakban.«

Az anya-intézeteknek e neveltjei, valahol csak megfordultak, szakasztott abban a szellemben hirdették az Isten igéjét s teljesítették tanítói tisztókat, mint a mely szellemet a Mater kötelékében magukba szívtak, sőt formai eljárásuk is a tanítás minden ízében az ősmintára vallott. A mit ott láttak, igyekeztek kicsinyített méretekben önálló hivatásuk folyamán is megvalósítani. A legkisebb református iskolák szervezete és rendje az adott eszközök határáig képe mása volt a debreczeni vagy sárospataki típusnak. Még népiskolákról is azt olvassuk, hogy a »tanulmányi norma ugyanaz, mely a helvét hitvallásuak debreczeni collegiumában« (már t. i. ezeknek illető classisaiban) el van fogadva. A »debreczeni

methodus« rövid, de sokat mondó kifejezést akárhány Schola elégségesnek tartja eljárásának megjelölésére.

Ilyképen — lehet mondani — az akkori magyar református iskolák két nagy művelődési egészet képeztek, melyeknek tényezői csupán fokozatra tértek el egymástól, de minőségek egy vala: vér az anya véréből. Csakis a tagoknak ezen teljesen homogén alkata magyarázhatja meg azt a szívós ellenállást és erő kifejtést, melyet Kálvin tanainak követői a hatalom önkénye ellen tanusítottak; a gondolkozásban és cselekvésben való egyazonosság százados állandósága lehetett csak az a nagy erő, mely széjjel nem szakítható gyűrűvé forrasztotta össze valamennyi intézményeiket egyházi és iskolai téren.

Ily összefüggésben ítélve meg iskoláztatásukat, valóban nem lehetett volna gymnasiumi jellegű tanintézeteket találobban elnevezni, mint a »partikula« szóval. Részei voltak ők nemcsak az egész református műveltség egyetemének, hanem e műveltséget teljes összefüggésben közvetítő anyaiskoláknak, a collegiumoknak is. Mintha csak a debreczeni vagy sárospataki iskolának tanárostól együtt kitelepített párhuzamos osztályai voltak volna. Azokból kerültek rectoraik és részben praeceptoraik, azoktól vették tankönyveiket, iskolai törvényeiket, tanrendjeiket, fegyelmi szabályaikat, bennlakásuk és ételmezésök módját, épen úgy, mintha csak az anya-iskola előjárósága szabályozta volna összes ténykedéseiket.

Igazi collegiumuk csak Debreczenben és Patakon volt a reformátusoknak. Valamennyi többi megnevezett iskola a szó betűszerinti (pars) értelmében partikula volt, de nagyon különböző terjedelemmel. Az elsőrendű partikulák tanítása lényegileg mindenre kiterjedt, a mit felkarolt az anya-iskola, csak hogy az anyagot a kisebbszerű viszonyok szerint összevonták, a theológiának pedig csak alapvető részeit tanították. A leginkább kimagasló disciplinákkal jelölve meg az anyag fokozatait, folyt bennök a latin alaktan (grammatika), syntaxis, rhetorika, logika teljes, és a theológiának részleges tanítása. Ezek voltak: a mármharoszigeti, miskolci és hódmezővásárhelyi iskolák. A hivatalos nyomozás adataiból készült táblázatos kimutatás ezekről az iskolákról ezeket mondja: Már-

maroszigeten »van két első rendű tanár (magistri primarii), a rector és a conrector; amaz a theologia elveit, a philosophiát és számtant, emez a poesist és rhetorikát, a többi iskolákat (osztályokat) pedig három togatus tanítja«. Miskolczon a rector szónoklástant, logikát, ontológiát, egyetemes történelmet, földrajzot, természeti és nemzetközi jogot, görög nyelvet, theológiát és palatinatusi kátét tanít; az alsó nyolcz osztályban togatusok működnek. Vásárhelyt a rector tiszté volt a symbolikus könyveket magyarázni, a logikát, rhetorikát, földrajzot, a latin stilust, a syntaxist tanítani s a latin írókat értelmezni, a többi osztályokban (a syntaxistól lefelé) praeceptorok voltak alkalmazva.

A partikulák második csoportjába sorolom azokat, hol theológiát nem tanítottak, de logikát igen. Ezek a nagykőrösi, kecskeméti, losonczy, túri, rimaszombati és szalontai scholák (a gymnasium szó, mint iskolai intézmény neve, ez időtájt ismeretlen a reformátusoknál). A harmadik csoportot alkotják a rhetorikai iskolák (Szikszó, Szentes, Diószeg, Püspöki, Nagykovács); a negyediket azok, a hol a latin alaktant és syntaxist egészen elvégezték (Kún-Szent-Miklós, Laczháza, Szabadszállás, Halas, Felső-Eőr, Kaba, Derecske, Tétső, Huszt, Szováth, Ladány); az ötödik csoportba sorolhatók végül a többi kis iskolák, melyek a Maior Parva anyagára terjesztették ki tanításukat és már főleg a népoktatás területére nyulnak által.

Lássunk mindezekre is egy-egy példát forrásaink nyomán. A nagykőrösi (logikai) iskola »rectora a nagyobb osztályok erkölcei fölött őröködik: ez osztályokban a logika, erkölccstan, történelem, földrajz és görög nyelv elemeit tanítja. A többi tanító a humaniorákat látja el.« A nagykovácsi (rhetorikai) iskolákról ezeket olvassuk: »A rector tanítja a szent történetet Huebner János alapján, a katekizmust a palatinatusi káté szerint, a grammatikát, syntaxist és poesist Molnár szerint s a Freyer-féle rhetorikát.« A negyedik csoportba tartozó kúnszentmiklósi iskolában »a tudományokat a syntaxisig és a műveltebb stilusig bezárólag, a másutt bevett norma szerint, egy iskola-mester (per unum Ludi-Magistrum) és a praeceptorok tanítják.« Végül, a kis grammatikai isko-

lák példáját nyújtja a Pápáról elköltözött adász-teveli iskola, két tanárral, kik a gyermekeket »a grammatikáig« tanították Molnár nyelvtana fonalán. Hogy jobban megérthessük ezeknek a különböző fokozatú iskoláknak a szervezetét, vissza kell térnünk a teljes collegiumi typus ismertetéséhez.

A reformátusok e nagy iskoláinak keletkezését körülbelül úgy képezem, mint a középkori nagy egyetemekét. Nem alulról fölfelé fejlődtek ki, hanem fordítva. A párisi studium generale nem úgy keletkezett, hogy a grammatikát tanító iskolák lassankint a retorikáig és dialektikáig, s tovább a theológiáig szélesedtek ki, hanem úgy, hogy a híres scholastikus mesterek theológiát és dialektikát tanítottak, ezekhez a theologiai és dialektikai tanfolyamokhoz kapcsolódtak azután alulról az instrumentális tárgyak elsajátítására rendelt iskolák, melyeknek hiányában a magasabb studiumok tanítása meddő maradt volna. Mindezek a nagy és kis iskolák, nagy és kis tanulók utóbb a kor szelleme szerint czéhszerűen szervezkedtek s erős kötelékben egyesültek.

Valami ehhez hasonló lehetett a debreczeni Schola keletkezése. Kezdetben csak a coetusról hallunk, mely felnőtt ifjaktól alakult, és (miként Géresi K. bebizonyította) a wittenbergi példa után igazodott. Alsó osztályokról sehol sem esik szó, nem mintha előkészítő iskolai intézmények egészen hiányzottak volna, hanem mert csakis a coetus tagjai tanulják az önálló tudományokat; a többiek a tudományokra vezető alaki eszközökkel bajlódnak. Még az 1766. évi nyomozás alkalmával Sinai Miklós debreczeni tanár által készített jelentés is csak a togátusok számát, tanulmányaikat, tankönyveiket, s tanáraikat sorolja fel, de a classisokra alig vet ügyet, pedig ezeknek a növendékei háromszor annyian voltak, mint a togátusok.

A coetus már eredettől fogva szervezett intézmény volt; a classisok tagolása csak későn jelentkezik. Alulról rakódnak a coetushoz; ennek kebeléből veszik nyilvános és magántanítóikat. S miként a középkori egyetemek artista karainak baccalaureusai, licentiatusai és magisterei, mint előadó tanárok szerepeltek magában a bölcsészeti karban, egyidejűleg pedig hallgatói és tanítványai voltak a theologiai

doctoroknak, úgy a református collegiumok togátusai a latin osztályokban köztanítóként, a coetusban pedig a »professorok« hallgatóiként szerepelhettek. A gondolat, mely ennek a szervezethez alapjául szolgál, végig vonul valamennyi református scholán; a kis rhetorikai iskolákban is felső osztályú tanulók tanítják az alsó osztályú tanulókat, amazokat pedig a rector vezeti tanulmányaikban.¹⁾

A collegium ifjúsága tehát két nagy csoportra oszlik. Egyikbe sorakoznak a »deákok«, vagy »studiosusok«, mely névre csakis a rhetorikát végzett ifjak tarthattak igényt; a másik csoportba tartoznak a tanuló gyermekek, »pueri discentes.« Amazoknak professoraik (kisegítésül »praeseseik«), emezeknek praeceptorai voltak. A praeceptorok a deákokból, még pedig a tógásokból kerültek ki, s vagy az iskolai tanulmányokat vezették az alsó osztályokban (classisokban), s ekkor köztanítóknak (publici praeceptores) hitták őket, vagy a classisok növendékeit a rector professor engedelmével az iskolán kívül, otthon tanították s ekkor magántanítók (privati praeceptores, instructores) czimét viselték.

A debreczeni collegiumban az 1766-ik évben a következő classisokkal találkozunk: 1. Abecedariusok, 2. declinisták, 3. conjugisták, 4. grammatisták, 5. syntaxisták, 6. poéták, 7. rhetorok és logikusok. Sárospatakon ugyanekkor hat alsó osztály áll fenn: 1. alphabetisták, 2. rudimentisták, 3. grammatisták, 4. syntaxisták, 5. poéták, 6. rhetorok.²⁾ — Az osztályoknak ez az egymástutánja mindenütt ugyanaz;

¹⁾ Valószínűnek tartom, hogy egészen a XVIII. század elejéig a classisokban is túlnyomólag professorok tanítottak a publicus praeceptoroknak pusztá segédkezése mellett. Lassankint azonban a professorok tiszte az alsó osztályokban már csak a felügyeletre kezd szorítkozni, utóbb egészen megszűnik s megszületik a classium inspector-ság intézménye. V. ö. Sárospataki Cod. p. 797, a hol állításomnak szembeszökő bizonyítéka kinalkodik. — Molnár Aladár: 411—412. lapján téved, midőn a collaboratorokra érti a törvényeknek ezt a helyét; a felírás határozottan ez: De Constitutione et Officio Publicorum Praeceptorum.

²⁾ Sárospatakon már 1744-ben azt határozták, hogy a logikát »in formam classis« alakítják át vagyis a classisokhoz csatolják. De e határozat csak Szathmári Király György gondnoksága alatt, 1768-ban valósult meg. Sp. Cod., p. 1161.

csak Mármaroszigeten tűnik fel az az eltérés, hogy a poesist nem a rhetorika előtt, hanem annak utána tanítják.

A »Deákok« philosophiát és theologiát hallgatnak. Debreczenben három csoportra oszlnak. Első a metaphysikusoké, kik a logikában és metaphysikában, számtanban, egyetemes történelemben, földrajzban, görög nyelvben, ékesszólásban és a theologia *elemekben* gyakoroltatnak egy esztendeig. Ez az egy éves tanfolyam az előkészítő és a felső tanulmányok mesgyéjének tekinthető, mert anyagával részben az előbbieket s részben az utóbbiak körébe vág bele; ép ezért még nem tulajdonképeni professor áll az élén, hanem »erre a célra különösen« kiszemelt togátus.¹⁾ — A második csoportba tartoznak a philosophusok, kik bölcsészetet, mathesist, történelmet, philológiát, s görög és római régiségeket tanulnak, még pedig három esztendőn keresztül. Ezeknek már tanáraik, professoraik vannak. — A harmadik csoportot alkotják végül a theologusok, kik a philosophia bevégezése után lépnek fel ebbe a csoportba, s szintén pofessorok vezetése alatt ugyancsak három esztendeig theologiát, héber nyelvet és héber régiségeket tanulnak. E szerint, a ki Debreczenben végtől végig tanulta az egész collegiumot, legalább 15 esztendeig volt az iskola növendéke; de volt ahárhány eset, hogy egy-egy togátus deák még azután is 30—40 éves koráig megmaradt a Mátérben, s praeceptorkodással szerezte meg a külföldi útra szükséges pénzösszeget.

Sárospatakon a felső tudományokat hallgató deákok négy osztályba voltak felosztva. Az első három osztályt négy évig járták s tanulták bennök a szokásos philosophiai tanulmányokat, nemkülönbén a természeti és nemzetközi jogot; a negyedik osztályt alkották a theologusok, kik hihetőleg szintén három éves tanfolyamra voltak kötelezve. Mivel a tárgy nagyon sok, s tanár kevés volt, ott találjuk mellettök

¹⁾ »Verum mutata sententia placuit pauca haec, quae sequuntur, de Studiis primi anni Studiosorum, quos Metaphysicos vocamus adiiicere; praesertim quum hi quoque, apud nos, proprium habeant Magistrum e numero Studiosorum Togatorum delectum, qui Tirones hos, secundum normam sibi praescriptam, instruere solet.« Methodus Debr. (1770), 27. l.

a legjava deákokból választott segédtanárokat, a praeseseket (Debreczenben is megvoltak). De csak a tudományok bevezető részeit tanították. Az I. osztályban például a logikát és görög nyelvet még csak praesesek adták elő; a II-ikban újból feltűnnek e tárgyak, de már professorok kezében. Így van a természetjoggal, históriával és metaphysikával, s a tárgyak nagyobb részével. Mentől magasabb évfolyamba lépnek a deákok, annál kevesebb a praeses, és több a professor. Az utolsó két theologiai évben már csakis professorokkal találkozunk.

Debreczenben 368, Sárospatakon 400 studiosus tanult 1765/6-ban. Legnagyobb részök togátus volt, azaz: papi vagy tanítói, tehát egyházi pályára törekedett. A többieket publicusoknak hitták; Patakon a 320 togatussal szemben csak 80 publicus állott. Az alsó osztályok növendékeit csakis a sárospatakiak jelentéstevője számlálja elé; volt 870. Debreczenben még sokkal több lehetett, mert öt év múlva, 1771-ben 1478 fiú járt a classisokba.

A tanárok (professorok) száma Debreczenben 4, Patakon 3, mind nagy tudományú férfiak, kik közül egyiknek-másiknak a neve az ország határain túl is híressé vált. Debreczenben Szatmári István tanított theológiát, az »ördög-gel czimboráló« Hatvani István philosophiát és mathesist, Varjas János a symbolikus könyveket magyarázta s a héber nyelvet és héber régiségeket adta elé, a mély tudományú Sinai Miklós pedig az egyetemes történelemnek, görög és latin nyelvnek, görög és római régiségeknek s az ó- és újkori földrajznak volt tanára. Patakon Paksi Szathmáry Mihály, Bányai István és Paksi Szathmáry Pál neveivel találkozunk.

A köztanítók száma — a kisebb iskolákban partikulistáknak hitták — az anyagi helyzet szerint változó. A collegiumokban minden osztálynak külön tanítója volt; a partikulákban össze is vonták az osztályokat. A köztanítók nem épen mindenütt a philosophia és theologia hallgatói; a hol e studiumok hiányzottak, a rhetorikusokból és logikusokból veszik az alsóbb osztályok köztanítóit, a rector pedig egymaga tanít a felsőbbekben.

Önként felmerül már most az a kérdés, miképen ala-

kult a valóságban a tanítás, s hogyan lehett valaki egy azon személyben tanító is, hallgató deák is? Mi módon fért meg ez a kettős foglalkozás egymás mellett s ugyanazon iskola kebelében?

E kérdés sok félreértésre adott alkalmat. Csak a források bcható tanulmánya érteti meg az eljárást. A köztanítói hivatal viselő togátusok ugyanis a napnak más óráiban praeceptorokdtek, s megint más órákban tanultak a rector professzornál. Látjuk ezt világosan az órarendekből. Szalontán például a poéták s rhetorok naponkint délelött 7-től 9-ig tanulták a rectornál a poesist és rhetoricát, 9-től 11-ig pedig a közülök választott praeceptorok az alsó osztályokban voltak elfoglalva köztanítókuil. A nagybányai Schola Rivulinának a század első feléből való (Morvay munkájában olvasható) törvényeiben e jellemző adatot olvassuk: »A Deákoknak (= togátusoknak, studiosusoknak) és gyermekeknek (= classisbelieknek) tanulási renderől. III. A tanuló gyermekeknek tanításokra rendeltetett órák iljen rendel tartassanak meg a rövidebb teli napokon! Ősztől fogva tavaszig (reggel) öt oratól fogva hatig a Deákoknak tanítassék: a Theologia vagy Logica; hat oratól fogva pedig hetig a gyermekek először letzkejeket elmondván a Praeceptoroktól tanítassanak kiki a maga tanulojanak Classisa szerint. Nyoltz oratól fogva kilentzig ismet Deákoknak tanítassék Theologia vagy Logica. Kilentztől fogva tízig a gyermekek tanítassanak stb.« Ime, ez a törvény meggyőzően mutatja meg az eljárást, (melyre különben a viszonyok egyenest ráutaltak), s egyben tanúságot tesz arról, mily élesen különbözteti meg egymástól a református iskola a »deákokat« és a »gyermekeket«. Ez a beosztás sok helytt még a forradalomig megmaradt. Ma is élő öreg emberek, mint szemtanúk, erősítik meg saját ifjúkori tapasztalataikkal ennek az ősrégi rendtartásnak elfogadott voltát.

A tanítást és eredményeit ez a váltakozó rendszer nyilván erősen befolyásolta. Javára alig szolgálhatott, valamint nem kevésbé hátráltatta az előhaladást a tankönyvek hiánya, s a helyiségek elégtelen s szűk volta. A pataki nyomda régebben elpusztúlt; a tankönyveket tehát Debreczenből ho-

zatták. De azért itt is, ott is nagy része az ifjúságnak könyvek nélkül szűkölködött. A könyvből tanuló deák ritkaság számba ment; nagyobbára irták a tanárok előadásait. A pataki professorok keszrűen panaszkodnak, hogy szaktárgyaikat csak a legfőbb elvekre szorítkozva adhatják elő; gátolja őket a terjedelmesebb tárgyalásban, hogy csak egyetlen hallgató termők (auditorium) van,¹⁾ s az is mód fölött szűkös. Egymást váltották fel a deákok a nap minden órájában s párhuzamos előadások tartásáról szó se lehetett. A classisok mindenikének volt ugyan külön tanterme, musaeuma, de nem oly nagy, hogy valamennyi növendéket befogadhatta volna. A classisok tantermei, mondja a jelentés, annyira szűkek, »hogy a tanulók közül nagyon sokan kénytelenek vagy a földön fekvé irni, vagy a tantermen kívül az udvarban állani s ott dolgozni.« Pedig Patakon ekkoriban már jó sok épület állott fenn: az Auditoriumon és a museumokon kívül megvolt a Paradicsom, a Czigánysor, a Trója, a Huta s a Fazekas. Mégis oly kicsiny térségre szorultak a legfőbb helyiségek, a tantermek. — Ha már a híres iskolákban így volt, bizonyára nem sokkal különb állapotok lehettek az egy-két tanteremmel rendelkező kis iskolákban.

Ezek az igazi partikulák rectoraikat és néha köztanítóikat az anya-iskolákból vették, melyeknek togátusai rendszerint két esztendőre szegődtek el a vidékre, s tisztök lejártaival vagy küföldre mentek megtakarított pénzökkel (kivált ha »kövér« rectoriát kaptak), vagy visszatértek a collegiumba, félbeszakított tanulmányaikat folytatni. Századokon át tartott ez a szüntelen ide s tova hullámozása a togátusoknak, s vele együtt a collegiumi hagyományok átplántálása a középpontból a vidékre. Jellemző, hogy a partikulák fentartó testületei szívósan ragaszkodtak bizonyos nagy iskolákhoz; állandóan egy és ugyanazon collegiumból vagy nagyobb iskolából kérték rectoraikat. Így kerültek a partikulák általában vagy Sárospatak vagy Debreczen maradandó befolyása

¹⁾ A második hallgatóterem, az Auditorium minus később épült. Debreczenben is csak a század derekán túl épülhetett a második auditorium.

alá tanítói és nevelői eljárás dolgában. Miskolcz, Losoncz, Nagybánya, Rimaszombat hosszú ideig Patak hatását érezték; a tiszántúli egyházkerület partikulái, sőt nagyrészt a dunáninneniek is, a debreczeni collegiumból vették rectoraikat, törvényeiket s módszeröket (Methodus Debreczinensis).

A tanítás anyaga a magyar református iskolákban ugyanaz, melyet más egykorú intézetek tanulmányi rendje felkarol. Nem is igen lehetett más. A középkorból fenmaradt grammatikai és rhetorikai tanmenet még mindig a maga mély járatú kátyúiban haladt, ha ugyan haladásnak nevezhető ugyanannak a művelődési formának emberöltőkön át ismétlődő gépies lemorzsolása. Szembetűnő egyezés mutatkozik az olvasott írók, sőt a hazai kétnemű protestáns hitfelekezetet tekintve, a használt tankönyvek közt is, míg a jezsuita iskolák ugyanazt a tananyagot saját céljaikra szabott jezsuita munkákból tanították. A latin nyelv elemeit mind az ágostai hitvallású evangélikusok, mind a reformátusok iskoláiban Cellarius, Langius és Castello nyelvkönyveiből tanulták; már a Molnár grammatikája különleges református tankönyv, mely mindenütt el volt terjedve, hová Debreczen módszere elhatott. Cornelius Nepos, Cicero levelei, Curtius a prózaírók közül, Ovidius és Vergilius a költők sorából (néhol Terentius is) minden protestáns iskolában előfordulnak. — A számtant a reformátusok a hatvanas évektől kezdve Maróthi arithmetikájából tanulták. A geographiára Losonczy István művét használhatták.¹⁾

A deákoknak szánt előadások külföldi kézikönyvekre támaszkodtak. Patakon Wolff és Heineccius könyveit használták a logikára, metaphysikára és ethikára; Debreczenben Winderusból tanulták az elméletet, Heinecciusból a gyakorlati philosophiát,²⁾ a mathesisre a wittenbergi Weidler, héber nyelvre a híres leydeni Schultens, egyetemes történelemre a gröningeni

¹⁾ St. Losonczy: Geographia orbis universi pro Scholis Helvet. Con. in Hungaria, M. D. CC. XLVI. 487. lap. — M. N. M. kézirat. Lat. Oct. No. 35.

²⁾ A debreczeni jelentésnek e részében feltűnő, hogy Hatvani Istvánnak »Introductio ad principia philosophiae solidioris« czimű műve (in usus Auditorum, Debreczini 1757) hiányzik.

Offerhaus (Patakon Tursellinus), theológiára a genfi Pictetus művei szolgáltak az előadások alapjául. Görög nyelvből Cebes tabuláját és Isokrates demonikosi beszédét említi fel a debreczeni jelentés; hogy valójában mennyire haladtak e nyelv tanulmányában, ma már bajos megállapítani. Annyi bizonyos, hogy Sinai Miklós Cebes tábláját 1763. évi február 28-ától 1768. évi július 8-ikáig, tehát öt éven át magyarázta, s hogy e magyarázatok (melyeknek kézírata megvan) nem több, mint 268 quartlapra terjednek.¹⁾ Jellemző, s az ágostai anya-iskolákkal egyező vonása a pataki collegiumnak, hogy (Simándi István kezdeményezésére) a XVIII. század első évtizede óta a természeti és nemzetközi jogot is előadták benne, Vitriarius nyomán. Molnár Aladár (505. l.) azt állítja, hogy Debreczenben is tanították, de az 1766-ik évi nyomozások adataiban nem találtam meg.

¹⁾ Sinai Miklós előadásainak legnagyobb része megvan a Magyar Nemzeti Múzeumban (Quart. Lat. 2088—2094. sz. alatt) 15 negyedrétekalaku vaskos kötetben, többnyire Sinai sajátkezű írásával, mint a kötetek végén olvasható jegyzetek mutatják. A fent említett »Praelectiones Criticae ac Philologicae in Cebetis Tabulam« nagy eruditióval és olvasottsággal vannak kidolgozva, habár itt-ott furcsa mondások is akadnak (pl. a magyar »hojtár« és a görög βουτήρ állítólagos rokonsága). A cím után olvasható: »Debreczini, a die 28 Febr. A. 1763« s a felolvasások végén: »Finita die 8 Julii Ao 1768 in Auditorio Minori hora 6-ta matutina per Nic. Sinai.« Ugyanebben a kötetben vannak: Praelectiones in Paraenesin Isocratis ad Demonicum (140 oldal) és Praell. in Pythagorae Aurea Carmina. — A többi kötetek tartalma: Historia Novi Testamenti (1000 oldal); ó-kori földrajz (2 kötetben, 1785., 1788); Egyetemes történelem (ad ductum Leonhardi Offerhausii, 10 kötetben: az egész világtörténet anyaga az őskortól a XVIII. század elejéig; ezen előadásokat Sinai 1761-től 1790-ig tartotta meg. Az egyik kötet végén: »Scripsi haec moerens super morte filiolae infantis Agnetis hodie e vivis ablatae, Debreczini, ad diem 2-am Febr. Anni 1799«); végül »Historia Gentis Hungaricae« (594 + 196 l.) a nyolczvanas évekből; felkarolja a legrégibb időkötől a mohácsi vészig terjedő időt. Hogy mily roppant részletességgel és lassúsággal adott elő Sinai, annak híre külföldre is elterjedt. Schlözer Staats-Anzeiger-jében (IV. 377) olvasunk egy 1783-ik évi közleményt, melyben egyebek közt ez a hír foglaltatik: »In Debreczin liest Prof. S—y (Sinay) seit 18 Jahren über die sogenannte Universal-Geschichte; und noch soll er in dem Medio aevo wo herum irren.«

A protestáns isteni tisztelet lényeges alkotó része, az egyházi ének, mindenütt nagy figyelemben részesült s kiváló gondoskodás tárgya volt.

A tanulmányokról szólótomban meg kell emlékezni a collatiókról is. Mind Patakon, mind Debreczenben találkoztunk velök. Mivoltukat általában helyesen fejtette meg már Molnár Aladár (413. kk.). »Collatio« a református iskolák műnyelven jelentheti az élelmi szerek gyűjtését a város lakosságánál, s jelenthet szóbeli tanakodást, eszmecsserét, értekezletfélét (v. ö. collatio primaria).¹⁾ Itt a szónak utóbbi jelentése érdekel bennünket. — A primarius deákok közül kiválasztottak praesesekeket, kik bizonyos tárgyakból otthoni vitatkozásokat tartottak az alumnusokkal. A pataki collegium előjárósága 1717-ben Tsétsi Jánosnak, akkoriban egyedüli professornak utasításul adja, hogy »a tudományoknak, mellyek a Philosophiát és nyelveket legkiváltképen illetik, nagyobb profectussal való tanulására a primariusok közül oly praesesekeket tegyen ő kegyelme, a kik a Collatiókra osztatni szokott Ifjúságot tudhassák a rendes methodus szerént tanítani épületesen.«²⁾ Az iskola 1722-ik évi törvényeiben meg azt olvassuk, hogy »Miként a nyilvános vitatkozásokat, úgy a barátságos és kedélyes módon rendezett *magán-vitatkozásokat, vagyis collatiókat* is épen nem helytelenítjük, mivel ezek is nagy hasznára vannak a szabadelvű tanulmányoknak.«³⁾ Némelyek szerint e collatiók a század második felében már nem léteztek; de eltörlésökre intézkedést nem találtam.

A közvizsgálatokat július közepe táján tartották. Utánuk széjjelment az ifjúság, ki szüleihöz vagy rokonaihoz, ki legatiókba; csak néhány primarius és a senior maradtak a collegiumban az iskola vagyoni dolgait gondozni s a gazdaságra felügyelni. Évközben karácsonykor, husvétkor és pünkösdkor, aratáskor s szüretkor volt több napi szünet. —

¹⁾ Nagymihályi pataki professor 1724-ben írja: »In Collationem Primariam (= Senatum Scholasticum) vocatus, cum postremo anno mei Collegiatus una vel altera vice non comparui . . . « Sp. Cod., p. 721.

²⁾ Sp. Cod., p. 548.

³⁾ Sp. Cod., p. 629, 782, 783. V. ö. Békéfi: A sárosp. ev. ref. főiskola törvényei. Budapest, 1899., 16. l.

A vizsgálatokat ünnepiesen tartották meg, az iskolák jötevőinek, egyházi és világi előjáróinak jelenlétében, de egyébként puritán egyszerűséggel.

A református iskolák tanítói eljárásának szellemét és színvonalát ma már lehetetlen teljességében meghatározunk. Sokféle iskolai törvényük maradt ránk, de egyik se enged mélyebb bepillantást a módszer részleteibe. Kétségtelennek látszik, hogy Maróthi szervező munkásságának hatása a partikulálig is elért, s hogy a keze alól kikerült rectorok több helyütt jobb és helyesebb eljárást honosítottak meg. De általában nem mondhatjuk, hogy a református partikulákban s a collegiumok classisaiban (alsóbb osztályaiban) ekkortájt jobban, többet s a haladó korszellemmel megegyezőbbet tanítottak volna, mint a jezsuita gymnasiumokban. Megbecsülhetetlen bizonyítékot szolgáltat erre Bessenyci György Holmijában. Saját pataki élményeiről mondja a következőket. »Nem szölkök még a magok (t. i. a Professorok) Tanításaikról, hanem a *gyermkek* módjáról, kiket örökké csak könyv nélkül tanítanak recitálni. Szüntelen a classicus auctorokat kell mondani, a többi Világról szó sinsen. — Ha el mondtuk, mint a szajkók, a mit reánk vetettek, megditsértettünk. Csak recitáltam, hogy Xerxest, majd nem egy milliom fegyveres néppel meg verték a Görögök, kik alig voltak hozzá képest egy nehánnyan, de soha nem halhattam e tsudának okát Tanítóimtól. Csak tanultam a szent Históriában, hogy első, második Nabugodonozor, Cirus, Sándor, a Rómaiak pusztították a Sidókat, kik minden Fejedelem ellen örökké pártot ütöttek. Hallottam ellenbe, hogy a Senakcrib seregét, az öldöklő Angyal Jérusalem elől el verte, a Nabugodonozorét pedig bé cresztette; de a Sidóknak Természetekbe nem fedeztetett fel illy közönséges nyomorúságoknak oka? Miltziadesről, Themistóklesről repetitiókat tanultam, de Kodrusról, Amfictionról, Cecropsról, Licurgusról semmit sem tudtunk. Cicerót csak hirdettük, de Trájánusról, Horatius Coclesről, Curiasokról (!), Numa Pompiliusról sat. szót sem hallottunk; a nagy kátét csak recitáltuk, de sem a Lateranumi, sem a lioní, sem a nicei, sem a Baseli Conciliumról nem tudtunk, egész Classisostól is eszmélkedni. Rákótziról hallottunk beszédből, de

sem a nagy Lajosról, sem Hunyadi Jánosról, Mátyásról nem tudunk. Bruntzfi, Argirus történeteit meg tanultuk mesébe, de az Otto Tsászároköt nem hallottuk; Szatmári Mihály Professor Uramat ismertük, de sem Bórsiáról (Borghia) sem Mesterünk, sem magunk nem tudtunk. Trótzonfalvát, Petrahót tudtuk hol fekszenek a Bodrog körül, de Paragvájról Peruviáról, Kongorúl, Mexikórúl, Trebizonról, Bresliről stb. soha sem hallottunk semmit. Ellenbe tudtuk recitálni, „o maribus dantur sermo cum turbine carbo“; tudtuk Molnár Grammatikájából e mély verseket mondani: „S quoque finitum, si consona ponitur ante. Sic dropax, anthrax, atrax, cum smilace climax: His atacem, panacem, colacem, stiracemque, facemque, Atque abacem, coracem, philacem compositaque nectes.“ Olvasd pag. 173. Tudtuk mondani az exceptiókat. T. i. „Excipitur, ut gummi, moly, sinapi: Delphin, Phorcyon, nesis, vibex, Salamisque, Glis, gliris, Dis, Lis, Samnis, gryps.“ — A nehéz nyavalya tudna ezekből a sárkány szavakból okoskodni, tsak nem ki ejtem nyelvemet a számból, ha mondani akarom őket. Tsudálkozunk osztán rajta, mikor nemes Ifjaink haza jönnek az Oskolákból, és a Glis, Dis, Lissel, Gripssel semmire nem mehetnek? — hol hallasz ezekről beszélni világi társaságokba? Corneliust, Castelliót, Cicerót már nem recitálhat, azonkívül pedig semmit sem tud, ha tsak magától nem olvasott és tanult. Már e részbe lehetne új tanítás módját felállítani, mert nem lenne ok, a Bászli Conciliumtól úgy félni, mint vastag nyakravalótól és magas üstöktől¹⁾)

A tényleges állapot oly hű rajzának tartom e nyilatkozatot, hogy egész terjedelmében közöltem. Bessenyci igazmondásában nincs mit kételkednünk. Itéletében is megnyugodhatunk, mely philosophiai álláspontjának nyugodt magaslataról hangzik felénk. A min nemzedékek fenn nem akadtak, ő tisztán látja. Mint az akkori bécsi tanügy-reformerek, kárhoztatja a lelketlen szótanulást, és sürgeti a tartalmasabb, hozzánk közelebb álló, modernebb és szellemesebb

¹⁾ Tiltva volt a collegiumokban feltűnő nyakravalót viselni és bodorított hajjal járni.

tanulást. A példát saját gyermekkorából veszi, de vehette volna kortársai bármelyikének tanuló éveiből, a protestáns iskolákból ép úgy, mint a jezsuita gymnasiumokból.

Hiába keressük ekkortájt Debreczenben vagy Patakon a magyar szellem lüktetését is. Jóllehet magyarnak született minden tanár és tanuló — hiszen Kazinczy szerint az ő odajöveteléig németül tudó gyermek vagy togátus nem járt Patakon — a nemzeti érzés még a lelkek mélyébe temetve aludta hosszú álmát. A rendszeres nyomorgatások hatása alatt, az ellenséges kormányzat emelte magas választó falakon belül első sorban csakis reformátusnak tudta magát a coetus minden tagja: nemzeti eszményeken lelkesedni, magyar voltára büszkének lenni még akkor képtelen volt a collegiumi deák, ha szinte termetét magyar szabású kapcsos dolmány s fejét nyestes süveg takarta is. Tanult, hogy pap s tanító legyen, s az evangéliumot szolgálhassa. Egyháza érdekében tett és dolgozott. A mit érzett, nem a nagy és szabad közösség egyik tagjának duzzadó önérzete, hanem az elnyomottak komor resignatiója volt. Nemzetének viszontagságos és lélekemelő története, hazája dicső alakjainak megható vonásokban gazdag életrajza, az ősi alkotmány fejlődésének módja és egymásutánja ismeretlenek voltak előtte. »Hogy magyarnak illő volna«, írja Kazinczy, »nemzete történeteit ismerni, és hogy e széles kiterjedésű studiumhoz korán kell látnunk, az Török Istvánnak (pataki professornak) s más valakinek Patakon a legszükségesebb s legfelsőbb tudomány (t. i. a theologia) haszontalan örök tanulása mellett eszébe nem tudta jutni.« A hazai jog tanítása is hiányzott a collegiumi tanulmányok sorából. Az eredetére s faji jellegére romlatlan, igazi magyar deák édes honi nyelvének bájait s a hatalmat, mely a nemzeti nyelvben lakozik, még csak nem is sejtette. Szigorú törvények tiltották el a magyar szót. A mit legféltettebb kincsének kellett volna tartania, büntetés terhe alatt nem volt szabad mutogatnia. Felügyelőket, corycaeusokat és custodeseket állítottak oldala mellé, kik hivatalból jelentették fel a magyarul beszélőket. »Azok, kik a collegium falain belül anyanyelvöket használják«, mondja a sárospataki szabály, »és más deákoknak hasonló példát adnak,

és az esküdtek bíróságának első vagy második szigorú intélmére sem javulnak meg, kizárással büntetessenek.«

Egyben azonban a református collegiumok mégis kiemelkedtek más honi *főiskolák* sorából: szabadabb szellem járta át tanulmányaikat. Kazinczy írja (a hetvenes évekről), hogy Patak »minden fogyatkozások mellett mely fiakat nevelte már akkor is! Mert a tanulás inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítóétól, mert Pataknak húsz-ezer kötetnyi bibliothecája van, s a könyvek a tanulók szobáikba is kiadattak!« A tudomány igazi szeretete egy-egy sugarával mindig megtalálta útját az ifjúság szívéhez. A collegiumok *felső tanulmányai* a kor színvonalától se maradtak el sohasem. Tanáraik századokon át kiváló külföldi egyetemeken, nem ritkán korszakot alkotó férfiak személyes ráhatása mellett sajátították el nemcsak a theológiába vágó legfelsőbb ismeretágakat, hanem az akkori szokás szerint néhány más szakmát is hallgatva, általában megismerkedtek a szabadabb és tudományosabb módszerrel is, melynek otthoni (bár szerény határok közé szorított) alkalmazása és hirdetése cél akadályokat alig gördített a protestáns közvélemény. — A református collegiumok professorai úgy és oly szellemben hirdették a tudományt, mint külföldi mestereiktől eltanulták. Nemzedékről nemzedékre szállott át a hazai mindkét felekezetű protestánsoknál a külföldi tudományosság tiszteletben tartása, s az a meggyőződés, hogy a nyugati államok kultúrájának megismerése s e kultúra kincseinek átszármaztatása mihozzánk, újabb és újabb termékenyítő erőt ad a művelődés honi földjének.

II.

A református iskolák belső önkormányzata külön méltatást érdemel.

A katolikus gymnasiumoknak és főiskoláknak nemcsak külső, hanem belső kormányzata is absolutistikus jellegű. Az intézetet a kormányzó hatalom alapítja és igazgatja; a főiskolai tanulókat is a tekintélyen alapuló intézkedések akaratát tartja rendben. A nagyszombati egyetemen autonomikus

jogoknak alig találkozunk némi nyomaival. A katolikus convictusok szervezete szembevetően aristokratikus. Az ágostai hitvallású iskolákban sem fejlődhetett ki teljes mértékben az önkormányzat, melynek első természetes feltétele, az együttlakásra irányuló önkéntes társulás, csak szórványosan jelentkezik ez iskoláknál. Legjellemzőbb sajátossággal látjuk ezt az elvet a reformátusok scholáiban, még pedig a XVII. század folyamán; a következő században itt is változás áll be, a mennyiben az iskolai igazgatás hatalma lassankint és észrevétlenül a tanári karra száll át s a coetus döntő befolyása jelentékenyen csorbul. A XVIII. század második felében már csak Patakon látjuk a deákok önállóságának még mindig jelentékeny mértékét, mely jelenség oka abban rejlik, hogy e főiskola coetusának még ekkor is tetemes fekvőségei voltak. Csakis ez az iskola tekinthető igazi deák társaságnak, mely Patakról elüzetve is az maradt, a mi volt, s akkor se szűnt meg, mikor tanárai hiányoztak.

Coetus társulást jelent. A tanügy történelmében az iskola tanulóinak egyesülését jelölik meg vele. Előfordul ép úgy a wittenbergi egyetemen, hol a magyarországi protestáns tanulóknak már a XVI. században külön coetusuk volt, mint Trotzendorf goldbergi iskolájában, az erdélyi szászok régi iskolai rendtartásaiban s általában a protestáns oktatásügy intézményeiben, bár más-más árnyalatokkal s különböző alkalmazással. Patakon és Debreczenben a felső tanfolyamok hallgatóinak, a Studiosusoknak összességét jelenti, a partikulákban pedig a legfelső classisok tanulóit. — A coetus tagjai, kiket hangsúlyozottan az iskola polgárainak neveznek, az iskola törvényeit aláírták és kézfogással kötelezték magukat e törvények pontos megtartására.

A coetus a sárospataki iskolában hatósági tényezője volt a vagyoni ügyekre vonatkozó intézkedéseknek. Seniora, ki a coetus élén állott, valóságos kezelője a coetus pénztárának s összes vagyonának. Debreczenben ekkor már a tanári kar teljesítette e tiszteket, s a senior itt csupán az iskolai jótétemények osztója, az iskolai törvényszék előadója s a különböző tisztségek megállapítója volt. Helyettese a *contrascriba*. —

A szolgák gondozója (curator famulorum), a felügyelő (occonomus), a szakács (coquus), az őrök (vigiles), az exploratorok s praebitorok az ő hatósága alatt állottak mindenütt.

A coetusnak társuláson alapuló eredeti jellegéből kifolyólag (mely miatt az iskolát nem ritkán »deáki Societas«-nak, »közönséges Társaságnak«-nak nevezik), az önkormányzatnak bizonyos mértéke ebben az időben is még fenmaradt. A belső iskolai igazgatást például első fokon a Sedes Primaria, vagyis a coetus kebeléből kiválasztott bizottság gyakorolta, mely a seniorból s rendszerint 10—12 főiskolai togátusból, a primariusokból (»hites deákok«-ból) állott, kik együttvéve a professorok jelenlétében tanácskoztak és határoztak az iskola dolgairól, különösen a felmerült fegyelmi esetekről. Másodfokon a tanárkari gyűlés ítélkezett, hol a senior volt az előadó. A Sedes primaria — legalább Patakon — a collegiumot kifelé képviselő hatóság gyanánt is szerepel, mint azt számos okmány bizonyítja, melyeknek záradékában a tanárok nevei mellett a senior és a primariusok aláírásaival is találkozunk. A pataki coetusban a suffragium alkotmányos gyakorlata is érvényben volt még. A tanárokat a Curatorium hívja ugyan meg, de a deákok előzetes meghallgatása és szavazása után.

A coetusnak a collegiumokban két pénztára volt: egyikbe folytak be a külföldi akadémiák meglátogatására rendelt jövedelmek, a másikba a coetus évi szükségleteire szánt összegek vagy természetbeli adományok és járulékok. Debreczenben amazt Bursa nigrának, emezt Bursa victualisnak hitták. — A coetus rendes pénztárának legfőbb jövedelmeit alkották: 1. a tőkepénzek kamatai, 2. az ingatlanok pénzbeli vagy természetbeli jövedelmei, 3. Debreczenben az úgynevezett Minervale, vagyis az a díj, melyet a vagyonosabb, nem helybeli tanulók fizettek (évi 2 frt), nemkülönben a deákoknak 1 forint és 42 dénár rugó egyszersmindenkori belépési díja, 4. az ekkor már hatósági intézkedésekkel tiltott, de titokban tovább folytatott legatiókból, publicatiókból és salutatiókból (ünnepi, névnapi, szűnidei gyűjtésekből) befolyó kegyes adományok, és 5. a pénzbüntetések. Minden református iskolában soknemű és gyakori pénzbüntetések jártak. E jövedelmekhez

járultak a városok és egyházak segélyei, a hol a kormány el nem tiltotta folyósításukat.

Hogy némileg összehasonlíthassuk egymással az iskolák vagyoni viszonyait, ide iktatok néhány hiteles adatot az 1765/6-ik évről. A debreczeni collegiumnak volt 33,735 rh. forint tőkéje, részint 5, részint 6⁰/₀-ra kiadva; támogatta a collegiumot az angol egyház évenként 30 font sterlinggel, a hollandi egyházak évi 225 forinttal és a svájcziaiak 346 forinttal. Ide számítandó az épületek béregyenértéke. A pataki collegiumnak az épületeken kívül hatóságilag ellenőrizhető vagyona volt: Erdő-Bényén 1 cúria; 13 szőlő; kegyes alapítványok 14051 forint értékben; kétes természetű tőkék 2509 frt értékben, s künn levő követelések czimén 5673 rénes forint 11 dénár. A zúg-iskolaként működő nagybányai Schola vagyona (a nyomozás iratai szerint) 1 malom és 7 szőlő; 2350 forint értékű alapítványok; a külvárosi malom jövedelmének $\frac{1}{4}$ része; gróf Teleky Sámueltól a hosszúfalusi uradalom élettermésének $\frac{1}{10}$ -ed része; gróf Teleky Imre nagynyíresi birtokának $\frac{1}{10}$ -de, továbbá meg nem határozott évi járulékok. A losonczy iskolát a hitközség, továbbá nyolcz kis alapítvány tartotta fenn. A mármharosszigeti iskola kapott évenként tőkéből 455 frt 34 dt, az iskola barátaitól évi járulékok czimén 226 frtot, a huszti uradalomtól kijáró só egyenértékűül 25 frtot, a szigeti eklézsiától 100 frtot.

A coctus pénztárából kapták fizetésöket a tanárok s tanítók is. Patakon a senior fizette ki az illetményeket. Debreczenben a négy professor összesen kapott évi fizetésül 333 forint 20 dt, a 7 praeceptor fizetösei együttvéve nem tettek többet 183 frt 20 dnál, a mibe a természetbeliek, szabad lakás, fa-illetmény, bor, búza stb. nincsenek beleszámítva.¹⁾ A pataki professorok illetményeit a források nem jegyzik fel. Nánáson a rector kapott készpénzben az egyháztól 50 forintot; továbbá járt neki 14 köből búza, 7 köből árpa; minden

¹⁾ 1751-ben, a városi segély betiltása előtt, nagyobbak voltak a fizetések: a négy professor mindegyike kapott 183 frt 20 dénárt; a praeceptorok együtt 223 frt 20 dénárt; a négy lelkész és professor fa-illetménye 240 frt, bor 160 akó; élet: 250 köből buza stb. O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 170 ex 1751..

tanulótól 1 véka búza, fejenkint 24 dénártól 1 rénes forint s 50 dénárig terjedő évi didactrum; továbbá a várostól szedett a rector 4 köből buzát; prédikációs halott után kapott 16 polturát, énekszós halottól 8 polturát, coquiáért 50 forintot; egy sertést (6 frt értékben), 3 véka hüvelyes veteményt, 1 köből tiszta lisztet, 4 itcze vaját, 2 szekér tűzi fát, »elegendő« gyertyát s 200 kéve nádat tüzelésre. Az egész kis grammatikai iskolákban a rendes fizetést pótolta a temetésekből, ünnepi és névnapi köszöntésekből kapott bor eladási ára, templomi perselyekben összegyűlt pénz, tandíj stb.

E járandóságok közt feltűnik a »coquia«, mely elvezet bennünket a bennlakás és élclmezés rendjéhez, mint a collegiumi és iskolai életnek egyik legjellemzőbb és legsajátosabb részéhez. Fölöttébb nagy változatosság tűnik fel ez irányban. A törekvés azonban mindenütt az, hogy a coetus tagjai magában az iskolában kapjanak lakást s lehetőleg ellátást. A tozátusok nagyobb része Patakon is, Debreczenben is bennlakott a collegiumban. A deákok szobáit kamaráknak, az egy kamarában együtt lakókat kamarásoknak hitták. Sárospatakon a József császár idejében (1786) elrendelt vagyoni összeírás 47 kamara lételet bizonyította.¹⁾ Az élclmezésről a deákoknak rendszerint maguknak kellett gondoskodniok: ennek egyik neve a coquia. Abban állott, hogy a város lakossága házsorjában hétről hétre szolgáltatatta a collegiumnak, vagy scholának (mert a coquia a kisebb iskolákban is dívott) az élclmi szereket, melyeket a collegiumba hordtak be az erre kiszemelt tanulók. Az étkezés közös volt; a felszolgálást a külön felügyelő gondjaira bizott alsóbb osztálybeli szolganatunulók (servi, famuli) végezték, kik a deákok kamaráit is fűtötték és takarították, s apró szolgálataikért ingyen lakást és élclmet kaptak, de nem ritkán a »fagging« és »flogging«

¹⁾ Paraditsom nevű kamarák (5 kamara); Alsó Paraditsom (5 szoba); Alsó Katona Soron levő kamarák (4 kamara); Felső Katona Soron levő kamarák (4 kamara); Czigány Sornak alsó része (8 kamara); Czigány Sornak felső tractusa (6 kamara); Trójabeli kamarák (Senior, contra-seriba lakása és 3 kamara); Hutabeli kamarák (3); Pokol nevű kamarák (3); Fazekas Sor (3 kamara); Fazekas Sor három felső része (3 kamara). — M. Tud. Akad. könyvt. kézírata, Egyh. és bölcs. fol. 41.

zaklattatásaiból is kivették a részöket. Volt ezenkívül az élelmezésnek sok más módja is: Debreczenben a paedagogium, kettős quadra, alumnium, exspectantia.¹⁾ Mindezek oly részletek, melyek ezen egyetemes műnek kretén kívül esnek.

III.

Ebben a szoros közösségben töltötte el a magasabb tudományos képzésre törekvő református ifjú életének első tudatos szakát. Szigorú vallásosság, egyszerű erkölcs, szilárd hagyományokban gyökerező fegyelem uralkodott a collegiumokban. E közösségnek szellemi alkata sajátos volt. Az, a mit lendületnek nevezünk, úgyszólván egészen hiányzott belőle. Az akkori református cimber tipikus jellemvonása, hogy mélyen és tartósan érzett, de nehezen melegedett fel. A lelki életnek ez a magába zárt belsősége és komor józan-sága, ez a kissé nehézkes, nem hajlékony, de biztos és egyenes észjárás adja meg bolyegét a collegiumi életnek is. Az akkori deák nem tud érzelegni és bókólni, sőt nem ritkán bárdolatlan és nyers, de őszinte, igazmondó, következe-

¹⁾ Molnár Aladár: id. m. 487. s. k. 1. — Nem tartom fölöslegesnek legalább jegyzetben idézni a szatmári jezsuita residentia történetirójának ide vágó megjegyzéseit (Bp. E. K. kézír. fol. Ab. 105, p. 120. k.): »Ne Sacra Posteritas felicioribus temporibus, quae optamus, quae ardentem cupimus, Deumque ac Magnam Ungarorum Dominam Mariam Matrem SS. pro his deprecamur, ne, inquam, sola profana Togatorum nomina legat, ubi veterascet, extincta Calvini haeresi in nobilissimo hoc Regno et Inelyta Gente; ad pascendam honestam curiositatem Studiosorum Calvinianorum gradus et distinctiones subijcio. Universim ergo, Nobilioribus exceptis, qui de suo viventes literis dant operam, in tres classes dividuntur: 1ma *Mendicantium* sive servientium est, quae opellam suam locat Togatis eisque ab obsequiis est; distributa in singulos cives fercula quot diebus coquenda in usus Togatorum ad Collegium tempore prandii comportat, calefacit etc. 2^a *Neutralistarum* est, quae communionem quandam habet et cum Servientibus et cum Togatis, — cum his, quod eadem Studia agitet, cum illis, quod saepe Togatis non parva praestet obsequia, ut ex illorum gratia latrantí stomacho objicere aliquid possit . . . 3^a *Classis Togatorum* est: quae Studiis Theologicis accomodat industriam; ex his Praedicantes, Rectores Scholarum ad perdendas animas seliguntur. Subdividuntur hi in *Particularistas, Gymnasiastas et Collegiales.*«

tes; akarati elhatározásaiban erős, s a léha felszínesség ellen-sége. A collegiumi nevelésnek e sajátos légköre magyarázza meg a volt deák viselkedését az életben is. Nélkülözni, túrni, dolgozni a külső siker minden reménye nélkül a collegiumban tanult meg. S mikor utóbb megismerkednek ez ifjak a fino-mabb életmóddal és csinosodott szokásokkal, collegiumi neve-lésük széles talapzatán állva, a példának csak nemes vonásai hatnak rájuk; az, a mi ez új benyomásokban alacsony és közönséges, nem elég erős, hogy elhatalmasodjék bennök. Azok a férfiak, kik a bécsi udvar kedveskedéseinek mámo-rába süllyedt és magyar voltáról már-már megfeledkezett nemzetet az irodalom útján felrázták aléltságából, nagy részt a református collegiumokból kerültek ki. Gárdistáink közül Bessenyei, Czirjék, Barcsai, Báróczi, Naláczi és Baranyi Pa-takon, Debreczenben és Nagy-Enyeden tanultak.¹⁾

Ennek a collegiumi életnek és fegyelemnek erkölcsi értékét érzi át Bessenyei György, mikor visszatekint pataki iskoláztatására. Hadd zárjam be a református collegiumok rajzát ez üntig ismeretes, de közvctlensége miatt minden okiratnál becsesebb, egykorú nyilatkozattal:

»Erkölsökre nézve vedd fel Magyarországba a Refor-matusok Pataki, Debretzeni Oskolájokat: tsudát fogsz bennék találni. Annyi Ifiuságot meg tudnak együtt tartani. Három száz nőtelen legénynél, kiket Deákoknak neveznek, több lakik egyik Oskolába együtt, kiknek idejeket tizenhét esztendőül fogva számlálhatod húszig, harmintzig, negyvenig. A gyer-mekeket hét, nyoltz, kilentz esztendőnél kezdve vcheted tizen-hétig, húszig. Ezek ezer számokat meg haladván sokaságokra nézve, mind egymás közt laknak, tanulnak, élnek, esznek, isznak, hálnak. Hiszed-é, ha mondom, hogy köztök forogván, nyoltz esztendős koromtól fogva, soha életembe semminémü fertelmességről nállok még tsak nem is hallottam. A meny-nyin voltunk a Pataki Collégiumba, kitsinyek-nagyok, azon otsmányságoknak, Sodomiáknak még tsak neveiket sem tudtuk, mellyeket külső Országokon sok helyeken mások mint mes-terséget úgy űztek. Mi módon lehet, azt kérded, annyi Ifiat,

¹⁾ Beöthy Zsolt: A szépprózai elbesz. II. 8. kk. II.

gyermekeket egy rakáson, tiszta életbe meg tartani? Ezen én is cleget tsudálkoztam az ólta, miólta már eszem van rá gondolni, s alig találhatom fel okát. — De vannak, mondod, Debretzenbe, Patakon is el fajúlt gonosz tanulók. Mitsoda ő nállok a gonoszság? vagy mit tartanak ők el fajulásnak? ha észre vészik, hogy titkon valamelyik Deáknak szeretője van; ha tántzol közülök egyik vagy másik a vendég fogadóba, ha tzifra nyakra valót köt vagy haját bodorít, valami sunda szót mond és a szégyen dolgot igazán megnevezi, már e gonosz, kire törvént tésznek, s ki tsapják. Az illyeneket tsak nem úgy vészik nállok, mint külső társaságunkba azokat, kik templomokat vernek fel, meg lopván azoknak oltári szentségeit. Ha nemes líiat hallottunk is, hogy vendég fogadóba tántzolt, úgy tsudálkoztunk rajta s ollybá vettük, mintha házat gyújtott volna fel. — Engedjük meg azonba, hogy találatnak gonoszok. Ugy de tudod-é, hogy a jókat a Világba mindég tsak tized, huszad résznek szoktuk venni, a többi rossznak marad. Patakon, Debretzenbe hát harmintz Deáknak kellene tiszta erköltsöt viselni tsak, és két száz hetvennek el fajúlt, fertelmes életűnek lenni: Azonba fel merek egyet ezerre tenni, hogy nem lelsz köztük három, valósággal el fajult otsmány életű tanulót, mert meg sem szenvedik az illyet.«

TIZEDIK FEJEZET.

A görög nem egyesült vallásuak újvidéki gymnasiuma.

A Magyarországon lakó görög nem egyesült vallásúaknak egyetlen gymnasiuma, az újvidéki, a források szerint ¹⁾ körülbelül 1730. táján keletkezett, a mikor a város még

¹⁾ Források: Az 1766. évi Synopsis (Lad. E. fasc. 8. fund. Helytt.); továbbá Gróf Hadik András kir. biztos jelentése az 1769-ik évi illyr nemzeti congressusról: Harmadik jegyzőkönyv. O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 396 ex 1769; végül az illyr népiskolák conscriptiójának adatai O. L. H. T. fasc. 48. Relig.

katonai igazgatás alatt állott. Az iskolát abban az időben, melyet a közoktatás régi rendjének jellemzése végett alapul vettem, tehát a hatvanas évek vége felé a hitközség és a város közös erővel tartották fenn s ugyanők alkalmazták a bács-egyházmegyei püspök jóváhagyásával a tanerőket. A görög nem egyesült vallású polgárok mindegyike évenként 26 dénárral járult a *gymnasium* fentartásához, a mi egy esztendőben átlag 600 forintot eredményezett; ezenkívül még a templomi gyűjtésekből befolyt összegnek egy részét fordították az iskola céljaira. A kisebb folyó szükségletekről a város gondoskodott. A felügyeletet a hitközség által választott seniorok és felügyelők gyakorolták.

Az intézetnek volt kőből épült saját épülete, több tanteremmel és tanári lakással.

A hivatalos adatok három külön osztályról emlékeznek meg. Az elsőben illyr (jelen esetben szerb) olvasást s írást, hittant tanultak s Dávid zsoltárait énekelték; a második osztályban ezeken felül a latin nyelv elemeit is (*Classis minor Latina*); a harmadikban latin nyelvet a Rhetorikáig bezárólag, a négy számtani alpműveletet és földrajzot. Az elemi osztályba az 1770/1-ik tanévben járt 160 fiú és 30 leány, a kis latin osztályba 15 fiú, a nagyobbik latin osztályba 40 fiú.

A tanítók világi egyének (*saeculares Magistri*). Csakis tanítással foglalkoztak, s egyházi functiót nem teljesítettek. Kézpénzben kapott az elemi tanító évi 150 forintot, a kisebb latin osztály tanára 100, a nagyobbiké 200 forintot. A tanulók nem fizettek tandíjat; előfordult azonban, hogy némelyikök magán leczkét vett a tanártól, s ezért külön díjat fizetett. — Az iskola létezését csak 1775-ben veszi jóváhagyó tudomásul a királyné.¹⁾

Az említett *gymnasium*on kívül volt 1769-ben Újvidéken a görög nem egyesült papnövendékek képzésére szolgáló alsóbb rendű klerikális iskola is, külön tanárral.²⁾ Csak annyit tudok róla, hogy ezen intézet fentartásához az egyházmegyében

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. 809 és 2021 ex 1775.

²⁾ »Ausser deme hat der Bischof zu Neusatz eine geistliche Schule etc.« Az 1769-ik évi illyr nemzeti congressus jegyzőkönyve.

levő 66 görög nem egyesült parochia hívei közösen járultak hozzá, a mennyiben minden templomban a rendes gyűjtéseken kívül az újvidéki papi iskola számára külön perselyt tartottak. Ennek a gyűjtésnek évi eredménye 230—250 forintot tett; a mi hiányzott, azt a püspök adta a magáéból. Ő adott fűtést is, világítást is; ő fedezte a tanár ellátásának költségeit. Az iskola tanrendjéről s egyéb viszonyairól nincsenek adataim.¹⁾

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A népoktatás állapota a régi rendszer utolsó éveiben.

I.

Az 1770-ik évben nagy országos mozgalmat indított meg a királyi kormány. Kőrrendelet ment széjjel a vármeigyékhez, a szabad királyi városokhoz és kerületekhez, s a megyés püspökökhöz, tudakolni az iskola-mesterek nevét és vallását, növendékeik számát és nemét, jövedelmeik minőségét és mennyiségét, a fentartókhoz való viszonyukat, tanításuk módját és anyagát. A conscriptionnak különleges és eleddig szokatlan neme volt ez; egyike a legnehezebbeknek, mert a felvétel anyaga óriási és a megállapítás tárgya a

¹⁾ Ezen iskola továbbfejlődésének tervét látom abban, hogy a királyné 1774-ben Újvidéken egy »klerikális iskola« felállítását hagyja jóvá, melyben 50 alapítványos papnövendéket neveltek volna. A szükséges alapítványi összeget 150,000 ftban irányozza elő az illyr udvari küldöttség, és pedig a kir. rendelet szerint úgy, »ut in quantum Carloviensiium Scholarum fundus et piee Fundationes insufficientes forent, singulae Ejusdem Nationis Domui annue 5 crucigeri dependendi adrepar-tiantur«. Az iskola felállítását mind a hadi tanács, mind a magyar udvari kancellária hevesen ellenezték. Mindezekről O. L. Udv. Kancz. 5799., 6112. és 6307 ex 1774; továbbá H. T. Lad. D. fasc. 7. fund. Úgy látszik, hogy az iskolát a valóságban nem állították fel. V. ö. »A felső oktatásügy Magyarországon, 1896« cz. művet, melynek a görög keleti hittani intézetekre vonatkozó s a főegyházmegyei hatóságtól eredő fejezete (664. l.) sem az újvidéki, tényleg fennállott klerikális iskoláról, sem az 1774-ik évi tervezetről és kir. resolútióról nem emlékezik meg.

legkülönbözőbb viszonyok által feltételezett. A vármegyék szolgabiráikat küldötték ki az egyes járásokba, a püspökök az csereseket hívták fel jelentéstételre. — A népiskolákkal országos szempontokból ezelőtt alig törődött a kormány. A nagy nép művelődése a politikai és rendi élet céljainak körén kívül esett, sőt e célokkal ellenkezésben is állott. A nép csak »contribuens« volt s mint ilyen akadémikus szánakozás tárgya. Hogy ennek a misera plebsnek a szellemi sötétségéből való kiemelése politikai feladat, sőt gazdasági feladat is (mert a tudatlanság rossz alapja az adófizető képesség fokozásának), annak sejtelve csak a hatvanas évek végén kezd felderengeni a kormánykörökben.¹⁾

Fölötte sajnálatos dolog, hogy ennek az országos összeírásnak adatai²⁾ csonkán maradtak reánk. Az ország 43 vármegyéjéből csupán 33-nak valamennyire teljes adataival rendelkezünk, míg a többi vármegye népoktatásáról vagy semmiféle hiteles felvilágosítást nem kapunk (Bereg, Sáros, Szepes, Ung), vagy csak fölötte hézagosat és töredékeset (Borsod, Gömör, Hont, Liptó, Zemplén, Zólyom). A Jászkerületnek, úgyszintén a Kis- és Nagykúnságnak iskoláiról csak néhány apró följegyzés szól. A hajdúvárosokról semmi adatot sem találtam. Az ország 39 szabad királyi városának kimutatásaiból csak mintegy húszé van meg.

E hézagossághoz járul az a másik gátló körülmény, hogy a jelentéseknek nem mindegyike készült kellő pontossággal. Némelyik jelentéstevő azt sem tudja, miről van szó. Fölösleges adat nagyon sok van, a lényegesekből nem egy hiányzik. Felületesség is akad. Fontos kérdőpontokra nem kapunk választ, vagy, ha igen, nem kielégítőt, a mi az általánosítást problematikussá teszi. Például csak a tanítás nyelv-

¹⁾ Helfert: Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia, 1860. 118. s. kk. II.

²⁾ O. L. H. T. Lađ. E. fasc. 12. primo et secundo. Fund. — Dr. Komlóssy Ferencznak »Az Esztergom főegyházmegyei római katolikus iskolák története« (Esztergom, 1896.) című gyűjteményes munkáját e fejezet megírásánál azért nem értékesíthettem, mert az 1779-ik évi canonica visitatiót megelőző adatai többnyire hézagosak és fogyatékosak. E mű főleg a jelen századra nézve hecses.

vét hozom fel. Az ide vonatkozó kérdőpontra a szolgabírói jelentéseknek a fele nem ad felvilágosítást. Meg kell jegyezmem, hogy a kalocsai és esztergomi érseki fő-egyházmegyék felvételei megbízhatóság, teljesség és értelmesség dolgában messze felülmúlják a politikai hatóságok kimutatásait, a mi már magában is bizonyíthatja az akkori közigazgatás nagyfokú hiányosságát, s vele szemben a katolikus egyházi szervezetnek jól rendezett kormányzati viszonyait. Általában tehát a hivatalos adatok megbecsülésében, s különösen a belőlök vont következtetések felállításában a leggondosabb kritikával kell eljárunk.

De bármily hiányos, tökéletlen, sokszor ellentmondó és kétséget támasztó is az ekként egybegyűlt hivatalos anyag, mégis kellő értékelés mellett kimeríthetetlen forrásául szolgál a kutatásnak. Minő új kép tárul elénk, midőn átvizsgáljuk az ország harminczhárom vármegyéjének népiskoláiról szóló adatokat! Mennyi érdekes és megragadó részlet; mennyi sok árnyék; mily hihetetlen szegénység és elmaradottság; mennyi szűkkeblűség; mennyi hősi elszántság a nyomor eltűrésében, mennyi tátongó seb egy nemzet testén! Ez a sok szám, ez a tömérdek adat hangosan hirdeti a mult idők mulasztásait, de egyúttal dicséri a kort, mely végre tudatára ébredt ebben az irányban teljesítendő feladatainak.

Számba véve a fent megjelöltem anyagot, az 1770/1-ik évi conscriptio adataiból összesen 2845 népiskola lételet állapíthattam meg a vármegyék területén.¹⁾ Ha hozzávetőleg kiegészítem a jelentések hézagait s a hiányzó adatokat, ha hozzászámítom a királyi városok iskoláit, és általában inkább kevesebbet veszek fel, mint többet, legalább 4000-re tehetem Magyarország ezen korbéli népiskoláinak a számát. Egy év-

¹⁾ Abauj 83, Arad 24, Árva 20, Bács 96, Baranya 73, Bars 71, Békés 37, Bihar 167, Borsod 4, Csanád 12, Csongrád 19, Esztergom 42, Fehér 92, Gömör 31, Győr 53, Heves- és Külső-Szolnok 118, Hont 65, Komárom 79, Liptó 12, Máramaros 3, Mosony 48, Nógrád 148, Nyitra 147, Pest-Pilis-Solt 186, Pozsony 126, Somogy 139, Sopron 152, Szabolcs 88, Szatmár 85, Tolna 107, Torna 16, Trencsén 69, Turóc 51, Vas 39, Veszprém 164, Zala 146, Zemplén 14, Zólyom 19. Lehetett több is, de kevesebb nem. Én ennyit találtam feljegyezve.

vel később (1772), — mikor az ország lelkészeit irták össze — kiderült, hogy a szorosan vett Magyarország területén levő 8744 helységnek 4317 lelkésze van,¹⁾ a mi szintén állításom mellett bizonyít. Egyház és iskola mindenütt, de különösen az elemi fokon elválaszthatatlan kapcsolatban lévén, eleve feltehető, hogy a lelkészek mellett legtöbb helyen működtek iskola-mesterek is. A filiáknak csak nagyon kivételesen voltak külön tanítóik; az odavaló gyermekeknek az a része, mely az iskoláztatás szükségét érezte és eszközeinek birtokában volt, a Materék iskoláiba gyalogolt rendszerint, vagy pedig az utóbbiaknak a tanítói rándultak ki időről-időre a filiákba, néhány napi iskolát tartani.

Már ennyiből is láthatjuk, miképen kell értelmeznünk ennek a kornak statisztikai felvételeit. Korántsem szabad hinnünk, hogy az a közel 3000 iskola, melyet a jelentések nyomán megállapítottam, egytől-egyig vagy csak nagyobb részben is, valóságos tanintézetet jelent, külön helyiséggel, rendezett és rendszeres tanítással, kizárólag a tanításra alkalmazott tanítóval, kellő felszereléssel s minden egyébbel, a mi nélkül ma iskolát el sem gondolhatunk. Inkább azt mondhatnók, hogy Magyarországon *ennyi helység* volt, a hol az iskoláztató szülőknak *alkalmuk* nyílt gyermekeiket az elemi ismeretekre megtaníttatni.

Mindenek előtt figyelembe kell vennünk, hogy néhány száz iskolának volt ugyan tanítója, de nem volt tanítványa. A jelentésekben több helyütt olvassuk, hogy a nép teljesen a gazdaság számára foglalja le gyermekeit, s minden biztatásnak daczára sem küldi őket iskolába. Ó-Barson volt egy 64 éves, retorikát végzett iskola-mester, de »a lakosok kis-korú gyermekeiket inkább munkára adják, semhogy őket taníttatnák«. — Ugyanebben a megyében Besse, Mellek és Fenyő-Kosztolányban hasonló állapotok uralkodtak. A kosztolányi tanítónak a jelentés szerint »nincsenek tanítványai, mert a jobbágyok gyermekeiket a nyájak legeltetésére szokták

¹⁾ Conscriptio Regni Hungariae secundum Loca, Religionem et Lingvam, Jussu Augustae Reginae anno 1772. facta. — M. T. Akad kézírata, Földl. Negyed. 6. sz.

alkalmazni.« A veszprémmegyei Nagy-Dém, Gyimóth, Jásd, Fokszabadi, Hajmáskér, Kolontár, Kis-Berzseny, Vinár, Nyárád, Nemes-Szalók, Vecse, Nagy-Kamond és Kis-Jenő községekben levő róm. kath. iskolák hasonló okokból szintén néptelenek voltak. Somogy megyének 138 iskolája közül 47 iskola teljesen üres: »a jobbágyok barnok módjára (ad instar Brutorum) nevelik gyermekeiket«. A néptelenségnek egyik további oka a felekezeti elzárkózás. Tiszta református községekben állítanak például katolikus iskolákat, melyek aztán a helybeli protestáns iskolák mellett üresek maradnak; ha pedig az utóbbi hitfelekezethez tartozó lakosoknak nem volt helybeli iskolájuk, sokszor inkább otthon tanították gyermekeiket, mintsem katolikus iskolába járatták volna. A fehérmegyei Ladány (Nádasd-Ladány) községben a róm. kath. iskola üres, a reformátusokéban van 30 tanuló. Így volt a komárommegyei Bana, a tolnamegyei Felső-Nyék és Tengőd községekben és egyébütt. Nyitra megyében, Verbóczon a róm. kath. iskolamesternek egyetlen tanítványa sincsen, »mert a kevés számú katolikus lakos szegény, a nem katolikusok pedig magán-úton oktatják gyermekeiket«. A barsmegyei Besse községben »az akatholikusok inkább parasztos együgyűségben nevelik gyermekeiket, mint hogy átadják őket a katolikus tanítónak«.

Az üres iskolákon kívül rengeteg nagy azoknak a száma, a melyekben alig néhány tanuló lézengett. Iskolák 2—3—10 tanulóval gyakoriak. Például Nógrád vármegyében 148 iskola közül 60-ban a növendékek száma nem haladja meg a 10-et, Győr megyében 53 közül 12 ilyen iskola volt. Trencsén megyében 69 közül 31, Nyitra megyében 147 közül 71, Veszprém megyében 166 közül 32. Általában constatálhatom, hogy a csekély népesség inkább katolikus, mint protestáns iskolákban fordul elő, a minék legfőbb oka nyilván az, hogy a katolikusoknak, mint az uralkodó hitfelekezethez tartozóknak, nemcsak absolute, hanem viszonylagosan is több iskolájuk volt és lehetett, mint a protestánsoknak. Feltűnően népes iskola nem sok akad. Zala megyében a legnépesebb községekben sincs több iskolázó tanuló 50-nél: Csáktornyán 4, Zala-Egerszegen, 40, Nagykanizsán 20, Keszthelyen 50, Sümegen 33. Az alább

felsorolt 8 vármegyében ¹⁾ 589 iskola közül csak 32 van, melynek tanulói a 100-as számot meghaladják.

Az iskola-látogatás igen rendszertelen és lanyha volt. Ennél fogva az iskola is szűkre szabta szorgalmi idejét. A falvakban s kisebb mezővárosokban tanítás csak télen volt, még pedig november elejétől legjobb esetben márczius közepéig, igen sokszor azonban február végéig. Ez nem több, mint 17 hét, beleszámítva a vasárnapokat és ünnepnapokat. Mihelyt a mezei munkának legelső szüksége beállott, elmaradoztak a gyermekek az iskolából. A jobbágyvilágban, mikor a munkaidőnek jó része is az úré volt, nem is lehetett máskép. Szükség volt minden kézre s minden szemre. A conscriptionnak mindenik lapján olvasható ilyen megjegyzés, hogy »téli x tanuló van, nyáron a mezei munkák miatt egy sem«. Néhol meg van mondva, hogy a tanítás egy évnegyedig tart (per unam angariam). De még ha maradt is tanuló tavaszkor, aránylag csekély volt a számuk. Például felveszek néhány tolnamegyei helységet, hol a téli és tavaszi létszám a következő: Madocza 60 (télien) és 15 (tavasszal), Duna-Földvár 150 és 50, Báltaszék 100 és 17, Eörsény 80 és 30, Szegszárd 80 és 40, Tolna 100 és 30, Fadd 40 és 12, Agárd 25 és 12, Gerjen 40 és 12, Györköny 80 és 10, Nagy-Dorog 100 és 50, Decs 70 és 30, Kajdacs 15 és 8, Tevel 80 és 0, Bonyhád 60 és 12, Nagy-Mányok 130 és 10, Zomba 30 és 10. Mint láthatjuk, nem csak falvak, hanem

¹⁾ *Fehérmegyében*: Csákvár (ev. ref.) 157, Seregélyes (ev. ref.) 160, Szaár (r. k.) 130. *Békésmegyében*: Békés (ev. ref.) 135, Német-Gyula (r. k.) 130, Magyar-Gyula (r. k.) 125, Csaba (ág. hitv. ev. fiúiskola) 200 és (ág. leányiskola) 180, Berény (ág.) 130, Szarvas (ág.) 260 és 197, Orosháza (ág.) 160 és 140, Komlós (ág.) 150 és 112. *Baranyamegyében*: Boly (r. k.) 130, Bozsok (r. k.) 100. *Trencsénmegyében*: Zsolna (r. k.) 106. *Csongrádmegyében*: Hódmező-Vásárhely (ev. ref. leányiskolák) 150 és 159. *Komárommegyében*: Ette (ev. ref.) 160, Neszmély (ev. ref.) 145. *Tolnamegyében*: Földvár (r. k.) 150, Nagy-Mányok (r. k.) 130, Apar (r. k.) 115, Sár-Sz.-Lőrincz (ág.) 250, Kalazná (ág.) 130, Varsád (ág.) 140, Kis-Tormás (ág.) 110, Ismen (ma Izmány, ág.) 120, Apáti (ág.) 110. *Heves- és Külső-Szolnokmegyében*: Szolnok (r. k.) 120, Török-Szent-Miklós (ev. ref.) 118. (Az adatok fölvétele mindenütt téli időben történt.)

népes mezővárosok is fordulnak elő e sorozatban (Földvár, Szegszárd, Tolna, Bonyhád). — Hogy a mostani értelemben tanköteles gyermekek és a tényleg iskolába járók közt minő különbözések állottak fenn, adatok hiányában meg nem állapítható. Nehány sokat mondó példa azonban rendelkezésünkre áll Bácsmegyéből: Apatinban 463 tanköteles gyermek közül iskolába járt 200, Gákován 134 közül 18, Krussevlyén 80 közül 4, Nemes-Mileticsen 100 közül 23, Csatalián 177 közül 41, Monostorszezen 200 közül 15, Kolluthon 87 közül 24. Voltak bizonyára vidékek, hol az arány kedvezőbb volt, de általában nem valószínű, hogy a 25°/_o-ot jelentékenyen meghaladta az iskolába járó gyermekek száma.

Az iskolák néptelenségét sokszor a helyiségek hiánya, csekély látogatottságukat a tanítás céljaira szolgáló helyiség szűk volta okozta. Volt úgy, hogy az iskola háza elégett vagy romba dőlt, s felújításával évekig senki sem törődött. Az iskolák túlnyomó nagy részének külön tantermők nem is volt. A tanítónak volt egy szobája: ott hált s étkezett sokszor népes családjával, ott tartotta meg leczkáját is. A jelentésvők váltig panaszolkodnak, hogy az iskoláknak nincs külön tantermők, minek következtében a növendékek egy része künn reked vagy elesik a tanulás jótéteményétől. — Somogy megye kaposi járásában például 19 helyen volt tanító, de csak 7 helyen folyt tanítás 5, 12, 39, 12, 4, 8, 12 növendékkel. A szolgabíró hozzáteszi: »A megnevezett helységekben sehol sincs külön iskolai épület, hanem csak az iskolamesterek házaiban kapnak oktatást a gyermekek, mely házak oly szűkek, hogy alig 15 személyt képesek befogadni. A tanítóknak ezért nem lehetnek nagyobb számmal növendékeik.« Így volt ez a falusi iskolák jó részében. Csak még Zala megyét említem, melyben 36 tanítónak nem volt egyetlen tanítványa sem.

Mindezen akadályoknál súlyosabban nehezedett a népoktatás ügyére a tanítók fogyatékos képzettsége, de még ennél is súlyosabban több irányban való elfoglaltságuk. Oly jelenségek tárulnak itt elénk, melyeket ma már el sem képzelhetünk többé.

Először is az alapul vett 2800 iskola közül legalább

2000-re tehető azoknak a száma, melyeknek iskola-mestere egyúttal nótáriusi tisztet viselt. E kapcsolatot akkor oly megszokottnak, a kétnemű foglalkozást oly szorosán együvé tartozónak vették, hogy a hivatalos nyelvhasználat a »Notarius« szót azonosítja a »Ludimagister« szóval s a kettőt vegyest alkalmazták az iratokban. Heves és Külső-Szolnok megyében például egyik szolgabíró ezeket jelenti: »Bekölcze és Szucs helységeknél sem nótáriusaik, sem kántoraik nincsenek az oktatásra (nec Notarios, nec Cantores habent, qui instruerent). — Szarvaskeőn és Aranyoson vannak jegyzők (Notarios), de nincsenek tanulók Szajlán, Parádon, Lédemesen, Széken vannak jegyzők (Notarios), de nincsenek növendékek.« Gróf Zichy Ferencz győri püspök öt megyére kiterjedő dioecsisének iskoláiról ezeket írja: »Az iskolamesterek legtöbb helyen a falusi jegyzők tisztét is viselik. Innen van, hogy sokszor nemcsak több óráig, hanem több napon át a bíró vagy község házában vagy távoli helységeken írásmunkával, körözüvények kihirdetésével, számadások készítésével és átvizsgálásával foglalkoznak, egyházi kötelességeiket (t. i. mint kántorok) elhanyagolják, az iskolákra kevés vagy éppen semmi gondot sem fordítanak, s a jobbágyokkal való tivornyázásra és kicsapongásra alkalmat találnak. Énnél fogva fölötte kívánatos volna, hogy az iskolamesterek minden helységben a jegyzői teendők alól felmentessenek, s így szabadabban és serényebben szentelhessék magukat egyházi szolgálataiknak s a gyermekek oktatásának. Ennek azonban, úgy látszik, két akadálya van; egyik az, hogy az iskolamesterek sok helyen nem képesek a jegyzői hivatal nélkül megélni; másik, hogy a községek a jegyzőt, ha csak iskolamesteri teendőket nem végez, külön eltartani nem egykönnyen bírják.« E nyilatkozatot, mely az állapotokat teljes hűséggel tárja fel, még számtalan hasonló adattal toldhatnám meg. Jegyző, tanító, kántor egy személyben egészen közönséges dolog volt; mindenütt utálnak a nyomozást teljesítő közegek arra, hogy mily kárára van e közösség a tanítás ügyének.

Honnan kerültek s mily tanulmányokat végeztek ezek az iskolamesterek vagy nótáriusok? E kérdésre bajos röviden válaszolni. A Debreczen és Sárospatak hatása alatt álló isko-

lákrol tudjuk már, hogy az anya-intézetek classisaiból vették iskolamestereiket. E gyakorlat rendszeressége nagy hasznára vált a református népiskoláknak. Ehhez hasonlót alig találunk más felekezeteknél, melyeknek parochusai, mint iskolai előljáróságok, onnan vették tanítóikat, kántoraikat, jegyzőiket, a honnan kapták. A középoktatás összes fokozatai képviselve vannak e tanítói kar képzettségében; vannak logikát, rhetoricát, poesist, syntaxist, grammatikát, maior parvát és minor parvát végzett tanítók; van, a ki épen csak írni és olvasni tudott; van kiszolgált katona, sőt kézműves is. Átlag 3—4 gymnasiumi osztálynál többet nem végeztek az iskolamesterek. A tanítók speciális kiképzésére ebben az időben még semminemű intézménnyel nem rendelkezett az ország.

Hogy a tanítók javadalmazása általában igen szerény volt, könnyű elképzelni. Voltak jól jövedelmező állomások is, de a nagy többség alig adta meg a létfenntartás eszközeit. A nép végtelen szegénysége nem engedte meg a jegyzői, kántori, tanítói hivatalok elkülönítését, s így az iskolamesterek jövedelmei a legkülönbözőbb forrásokból credttek. Kevés fixum és sok accidentia a helyzet jellemvonása. Az ország kezdetleges és nyomasztó gazdasági viszonyai s a pénz ritkasága a természetiekben való fizetést tették túlnyomóvá, mely módozat érthetővé teszi a nagy szélsőségeket. Volt tanító, kinek szegénycs lakáson kívül egyebe nem volt, mint évi 30 mérő búzája és 20 kenyere, de volt olyan is, ki felment évi 1000 frtra. Az accidentiák rendszerét hadd világítsa meg két példa a sok közül. A szolnoki róm. kath. iskola tanítója kapott a várostól évenként 15 frtot készpénzben, 10 pozsonyi mérő búzát, 4 mérő árpát, 1 sertést, 2 pár csizmát, 2 nadrágot, 4 meszely vaját, egy fél mázsa marhahúst, 12 font zsirt; és ezenfelül 120 tanulótl fejenként s évenként szedett 30 kr. tandíjt. A pestmegyei Fajsz község róm. kath. tanítójának a nyomozás évében következő, elég változatos illetményei voltak. Készpénzben 30 frt; 45 pozsonyi mérő búza (à 50 kr.) = 22 frt 50 dénár; 15 öl tűzi fa, ölenként 50 dral = 7 frt 50 d.; 25 font zsír 2 frt 50 d. értékben; 1 prémes bekecs 6 frt értékben; 1 hordó bor 2 frt értékben; 50 font só = 1 frt 77³/₄ d.; 10 meszely vaj, 3 frt;

4 kocsi széna 4 frt; 1 kalap 1 frt 50 d.; 1 pár új csizma és 1 talpalás 4 frt értékben; 8 házasság után (à 25 d.) = 4 frt; 8 avatásért (introductionért) (5 djával) = 40 d.; 8 hirdetésű czédula után (à 11²/₃ d.) = 46²/₃ d.; 57 keresztelés után (à 15 d.) = 8 frt 55 d.; 13 nagyobb temetés után (25 djával) = 3 frt 25 d.; 18 kisebb temetés után (11²/₃ djával) = 2 frt 10 d.; ostyapénz 1 frt 10 d.; coledából¹⁾ 60 d.; temetéskor bucsúztató énekekért 2 frt 25 d.; éjjeli virasztásért (holtak mellett) 3 frt 50 d. Mindezek együtt 110 frt 18 dénár évi jövedelemmel érnek fel.

A népoktatás állapotának külső rajza hiányos maradna, ha az iskolát a két nemhez való viszonyában, úgyszinte osztott vagy osztatlan állapotában vizsgálat tárgyává nem tenném. A falvakban, mezővárosokban és törvényhatósági jogot nem élvező városokban, melyekről itt szólok, elenyésző kivétellel egy tanteremben tanultak fiúk és leányok, még pedig kezdők és haladók, fiatalabbak és serdültebbek vegyest. Conscriptiókban külön leányiskolákat vagy leányosztályokat találunk Makón (ev. ref.), a biharmegyei Geszt, Kötegyán, Mezőgyán és Sarkad helységekben, Hódmezővásárhelyen (három osztálylyal: 150+159+82 leány növendékkel), a békésmegyei Békés, Csaba, Szarvas, Orosháza, Füzös-Gyarmat, Szeghalom, Kőrös-Ladány, Vésztő, Tarcsa, Doboz, Eöcsöd, (Öcsöd), Komlós községekben, s a fehérmegyei Bicskén. — Mindezek a leányiskolák protestáns jellegűek. Hogy miért találkozunk a leányoknak e külön oktatásával épen Békés, Csongrád, Csanád és Bihar megyékben, s másutt egyáltalán nem, annak magyarázatát csakis abban találom, hogy a többi jelentések a különben csekély számú leány-osztályokat hallgatással mellőzik; mert nem valószínű, hogy oly nagy kiterjedésű megyékben, mint például Baranya, Tolna, Bács, vagy a felső-magyarországi vármegyékben egyetlen külön leány-osztály ne találkozott volna.

Az osztott iskolák száma csekély. Nagy vívmány volt,

¹⁾ A házaknak évenként egyszer divó beszentelése alkalmával gyűjtöttek. Ezt a gyűjtést hitták *coledának*. A szó, úgy látszik, szláv eredetű.

ha a falusi iskolának egyetlen tanítója teljesen hivatásának élhetett; második tanítót ritkán tarthatott, legfőlebb idősebb növendékeit alkalmazta segédkül.

II.

Mielőtt a népoktatás belső tényezőit vizsgálnám, hadd emlékezzem meg néhány *szabad királyi város* iskoláiról. Ezek az iskolák — mondanom sem kell — jobb állapotban voltak a többiekénél; viszonyaik rendezettebbek, tanítóik jobbak és számosabbak, épületeik jobb karban voltak.

Aránylag legvirágzóbb volt a népoktatás *Pozsonyban*, az ország legelső városában, hol nem kevesebb, mint 11 római katolikus iskola állott fenn; és pedig a belvárosban (a Mihály kapuja mellett) 78 fi-növendékkel, az Orsolyaszűzek rendháza mellett 80 növendékkel, a plebánia-templom lépcsői mellett 80 tanulóval (60 fiú és 20 leány), a Pergl-en (in loco »Pergl«) 36 tanulóval (30 fiú és 6 lány), ugyanott egy másik iskola 20 tanulóval (14 + 6), a Wedricz-utcán 27 tanulóval (20 + 7), a Kórházban 35 növendékkel (30 + 5), a Magyar-utcán 55 tanulóval (45 + 10), a Kamara-utcán 50 tanulóval, a külvárosban Szent-Miklós temploma mellett 40 tanulóval s a Czuckermadlban 30 tanulóval. A két elsőnek tanítóit a jezsuiták, a kamara-utczai iskoláét a kir. kamara fizette, a többieket Pozsony városa tartotta fenn. Egyikben tótul, a többiekben németül tanítottak. A jezsuiták által fentartott két iskola előkészítője volt a gymnasiumnak, s a magas tandíjból következőleg, csak jobb módú és előkelőbb polgárok gyermekeit fogadták be; az egyiknek növendékei együttesen évi 438, a másikéi 272 forint iskolapénzt fizettek, mely összegekből 120, illetőleg 108 forint jutott a tanítóknak, a maradék pedig a collegium pénztárába folyt. — A pozsonyi ágostai hitvallású evangélikus nagy iskola alsó osztályába jártak a protestáns növendékek. — A jobb házból való, különösen nemes származású leányok a Notre-Dame apácáknak 1765-ben nyilvános jellegűvé lett leánytanintézetébe és nevelőintézetébe jártak.¹⁾ Voltak végül Pozsonyban zúgiskolák is, hol engedély

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 200 ex 1765. A klastromnak e célból való megnagyobbítására Pozsony városa 80 □ öl területet enged át.

nélkül tanítottak; különösen a Reichards-utczában lakó Zigler Mátyás öreg szakácmester ellen panaszkodnak, a kinek 39 növendéke van. »Az ilyen titokban működő és alapítvánnyal nem rendelkező paedagogusokat«, mondja a róm. kath. plébános, »a városi hatóság közbejöttével kellene az iskolatartástól eltiltani.«

Budán hat városi iskola volt: egy-egy a várban, Tabánban, Országúton, és Újlakon, kettő a Vizivárosban. Habár nem sok növendékek volt, mindenütt segédet tartott a tanító. A tanítás nyelve német. Tabánban azonfelül volt egy gör. keleti iskola is, melynek tanítója a várostól 20, a hitfelekezettől 80 frtot kapott.¹⁾ Végül, 1769-ben a királynő nemes származású leányok számára nevelő intézetet alapított, azt a királyi palotában helyezte el s a St-Pöltenből betelepített angol kisasszonyokra bízta.²⁾ A 122,000 forintra rugó alapítványi összegnek 4°/_o-os kamataiból 4 nemes és 4 előkelő polgári származású leánynövendék ellátási költségei fedeztettek; amazok selyem, emezek posztó ruhában jártak (égbé szin, fekete övvel). Ezekon kívül 40—50 fizető növendéket is felvettek, és pedig első osztályú ellátással évi 150, második osztályúval évi 100 forint díjért. Az apácák írásra, olvasásra, német és francia nyelvre, női kézimunkára és rajzolásra tanították a leányokat; tánczot és zenét külön mesterektől tanultak. Az intézettel nyilvános elemi leányiskola

»Quae cum Justitiae et Aequitatis consona esse videantur«, mondja a kancellária, »Nobilis autem Educatio et Necessariorum Scholarum erectio non solum virilis, sed Sexus etiam foeminei, uti in aliis Haereditariis Majestatis Vestrae Sacratissimae Provinciis, ita in Regno quoque Hungariae omnem Majestatis Vestrae Sacratissimae Curam et Sollicitudinem Regio-Maternam mereatur.« Nehány bennlakó leánynövendéket már 1749 óta neveltek. II. T. Lad. A. fasc. 12. fund.

¹⁾ A Pestmegye hatósága alá tartozó Ó-Budán 1 katolikus német és 1 református magyar iskola állott fenn. Emebbe 15 növendék járt; tanítójok Patay Benjamin. A gyermekek évi 50 dénár iskolapénzt fizettek.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 560 ex 1769; 3864 ex 1771; Bp. E. K. kézirata Ab. fol. 61. (Vom Ursprunge des löblichen und ehrwürdigen Instituts Marie oder der sogenannten Engländischen Fräuleins 1798.)

is volt kapcsolatban. Első főnöknő volt Hohenfeld Katalin grófkisasszony.³⁾

Pesten a belvárosban volt két iskola; egy magyar 50 tanulóval, és egy német 70 tanulóval. Azonkívül volt gör. keleti iskola is. A magyar tanítónak 180, a németnek 75 forint készpénzt fizetett évente a város. A városon kívül is volt egy magyar és egy német iskola 50—50 növendékkel. A tanulók csekély számának itt is, mint más nagyobb városokban az a magyarázata, hogy a helyben levő jezsuita vagy piarista gymnasiumok legalsó osztályai vonzották magukhoz a kis fiúk legnagyobb részét.

Székesfehérvártt 4 iskolát találunk; a várban egy katolikus magyar iskolát 50, s ugyanott egy katolikus német iskolát szintén 50 tanulóval. Mind kettőt a város tartja fenn. A budai külvárosban egy magyar-német-tót nyelvű városi katolikus iskola állott fenn, ugyancsak a város költségén. Azonkívül volt Fehérvártt — melyik városrészben, nem tűnik ki — egy gör. keleti iskola, melynek tanítóját a szerb hitközség (Rascianorum communitas) évi 55 frttal díjazta.

Nagyszombatban magyar, német és tót népiskolát (35, 70, 40 tanulóval) tartott fenn a város, az Orsolyaszűzek leányok tanításával foglalkoztak.

Selmeczbányán két katolikus iskola volt. Az egyikben két tanító oktatott 60, a másikban 4 tanító 2—300 növendéket. Ez a nagyobbik iskola volt a »Schola Hajerica.« — Mind a kettőben németül és tótul tanítottak.

Katolikus trivialis iskolákkal találkozunk még Kassán (2 tanítóval), Pozsonyszentgyörgyön (2 tanítóval), Körmöczbányán (3 tanítóval), Beszterczebányán, Bakabányán, Libetbányában, Kismartonban, Korponán, Komáromban (egy magyar és egy német iskola), Modorban, Bazinban, Nagybányán, Ruszton, Breznóbányán, Kézsmárkon, Felső-Bányán, Újvidéken, Zólyomban stb. Ez iskolákat csekély kivétellel a városok

³⁾ Az angol kisasszonyok 1778-ban elhagyták a kir. várat, mert ide került a kir. egyetem és a Teréz-akadémia, és Vácra mentek. Innen 1787-ben József császár Pestre tette át őket, a domonkosok hajdani klostromába (mely 1785-től pálosok lakóhelyéül szolgált), s azóta ezen a helyen folytatják üdvös nevelői munkásságukat.

tartották fenn katolikus jelleggel, mert a városi hatóságok tagjai egyúttal a katolikus hitközséget is képviselték.

Protestáns jellegű, különálló népiskolákat a szabad királyi városokban alig egynehányat találunk. Tudjuk, hogy elemi osztályaik a gymnasialis fokon levő scholák, eshetőleg collegiumok kötelékébe tartoztak. Így volt Debreczenben, Pozsonyban, Sopronban, Modorban, Kézsmárkon, Körmöcbányán, Kassán.

III.

A felekezeti elvének kizárólagos uralmát a közoktatás összes tényezői közül legélesebb alakjában a népoktatás hozta kifejezésre. A körébe tartozó iskolák magának a népnek az iskolái voltak, a nép testéből nőttek ki s a népnek, helyesebben a jobbagyságnak (kis részben a polgárságnak) a legegyszerűbb ismereteket közvetítették. A legelső és legfontosabb volt ezek között a hitnek ismerete, a vallás tan. Más népiskolát mint felekezeti jellegűt e korban nem ismerünk. Még a városok, azaz: politikai községek által fenntartott iskolákat is a felekezeti közé kell sorolnunk, mert költségeiket a város vagy község a saját felekezete szellemében való tanításnak határozott kikötésével szavazta meg. Ama kor a nem felekezeti tanintézeteket el sem tudta képzelni. Maga a kormány is, mint láttuk, üldözőbe vette a vallási indifferentismust s megkövetelte mindenkitől, hogy első sorban a katolika vallás szellemében, s ha ez nem lehetséges, valamely más felekezet elvei szerint neveltesse gyermekeit.

Az uralkodó katolikus egyház teljesen és feltétlenül elzárkózott a más felekezeti iskoláktól.¹⁾ A számbavett, majdnem 3000 népiskola közül csak is 3 (három) oly protestáns iskolát találhattam, melyeket néhány katolikus vallású növendék is látogatott; és pedig a nógrádmegyei Lupocs és a turóc-

¹⁾ Már az 1629-ik évi nagyszombati egyházmegyei zsinat így határozott: »Ludimagistros in civitatibus, oppidis et pagis nullus parochus admittat, nisi prius fidei catholicae professionem ex concilii Tridentini praescripto coram parochia emiserint Parochi crebro inculcent pro concione, ne ullus filius ad scholas acatholicas . . . mittat.« Péterfi: Conc. Hung. II. 254.

megyei Blatnicza községeket, melyeknek ág. hitv. ev. iskoláiba járt 6, illetőleg 2 kath. tanuló, továbbá a győrmegyei (csiliz-)radványi ref. iskolát, melybe 1 róm. kath. vallású növendék járt, az odavaló katolikus lelkész engedelmével. Fennebb láttuk, mily szigorú kormányrendeletek tiltották el a protestánsokat róm. kath. tanulók felvételétől, s a statisztikai adatok igazolják, hogy e tilalom mily éber ellenőrzés tárgya vala. — Viszont azonban, nem egy róm. kath. iskolával találkozunk, hová protestáns növendékek is jártak: Mosony megyében 10, Bács megyében 1, Barsban 1, Komárom megyében 4, Hontban 10, Hevesben 1, Győr megyében 11, Árvában 3, Nyitra megyében 8, Pozsony megyében 12, Trencsén megyében 7, Turóczban 11, Zólyomban 12, Veszprém megyében 6 ilyen iskolára akadtam. Van köztök olyan is, a hol a róm. kath. vallású tanítónak egyetlen kath. növendéke sincs, hanem csakis protestánsok látogatják az iskolát. Ilyenek pl. Turócz megyében a nagy-jeszeni, Nyitra megyében a felső-bothfalvi róm. kath. népiskolák. Az az eset meg épen gyakori, hogy a protestáns tanulók túlnyomó számmal vannak ilyen róm. kath. iskolákban. A tanító rendszeren csak a róm. kath. vallású tanulókat tanítottak vallástanra, de azért elvéte az ellenkező gyakorlat nyomaival is találkozunk.¹⁾

Ha a különböző iskolafentartó felekezetek szempontjá-

¹⁾ Pl. Negyed, nyitramegyei helység róm. kath. iskolájába jár 15 róm. kath. és 20 ev. ref. tanuló: »docet (Magister) ipsos legere et scribere Hungarice; catholicos quidem ex libro alphabetico Tyrnaviensi, Calvinistas vero ex libro quodam Graduali; Catholicis tradit Doctrinam Christianam ex libro Catechetico, erudit et Haereticos quantum fieri potest.« — Komárom megye Csicsó községében, a római katolikus iskolát 12, részint katolikus, részint protestáns tanuló látogatja. A tanító »docet illos scribere, legere *Methodo Rom. Catholica*« stb. — Libetbányáról ezt jelenti a róm. kath. esperes (16 kath. + 82 luth. tanuló): Magister . . . »tradit Doctrinam pro diversa capacitate, Alphabetum quippe noscere, syllabizare, legere, scribere, declinare, comparare et *conjungare* cum formationibus; praeterea statis horis ante et pomeridianis docet Catechesim Patrum Minoritarum, diebus etiam festivis et Dominicis ante Divina, pro qua condiscenda Parentes A catholici maxima ex parte nullatenus submittunt, vel si mittant, singulos Catechesi Lutherana obarmant, cui *damnatae consueludini si cum medela occurrri possset, vere Apostolicum foret.*«

ből veszszük vizsgálat alá azt a közel 3000 népiskolát, melyeknek lételet megállapíthattam, azt fogjuk találni, hogy mintegy két harmadrészük róm. kath. jellegű iskola volt; egy harmad részök pedig megoszlik a görög katolikusok, görög keletiek, ágostai hitvallású evangélikusok és helvét hitvallásúak közt; az utóbbi négy hitfelekezethez tartozó iskolák sorában számláltam 130 görög katolikus, 90 görög nem egyesült, 179 ágostai hitvallású evangélikus és közel 600 helvét hitvallású iskolát.

Elenyésző csekély kivétellel római *katholikus* iskolákat találunk Árva, Baranya, Bars, Esztergom, Gömör, Hont, Liptó, Mosony, Nyitra, Pozsony, Sopron, Trencsén, Vas, Zala és Zólyom vármegyékben; a többiekben a különböző vallásfelekezetek iskolái vegyest jelentkeznek. Az *ágostaiak* iskolái két vármegye területén lépnek fel nagyobb tömegben: Nógrádban 59 s Turócban 31 ilyen intézettel találkozunk. — A *helvét* hitvallású iskolák túlnyomó nagy számban vagy nagy tömegben tűnnek fel Bihar vármegyében (165 iskola között van 126 református iskola), Békésben (37 közül 20), Zemplénben (a pontos szám hiányzik) és Szabolcsban (88-ból 65).

A görög katolikus és görög nem egyesült népiskolákról, melyeknek ezen korbeli állapota majdnem teljesen ismeretlen irodalmunkban, hadd emlékezzem meg részletesebben.

A *görög katolikusok* művelődése iránt a Mária Terézia kormánya kezdett melegebben érdeklődni, vezéreltetve az unio nagy gondolatától. A királyné uralkodása alatt neveztetett ki Kovács Meletios 1748-ban nagyváradi gör. kath. ritualis püspökké, halála után pedig, 1777-ben létesült Magyarország területén a román ajkú görög katolikusok részére az első valóságos püspökség Drágosy Moyzes főpásztorsága alatt. A görög katolikus ruthéneknek is 1772-ig csak czimzetes püspökeik voltak, kik az egri róm. kath. püspök joghatósága alá tartoztak. Így 1738-tól 1742-ig Blazsovszky György Gábor, 1743-tól 1767-ig Olsavszky Mihály Mánuel, 1767-től 1771-ig Bradács János. Ugyanő 1771. szeptember 19-én lett első valóságos gör. kath. munkácsi püspökké.¹⁾

¹⁾ Basilovits Joannicius: Brevis Notitia Foundationis Theodori Koriathovits, exhibens Statum Graeco-Catholicae Dioecesis Munkacsiensis

Önként érthető, hogy az egyházi szervezetnek e lassú megalakulása, különösen pedig a görög katolikus ruthén és rumén népnek végtelen szegénysége s ennek folytán a lelkesi javadalmak hihetetlen korlátoltsága mellett alig lehetett szó a görög katolikus nép rendes iskoláztatásáról. »Az oláhok népe«, mondja Bajtay,¹⁾ e korról »a legalja söpredék (colluvies infima), s a legrosszabb Magyarország összes lakói közül, mert a semmittevésnek adván át magukat s a legnagyobb nyomorban nevelkedvén, többnyire gonosztettekből élnek.« A ruthének erkölcsi szelidebbek, de szegénységök nem kevésbé égbekiáltó.

Más helyen említettük Olsavszky cz. püspök buzgólkodásait a ruthének iskoláztatása körül. Az ő közbenjárására határozta el a királyné a munkácsi, a mármaroszigeti, huszti és nagybányai, Bradács János sürgetésére pedig a tétsői, hosszúmezei és viski gör. kath. népiskolák felállítását, melyeknek részére a kir. kamara költségén új épületeket és rendszeren javadalmazott tanítókat engedélyezett.²⁾ Ezeket az iskolákat tekinthetjük tehát a munkácsi egyházmegye régi területén a ruthének első, szabályszerűen tervezett népiskoláinak. Az utóbb nevezett három iskola tanítóinak kötelességökké teszi a királyné, hogy az olvasáson kívül a számtanra, úgyszintén a

Hierarchicum juxta seriem Episcoporum. Cassoviae, 1804 (két kötetben és hat részben). — Nilles Nic.: Symbolae ad illustrandam Historiam Eccl. Or. in terris Coronae Sti Steph. Pars III. De ecclesia Rumenorum, Ruthenorum, Serborum et Armenorum. Oeniponte, 1885. II. köt., p. 603. 647, 902—904. — V. ö. Fraknoi V.: A magyar királyi kegyúri jog. Budapest, 1895. 490—494.

¹⁾ Politico-Statistica Regni Hungariae (M. T. Ak. kézírata, Tört. Quarto 89). Lib. III., cap. 1. — Az 1748-ik évben az egész egyházmegyében csak 13 görög-katolikus oláh iskola állott fenn. (Bunyitay Vincze: Bihar megye oláhjai s a vallás-unio. Budapest, 1892. Értek. a M. T. Ak. tört. oszt. XV. k. 6. sz. 59. l.) Gróf Forgách Pál nagyváradi lat. szert. püspök maga állított fel 7 gör.-kath. iskolát, mint 1754. évi december 12-én jelentí: O. L. Ud. Kancz. Ungarn und Siebenbürgen, fasc. 23.

²⁾ O. L. Ud. Kancz. Or. Ref. 24 ex 1748; 173 ex 1765; 232 ex 1766; 167 ex 1766; 296 ex 1767; 491 ex 1767; 384 ex 1769; No. 2164 ex 1773; 2875 ex 1775. — Id. Res. circa Obj. Reg. Stud., p. 239. — H. T. Ad Lad. F., fasc. 81. Relig.

német és ruthén írásra is tanítsák növendékciket. A királyi rendeletek végrehajtása azonban igen lassan haladt előre, mert még 1773-ban jelenti Bacsinszky András (Bradács utóda a püspöki székhelyben), hogy Szigeten, Huszton, Tétsön, Hosszúmezőn és Visken még mindig nem fogtak hozzá az iskolai építkezésekhez s a hivatalaikba bevezetett tanítók nem juthatnak hozzá kiszabott fizetésökhöz. A püspök kérve kéri a királyi elhatározásnak a sürgős foganatosítását, »mert az egész egyházmegyében«, úgymond, »sehol sem láthatni oly nagy műveletlenséget, mint a mármaros kerületben, a mi leginkább az elemi iskolák hiányából ered.«

Legtöbb gör. kath. tanítót számláltam az 1771/2-ik évi kimutatásokból Szatmár megyében, és pedig 85 helyen; Szabolcsban 14-et, Biharban 16-ot, Abaújban 5-öt. A többi 10 hasonló jellegű iskola különböző vármegyék között oszlik meg.¹⁾

A görög *nem egyesültek* népiskoláiról²⁾ szólótomban mindenek előtt egy általános tévedésre kell utalnom, mely az e korbéli összes hivatalos jelentésekben feltűnik. Ez az »illyr« elnevezésnek helytelen használata, a mennyiben illyreknek nevezik nem csupán a szerbül beszélő görög keletieket, hanem a románul és görögül beszélőket is. Az illyr szó a hivatalos nyelvhasználatban jelenti valamennyinek közös val-

¹⁾ Ezek sem lehetnek valóságos iskolák, hanem inkább azt mondhatjuk, hogy az illető helyeken gör.-kath. vallású nótárius volt, a ki esetleg tanítói funkciót is végzett. Máskülönbén hogyan értelmezhetnők az 1786/7-ik évi conscriptionának Schwartzner által (Stat. d. Königr. Hungarn. Pest, 1798. III. 202. §.) közölt azon adatát, mely szerint Ung, Bereg, Ugoesa, Szatmár, Mármaros megyékben 385,898 oláh és ruthén lakos közepette egyetlen falusi iskola sem volt található? V. ö. Basilovits: id. m. Pars VI. Cap. 5, p. 18, ki azzal czáfolja Schwartznert, hogy az összeírás nyáron ment végbe, a mikor a falusi gyermekeket munkába fogják s az iskolák szünetelnek.

²⁾ O. L. Udvar. Kancz. Or. Ref. 396 ex 1769; No. 133 ex 1771; 2846 ex 1771; 3478 ex 1771; 3613 ex 1771; 574 ex 1772. — H. T. Lad. K., fasc. 48. Relig. s melléklete (Series illorum Comitatum iisdemque ingremiatorum Locorum, nec non Liberarum et Regiarum Civitatum, in quibus Graeci non Uniti Ritus Populus Religionis Suae Exercitium habet).

lását.¹⁾ A görög nem egyesülteknek ép úgy, mint a protestánsoknak, csakis bizonyos vármegyékben és városokban volt szabad vallásgyakorlatuk és iskolatartási joguk; és pedig Fehér megyében 9 helyen, Arad megyében 16, Bács megyében 43, Baranyában 8, Békésben 2, Biharban 34, Borsodban 1, Csanádban 5, Hevesben 1, Pestmegyében 7, Somogyban 1 és Zemplénben 1 helyen; továbbá a szabad királyi városok közül Székesfehérvárott, Budán, Komáromban, Győrött, Újvidéken, Pesten, Esztergomban, Szegeden és Zomborban, vagyis: mindössze 137 helyen. E helységek közt azonban 48 volt olyan, hol csak papjuk és templomuk volt, de iskolájok hiányzott (exercitium sine scholis). Görög nem egyesült felkezeseti iskola volt e szerint 89 helyen.

E 89 helység iskolái közül egyedül Bács megyére esik 41, aránylag rendezett és elég jól ellátott iskola. Az 1769-ik évben megtartott illyr nemzeti congressus harmadik (július 7-iki) jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy az egész bácsi egyházmegyében (mely körülbelül egybeesett a hasonlóvármegye területével) majd minden hitközség tartott saját jövedelmeiből vagy templomi gyűjtésekből tanítót, kit a hitközség választott s a püspök erősített meg. Mindenütt tanultak imádkozni, olvasni,²⁾ és írni, legtöbb helyen számolni is. A tanítás nyelve mindenütt a szerb (Rasciano-Illyrica). Jellemzi ez iskolák rendtartását, hogy eltérően hazánk többi népisko-

¹⁾ Sőt a fogalomzavar annyira megy, hogy még a ruthéneket is illyreknek nevezik némelyek. V. ö. az 1753–1761. évekről való hivatalos összeállítást, mely Germ. Fol. 181. jelzet alatt őriztetik a Magy. Nemz. Múzeumban. E munkálat czíme: »Bericht von der Beschaffenheit des in hiesigen Erb-Königreichs Ungarn und andern Landen zerstreiten zahlreichen Illyrischen Nation mit einen Register.« Az első oldalon így határozza meg az író az illyr elnevezést: »Unter dem Nahmen der Illyrischen Nation werden in denen von weyland Kayßzers Leopold Maÿtt glorwürdigsten Andenkens ihr im Jahr 1691 ertheilten Privilegien, vornemlich dreyerlei Völcker, als Raizen, Wallachen und Ruthenen verstanden, die zwar in einigen Stücken sehr von einander unterschieden, doch alle insgesamt Griechen und meistens nicht unirt seÿnd.«

²⁾ Psalmos Davidis, Epistolas et Evangelia legere, haecque plus Moscovilico, quam Illyrico Idiomate (nyilván az egyházi szlávról van mondvá).

lúitól, aránylag hosszú volt bennök a szorgalmi idő, mert a jelentések határozott adatai szerint szüret és aratás kivételével egész éven át tanítottak. Rendezett voltukat abból is láthatjuk, hogy elenyésző kivétellel az egész egyházmegyében külön tantermekkel rendelkeztek s tanítóik is nem épen rosszul voltak fizetve. Népeességükre nézve említhetem, hogy oly iskola, melybe 10 vagy ennél kevesebb tanuló járt, a 41 között volt 9; 10- és 20 között váltakozik a tanulók száma 11 iskolában, a többiekben a létszám maximuma 77 (Futak).

Román tannyelvű görög nem egyesült népiskolát találtam Kétegyházán (4 tanulóval), Magyar-Gyulán (12), Bottonyán (30), Nagylakon (25), Sajtényen (?), Nagyváradon (20), Várad-Velenczén (23), Alsó-Lugoson (18), Nagy-Tóthfaluban (16), Cséffán (20), Sebesen (5), Barakonyban (20), Simádon (2), Galsán (?), Szemlakon (5), Pécskán (30), Aradon (100), Csintyén (30), Siklón (30), Gyula-Varsádon (15), Székudvaron (8), vagyis Békés, Csanád, Bihar és Arad vármegyékben. Ez iskolák (Aradot kivéve) igen nagy szegénységben tengődtek.¹⁾

Ma már nyomtalanul kiveszett faja a görög nem egyesült felekezeti népiskoláknak az volt, melyet néhány *görög tannyelvű* intézet képviselt. Ilyen iskolákat találunk az 1770/1. tanévben Komáromban (szerb tannyelvvel vegyesen), Győrött, Miskolczon (hol mindkét nembeli fiatalság tanulta a görög olvasást és a görög nyelvtan elemeit),²⁾ Egerben (görög és szerb tannyelvű iskola 60 tanulóval), és Tokajban, hol Lázár János és Karácsony György »nemes származású görögök« saját gyermekeik kedvéért tartottak tanítót, ki az olvasást, írást és imádságot kizárólag görög

¹⁾ Egyik aradmegyei szolgabíró így ír: »Gens Valachica et Rascianica Capris potius et S(alva) V(en)ia Setigeris pascendis solet applicare profes suas, ac inde est, quod alibi in toto hoc Processu ne Ludimagister quidem reperitur; ac illi solum erudiantur, qui Statum Poparum aspirant: talesque etiam a potiori pro eruditione Aradinum mitti soleant.«

²⁾ Ez az iskola 1811-ben még fennállott: »Zu Mischkolez, einem Hauptsammelplatze für sogenannte Zinzaren, wird in einer griechisch-walachischen Schule, welche das neue Jahr 1811 einen Fond von 25,180 fl. schon beysammen hatte, neben der Sprache der Neugriechen, auch die der alten Römer erklärt.« Schwartner: Stat. (új kiad.) III. 435.

nyelven (unice idiomate graeco) tanította, s fizetés fejében mindegyik növendéktől évenként 1—1 aranyat kapott.

Végül, jóllehet teljes bizonyossággal állíthatni, hogy az *izraeliták* mindennél, a hol néhány család együttélése meg volt engedve, a család körében, esetleg magánjellegű iskolákban héber nyelvre, írásra, olvasásra és számolásra megtanították gyermekeiket,¹⁾ az alapul vett hivatalos források erre nézve csak egyetlen egy adatot tartalmaznak. E szerint ugyanis izraelita népiskola (valószínűleg magán-jelleggel) volt Csanád megyében, Makón. A tanító, Ascher Zakariás, 18 izraelita növendéket oktatott »az olvasás elemeitől a bibliáig«, s ezért a gyermekek szüleitől évi 60 forint fizetést kapott.

IV.

A legfontosabb kérdésre, hogy Magyarország népiskoláiban ez időtájt miképen tanítottak, sajnálatomra nem adhatok kimerítő választ. Csak igen kevés az, a mit a hivatalos iratok erre vonatkozólag tartalmaznak, vagy a mire a közölt adatok alapján teljes biztossággal következtetni lehetne. A paedagogiai érdeklődés ép azokban a körökben, melyek a jelentések szerkesztésével és az adatok gyűjtésével megbizattak, oly csekély volt, hogy majdnem csupán az iskoláztatás külső tényezőinek felsorolására szorítkoznak jelentéseik. Az, hogy mennyi fizetése volt a tanítónak, természetsszerűleg jobban is érdekelhette akkoriban a kormányzatot, mint a tanítás anya-

¹⁾ A vácezi püspök 1777-ben jelenti, hogy az izraeliták Izsák községben iskolát nyitottak s kéri azonnali bezáratását. Az elrendelt investigatio kiderítette, hogy ninesen egyébről szó, mint hogy a községben letelepült néhány zsidó a saktertől héber nyelvet, héber írást és olvasást tanul. A kérdőre vont izraeliták azt vallják, hogy: »hujusmodi *privatum* Instructionem in quibuslibet, ubi inter Christianos Judaeorum habitationes et morae concessae sunt, Locis, *hucusque fuisse ex vetusta consuetudine libere admissam* observarunt: *nullas enim Scholas seu aperuisse, seu pro extraneis*, ut filios suos pro Instructione adducant, *aperire velle*, verum proprietarum solum Prolium educationi, moribus, profectui et eruditioni hac . . . *privata* Instructione consuluerint . . .« Ennek alapján a helytartótanács a dolgot jelentéktelennek nyilvánítja s napirendre tér fölötte. — O. L. H. T. Lad. P. fasc. 125. Relig.

gának részletei vagy az oktatás módszerei. Csak régiebb művelődés alapjára helyezkedő oktatásügyi kormányzat, mely már a legegyszerűbb szükségletek kielégítéséről gondoskodott, kerítheti sorját a módszerbe vágó tanügyi kérdéseknek is.

Általában szabályul állíthatjuk fel, hogy az oktatás köre az illető helység lakosságának számához igazodott. Ebből a szempontból igen különböző fokozatu iskolákat állapíthatunk meg.

A legelső fokozaton találjuk a külön tanítók nélkül szűkölködő leányegyházakat (filiákat), hová a legközelebbi anyaegyház tanítója rándult ki időről időre iskola-tartani. De itt is nagyok az eltérések. Volt úgy, hogy évenként csak egyszer-kétszer, nagy ünnepkor, szállt ki a mester, s a templomba összesereglett gyermekeket az Úr dicséretére tanította meg. Más helyett megjelent minden vasárnap, s imádságra, egyházi énekekre, talán egy kis olvasásra is oktatta a falu mindkét nembeli fiatalságát.

A hol volt külön tanító, a népoktatás legelső fokát a pusztá olvasás jelöli meg (a mindenütt szereplő vallástanon kívül). Ilyen iskola volt legtöbb. Magasabb fokon állottak azok, melyekben olvasást és írást tanítottak; a számolás csak kivételesen csatlakozik hozzájuk. Végül a nagyobb mezővárosok és városok — kivált, ha gymnasiumuk nem volt — rendszerint a grammatika elemeit is felvették leczkerendjökbe, még pedig majd csupán a latin declinatiót, majd a comparatiót is, majd a conjugatiót is.¹⁾ Az ilyen magasabb fokú népiskolák azonban úgy voltak berendezve, hogy a tanulóknak csak egy kisebbik része tanulta a latin nyelv elemeit, a nagy többség írni, olvasni és számolni tanult. Ilyen deákos népiskola aránylag sok volt az országban.

Az eddig mondottak után nem szorul bővebb kifejtésre, hogy a népiskolák majdnem kivétel nélkül osztatlanok voltak.

A tanítás menete csak egyetlen jelentésből tűnik ki némileg részletesebben. A példa elszigeteltsége kizárja, hogy belőle bármit következtessünk, de ismertetése e mű keretében

¹⁾ Usque principia = írás, olvasás, számolás; usque ad Majoricam = legere, scribere, arithmetica, declinare, comparare, *conjugare*.

szükségesnek látszik. Szó van a besztercebányai katolikus német iskoláról, melynek tanítója következőleg járt el:

Az összes tanulók (szám szerint 60-an) három csoportba voltak osztva: az elsőt alkották az abécédariusok; a másodikat azok, kik sillabizálni, olvasni és írni tanultak; a harmadikat, kik a számtanban nyertek oktatást. Reggel 7-kor valamennyien misét hallgattak, melynek végeztével kezdetét vette a tanítás. Az első fél órában az abécédariusokkal foglalkozott a tanító, mialatt a többi két csoport házi feladatait ismételtette; a második fél órában a sillabizálók és olvasók csoportjára került a sor, s a többiek figyelmeztek vagy ismételték leczkójöket. Következett egész órán át német írás és olvasás a két felsőbb csoporttal, s ugyanakkor az abécédariusokat valamelyik nagyobb tanuló kikérdezte leczkójökből vagy a katekizmusból. Az utolsó fél óra azzal telt el, hogy a tanító a legfelsőbb csoportot oktatta a számolási alapműveletekre. Teljesen azonos volt a tanrend délutáni 2-től 4-ig, csak hogy az utolsó fél órában az összes növendékek együtt tanultak vallástant, jelesen katekizmust.

Valószínű, hogy a vázolt tanterv a javából való s hogy legtöbb esetben külön szabály vagy megállapodás, melyhez a tanító alkalmazkodott, nem létezett. A tanítás túlnyomóan patriarchális lehetett, biztos módszeres elvek nélkül, a melyeknek elsajátítására alig nyílt alkalom. Hogy a népoktatás terén a hetvenes évek óta — különösen az Ausztriából jövő impulzusok hatása alatt — mily új törekvések nyilvánultak s hogy a kormány mily intézkedéseket tett a népoktatás színvonalának emelésére, mindez már az új rendszer keretébe tartozik s e mű későbbi részeiben kerül tárgyalás alá.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A felsőbb szakoktatás kezdetei.

Mária Terézia uralkodása valóban a reformok korszakát jelöli meg történelmünkben. Az állami élet bármelyik ágára vessük tekintetünket, azt tapasztaljuk, hogy úgyszólván mindent ő teremtett meg, mindennek ő adott szabályos és rendszeres

alakot. Igazságszolgáltatás, pénzügy, közgazdaság, egészségügy, ipar, kereskedelem, közművelődés, az egész állami közigazgatás alapjai az ő nevéhez fűződnek. Innen az óriási anyag, melyet a kutató átdolgozni kénytelen, valahányszor e kor valamely fontos intézményének fejlődését vizsgálja. Mert az alkotás munkáját rendszerint hosszú vajudás, tömerek terv és eszme, számos megbeszélés és tanácskozás, és sűrű iratváltás előzte meg.

A reformtörekvések közt előkelő hely illeti meg azokat, melyek a gazdasági s ügynevezett kamarai, általában a gyakorlati ismeretek terjesztésére irányultak.

Mária Terézia belátta azt, hogy ezen a téren úgyszólván alig történt valami hazánkban. Az ország útainak javítása, a folyók szabályozása, a mocsarak lecsapolása, a gyakorlati mértan és mechanika elemi ismerete nélkül, érdeklődést nem kelthetett a lakosságban, ezen ismeret elsajátítására pedig akkoriban egyáltalán nem volt alkalom Magyarországon. A közigazgatás számos alsóbb ágazataiban mindinkább érezhetővé vált olyan egyének hiánya, kik a számvitelben, a kereskedelmi számtanban és váltóismeretben jártasak. Hazai gazdálkodásunk módja középkori volt. A földet szakasztott úgy művelték minálunk, mint századokkal előbb, a külföldön kipróbált jobb és újabb módszerek sejtelmé nélkül. E tényektől indítva s kétség kívül azon mozgalom hatása alatt, mely Ausztriában ez időtájt a közgazdasági ismeretek felé fordította az elméket, a pozsonymegyei Szempczen »*Collegium Oeconomicum*«-ot¹⁾ alapít a királyné (1763.), mely intézet létesítéséhez ő maga 20 ifjú ellátására való évi 1400 forint alapítványi összeggel, továbbá könyvtár és alapfelszerelés céljaira szolgáló 1500 forint beruházási segélyvel járul hozzá, míg gróf Esterházy Ferencz kancellár épületet és 20,000 forint tőkét ad, továbbá magára vállalja a szükséges átalakítások költségeit.²⁾ Hogy a királyné e collegiumot épen a kegyesrendiekre bizza, kik egyébként ez irányban Bécsben

¹⁾ A főforrás O. L. H. T. Lad. A. fasc. 24. Fund. — A mennyiben külön nem idézek, adataim innen vannak merítve.

²⁾ O. L. Ud. Kancz. Or. Ref. 260 ex 1763; Lib. Reg. XLVI. 418. kk.

is kimutatták ügyességöket,¹⁾ szembeszökő jele nemcsak fokozódó közkedveltségöknek, hanem annak is, hogy ez idő szerint a reális tudományok tanítására őket tartották legalkalmasabbaknak.

Az intézetnek kezdetben öt tanára volt (kettős könyvvitel, mathesis, gazdaságtan, irás és stílus), kikhez 1770-ben egy hatodik, a kamarai tudományoké (studium politico-camerale) járult.²⁾ Az alapítványos növendékek száma állandóan 20 volt, a 18-ik életévtől a 23-ik évig; túlnyomóan philozófiai tanfolyamot végzett ifjak.³⁾ Az 1766. év óta a 20 alapítványi növendék között mindig hat olyannak kellett lennie, kiknek apja a kir. kamaránál szolgált.⁴⁾ Valamennyi katolikus s az ország minden részéből való. Forrásaink bizonyítják, hogy a német nyelv ismeretét szigorúan megkivánták a felvételnél, s hogy az intézet tannyelve és egész szelleme kizárólag német volt, mint magának a kir. kamarának is ebben az időben már teljesen germanisált nyelve és szelleme.⁵⁾

¹⁾ 1763. január óta. — L. Wienerisches Diarium, 1764. július 18 (No. 57): »Dem Publiko wird hiemit bekannt gemacht, dass die öffentlichen Vorlesungen der Kameral- und doppelten Buchhaltung, wie auch der praktischen Grössen-Lehre, da deren erster Cours bereits vollendet worden, den 30-ten July in der Behausung der regulirten Ordenspriester der frommen Schulen in der Stadt ihren mehrmaligen Anfang nehmen« sth. V. ö. Geusau: Geschichte der Stiftungen, 111. lap. — A tanfolyam utóbb két éves volt. Tantárgyak: Arithmetika. Váltó-ismertetés. Kettős könyvvitel. Kamarai számvitel. Mathematika. V. ö. Wiener Realzeitung, 1772. 435. kk. II.

²⁾ O. L. Ud. Kan. Concept. ad Num. 4315/1770. (szept. 20. kelt kir. elh.).

³⁾ Ezt az évi felvetelekből következtetem. Például 1767-ben három hely üresedett meg; felvétetett három »absolutus philosophus«. O. L. Ud. Kan. Or. Ref. 418 ex 1767. — 1765/6-ban 10 philosophiát, 5 rhetorikát és 3 syntaxist végzett ifjúval találkozunk az intézetben.

⁴⁾ 1766. évi máj. 21-én kelt kir. elh. O. L. Ud. Kan. Or. Ref. 516 ex 1766.

⁵⁾ O. L. H. T. 1774. évi szept. 5. Lad. E. fasc. 18. fund. — 1763. évi szept. 14-én kibocsátott ud. rend.: »Tradentur vero omnes istae Scientiae Germanico Idiomate, ac ideo Alumnos hanc linguam, priusquam suscipiantur, colere oportet Candidati Lingva Germanica jam instructi sint, oportet, quoniam finis hujus Insti-

Mivel a selmeczi akadémián kívül ez az egyetlen reális és műszaki irányt követő felsőbb iskola, mely Mária Terézia uralkodása alatt létesült, szükségesnek tartom az iskola tananyagát is röviden megismertetni.¹⁾

Előkelő helyet foglalt el a *geometria*. Csak annyiban viselheti e nevet ez a tanulmány, mert a közönséges trigonometria szolgált bevezetéséül. A tárgyat helyesebben bányászati physikának kellett volna elnevezni, mert az anyag zöme, kinematika, mechanika, hydrostatika és hydraulika, még pedig a bányamívelésre való alkalmazásában. Gyakorlati felmérések és feladatok kivitele, továbbá (bányák hiányában) a szükséges kísérleteknek földmunkálatok alakjában való bemutatása, térképek készítése, úgyszintén a körmöczi, selmeczi és mármaros bányák térképeinek bemutatása szolgáltak az elmélet begyakorlására és felvilágosítására. — A *polgári építészet* az épületek különböző részeit és díszítéseit tárgyalta, kiegészítve a perspectiva elméletével s építkezési költségvetések készítésének szabályaival. Mindenütt rajzoltak a tanulók; a harmadik évben már nagyobb szabású épületek tervrajzait készítették különböző metszetekben. — A *kettős könyvvitelt* az »újabb módszerek« alkalmazásával tanították, még pedig nemcsak szűkebb, kereskedelmi és közéleti vonatkozásaiban (»computus cambialis«), hanem az állami számvitel szempontjából is. Az államadósságoknak a folytonos háborúskodások okozta óriási növekedése a tárgynak ezen részét fölülte fontossá tévé; a különböző dikasteriumok számvevő hivatalaiban az állami ellenőrzés szigorúbb gyakorlása mulhatatlanul megkívánta a specziális szaki képzettséget e téren is. Élénk világot vet a tanítás szellemére néhány problema, mely e tárgy tanárának előadásaiban előfordult. Például ki kellett számítani az ország egyes vármegyéire eső hadi adót arányítva a lakóssághoz, vagy: behatóan ismertesse a tanár a bécsi banko-deputatio számviteli eljárását, melyet az ausztriai és cseh rendek 18 millió forintnyi hitelének

tutionis non est Trivialium Literarum exercitatio.« Syst. Fund. Akad. Kézir. Egyh. és bölc. fol. 9, p. 165—176.

¹⁾ O. L. H. T.. Lad. E. fasc. 10. fund.

kezelésében követ. Máskor a kir. kamara, a szabad kir. városok és a sóhivatalok számadásait magyarázta meg a tanár, mely czélból a collegium az eredeti számadásokat elkérte az illető hatóságoktól. Az *oekonomia* egy neme volt a közgazdaságtannak és az úgynevezett kamerálisztikának (míg az utóbbi külön tanszéket nem nyert). Mi az államkincstárnak igazi jövedelmi forrása? mi módon lehetséges az állami alattvalók vagyonát megtartani s a köz javára öregbíteni s gyümölcsöztetni? Ilyen és hasonló kérdések mellett szó volt a gyárakról s a kézi munka különböző nemeiről s általában a keresetforrásokról; e tárgy politikai részében pedig az állam benépesítéséről, »szépségéről«, az alattvalók egészségének megóvásáról, a közbiztonság eszközeiről, mely anyagon részben már felismerhető Sonnenfels hatása, ki 1763 óta tanította e tárgyat a bécsi egyetemen. — Végül a *Stilus curialis et Scriptura* tanára Gottsched német nyelvtanát adta elő tüzetesen, továbbá a helyesírás szabályait, a kereskedelmi levelezést, a szépírást s a polgári ügyiratok szerkesztésének módját.¹⁾

Mária Terézia a szempezi collegiumot mindvégig különös figyelmében részesítette, s előszeretettel karolt fel minden törekvést, mely az intézet felvirágoztatását czélozta. Az alapító-levelében biztosított összegeken felül több ízben felemeli

¹⁾ Hadd álljon itt még néhány részlet az iskola belső életéből: A tanfolyam kezdetben három éves, 1769-től két éves (1769. okt. 11.), 1771-től kezdve, tekintettel a nem régen meghonosított politikai tudományokra, újból három éves. — 1770-ben a királyi kincstárból 5500 forintot utalványoz a királyné építkezésekre, a mely összeget 1772-ben »ex speciali munificentia« megtoldja 6000 frttal. Az iskola a helytartótanács felügyelete alatt állott, mely évenként egy közeget küldött ki az állapotok megvizsgálására. A tanítás reggel 7 órától 9-ig, d. u. 1 órától 4-ig folyt. Tankönyvekül 1763-ban a következők szerepelnek: Clausberg, *Rechnungskunst*; La Porte, *Einleitung zur doppelten Buchhalterey*; *Einleitung zu einem verbesserten Camerall-Rechnungsfuss*; Joachim Darjes, *Erste Gründe der Camerall-Wissenschaften*; Vollius, *Erste Gründe der mathematischen Wissenschaften*. (A fentebb idézett forrásokon kívül v. ö. még; O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 6 ex 1766; 479 ex 1769; 556 ex 1769; 5622. sz. ex 1771; 951. sz. ex 1772; tov. Syst. fund. id. h., p. 199.)

az évi dotatiót s rendkívüli segélyösszegeket utalványoz. Az intézetben elhelyezett ausztriai 16 convictor ellátási díjait fedezi. A »geometriában mások felett kiváló« két növendéket 1768-ban a királyi kamara előterjesztésére külföldre küldi ki az erdészeti tanulmányok elsajátítása végett.¹⁾ A kancellárnak több ízben fejezi ki elismerését a collegium sikeres működéséért. Tudakozódik az intézet viszonyai felől, szívére köti a recornak a tisztaságot és szigorú fegyelmet, s a tehetség vagy szorgalom nélküli tanulóknak elbocsátását. A kik a tanfolyamot jeles eredménynyel végezték, azoknak neveit hivatalból tudatta a királyi kamarával, az erdélyi thesaurariatussal s a temesvári országos igazgatósággal (Temeswarer Landes-Administration), a végből, hogy az ifjak leendő alkalmazását jegyzékbe vegyék.²⁾

Ugyancsak a hatvanas évek elejére esik a *selmeczi bányász-iskola* megalapítása is.

Megnyitásáig a bányászati kiképzés tisztán empirikus módon történt hazánkban. A bánya-tisztek mellett mindig működtek segélydíjas fiatal emberek, tisztjelöltek, kik gyakorlati úton szerezték meg a bányászatban való műszaki jártasságukat, mely őket bányászati állás betöltésére képesíté. Mivel a bányászat, mint a kincstári jövedelmeknek egyik főforrása, Magyarországbán kiváló figyelmet érdemelt, a királyné szükségesnek látta a képzést állandóbb és szakszerűbb alakban biztosítani. A cs. kir. udvari kamara 1763. évi június hó 13-án értesíti³⁾ az összes bányai hatóságokat arról, hogy a Felség Jacquin Miklós Jakabot (1727—1817.) magyar ki-

¹⁾ Tagányi: Magyar Erdészeti Oklevéltár. II. Budapest, 1896. 279. lap.

²⁾ A szempezi collegium épülete 1776-ban leégett. A megmentett taneszközöket a piaristák tatai collegiuma kapta meg; ugyanoda helyeztetett át az alapítvány is. V. ö. az 1777. jan. 20-án kelt udv. rendeletet, továbbá Vörös tanulmányi kir. főigazgatónak a tatai collegium meglátogatásáról szóló, 1777. febr. 21-én kelt jelentését: O. L. II. T. Lad. A., fasc. 24. fund.

³⁾ Az udv. kamara leiratait közli Faller Gusztáv »A selmeczi m. kir. bányász- és erdész-akadémia évszázados fennállásának emlékkönyvében« (Selmecz, 1871. 5—7. l.).

rályi bányatanácsosi cím adományozása mellett évi 2000 frt fizetéssel és szabad lakással Selmezcze kinevezte a gyakorlati bányászat és chemia tanárává. A választás kitűnő férfúra esett, ki nagy tudományával, amerikai utazásaiban szerzett széleskörű természettudományi ismereteivel európai hírnevet vívott ki magának.¹⁾ Jacquin csak egy évvel később kezdte meg előadásait, mert előbb chemiai szertárt kellett berendeznie s ásványtani gyűjteménynek alapjait megvetni, a mi akkor hazánkban nem csekély fáradságba, utánjárásba s költségbe került. Csak néhány évig működött tanszékén, mert 1769-ben a bécsi egyetemhez került a botanika és chemia tanáraként. Utódja Selmezczen Scopoli János,²⁾ a híres botanikus és entomologus, ki selmecezi tanárkodását azzal tette emlékezetessé, hogy 1771-ben hallgatói számára kinyomatta ásványtani előadásait.³⁾

A chemiai tanszék alapítása után két évvel, 1765-ben, szervezte a királyné az iskola második, (mathematikai) tanszékét, melylyel a mechanika és hydraulika előadása is egybe volt kötve. E tanszék első tanára volt Boda Miklós jezsuita, a gráci Musaeum Physicum vezetője. Fizetését az udvari kamara évi 200 forintban, a szükséges eszközök s minták beszerzésére és a folyó kiadásokra szolgáló általányt pedig évi 2—200 forintban szabja meg.⁴⁾

¹⁾ Das gelehrte Österreich. Wien, 1777. I. 1. 208—210. — Chemiai előadásainak kézírata M. Nemz. Múz. Quart. Germ. 237: Collegia chymica. Schemnitz, 1765 és 1766 (865. l.).

²⁾ Das gelehrte Österreich, 1778. I. 2.: 123. kk.

³⁾ Mineralogische Vorlesungen für die andere Klasse der Bergakademie zu Schemnitz. Wien, 1771.

⁴⁾ Hist. Resid. Schemnitzensis, Bp. E. K. kézír. Ab. 104. folio; p. 357 (ad ann. 1766): »... additum anno hoc Socijs Schemniczensibus unum, qui partes Matheseos eas, quas Metallurgiae claves jure vocitaris, explicaret, rem Montanisticam olim curaturis. Explanavit idem facilitate summa Methodoque ad discendum perquam opportuna Algebram, Geometriam Theoricam et Practicam; ad haec Trigonometriam, ac denique Mechaniam et Hydraulicam. Subjecti mense anni Scholastici extremo discipuli tentaminibus, simul suam docilitatem, simul docendi Normam Illustrissimo Cammergraffio probavere« ... Az iskola további fejlődéséről, ill. a selmecezi *akadémiáról* e mű második kötetében lesz szó.

Mind a szempczi collegium, mind a selmeczi bányásziskola a kincstári igazgatás érdekeit szolgálta. A kamarai szolgálatban alkalmazott tisztviselők szaki képzettségét és hivatalbeli arravalóságát fokozni s közvetve a fiscus jövedelmeit emelni volt hivatva mindkettő. Ezen állami tekintetek szolgáltak alapításuknak indító okául s adtak irányt működésöknek.

HARMADIK RÉSZ.

AZ ÚJ SZELLEM ÉBREDÉSE.

ELSŐ FEJEZET.

A tanügy mint politikum.

Az oktatásügy ma ép oly rangú tényezője az állami kormányzatnak, mint bármelyik más. Mit, hogyan és kik tanítanak, nem csak magánérdek, vagy szabadjára hagyott egyéni törekvés, hanem a köznek érdeke s mint ilyen a közfelügyelet és részben a közgondozás tárgya. Még az oly államokban is, minő Franciaország, a hol a tanítás és tanulás szabadsága nehéz és hosszas parlamenti küzdelmek után a legszélesebb értelemben biztosítva van, egyúttal törvény gondoskodik az állam felügyeletéről vagy legalább a magániskolák munkásságának állami szentesítéséről. A franciaországi katolikus egyetemek szabad magánvállalatok ugyan, de tudományos fokozatokat osztaniok nincsen joguk: baccalaureatust, licentiatust és doctoratust csak állami egyetem adhat.

Ennek az elvnek, az állami legfőbb felügyelet és ellenőrzés elvének, szükséges és jogosult voltát ma már mindenki elismeri. Természetesnek találjuk, hogy a legmagasabb szellemi érdekek ügye nemcsak a családnak és községnek, nemcsak egyes köröknek, testületeknek vagy hitfelekezeteknek, hanem a szervezetek összességének álláspontjából is gondozást igényel. Abban a nevelő vagy tanító eljárásban, melyet valamennyiök külön-külön követ, okvetetlenül kell valami közösnek, egyezőnek és általános érvényűnek lennie, hogy a közműveltség egységes és összehangzó fejlődése biztosíttassék. S ép ott, a hol a faji, nyelvi, vallási érdekek nagy mértékben keresztezik egymást, egyenesen a nemzeti létnek fenmaradása az, mely az állami hatalom összefoglaló erejére rászorúl.

A multak ösmerője tudja, hogy ez a gondolat ily egyetemes érvényességében aránylag fiatal. A XVII. századig a királyság tulajdonképen mint az egyház megbizottja foly be a közoktatásügybe. Mikor a francia királyok a párizsi egyetem önállóságát védik a pápai befolyással szemben, nem annyira mint államfők, hanem mint a nemzeti egyház természetes fejei cselekesznek. Mikor a bécsi egyetem újjászervezése tárgyában 1623-ban létesül az úgynevezett Sanctio Pragmatica, a császári jóváhagyás még nem jelent annyit, hogy az állami hatalom ellentétbe helyezkedik az egyházi hatalommal. Az iskolák belső berendezése, a tanrendszer megállapítása, az oktatás szellemének irányítása: az egyháznak senki által sem vitatott joga. Nemcsak a bölcsélet, hanem az egész iskolaszerű munkásság ancillája az isteni tudománynak, a theológiának. Az iskola el nem választható az egyháztól. Nem »appendix«, hanem »accessorium«. Iskolába járni majdnem annyi, mint templomba járni. Iskolamester, kántor, harangozó és sekrestyés faluhelyeken többnyire egyazon személyek. A latin tanítás klastromi, káptalani vagy székesegyházi iskolákban folyik; később Európaszerte majdnem teljesen a jezsuiták kezébe kerül.

A királyi hatalomkör tágulása és az absolut uralkodás elvének erősödése magával hozza az állam függetlenítését az oktatásügy terén is. Már XIV. Lajos törekszik arra, hogy a tanügy országosan rendeztessék. Az 1667-ik évben körrendeletet intéz minden provincia felügyelőjéhez, hogy tegyenek jelentést az iskolák állapotáról, az épületekről, a tanítás módjáról, a bennlakás viszonyairól, az alapítványok állandékáról. Az országos reform nem valósult meg, de jellemző symptomája a királyi hatalom öregbedésének, mely végül azt eredményezi, hogy a fejedelem a temporáliáknak nevezett jogok összességét, akár az állam, akár az egyház ügykörét érintsék, magához ragadja. A korona az összes jogok gyökere a szó legtágabb értelmében; kútforrása a szellemi előhaladásnak is. Lassankint helyet foglal a kormányzatban az oktatásügy.

A *protestáns államokban*, hol a világi elem részt vesz az egyház vezetésében, természet szerint sokkal elébb valósul meg az állami felügyelet a közoktatás terén. Leibniznek a

XVIII. század első évtizedéből (1705.) származó javaslata, mely egy királyi rendeletnek a tervezete akart lenni,¹⁾ már országos legfőbb tanügyi testületet tart szükségesnek. Szerinte e testület lehetne a berlini tudományos akadémia, melyre a király a tudományok és művészetek, az oktatás és irodalom felvirágoztatásának gondját bizná.²⁾ Valóságos közművelődési ministerium, mely fontosabb kormányzati esetekben javaslatokat tesz a királynak s a szerves intézkedéseket előkészíti. A század közepe felé már megdönthetetlenül uralkodik Poroszországban az az elv, hogy az oktatásügy legfőbb intézése állami feladat. Tudva van, hogy az 1794-ben kibocsátott porosz Landrecht, melynek értelmében iskolák és egyetemek állami intézmények,³⁾ már Nagy Fridrik uralkodása alatt készült. A király át volt hatva a gondolat igazságától. Művei tele vannak idevágó bizonyítékokkal. »Nincsen a törvényhozóhoz méltóbb tárgy«, mondja emlékiratainak egy helyén, »mint az ifjúság nevelése. Gyengéd korban még minden behatás iránt fogékonyak a fiatal csemeték. Ha az erénynek és hazának szeretetét oltod beléjük, jó polgárokká válnak, s a jó polgárok a birodalmaknak legerősebb bástyái.«⁴⁾

A *katholikus államokban* ennek az eszmének ébredését nagyban előmozdították azon tapasztalatok, melyeket minden gondolkozó elme a nevelés százados rendjének mind joi an kirívó hibáiból merített. Még Bacon teljes joggal állíthatta, hogy a világon nincsenek jobb paedagogusok a jezsuitáknál.

¹⁾ Die Werke von Leibniz. Erste Reihe: Hist.-polit. und Staatswiss.-Schriften. X. köt. Hannover, 1877, 399–405. II.

²⁾ »So sind wir entschlossen, Uns der oberwehnten bey Unser Residenz fundirten, aber auch hin und wieder in Unseren Provinzen mit gelehrten gliedern versehenen, von Uns fundirten Societät der Wissenschaften hierinn zu bedienen und derselben diessfalls die *Generalem Ephoriam* hiemit in gnaden aufzutragen.«

³⁾ Tit. XII. §. 1: »Schulen und Universitäten sind Veranstaltungen des Staates.«

⁴⁾ Oeuvres de Frédéric le Grand. Berlin, 1846. kk. — I., p. 151. V. ö. a nevelésre és oktatásra vonatkozó következő helyeket: Oeuvres, IV. köt. 87.; VII., 97–122.; IX., 77–84. stb. E nézetekkel másutt még bővebben fogunk megismerkedni.

A XVII. század első felében valóban nem voltak, vagy, ha voltak, mint Port-Royal tanítói, kicsiny csapatjokkal és rajongásnak bélyegzett buzgóságukkal észre sem vették őket. De azóta megváltozott a nevelés eszménye. Kezdetben alig hallhatóan, idő telve mind hangosabban emelkednek a panaszok a Jézus-Társaság nevelői és tanítói eljárása ellen. Ekkor már a hatalom teljességéből eredő vis inertiae ólomsúlya gátolja haladásukat; mindaddig, míg minden talpalatnyi tért heves küzdelemmel kellett kivívniok, folyton felfelé haladó pályát futnak be, de mikor a protestantismust a fennálló jogrend nyilvános megsértése nélkül tovább már nem ostromolhatták, elvesztik igazi energiájokat. Ők azt hitték, hogy rendszerök az örökkévalóság számára volt megalkotva, s hogy Alvarez, Gretscher és Soarius tankönyveiben rejlik a legtökéletesebb módszer.

Ausztriában már Károly uralkodása alatt történnék kísérletek a közoktatásügy állami ellenőrzésének megalapítása irányában. Az alsó-ausztriai kormánynak 1727. évi június 27-én s az ausztriai udvari kancelláriának 1735. évi október 29-én kelt előterjesztései¹⁾ a Jézus-Társaság iskoláztatásának reformját sürgős szükségletnek mondják: a túlságba vitt emlézés, az értelmi nevelés elhanyagolása, a nemzeti nyelv és irodalom tanításának teljes hiánya, latinságuk fogyatékos volta, tanáraik folytonos cserélgetése, bölcészeti subtilitások iránt való kipusztíthatatlan hajlandóságuk, a világi történelemtől való idegenkedésök, az élő előadással soha sem egyenértékű gépies diktálási rendszerök és az állami ellenőrzésnek makacs megtagadása oly bajok, melyek orvoslás nélkül nem maradhatnak. A kormánynak szoros kötelessége, hogy érvényesítse az iskolai ellenőrzésre vonatkozó kétségtelen jogát, mert hiszen a *tanulmányok célja első sorban állami érdek, politikum.*

Ily előzmények után adta ki Károly az 1735-ik évi november 16-án kelt császári patenseket (*Über die Ordnung und Einrichtung der Schulen*), melyek a Jézus-Társaság

¹⁾ Kink: id. m. I., 423. kk. II. — V. ö. Molnár Aladár: id. m. 202—205. l.

által ellátott iskolák tanulmányi rendszerét a megváltozott korszellem igényei szerint módosítani kívánják. Ez intézkedés fontosságából mit sem von le, hogy a Jézus-Társaság, előzetesen értesülve az ellene irányuló kormányrendelet kibocsátásáról, mintegy saját kezdeményezéséből, de valójában a viszonyok kényszere alatt bocsátotta ki 1735. évi október 18-áról keltezett saját reformintézkedését, a fentebb ismertetett Typust. Hogy e tanulmányi rend a végrehajtásban mily kevésbé tért el az eddigitől, hogy a modern követelmények parancsolta újítások az iskola élő gyakorlatában mily kevésbé érvényesülhettek, fentebb volt alkalmunk látni. A Társaság legjobbjai igyekezete daczára képtelen volt mélyen meggyökerezett, százados hagyományait megtagadni s az igazi reformok útjára térni. Mutatta, hogy teszi; de nem tette meg.

Károly tehát a fent idézett pátenssel félre nem érthető módon kifejezésre juttatja azt az elvet, hogy az államnak feltétlen joga van a tanulmányi rendszert ellenőrizni, végrehajtására felügyelni, sőt annak szabályozásáról intézkedni. Az absolut uralkodó kezd méltányolni a nevelés politikai fontosságát. Nem annyira az egyház ellen kicélesztett hatalmi kérdéssé válik az állam szerepe a közoktatás irányításában, hanem a lét kérdésévé. Az állam ereje és nagysága attól függ — ez az eszmemenet kezd tért foglalni, — hogy polgárai úgy legyenek nevelve, a mint az állam célja megkívánja; az államnak tehát legközvetlenebb érdeke, hogy a nevelés legfőbb intézését a maga számára foglalja le, mert épen nem lehet reá nézve közönyös, vajjon a nagy szervezet tagjai egységes szellem hordozói-e, avagy széjjelhúzó törekvésekkel és célzatokkal szolgálják a közösséget? Arra a tudatra jut az állam, hogy a mikor az egyház első sorban transcendentális célok szolgálatába szegődött a jövő nemzedék képzését, nem az állam célját segíti előmozdítani, hanem attól idegenekké vagy legalább is iránta közönyösökké teszi a fiatalokat, s majdan az öregeket is.

Előadásunk folyamán egyelőre Ausztriára szorítkozva, melynek oktatásügye oly elhatározó befolyással volt hazánk tanulmányi állapotára és rendszerére, a Károly által kimon-

dott elvnek teljes megérlelése és következetes alkalmazása Mária Terézia uralkodásának volt fentartva.¹⁾

Az osztrák örökösödési háború befejezése után megindul az állami szervezet belső kiépítése, s a tanügynek állami rendszeres gondozása is. A helyi közigazgatás szerveit, a hol lehet, központosító hatóságokkal helyettesíteni, ez látszott a siker egyedüli biztosítékának a fejletlen viszonyok közt. Az egyénibb autonóm szervezetek kora lejáróban van. A külön ausztriai és csehországi udvari kancellária helyébe lép (1748) a »Directorium in politicis et cameralibus«, melyben már iskolai ügyek is tárgyaltatnak.

Körülbelül ugyanabban az időben, mikor ez a központi hatóság megalakul, kezdi meg tanügyi munkásságát *Van Swieten* báró, a katolikus államnak e legbuzgóbb apostola. Mert soha sem szabad szem elől téveszteni, hogy az ausztriai államnak a kifejlődése, a mint az Mária Terézia uralkodásának ezen szakaszában végbe megy, teljesen távol áll a felkezet nélküli vagy nem felekezeti állam eszméjétől: sőt — mint e mű első részében bőven volt alkalmunk tapasztalhatni — minden törekvés oda irányult, hogy a katolikus jelleg az állami szervezet minden részében s az egész vonalon megóvassék. Ezt akarta *Swieten* is. A mi ellen harczolt, az a jezsuiták befolyása volt. S így ámbár *Swieten*nek az volt a célja, hogy a bécsi egyetemet az 1749-től 1753-ig tartó újjászervezés által állami intézménynyé tegye, a legnagyobb óvatossággal őrködött annak katolikus jellege fölött. Kiténik ez egyebek közt abból is, hogy a theologiai és bölcsészeti karok tanulmányait ellátó jezsuita tanárokat az új szabályzat is *Trautsohn* grófnak, a bécsi érseknek rendeli alá, nem ugyan azért, mert ő viselte a legmagasabb egyházi méltóságot, hanem mert a királyné őt tette meg a philosophiai és theologiai tanulmányok »protectorává«. A kormány megkísérti az egyházi és állami felügyelet békés egyesítését a világi tisztviselő s egyházi dignitarius személyes azonosságában,

¹⁾ V. ö. egyebek közt *Beidell* értekezését: »Ueber das Unterrichtswesen in Oesterreich von 1742—1792. (Sitzungsberichte der kais. Akad. der Wissenschaften. VII. köt. Bécs, 1851, p. 707 kk. és 743 kk.)

oly átmeneti formára adva első példát, melynek később hazánk tanügyi igazgatásában is mását fogjuk felfalálni.

Trautsohnnak 1757-ik évben bekövetkezett halála után az oktatásügy administratiója gyors léptekkel halad a központosítás és államosítás felé. Az új idők új embereket szülnek. — A Károly uralkodásából fenmaradt régi rendszerű ausztriai kormányférfiak tanácsát mind ritkábban veszi igénybe a fejedelemasszony. Sorompóba lépnek a nagy eszű és terveiben merész *Haugwitz* gróf, ki Chotekkel egyetemben intézte néhány évig a tanügyet; a nagy műveltségű, egyházi és államjogi kérdésekben kiválóan jártas *Borjé* báró; mellettök és szövetségbe velök a soha sem lankadó *Van Swieten*. Megalakul 1760-ban *az udvari tanulmányi bizottság*, melynek névleges elnöke még mindig a bécsi érsek, de lelke és mozgatója Swieten. Tagjai közt találjuk Stock kanonokot, a theologiai kar igazgatóját; Bourguignon udvari tanácsost (a jogi kar igazgatóját); Simen kanonokot, a bölcsészeti tanulmányok directorát; Martinit, a híres jogbölcselet, és Gaspari történettudóst. A császárné nemcsak a tanulmányok főfelügyeletét bizza e testületre; elvárja tőle, hogy az örökös tartományok többi egyetemeit is a bécsinek a mintájára szervezze és *mindenütt egyforma tanítói eljárást honosítson meg*. A bizottság e végből havonként legalább egyszer összeül, a tanulmányok megjavítását mindenkor szem előtt tartja, a tanügyi intézkedéseket kidolgozza, pontos végrehajtásukat ellenőrzi s jegyzőkönyveit vagy előterjesztéseit legfelsőbb elhatározás végett egyenesen a Felsőéghez juttatja el.¹⁾

Ugyanakkor, mikor az oktatásügy ily középponti intéző hatóságot nyer, állítja fel Mária Terézia az *államtanácsot*, miután elébb a Directoriumot megszüntette és helyébe az egyesített ausztriai-csehországi udvari kancelláriát tette. — Miként a tanulmányi bizottság, a Staatsrath is kezdetben kizárólag az örökös tartományok ügyeinek véleményező bizalmi testülete akart lenni. Kaunitz a szervezés alkalmával egyenesen azt kívánja, hogy »a német örökös tartományok

¹⁾ Bécsi cs. kir. vall. és közokt. miniszt. Levélt.: Studien-Hof-Comm., fasc. 1.

államtanácsá«-nak nevezzék el, hogy meg lehessen okolni, miért vannak belőle kizárva a magyarok, erdélyiek, németalföldiek, mailandiaiak.¹⁾ De mindkét testület, a tanulmányi bizottság is, az államtanács is, nem sokára a teljes birodalmi centralisatio műhelyeivé válnak, s azon most már czélul kitűzött kormányzati elvnel fogva, hogy az egész monarchia intézményei lehetőleg egyenlő alakot öltsenek, nagy mértékben foglalkoznak a szorosan vett Magyarország belső ügyeivel is; a tanulmányi kérdések legfontosabb elveit pedig, a mennyiben azok egyházpolitikával kapcsolatosak, már csak is a Staatsrath elé viteti utóbb a királyné.

Ily »milieu«-ben indult meg az új közoktatás rendszerének előkészítése Bécsben. Tömérdek reformterv merült fel, melyek minden levéltári kutató előtt ismeretesek, s annak idején bővebb tárgyalást fognak igényelni, különösen a pædagogiai nézetek átalakulása szempontjából. Valamennyi tervzetben, emlékiratban, javaslatban és előterjesztésben kiemelkedik a közoktatásnak, mint politikai szükségletnek fontosságáról táplált meggyőződés, a bizalmas természetűekben erősebb színezéssel, a nyilvánosságra szánt nyomdai termékekben óvatos, de nem kevésbé határozott alakban. A Ratio Studiorum és a kor követelése közt támadt nagy ür foglalkoztatja a legkiválóbb elméket. *József*, a trónörökös, 1765-ben emlékiratot küld a királynénak »a kormányzat rendszeréről«, melynek a nevelésről szóló része fölötte jellemző az új irányra.²⁾ Az irat egészen bizalmas jellegű, s mutatja, hogy a lelkek mélyében mi rejtőzött. Érzeket az eszméket József kizárólag anyja számára veti papírra, s a királyné legbizalmasabb tanácsadójának, Kaunitz-nak a véleményét kéri ki felőlök. Czélunk szempontjából nem lesz érdektelen e két kiváló férfiú nézetével megismerkednünk.

József csak néhány mondatot szentel a tárgynak, de erősen színez s szinte plastikusan jellemez. »A nevelés nagyon el van hanyagolva. Az apák és anyák csak azt kívánják, hogy gyermekeiknek szelleme és cselekvése az övéikre vall-

¹⁾ Udv. Levélt. Votr. 120 ex 1760.

²⁾ Udv. Levélt. Votr. 134 (ex 1766).

jon. A jámbor lelkek azt hiszik, hogy mindent elértek s *nagy férfit neveltek az államnak*, ha a fiú misét hallgat, elimádkozza olvasóját, minden két hétben meggyón, s egyebet nem olvas, mint a mit gyóntató apjának korlátolt elméje megengedhetőnek tart. A fődolog, hogy szemlesütve járjon, társaságban elpiruljon, egyik kezét övében s a másikat mellényzsebében tartsa, szépen tudjon köszönteni s udvariasan kérdezni: „Hány óra van?” vagy „Hogy” érzi magát?” — Vajjon merre-e valaki tagadni, hogy igen csinos, jól nevelt fiatal emberrel van dolga? — Igen — válaszolok, — ha államunk klastrom volna s szomszédaink karthauziak volnának.»

Sokkal behatóbban tárgyalja a kérdést Kaunitz.¹⁾ Okoskodásából az érett józanság, Józseféből a fiatalos impressiók ereje sugárzik. Nem azért művésze a politikának amaz, hogy meg ne lássa teljes nagyságában a köznevelés óriási hatását az államok belső alakulására és külső érvényesülésére. Míg József inkább csak kritizál — mert az az orvosszere, hogy az egyetemek és felsőbb iskolák vidékre telepíttessenek, nagyon is másodrendű fontosságú, — addig Kaunitz határozott, megokolt javaslatot is tesz, mikép lehetne a nevelés módját gyökeresen megváltoztatni. »Ő Felségének a császárnak erre a tárgyra vonatkozó elmékedései — mondja nagyobb udvariassággal, mint meggyőződéssel a finom diplomata — nagyon józanok; de nekem úgy látszik, hogy az ide vágó legfőbb bajok gyökere, melyet Ő Felsége a házi nevelésben, az iskolák, collegiumok és az egyetem elhelyezésében keres, sokkal inkább és sokkal lényegesebben a *köznevelésben* rejlik, mely bizonyára legérdekesebb tárgya a törvényhozásnak. A szívet kiképezni, mielőtt a szellemet foglalkoztatjuk; megadni az állampolgárnak (au citoyen) az erkölcsöket, mielőtt szolgálatait igénybe vesszük; felvilágosítani kötelessége felől, mielőtt teljesítését megköveteljük tőle, — ép oly mulhatatlan teendők, mint a földet megmivelní s vető maggal behinteni, mielőtt termését learatjuk. Az államok sorsa attól a jó szerencsétől függ, vannak-e erényes polgárai; a nevelés képes ilyeneket formálni a világ minden éghajlata alatt, sőt a nem-

¹⁾ Ugyanott.

zet java része ilyené válhatik, ha a nevelés, a polgárok mindegyik osztályához alkalmazkodva, a fiatalságot egészséges eszmékkel és kötelességeink tiszta tudatával látja el. És ebből a szempontból azt hiszem, hogy nincsen, a mi a nevelésnél nagyobb figyelmet érdemelne.« A pozitív javaslat, mely ezután következik, még nagyobbára a rendi társadalom alapján áll. Minden állampolgár (citoyen) vagy munkás, vagy polgár (bourgeois), vagy nemes ember. E szerint a nevelésnek is háromfélének kell lennie. A munkások vannak legtöbben: gondoskodnunk kell, hogy szilárd és egyenlő (uniforme) képzettségök legyen. Legcélzszerűbb volna ezen nép-osztály iskolái számára egy kis kézikönyvet kidolgoztatni, melynek három része lehetne: az első szólna a vallásról és istentiszteletről; a második tartalmazná a gyakorlati erkölcsstan szabályait, melyek közt főfontosságú a fejedelem iránt való hűség kötelme; a harmadik az államgazdaság különböző ágait, a mezőgazdaságot, földművelést, állattenyésztést, bányaművelést stb. ismertetné meg a gyermekkel. — A bourgeoisie kézművesekre és kereskedőkre oszlik. Ezek számára a tanítás és nevelés külön-külön módjait kell keresni, új nyilvános tanintézeteket, különösen rajz- és műszaki iskolákat kell felállítani. Rendőri intézkedés teendő, hogy kézműves ember csak akkor adhassa fiát felsőbb iskolába, ha legalább 30,000 frtot érő vagyonnal rendelkezik. »A nemes emberek alkotják az állampolgárok harmadik osztályát, s ezen elnevezés alá foglalom mind a fő-, mind a köznemességet, továbbá a katonatiszteteket, a hivatalnokokat és a tőkepénzeseket. Általán rövidebbre szabni s inkább gyakorlati, mint elméleti irányba terelni a tanulmányokat; inkább hasznos állampolgárokat, mint tudósokat nevelni; kevesebb időt szentelni a holt (latin, görög) nyelveknek, mint a köznapiaknak; kevesebb súlyt helyezni az elvont tudományokra, mint a mesterségekre, — oly nézetek ezek, melyeknek megvalósítása hozzám nem tartozó részletes intézkedéseket és rendelkezéseket követel.« A főnemcesk elsőszülöttjei tanuljanak főleg közjogot, történelmet, földrajzot, gyakorlati mértant, szépművészeteket, nyelveket és testgyakorlatokat; az ifjabb fiúkat legjobb katonatiszteké nevelni (!). A jövőendő tisztviselők tanuljanak jogot. . . . »Mindenki lát-

hatja«, így fejezi be elmékedéseit a nagy államférfiú, »hogy gyakorlativá akarom tenni a nevelést, mely mind a mai napig tisztán spekulatív jellegű volt. Épen csak theologusok és jogtudósok nevelését tartották czélnak. Szerzetesek csinálták legnagyobb részt az első egyetemek terveit; igaz, hogy nekik köszönjük az ó-kor szép műveinek megmentését, vagyis tanulmányaink alapvető könyveit; csakhogy azt a tanulmányi rendet, melyet ők állapítottak meg, a klastromi irány, vagyis saját irányuk határozza meg, s a hibákat egyik század a másiknak adta át. A tudományokat kiművelő akadémiák voltak az elsők, melyek felemelték szavukat az iskolák pedáns eljárása ellen. A törvényhozás körülbelül 30—40 év óta különös figyelemmel kíséri ezt az ügyet. Mindenütt a tanulmányok reformjával foglalkoznak.«

Ha e gondolatokkal megismerkedünk, szinte természetesen fogjuk találni, hogy Sonnenfels Józsefnek politikai tankönyve (1765) a nevelésnek, mint állami feladatnak, tanát már tudományos rendszerbe foglalja.¹⁾ A nevelés szerinte a szülők kötelessége ugyan, de mivel rajta alapszik a jövő *polgár* műveltsége, ennélfogva a »polícia« hatáskörébe tartozik az iskolák ügye is. Kivánatos volna nevelési terveket készíteni s ezek megtartására kötelezni a szülőket. Külön állami hatóságokat kell szervezni a nevelés ellenőrzése végett, s azon szülők, kik e kötelességüket hanyagul teljesítik, megbüntetendők. Az állam kötelessége lelecnházakat és árvaházakat alapítani. Az iskolák munkássága olykép rendezendő be, hogy a gyermekek főleg azt tanulják meg, a mi őket hasznos *polgárokká* teszi. »Mert ha a vallás tanaival, a neveléssel és a tudományokkal kiműveljük a fiatalság erkölcsseit s *hajlamaikat az államok végső czéljaihoz képest irányítottuk*, kétségen felül áll, hogy e gondoskodás gyümölcsei majdan mutatkozni fognak a férfiakká serdült polgárokon is.«

Mily nagy ellentét a nevelésnek ezen mind szélesebb rétegekben hódító eszménye s annak tényleg létező, százados gyakorlata közt! Hogy a kettő közül melyiké lesz a jövő, immár kétségs nem lehetett.

¹⁾ Használtam a 3. kiadást: Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft. I. Th. Dritte Aufl. Wien, 1770, p. 125. kk. II.

MÁSODIK FEJEZET.

A Barkóczy-féle provisorium.

I.

Mielőtt a rendszeres tanügyi kormányzat ideje felvirradt hazánkra, még egy rövid átmeneti korszak kísérleteit kellett átélnie. Ertem az 1761-től 1765-ig terjedő négy évi időközt, melynek jellegét Barkóczy primás egyénisége adja meg. Bátran korszaknak nevezhetjük e néhány évet is, mert a magyarországi közoktatás igazgatása épen ekkor vette fel legfelsőbb kezdeményezésre egyikét a legsajátosabb alakulatoknak.

A magyar udvari kancellária az 1761. évi november hó végén egészen váratlanul, előzetes tárgyalás vagy előterjesztés nélkül, királyi elhatározást¹⁾ kap, melynek ide vonatkozó része így szól . . . »Kinevezem egyúttal őt (Barkóczy primást) a tanulmányok pártfogójává, miként itt (Bécsben) és Prágában az érsekeket; és pedig olyképen, hogy az összes egyetemek, convictusok, seminariumok, tanulmányi bizottságok és könyvvizsgálatok *az ő, és nem a helytartótanács elnöklete alatt legyenek, a mely helytartótanács ebbe a dologba magát eszentül bele ne ártsa*; hanem igenis közvetlenül az itteni udvari kancellária, a melynek a primás minden hónapban legalább egyszer tartozzék jelentést tenni; különben (a primás) semmiben sem intézkedjék, mielőtt az én szándékomat nem tudja vagy innen végzést nem kapott.«

E megbízás, mint első tekintetre láthatjuk, törvénytelen volt. Az 1723. évi LXX. t.-cz.-ből kifolyólag a király a tanulmányok fölötti legfelsőbb felügyeleti jogát a helytartótanáccsal gyakoroltatja, s mivel ezen törvény érvényét nem vesztette, a fejedelemnek nem állott jogában a politikai hatóság mellőzésével bárkit is megbizni a tanulmányi ügyek országos vezetésével. Mert, hogy országos és nem csupán az esztergomi egyházmegyére kiterjedő védnökségről volt

¹⁾ O. L. Ud. Kancz. Or. Ref. 227 ex 1761.

kezdetben szó, világosan bizonyítja az 1762. évi január 7-én kelt udvari rendelet,¹⁾ melylyel a fent idézett elhatározásról értesítették a primás. »Főtisztelendő Atyaságotat, Kedveltségedet és Hűségedet a magyar királyságunkban és kapcsolt részeiben fennálló *összes nyilvános tanulmányok védnökévé* saját kezdeményezésünkre kegyelmesen *kinevezsük*, oly módon, hogy Főtisztelendő Atyaságot, Kedveltséged és Hűséged *hatalmában* legyenek az egyetemek, akadémiák, gymnasiumok s nyilvános iskolák, melyekben az egyházi és világi köztársaság javára nevelik a fiatalságot.« A rendelet továbbá felhatalmazza a primást, hogy az iskoláktól mindennemű tanulmányi és vagyoni kimutatást követelhessen, bekívánhassa tantervöket s felszólíthassa őket reformjavaslatok megtételére. Közli a primással a bécsi egyetem tanulmányi rendjét, megbizza a magyarországi tanulmányi reform tervezetének kidolgozásával, s értesíti őt, hogy ezen tanulmányi protectoratust a helytartótanács útján az egész országban közhírré tétette.

A királyné tehát az ország politikai főkormányzékének hatásköréből kivetszi a fontos kormányzati teendőknek egy jelentékeny részét, azokat majdnem magánjogi felfogással a primás személyére ruházza, magát az illetékes kormányhatóságot pedig a beavatkozástól kereken eltiltja.

A törvényes hatáskörnek ilyenén csorbitása, s a közügynek úgyszólván magánkezerekre bizása közigazgatási szempontból is helytelennek tetsző intézkedés; még feltűnőbbnek látszik akkor, ha fontolóra vesszük, hogy e politikai természetű ügykörnek ellátása oly időben ruházták a katólikus egyház legfőbb hazai méltóságát viselő primásra, midőn már Ausztriában — mint fennebb láttuk — az oktatásügy állami feladatairól való tan az irányadó körökben közmegegyeződéssé vált. Az 1715-ik évi LXXIV. törvényczikk nyilván épen azért tartotta fenn a királynak a tanügy fölötti legfőbb felügyeletet, mert a koronát tekintette az összes isko-

¹⁾ O. L. Ud. Kancz. Conc. Exp. Num. 40 ex Januario 1762.

tért hódítani, a korona e sajátlagos jogának végrehajtó közeget mellőzi, s az uralkodó vallásfelekezet legmagasabb dignitariusát, kiváltság alakjában, politikai feladatok teljesítésével bizza meg.

Kötelességünk keresni ennek az elhatározásnak indító okait. A történeti kútforrások nem adnak felvilágosítást. Ama bizonyos királyi kézirat meglepetésszerűen bukkan föl az események árából, s így kizárólag belső, tárgyi okokra vagyunk utalva.

Mint egyébkor, ebben az esetben is legközelebb fekszik Bécsnek a példája. Ott is (Prágában is) tanulmányi protectorrá nevezte ki a Felség az érseket; de mindkét helyen tényleges hatáskör nélkül csak puszta cím s legföljebb a theologiai tanulmányok fölötti (különben is meglevő) felügyeleti jog volt a tanulmányi védnökség. A mennyiben tehát a gondolatot Ausztriából vette a királyné, egészen más természetű, sokkal jelentősebb tartalmat adott neki Magyarországon, mint az ausztriai örökös tartományokban. Barkóczy nemcsak üres cím viselője, hanem valóságos tanügyi hatóság; egyenes összeköttetésben áll a Felséggel, tanügyi rendeleteket bocsát ki, jelentéseket követel be, intézkedik, rendel, stb. Hatósági jogkörének szembetűnő példája a nagyszombati jogi kar statutuma,¹⁾ melyet a Felség megkérdése nélkül saját felelősségére és saját hatáskörében bocsátott ki Barkóczy.

A Bécsből és Prágából vett gyenge analogián kívül figyelembe kell vennünk Magyarország primásának különleges, és minden más állam katolikus főpapjainak hatáskörétől lényegesen elütő közjogi helyzetét is. Egyelőre másról nem lévén szó, mint az ország katolikus iskoláinak szabályozásáról, melyet a helytartótanács sehogy sem birt dűlőre vinni, önkéntelenül is a primás személyére kellett esnie az uralkodó tekintetének, a ki az ország egyházi s iskolai ügyeinek leghivatottabb képviselője s szószólója, a helytartótanács alapítványi bizottságának hivatalból való elnöke s általában történetünk tanúsága szerint minden országos fon-

¹⁾ Hiteles másolata 1770-ből: O. L. H. T. Lad. D. fasc. 17. fund.

tosságú ügyben a király első tanácsadója volt. Egyházmegyéje is ekkor még óriási kiterjedésű, majdnem 12 vármegye területét befoglaló, úgy hogy már mint saját fő-egyházmegyéjének ordinariususa is a katolikus iskolák nagy részének gondozója volt. A Jézus-Társaságnak 45 rendháza közül 23 tartozott archi-dioecesisébe, s a főpásztori hatalma alatt álló convictusok és seminariumok alapítványai tőkében körülbelül 1.000,000 forintot tettek.¹⁾

De mindezek egymagukban bizonyára nem bírták volna reá a királynét arra, hogy a tanügyi téren a végrehajtó hatalomnak oly nagy mértékével ruhazza fel az esztergomi érseket, ha Barkóczynak egyénisége nem szerezte volna meg számára már megelőzően Mária Terézia kegyelmét. Azokhoz az aulikusokhoz tartozott, kiknek hűsége kétségbevonhatatlan volt, kiknek a rajongásig szeretett fejedelemasszony légköre volt az élet, a tőle való távozás a halál; kik a királyi kegy sugarainál éltek csak igazi életet, kikre nézve nemzet, ország és állam egy látható személyben, a szép, a dicső, az imádott királynőben s annak varázskörében olvadt össze majdnem földöntúli symbolummá. Barkóczy primás, Fekete György personalis és utóbb országbíró, Grassalkovich Antal kamarai elnök, Batthyány Lajos kancellár és nádor, Pálffy Miklós kancellár (utóbb országbíró s a tanulmányi bizottság elnöke) voltak ezen udvari conservatív párt oszlopos tagjai, köztök a legerősebb, leghatározottabb, legtipikusabb s talán a legeszesebb Barkóczy. Környezetéből magasra kiemelkedik hatalmas akaraterejével, büszke önérzetével, erős logikájával. Csak parancsolni, uralkodni, kormányozni tudott. Kidombor-

¹⁾ Egy 1754. évi kimutatás szerint (M. N. M. Fol. Lat. 2005):

Budai collegium alapítványa	114,000	frt
Kassai Kisdy-féle seminarium	61,326	»
Kassai királyi convictus	63,000	»
Lőcsei	»	40,000	»
Trencséni	»	40,000	»
Pazmaneum	177,000	»
Pozsonyi Emericanum	25,800	»
Nagyszombati alapítványok	473,171	»

Összeg 994,297 frt

rodó jellem volt, az erősek és nagyok összes erényeivel s hibáival. Talán nem kis részben e tulajdonaival tudta a lelkeket lebilincselni, meghódoltatni. S hogy mennyire birta a királynő bizalmát, legjobban igazolja a kizárólag személyének szóló, s utódaira át nem ruházható országos tanulmányi védnökség, melyet a Felség a leghizelgőbb alakban közölt a primással, kiváló tudományának, rengeteg tapasztalásának, hűségének és hazaszeretetének dicsérő felemlítése mellett.¹⁾

Szalai Barkóczy Ferencz gróf (1710—1765.) Kassán és Nagyszombatban bevégezvén gymnasiumi és philosophiai tanulmányait,²⁾ Rómába ment, hol a collegium Germanico Hungaricumban négy évig theológiát tanult. Már mint egri plébános és kanonok kitűnt szónoklataival és szigorú életmódjával. Több egyházi méltóság elnyerése után 1743-ban belső titkos tanácsos lett s egy évvel rá egri püspökké nevezetett ki, mely minőségében 17 éven át számos jelét adta hitbuzgalmának, szervező képességének és munkabírásának. Nagyon szerette a magyar nyelvet s irodalmat.³⁾ Mindenütt, a hol alkalmá nyílt, kimutatta a tudományok iránt való hajlandóságát. Fényes udvart tartott, bár maga majdnem aske

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Conc. Exp. 40 ex Januario 1762: «Cum vero Ea ad Exitum certissime perducenda per Reverendissimam Paternitatem, Dilectionem et Fidelitatem Vestram, cujus insignem Doctrinam, ingentem Rerum Usus, Amoremque in Nos et Patriam suspicimus, noverimus, Eandem Reverendissimam Paternitatem, Dilectionem et Fidelitatem Vestram Protectorem Studiorum Publicorum omnium in memorato Nostro Hungariae Regno et Partibus eidem annexis, Jure hoc tamen Ejus duntaxat Virtuti et Scientiae, non aliis, quos Successores fors habiturus est. tributo, Motu proprio clementer nominamus . . .»

²⁾ Barkóczy életrajzának egykorú forrásai közül használtam e kettőt: Episcopi Agrienses, Magy. Nemz. Múz. lat. kézírata, Quart. 1112. p. 132—139 (az 1754. évig terjed); Pressburger Zeitung, 1765. 65. sz. — V. ö. továbbá Felső-Magyarorsz. Minerva, VIII. 245—256. II.

³⁾ Kazinczy: Pályám eml. 63. l. «. . . primás Barkóczy Ferenczet. nyelvünk nagy barátját . . .» — Báró Orczy Lőrincz (Költeményes Holmi egy Nagyságos Elmétől, Pozsony, 1787, p. 13) így apostrophálja:

Nagy Pap! ki szereti maga anyja' nyelvét,
Mutatta, közölte ezekhez kezelmét,
Nemzetéhez inkább, mint hozzám szerelmét,
Ő lássa és vegye magára védelmét.

tikus életet élt. Jellemzi vallásos áhitatát, hogy nem egyszer vonult vissza napokig az Eger közelébe telepített nazarénus-szerzet klostromába, melynek kriptájába zárkózva, böjtlöve s imádkozva elmélkedett a földi mulandóságról s a »férgék eledeléről«, az emberről. A királyné több kényes közügynek lebonyolításával bizta meg, s mindannyiszor elismerésre méltó tapintattal oldotta meg a reá bízott feladatokat. Püspöktársai közül annyira kivált, hogy Mária Terézia 1761. május 13-án esztergoni érsekké, s Magyarország primásává nevezte ki az alig 52 éves férfiút.

Vasakatát és hajthatatlan szigorúságát csakhamar nyilvánosságossá tette. Egyházmegyei papjaival szemben valóságos despotának mutatkozott.¹⁾ A kánoni vizsgálat után azonnal kiadta rendeletben, hogy az esztergomi káptalan tagjai nem, mint eddig, hetenkint váltakozva, hanem kivétel nélkül mindnyájan naponkint vegyenek részt a templomi chorusban és a kánoni ájtatosságokban, jövedelmök egy részét oszszák széjjel a szegények közt s a primásnak feltétlen hűséget esküdjenek. A megrettent kanonokok hiába tiltakoznak. Barkóczy keserű gúnynyal válaszol felfolyamodásukra, halomra dönti érvelésüket s kereken elutasítja kérésökkel. »Jelentsék ki Uraságtok«, úgymond a magáénál erősebb akaratot nem tűrő férfiú, »képeseknek tartják-e magukat mind ezen kötelmek teljesítésére s alávetik-e magukat parancsaimnak; mert ha nem, a maga rendje szerint azonnal hozzáfogok a javadalmasok számának gyarapításához; igazságos és törvényes rendeleteimtől pedig egy hajszálnyira sem fogok eltérni, — s ez olyannyira eltökélt, biztos szándékom, hogy Isten segedelmével, kinek egyedüli dicsőségére törekszem, hivatalommal járó minden érdemet e rendeletem érvényesítésére latba vetni el vagyok határozva.«

Barkóczy elhatározása oly kőszikla volt, melyen minden ellenszegülő áramlat megtört. — Kanonokjainak rendszabályozását a hatósága alatt álló papnevelő intézetek reformja követte. 1761. október 12-én, tehát kinevezése után

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 267 ex 1765. számnál; Hung. Palf. No. 32, fasc. 4.

nehány hónappal, kiveszi a bécsi Pazmaneumot,¹⁾ a nagyszombati Rubrorumot, Marianumot és Adalbertinumot, úgyszintén a budai Széchenyi-féle seminariumot a Jézus-Társaság kormányzatából s azokat káptalanja tagjainak, jelesül: Bécsben Berchtoldt Ferencz grófnak, Nagyszombatban Molnár György, Hiros János és Gellért János, Budán Szalay György kanonokoknak a vezetésére bizza. — A tridenti zsinatnak a főpásztori teendőkre vonatkozó határozatai alapján szabályozza továbbá a világi convictusok rendtartását is.²⁾ Egyelőre a jezsuiták vezetése alatt hagyja meg, de szintén a káptalanokra ruhazza a fölöttök gyakorlandó felügyeletet. Meghagyja, hogy a praefectusokat csak a primás tudtával változtathassa meg a rendfő, s csak áldozó papokat alkalmazhasson e tisztre. Kötelességökké teszi az iskolai tanulmányokon kívül mindazon tárgyak tanítását (szépirás, nyelvek, számtan, földrajz), melyek a közhivatalok ellátására megkívántatnak (bones artes ad usum Reipublicae accomodatas). Elvárja, hogy mindezeket készségesen teljesíteni fogják a jezsuiták, kiknek kötelessége ilyen ügyekben kizárólag Isten dicsőségét, nem pedig saját nyereségöket előmozdítani.³⁾

Következett a bécsi Pazmaneum áthelyezése Nagyszombatba.⁴⁾ Állítólag abból a czélből, hogy az alapítványokat jobban gyümölcsöztesse s a növendékek létszámát felemelhesse, valójában azért, hogy a főegyházmegyének összes nevelő intézeteit, tehát az egész papképzést székhelyén összpontosíthassa, Nagyszombatba viteti a pazmanitákat. A dolgot nagy titokban intézte Barkóczy. A collegium fő-praefec-

¹⁾ Ugyanott.

²⁾ O. L. Ud. Kan. Or. Ref. 226 ex 1761; Hung. Pallf. No. 53, fasc. 4.

³⁾ »Quae omnia Puncta quum ad solum Reipublicae emolumentum, rectique Ordinis Studium pertineant: Archi-Episcopus quemadmodum confidit promte ea susceptum iri a Patribus Societatis, qui in id genus administratione unius Dei gloriae, non autem privati sui lucri vel eminentiae rationem habere debent, ita etc.«

⁴⁾ O. L. Ud. Kan. Or. Ref. 267 ex 1765. számnál; továbbá: Or. Ref. 283 ex 1765; 57, 246 ex 1766; Litt. Archi-Episcoporum, fasc. 2. No. 613 és 627 (ex 1763). — V. ö. Rimély Károly: Hist. Coll. Pazm. Viennae, 1865, p. 147—170.

tusának, Berchtoldt grófnak röviden kinyilatkoztatja, hogy a növendékek ő Felsége helyeslésével Nagyszombatba fognak menni; a káptalant, melynek beleegyezését eleve ki kellett volna kérnie, egy szóval sem értesíti szándékáról, vagy legalább is olyan homályba burkolja tervét (például 1761. október 12-én irt levelében), hogy senki sem gondolhatta, mit forgat eszében. Titkolózásának érthető oka volt; méltán tartózkodott attól, hogy a káptalan tagjai, ha előzetesen értesülnek arról, mi van készülöben, kedvencz tervét meghiusítják. November közepe táján a káptalan tagjai arra a meglepetésre ébrednek, hogy az összes pazmaniták szakadó esőben megérkeznek Nagyszombatba, s nyomban kezdetét veszi az ottani convictusok és seminariumpok költöztetése egyik intézetből a másikba, úgy a mint a primás Bécsben meghagyta. Csak mikor ez megvolt, érkezik meg Barkóczy levele, melyben a káptalan beleegyezését kívánja a collegium bécsi épületének eladásához. De ez a levél is csak puszta formaság volt. Úgyet sem vetve a káptalan észrevételeire s az alapító rendelkezéseire, a királyné s a kancellária elkerülésével (mint halála után kiderült) 47,000 aranyforintért eladja a Pazmaneum épületét a zágrábi káptalannak s a vételárból (ismét önkényűleg) 8000 forintot elkölt az Esztergomban elrendelt építkezésekre.

Ez alatt Nagyszombatban tetőpontjára hágott a zavar. Barkóczy az alapítványok rendeltetésének teljes semmibe vevésével — mint más helyütt érintettem — az összes világi ifjakat az Adalbertinumban pontosította össze, a papnövendékeket pedig részint a Rubrorum és Marianum egyesítéséből létesített általános seminariumban, részint a Stephaneumban helyezte el.¹⁾ A terv helyes lehetett, de megvalósítója, az igazi reformerek módjára, senkit és semmit se kimélve, türelmetlen erőszakossággal fogott bele a kivitelbe. Csakhamar mutatkoztak az elszórt reformálás utóbajjai. Az alapítványok administrálása összekeveredett; a Seminarium Generalében oly szűken voltak a papnövendékek, hogy a 40 személyre épült ebédlöben 120-an szorongtak. A zsúfoltság következté-

¹⁾ O. I. Ud. Kancz. Litt. Capitulum No. 157 ex 1765.

ben ijesztő mértékben szaporodtak a betegségek; egy tanévben 20 növendék kezdett vért hányni.

Mindez Barkóczyt kitűzött czéljától el nem tántorította. Mintha érezte volna hatalmának rövid tartamát, lázas sietőséggel és emberfölötti erőlködéssel fogott csodálatos arányokban megsokasodó eszméinek megvalósításához. El kell ismerni, hogy a mit akart, mind nagy és hatalmas volt. Egykorú életirója szerint már egri püspöksége kezdetén »észre lehetett venni, mily messzire kihatók s mélységesek (quam dissita et vix penetrabilia) az ő gondolatai.« Alkotásaiban egy sincs, mely kisszerű vagy közönséges lett volna. S e mellett annyira meg volt győződve eszméinek helyességéről, hogy velök szemben minden ellenmondás hiába való volt. Nem tartozik tárgyamhoz, s ezért csak mellékesen érintem, hogy székhelyét és káptalanát összes tartozékaival együtt régi otthonukba, Esztergomba akarta visszahelyeztetni; e végből óriási építkezésekbe fogott, melyeknek földmunkálatai a robotmunka mennyiségével három falu lakosságát merítették ki hosszú időre, s melyek egy egész erdő kiirtását tették szükségessé. Az új templom czéljaira évi 100,000 rénes forintot hasított ki jövedelméből.

Ilyen volt az a férfiú, kinek kezébe a királyné Magyarország összes katolikus iskoláinak gondozását tette. Méltán irták fel ravatalára e sorokat: »Vedd eszedbe, mit alkothatott volna, ha tovább marad esztergomi székén; ő, a ki három év alatt majdnem beteljesíté két évszázad fogadalmait, a kinek vagy sohasem kellett volna megszületnie, vagy sohasem kellett volna meghalnia!«

II.

Mihelyt a kancellária megkapta azt a királyi elhatározást, mely Barkóczyt a tanulmányi ügyek élére helyezte, a kancellár (Pálffy Miklós gróf) elnöklete alatt azonnal összeült a Koller báró és Svetics udvari tanácsosokból s a primásból alkotott hármass bizottság, hogy a legfelsőbb akarat végrehajtásáról tanácskozzék.¹⁾ E bizottság elé terjesztette

¹⁾ O. L. Udvar. Kancz. Or. Ref. 227 ex 1761.

Barkóczy azt a nevezetes emlékiratát (*Nota ad felicem effectum Benignae Resolutionis*), mely a convictusokról, az iskolákról és a könyvcensuráról szól; s habár az itt előadott javaslatok legnagyobb részét nem emelkedtek is királyi rendeleték érvényére, hanem a sok tárgyalás, tanulmányozás, fontolgatás, ellenkezés és lassú kiforgatás által eliszaposodtak, még sem térhetünk ki ezen irat tartalmának ismertetése elől, mert egyrészt csiráit rejti magában több, később életbe léptetett intézménynek, részint a korszellem átalakulását tanulmányos világitásban tárja fel előttünk.

A convictusokra nézve Barkóczy teljesen a tridenti zsinat határozatainak alapján áll, s az esztergomi egyházmegye ilyenmő intézeteinek szabályait, melyeket az imént hagyott jóvá a királyné, a többi egyházmegyére is kiterjesztetni kívánja. A convictusok felügyeletét és ellenőrzését mindenütt a megyés püspökök és káptalanok teljesítsék, a Jézus-Társaság rendkormányja pedig minden intézkedés jogától fosztassék meg. Az ordinariusok évenként kimerítő jelentést tegyenek a primásnak a világi convictusok állapotáról; abból a czélból pedig, hogy az egész tanulmányi és nevelési rendet az alapítványok értelmében egyöntetűen meg lehessen állapítani, az egyházmegyei püspökök küldjék be a primásnak az alapító levelek hiteles másolatait, az intézetek vagyoni kimutatásait, házi és tanulmányi rendjét, s az épületek állapotrajzát. Ezen anyag alapján a primás késznek nyilatkozik a convictusok reformjának elveit s illetőleg az országosan kötelező rendtartást kidolgozni.

Már az eddigiekből is meggyőződhattunk arról, hogy Barkóczy, az intransigens katolikus, a ki a túrt vallásfelekezetekkel szemben a legmerevebb álláspontra helyezkedik s a katholicismus érdekében minden áldozatra hajlandó, ellenszenvvel viseltetik a Jézus-Társaság ellen. Épen a legfontosabb téren, a papnevelés terén szorítja ki őket biztos állásukból, s a fent idézett levélben, mely convictusi működésökről szól, félre nem érthető czélzással érinti a földi haszonra irányuló törekvéseiket. Tanítói munkásságukról szólóban még erősebben nyilvánul ez ellenszenv. Nem nevezi meg őket, de az akkori oktatási viszonyok ismerője nem lehet kétség-

ben a felől, kikre céloz. »Az egyházi és világi magasabb tudományokban«, úgymond, »leginkább az a baj uralkodik, hogy *végnélküli genealogiák, üres szóviták* céljából, nem pedig mindkét köztársaságnak (= az egyháznak és államnak) érdeke szempontjából tanítják őket, s hogy e tárgyak a tanítók hibájából vagy tudatlanságából hanyatlásnak indultak; a gymnasiumi osztályokban pedig majdnem az egész időt arra fordítják, hogy *az ifjak megtanuljanak latinul beszélni*, de semmi gondot se fordítanak arra, hogy abban a korban, a mikor az ember a tanultakat legjobban őrzi meg lelkében és legkönnyebben fogja fel, az emlékezet *oly hasznos dolgok* bőségével töltsék meg, melyeket majdan a kor haladtával érlelődő ítélet a maga céljaira s közhasználatra fordítani, és az élet kötelességeihez alkalmazni tudna.« Ime, világos bizonyítékát látjuk, mily ellenállhatatlan befolyást gyakoroltak a kor eszméi még oly férfiakra is, minő Barkóczy. Már ő is elítéli a formalismust, a pusztá latinisálást, a gyakorlati és reális irányok teljes elhanyagolását, mely az akkori gymnasiumokat országszerte jellemezte. Már benne is ébredsz az utilitarius felfogás az iskola céljairól, mely a század hatvanas éveiben a bécsi tudós világot oly élénken foglalkoztatá s mely a nagyobbára Bécsben tartózkodó primás világnézetébe is lassan, de biztosan behatolt. Elhatározott szándéka, hogy a tanítást új, gyakorlati irányba terelje. E végből kéri a bécsi egyetem s a bécsi iskolák tanulmányi szabályzatait; ¹⁾ látni akarja, »vajjon lehetne-e és mit lehetne ebből Magyarország hasznára fordítani?« Felhatalmazást kér, hogy a hazai felső és középiskolák alapító

¹⁾ Horányi (Nova Memoria Hungarorum. Pestini, 1792. I. kötet, 300. lapon) úgy mutatja be Barkóczyt, mint a ki a tanulmányi reformra a leggondosabban készült: »Studiorum Protector, ut nominis mensuram impleret, Europam omnem circumspexit, litteris convenit, consulitque non tam, quod egeret, quam quod nihil quidquam sperneret, atque ex omnibus orbis christiani celeberrimis Civitatibus, in quibus esset statio aliqua frequentioris, atque illustrioris studii litterarum ad se transmitti expetivit, normam ac seriem pertractandarum, tempus praeterea atque ordinem; tum librorum nomina et exempla, Magistrorum denique doctrinam claritudinemque. Ivere iam ad eum rescripta et copiosa, et humanissima responsa a quam plurimis«

leveleit, vagyoni és jövedelmi kimutatásait bekövetelhesse, »mert, ha ezek ismeretlenek, nem lehet pontosan megállapítani, hol és milyen tanárokat kell alkalmazni, s mennyiben lehetne a már alkalmazott egyéneket hasznosabb és gondosabb munkásságra serkenteni?« Ezen jelentések beérkezéssel a primás a főiskolai tanárok közbejöttével az összes tanulmányok egyetemes rendjét ki fogja dolgozni s azt az egyes gymnasiumok állapotához alkalmazni. A mennyiben a Felség e tervet jóváhagyja, meg fog küldetni a megyés püspököknek foganatositás végett.

A könyvek censuráját a primás — szorosan a tridenti zsinat határozatai szerint — teljesen egyházivá akarja tétetni. Az összes harminczad-, vám- és révhivatalok tisztviselői elbocsátás terhe alatt legyenek kötelesek minden külföldről vagy bárhonnan érkezett könyvet visszatartani s csak a megyés püspökök által kirendelt könyvvizsgálók engedélyével kiadni. Rendeletben kell eltiltani a könyvnyomdákat attól, hogy a püspöki censorok hozzájárulása nélkül még a legkisebb könyvet vagy akár csak röpülő lapot se merészeljenek kinyomni. Könyvnyomda csak püspöki engedéllyel állítható fel. A protestánsok kátéik és zsoltárkönyveik kivételével semmit se nyomtathassanak s az országba be ne hozhassanak. A püspöki censoroknak legyen joguk a nyomdákat és a könyvvarusok boltjait bármikor meglátogatni s szabálytalanság esetén az üzletket zár alá helyezni stb.¹⁾

Barkóczy csakhamar észrevehette, hogy, bár ő volt a tanulmányok főprotectora, eszméinek megvalósításától még nagy ür választja el. Emlékirata majdnem minden pontban ellenzésre talált a kancelláriánál, mely az ilyenmü újításoknak ellensége volt. Mindenek előtt kifogásolta, hogy Barkóczy a többi egyházmegyék convictusaira és gymnasiumaira is ki akarja terjesztetni a saját egyházi hatósága alatt álló intézetek rendszabályait. A kancellária figyelmeztet, hogy minden püspök a maga dioecesisében ugyanazokat a jogokat gyako-

¹⁾ Barkóczy 1763-ban egy bővebb munkálatot is készített a censura szabályozásáról: V. ö. O. L. Udv. Kancz. Litt. Archi-Episcoporum, fasc. 2. No. 611 (ex 1763), a hol az emlékiratról szó van. A munkálatot magát nem találtam meg.

rolja, melyeket a primás az esztergomiban, s e szerint az egész tervezet csak kényszer útján ruházható fel országos hatálylyal, a mi számbavehető eredmény nélkül előreláthatólag visszavonást fog szülni. A primás javaslata a püspököknek még tudomásukra se hozható. A fődolog a nevelésnek és tanulmányoknak a rendje; ha ezt kidolgozta a primás, a kancellária majd fontolóra veszi, mily módozatok mellett lehetne azt kiterjeszteni az ország összes fi-nevelő intézeteire? A convictusok számadásait se lehet a primásra bízni. Az 1723. évi LXX. t.-cz. értelmében működő bizottság súlyos bonyodalmak nélkül teljességgel nem kerülhető ki ily, kizárólag politikai természetű ügyben, s ezért a primás utasítandó, hogy e számadásokat, mint politikai ellenőrzésnek alávetett közokiratokat, küldje be a helytartótanácsnak. Ugyanilyen szempont alá esnek az alapító oklevelek is, melyeket a törvény értelmében senki másnak sincsen joga bekövetelni, mint csakis a kormányzéknek. Végül meleg szószólójává lesz a kancellária a Jézus-Társaság iskoláinak, magával a primással szemben, kinek elítélő kritikájában nem osztozhatnak: az a nemzedék, mely a jezsuiták tanulmányi rendszerében nevelődött, egyházi és állami téren a legkiválóbb állásokban található s fényesen igazolja nevelőinek módszerét. A censura ügye is a politikum körébe vág s szabályozva van. A primás javaslatai részben zaklató jellegűek, részben a hazai viszonyokkal meg nem egyeztethetők . . .

Úgy látszik, a kancellária érveinek nagy mértékben megvolt a kívánt hatásuk. A királynénak eredetileg korlátlanul kibocsátott elhatározása, mihelyt a gyakorlat próbakövére került, önkéntelenül kezd szűkebbre szorúlni. Az országos protectori czim megmarad, de a seminariumoknak és convictusoknak a primás által gyakorlandó országos kormányzatáról egyelőre szó sincsen többé, mert a királyné a javaslatot csupán az esztergomi főegyházmegyére nézve erősíti meg, s itt is kettős korlátozással: egyik az, hogy a királyi alapítványi helyek betöltését továbbra is magának tartja fenn; a másik, hogy az összes alapítványi (seminariumi, convictusi stb.) számadások, mint eddig, a helytartótanács ellenőrzése alatt maradnak.

Ily értelemben hagyta el végre a nevezetes királyi decretum (1762. január 7.) a kancelláriát.¹⁾

Könnyű elképzelni, hogy ez a váratlan intézkedés, minden korlátozásai mellett is, mily meglepetést keltett a helytartótanácsnál, mely (rendes szokása ellenére s talán hosszú idő óta ismét először) ellenvéleményre készül. Az akkori egyszerű administratio szervezetébe is oly kevésbé illett a Barkóczy protectorsága, oly idegen elemként ékelődött bele a törvényes jogrendbe, oly kevésbé állott kapcsolatban az előzményekkel, hogy még a türelmes megadásáról híres pozsonyi fő-kormányshéket is felszólalásra bírta.²⁾ Nagy aláztossággal ugyan, de leplezetlen őszinteséggel fejti ki ellenészrevételeit. — A fennálló törvény, úgyszintén III. Károly ügyviteli utasítása az alapítványok, convictusok és seminariumok ügyeit a helytartótanácsra bizza, mely kezdettől fogva lelkiismeretesen igyekezett e feladatának megfelelni. Hatásköre ezentúl csupán számadások átvizsgálására, számvevői tceendőkre szorítkoznék, a szellemi ügyek legcsekélyebb gondozása nélkül. Az előterjesztésnek legsikerültebb-része az, mely az egyéni és testületi felelősség olveit állítja szembe. Még ha az 1723. évi LXX. és CV. t.-cikkek határozottan nem rendelnék is, hogy a convictusok, seminariumok s általában a tanulmányi ügyek a helytartótanács-hoz tartozzanak, s országos hatósági ellenőrzés alá essenek, egyenesen arra kellene törekedni, hogy ez a felügyelet, ez az ellenőrzés hatóságokra, testületekre ruháztassék, melyek állandóak, rendelkeznek a szükséges személyzettel és eszközökkel, s magukban bírják a jogok kívánatos folytonosságát és a következetesen erősödő hagyomány erejét, míg a jelen esetben úgy áll a dolog, hogy a primás halálával az egész ügy-

¹⁾ O. L. U. K. Conc. Exp. Num. 40 ex Januario 1762; H. T. Lad. C. fasc. 63. Fundat. Hogy mily fontosságot tulajdonított a kancellária e leiratnak, kitűnik abból, hogy a rendes hivatalos ügymenettől eltérőleg a tisztázatnak a conceptusát is bemutatta a királynénak, holott máskor az originális referadára vezetett királyi elhatározás alapján megszerkesztett rendeletet már csakis tisztázatben terjesztették legfelsőbb helyre aláírás végett.

²⁾ O. L. H. T. Lad. C. fasc. 63. fundat.

menet fennakadást szenvedhet a jogfolytonosság megszakadása miatt. A kegyes alapítványok bizottsága tehát arra kéri a Felséget (s a teljes tanács hozzájárul e kérelemhez), hogy hagyja meg a szóban levő ügyeket eddigi terjedelmökben a helytartótanácsnál, melynek kebelében a primás amúgy is mindenkor érvényesítheti meggyőződését.

Barkóczy sokkal szilárdabbul állott, semhogy e felfolyamodásnak, melyet a kancellária pártolva terjeszt fel, fogadtatja lehetett volna. A királyné megmarad elhatározása mellett,¹⁾ s ennek értelmében a primás most már, ha nem is országos hatáskörrel, mint a személyének adományozott protectori czimből következett volna, hanem legalább az esztergomi főegyházmegye összes convictusaira és seminariumaira nézve önállóan jár el.

E mellett nem szűnt meg a szorosán vett *tanulmányi* ügyek szabályozására nézve országos intézkedési jogot gyakorolni. A tanulmányi reform kidolgozásához szükséges adatokat a többi egyházmegyétől is bekéri, a mi kitűnik a primási levéltárnak az 1761—1765. évekből való tanulmányi vonatkozású irataiból, melyek Barkóczy halála után a helytartótanács levéltárába kebeleztettek.²⁾ A jelzett időszakban a pápai, komáromi, kőszegi, szepesi, ungvári, zsolnai, trencsényi, tokaji, soproni, esztergomi, nyitrai, zenggi, szakolczai, fehérvári, kisszebeni, nagyváradi, magyaróvári, lócsei, besztercebányai, szent-annai, győri, rózsashegyi, eperjesi, ó-aradi, miskolczi, nyirbátori, budai, szentmiklósi, pozsonyi, pécsi és nagyszombati gymnasiumok és latin iskolák (összesen 31 intézet) állapotáról szóló jelentések érkeztek a primáshoz.

Maga a tanulmányok szabályozása azonban, melylyel

¹⁾ O. L. Ud. Kancz. Or. Ref. 126 ex 1762.

²⁾ O. L. H. T. u. o. 1. Győry Ferencz helytartótanácsos jelentése a bold. primás levéltárában levő tanulmányi és alapítványi ügyiratok átvételéről; 2. Esztergomi káptalan felterjeszti a helytartótanácsához a gróf Barkóczy primás életében beérkezett alapítványi jellegű hivatalos iratok elenchesát. — Az 1. jelentés kelt 1765. aug. 12-én, a 2. pedig 1765. aug. 24-én. — Ezenkívül v. ö. O. L. H. T. Lad. E. fasc. 9. fund.: Acta ex Ecclesiastico Archivo Archi-Episcopi Strigoniensi, Excelso Consilio Regio Locumtenentia post mortem Francisci Barkóczy resignata. A^o 1765. (szept. 22.): Ex Lit. H. h. de Scholis, fasc. 3, 4.

a királyné Barkóczyt megbizta, nem haladt tovább az adatgyűjtés munkájánál. — Fenmaradt ugyan Barkóczynak egy hosszabb levele,¹⁾ melyben több üdvös reformot, mint a népiskolák felügyeletének szigorítását, a gymnasiumi tanárok helyesebb megválasztását, a hitoktatás rendezését, a szám-tannak az iskolákban való meghonosítását s a magyar és német nyelv tanítását ajánlja a királyné figyelmébe, de semmi nyoma sincsen annak, hogy ezen elszigetelt részletjavaslatai nagyobb figyelmet keltettek vagy legfelsőbb jóváhagyásban részesültek volna. A primás igéri, hogy a tanulmányok országos »reformációjáról« később fog jelentést tenni, de ígéretét nem válthatta be, sőt, mikor a királyné a protestáns ifjak külföldre menetelének meggátlása végett a nagyszombati egyetemet és a hazai katolikus akadémiákat jobb karba akarta hozatni, s erre nézve a primás véleményét kérte, Barkóczy megkerüli a kérdést, s nem arról beszél, miképen kellene a honi főiskolák tanulmányait szabályozni, hanem azt ajánlja a királynénak, hogy tiltsa el a protestánsokat a külföldre meneteltől s utasítsa őket a nagyszombati egyetemhez.²⁾ Oly sok irányban vállalt kezdeményező szerepet, oly nagy kérdések megoldásába fogott e kiváló férfiú, hogy nagy hatalmának rövid tartama alatt a tanügy terén egyetlen befejezett alkotásnak sem tudta sorját keríteni. Azt a nagy czélt, hogy az ország katolikus iskoláztatását egységes alapon és országos elvek szerint rendezze, még csak meg sem közelítette. Halálával néhány általános eszmét, inkább negatív bírálatot, s a tanügyi adminisztrációnak meglehetősen kuszáltságát hagyta örökségképp azokra, kik hivatva voltak az ország királyi iskoláinak további sorsát intézni. Azok a remények, melyeket a közvélemény Barkóczy protectorságához fűzött, csak igen kis mértékben teljesültek; pedig azt jósolta 1760-ban Orczy Lőrincz báró³⁾ hogy :

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Litt. Archi-Episcoporum, fasc. 2. No. 612 (1763. évi máj. 20.).

²⁾ O. L. Udv. Kancz. Concept. Exp. 66 ex Decembr. 1762; H. T. Lad. E. fasc. 9. fund.

³⁾ Költeményes Holmi, 65. lap.

»Esmérvén e' Nagy Pap hasznát Tudománynak,
Fel találja módját igaz Tanításnak,
Oly határt fog tenni az Okoskodásnak,
Honnan haszna légyen az egész Országának.«

III.

Ideje immár egy pillantást vetnünk hazai protestáns iskoláinkra, melyek a Barkóczy-féle provisorium alatt is, ép úgy, mint annak előtte, a közoktatási kormány bőséges gondozásában részesültek. Ebben az időben — s ép ez fölötté jellemző a tanulmányi protectoratus rendszerére — az a szokatlan helyzet állott elő, hogy az állam akkori törekvéseivel azonos katolikus oktatásügy az államon kívül álló egyházi egyén közvetlen felügyeletére volt bízva, míg az állam céljaival ellentétes, velök össze nem vágó protestáns iskolatügy a kormánynak legszorosabb hatósága alá került. Míg a katolikus gymnasiumok állapotáról a királyné a primás útján szerzett tudomást, a protestánsokét a helytartó-tanács útján s illetőleg politikai hatóságok közbejöttével vizsgáltatja meg.¹⁾

Abban az évben ugyanis, mikor Mária Terézia a nagyszombati egyetemet a protestánsokra nézve hozzáférhetővé és kívánatossá akarta tenni, figyelmessé lesz a kormány a nem katolikusok hazai felsőbb iskoláira is. Mint más összefüggésben említettem, Svetics kancelláriai tanácsos keltette fel az érdeklődést Debreczen, Sárospatak, Eperjes, Pozsony és Sopron iránt, melyeknek főiskolái szerinte a theologiai ismereteket teljes mértékben megadták. Az ő véleményét ismerjük fel az 1763. évi július hó. 20-án kelt, a helytartó-tanácsnak szóló udvari rendeletben is. E szerint a Felség azt tűzi ki célul, hogy ezentúl senki se vigye ki az ország pénzét külföldre tanulmányai kibővítése érdekében, s hogy itt a hazában nyílják mindenkinek mód és alkalom arra, hogy

¹⁾ Az itt előadott események forrásai: O. L. Udvar. Kancz. Conc. No. 1 ex Aug. 1763; No. 97 e Majo 1765. — U. o. Or. Ref. 143 ex 1764. — H. T. Lad. E. fasc. 8. és 9. fund. — Bécsi áll. és udv. levélt. Staatsr. No. 1766 ex 1764.

ismereteit gyarapíthassa s a tudományokat elsajátíthassa. Miként tehát az ország primása a katolikusok egyetemeit és akadémiáit illetőleg (*quod quidem ad Universitates et Academias Catholicorum attinebat*) megkapta a szükséges utasításokat, »úgy kegyelmesen kívánjuk, hogy viszont Hűségtek is az illető helyeken és a maga útján pontos értesülést szerezzenek arról, vajjon az ágostai és helvét hitvallásúak debreczeni, sárospataki, eperjesi, pozsonyi és soproni akadémiáin mily tanulmányok virágzanak? s minő e főiskolák jelenlegi állapota?«

Ez volt az alapvető rendelet, melyben a protestáns iskoláknak csakhamar országszerte meginduló, nem ritkán zaklató jellegű megvizsgálása gyökerezett.

Fontos elvi kérdésekről lévén szó, az egész ügy lefolyását kissé közelebből kell szemügyre vennünk.

Az első, a mit megállapíthatunk, az a nagy buzgalom, melylyel a helytartótanács a királyi rendelet végrehajtásába belefog. A másik az, hogy felsőbb utasítás nélkül a nyomozásnak katolikus szellemét eleve biztosítja. Az »*Informationem suis Locis suaque via capere*« tág kifejezést a maga módja szerint értelmezi, a mennyiben nem a protestáns egyházi előljáróságot, avagy nem kizárólag a politikai hatóságokat bizza meg a nyomozással, hanem régebbi praecedensek után indulva úgy intézkedik, hogy a vizsgálat az egyházi és politikai hatóság kiküldötteinek együttes közbejöttével menjen végbe (*in mutuo cum hominis Dioecesanis et Magistratualis concursu*). Az a törekvése azonban, hogy a megnevezett nagy iskolákon kívül a miskolczy, szigeti, rimaszombati, losonczi, kecskeméti, szikszói, osgyáni, kézsmárki, kis-zellői, beszteczebányai, modori és trencsényi protestáns iskolákra is kiterjesszék a nyomozást, ez idő szerint még megghiúsult, mert a kancellária ezt a javaslatot hallgatagul mellőzte.

Megindult e szerint a protestáns főiskolák hatósági megvizsgálása. Sopronban, Eperjesen és Pozsonyban az elrendelt alakban, minden nehézség nélkül folyt le a nyomozás; a város kiküldöttein kívül mind három helyen ellenmondás nélkül részt vettek a vizsgálat ténykedéseiben a dioecesanusok is, nevezetesen Sopronban Primes György plébános és Kelcz

Imre jezsuita regens, Eperjesen Flaskay Mátyás fő-esperes, Pozsonyban Hermann Ágost apátkanonok.

Nem oly könnyen járhattak el tisztókben a debreczeni és sárospataki bizottságok. Az odavaló collegiumoknak legkisebb kifogásuk sem volt ugyan az investigatio ténye ellen; készségesen kijelentik, hogy teljes hűséggel és haladék nélkül fognak számot adni a királyi Felsőnek iskoláik összes állapotairól s minden néven nevezendő ügyeiről. A királyi legfőbb felügyelet jogát természetesnek, szükségesnek és törvényesnek ismerik el. De tiltakoznak az ellen, hogy oly közegeknek számoljanak be, a kiket erre illetékeseknek nem tarthatnak. A debreczeniek kettős panaszszal is járulnak a Felsőg elé. A város azt kifogásolja, hogy nem a tanácsnak, mint a szabad királyi város törvényes képviselőjének küldöttei jelentek meg a nyomozásra, hanem a vármegye megbízottai (alispánhelyettes és szolgabíró), kiket tudniillik Patachich báró váradi püspök, mint főispán, rendelt ki; a collegium tanárai pedig azt tartották sérelmesnek, hogy az egyházmegyei kiküldöttek (Rier Ferencz kanonok és Orosz Zsigmond kegyesrendi házfőnök) foglalnak helyet a bizottságban. Különösen az utóbb nevezett bizottsági tagok jelenlétét ellenzik. A Carolina Resolutio más intézkedési jogot a katolikus püspököknek nem adott, mint annak megítélését, vajjon a protestáns lelkészek bírnak-e az érvényes kereszteléshez megkivánt kellékekkel. Erről itt egyáltalában nincsen szó. »A tiszteletreméltó római katolikus klérust semmikép sem lehet attól visszatartani, hogy, ha egyszer a reánk és ügyeinkre vonatkozó hatalomnak egy kis része jogkörükbe utaltatott, az eljök szabott határokat túl ne lépjék...« Ettől való féltőkben megtagadják a nyomozásnak kiszabott rendjét, és saját curatoraikból és felügyelőikből, úgyszintén Debreczen városának általuk felkért kiküldötteiből alakítanak vizsgáló bizottságot, s ennek útján juttatják írásbeli jelentéseket a helytartótanács elé. A hivatalos küldöttségek mind Debreczenben, mind Patakon »re infecta« oszolnak széjjel, s Esterházy gróf egri, úgyszintén Patachich báró nagyváradi püspököknek e bevégzett ténynyel szemben csak a felsőbb helyre való panaszos felfolyamodás útja marad hátra.

Bécsben azonban ekkortájt már némileg engedékenyebb volt a kormány a protestánsok iránt. Ne feledjük, hogy a fent előadott események már az 1763-ik év végére esnek. Sem a püspökök, sem a helytartótanács ez egyszer nem érték czélt, mert az 1763-ik évi október 13-án kelt udvari rendelet kereken kijelenti, hogy az akatholikusok iskolái kizárólag a polgári hatóságok által vizsgálandók meg, »mivel kegyelmes királyi szándékunk épenséggel nem az volt, hogy a tanulmányok kivánt nyomozása egyházmegyei férfiak által teljesíttessék«.

A pozsonyi kormányzék még ekkor sem nyugodott. Kvassay József helytartótanácsos jelentése alapján terjedelmes előterjesztéssel él, mely megérdemli, hogy részletesebben ismer-tessük. Mutatja, hogy a helytartótanács nem értette meg az idők jeleit.

Előrebocsátva a fenforgó ügy előzményeit, csakhamar a debreczeniek és sárospatakiak esetére tér át a panaszos felirat. Igyekszik viselkedésök helytelen voltát az eperjesiek, pozsonyiak és soproniak engedékenységére való utalással kimutatni, s hivatkozik régebbi nyomozásokra, melyek kivétel nélkül dioecesanusok részvételével mentek végbe. A debrecze-niek egész eljárása merő makacskodás: arra törekszenek, hogy bitorolt hatalmi állásuk erőre kapjon s az uralkodó valláson csorba essék. Furcsa is volna, ha a megyés püspö-öknek, kik a reájok bizott nyáj fölött éberül őrködni tartoz-nak, nem volna joguk betekinteni az akatholikusok ügyeibe, kiket csak a békesség kedvéért (propter Bonum Pacis) türnek meg az országban, míg a római katholika egyház ezen apostoli királyság keletkezése óta mindenkor az első és ural-kodó szerepet vitte. Azon kell lenni, hogy az akatholikusok hatalma gyengüljön és korlátoztassék, s hogy, ha már fejlő-désüket egészen megakadályozni nem lehet, legalább ne legyen alkalmuk színlelt mesterfogásokkal és törvénytelen követelések-vel megakasztani az uralkodó vallás gyarapodását. Mindezeknél fogva a helytartótanács hat pontban a következőket javasolja :

1. A sárospataki és debreczeni helvét hitvallásúak erő-zakkal kényszeríttessenek arra, hogy az elrendelt nyomozá-soknak vessék alá magukat.

2. Alkalmas tanrendszer megállapítása céljából az akatholikusok tanulmányi ügyeinek intézése is bizassék az ország primására, mint tanulmányi protectorra.

3. A protestánsok felső iskoláinak száma, a mennyire csak lehet, korlátoztassék, s a megmaradt intézetekben is csak a vallási dogmákra vonatkozó tárgyakat legyen szabad tanítaniok, ellenben se matematika, se geometria, se nemzetközi és hazai jog ne szerepelhessenek tanterveikben, mert e tárgyakat a katolikus főiskolákban is megtanulhatják.

4. Az úgynevezett togátusok száma apasztassék: gyűjtéseik kimerítik a nép adózó képességét, s maga a togátusi intézmény csak arra való, hogy az ifjakat a könnyen élés reményével elvonja a hasznos közpályáktól.

5. Mindenütt, a hol grammatikai tanulmányok leple alatt magasabb tanulmányok folynak, ez utóbbiak beszüntetendők.

6. Csakis saját felekezetökhöz tartozó tanulókat vehessenek fel iskoláikba, azaz: a reformátusok csak reformátusokat, az ágostaiak csak ily felekezetűeket, és semmi csetre se vegyest.

E pontok teljesen a Barkóczy szellemét lehelik. Szakasztott ugyanaz a rejtett gyűlölet szól belőlök, mint a primás jelentéseiből, melyek közül néhányat fennebb ismerünk meg. A protestánsok lenyűgözésére és teljes megbénítására irányuló meggyőződésnek e klasszikus okirata szemmel láthatóan igazolja, hogy hazánkban a vallási türelmetlenség mily nagy terjedelmet öltött s hogy a hitbuzgóságból eredő élénk képzelő tehetség a legcsekélyebb incidensből is mennyire kész volt a legmesszebb menő elvi következtetéseket vonni az összesség rovására. A mi szóban forgott, csak a debreczeniek és sárospatakiak helyi ellenszegülése volt, de a helytartótanács nyomban országos keretet ad a kérdésnek, valóságos kultúr-harcz eszközéül akarja felhasználni, s ha kedve és ereje szerint történik, ebből az ügyből kifolyólag a végletekig elment volna.

A felekezetek e dicstelen összeütközésének, mely bizonyára sem a helytartótanács, sem a katolikus klérus erkölcsi erejét nem fokozta volna, a közbejött országos viszonyok

szerencsés alakulása vetett gátat. Hazaszerte készültek az 1764-ik évi országgyűlésre, melyen az egész nemzetnek életbevágó érdekei forogtak kockán. Bécsben mindent kerülni akartak, a mi izgató vagy gyújtó anyagúl szolgálhat vala akkor, mikor a leglelkesebb hangulatra volt szükség. Így történt, hogy a kancellária (1764. június 16.) azt javasolta a királynénak, hogy a nem katolikus iskolák megvizsgálása halasztassék a diéta utáni időre. A királyné az államtanács meghallgatása után csakugyan ilyen értelemben határoz.

A Staatsrathnak ezen ügygyel kapcsolatos bizalmas jelentéséből ismerhetjük meg legjobban a felfogásoknak azt a nagy különbségét is, mely már ebben az időben a protestáns kérdésekben Bécs és Pozsony között fennállott. A bécsi legfelsőbb véleményező testületnek tagjai ekkor Stupan, Blümegen, Haugwitz s Borié. A kérdésnek elvi részét illetőleg Borié votuma a döntő. »A katolikus püspökök kívánsága«, úgymond, »a dolog természetébe s a birodalom törvényeibe ütközik, sőt a maga nemében a király jogait is sérti.« A *dolog természetével ellenkezik* azért, mert az egyik vallásfelekezettnek papsága a másik vallásfelekezettben hatalmat nem gyakorolhat. A *birodalom törvényeit sérti* azért, mert e törvények a protestánsokat a katolikus papság hatalma alól felszabadítják és nekik a »liberum Exercitium Religionis cum Scholis« kedvezményét megadják; a mire nézve azonban meg kell jegyezni, hogy nem az 1608. évi I., hanem az 1681. évi XXV. és XXVI., s az 1687. évi XXI., nemkülönbben az 1715. évi XXX. és XXXI. czikkelyek azok a birodalmi törvények, melyekre a protestánsok ez idő szerint hivatkozhatnak. E törvények bizonyos korlátozást tartalmaznak ugyan, de azért a protestánsokat a katolikus klérus hatóságától s az ügyeikbe való betekintéstől megszabadítják, s egyúttal világosan bizonyítják, hogy ilyen ügyekben kizárólag a királyi biztosok, a dioecesanusok részvétele nélkül tartoznak eljárni. A *király jogaiba ütközik* a kérelem, mert a királyt illeti meg a »Jus circa sacra«, mely jogot tényleg csorbitja az egyházmegyei férfiak befolyása. — A mint azonban Borié ellene nyilatkozik a katolikus papság beavatkozásának, ép úgy elvitatja a protestáns superintendensektől

is a nyomozás megtartásának jogát, mert az 1608. évi I. t.-cz. megengedi ugyan nekik azt, hogy superintendenseket tartassanak, de ezzel szemben az 1715. évi XXXI. t.-cz. határozottan megtiltja, hogy az országot különböző dioecesisekre osztsák s az őket meg nem illető tisztségek czimeivel ruházzák fel magukat. A felforgó kérdésben Borié szerint csakis az az egy eljárás a helyes, hogy a nyomozásokat a királyi biztosok maguk teljesítsék minden egyéb képviselőt kizárásával. Ezt az érvelést és gondolatmenetet a királyné magáévá teszi.

A helytartótanácsnak azon javaslatát, hogy az akatholikusok tanulmányi ügyei a primásra bizassanak, hallgatással mellőzi a felség. A petitum nyilván olyannyira kívül esett a lehetőség körén, hogy nem is vetett rá ügyet a királyné. Borié azonban erre a pontra is kiterjeszkedik. A fent érvényesített okok szerinte itt is megállanak. »Sőt kívánatos volna«, mondja a kitűnő jogász, »hogy a katolikusok tanulmányai se legyenek a primásnak, mint főrendnek és egyúttal püspöknek, a kezeiben, mert ez által a rendiségnek és egyzersmind klérusnak elvei az ország fejedelmével szemben felülkerekednek, a mennyiben t. i. fontos dolog, hogy az ifjúság majdan úgy gondolkozzék és cselekedjék, a mint nevelték; a miért is rossz következményekkel járhat, ha a kormányfő a tanulmányoknak és a fiatalságnak a gondját kiadja a kezeiből.«

A mi végül a nyomozások elhalasztását illeti, Borié minden ilyen késedelmet határozottan ellenez. Most kell végezni ezzel az ügygyel, — ezt hajtogatja, — mert mentől tovább huzódik, annát több elégedetlenséget kelt. Mint láttuk, a királyné ebben a pontban másként határoz: Blümegen és Haugwitz tanácsára a nyomozást csakugyan a diéta utáni időre rendeli elhalasztani.

Az országgyűlés befejeztével a helytartótanács megteszi az investigatio előkészületeit, de Barkóczy primásnak váratlan halála ismét megakasztotta a királyi rendelet végrehajtását.

HARMADIK FEJEZET.

A tanulmányi bizottság szervezése és az országos reform kísérletei.

Barkóczy halála abba az időbe esik, mikor a bécsi irányadó körökben a korona absolut hatalmáról táplált nézetek már nagyon meg voltak érve. Borié báró államtanácsosnak fent ismertetett véleménye csak egyik nyilvánulása volt e felfogásnak. Nem is annyira a királyság apostoli jellege, nem is a legfőbb kegyúri jog, hanem az a nézet, hogy a fejedelem isteni küldetésénél fogva van felruházva az egyház összes világi vonatkozású ügyeiben (in temporalibus) teljes hatalommal intézkedni, volt oka annak, hogy a tanügy terén is, melyet az érdekek oly sok szála fűzött az egyházhoz, minden lényeges jogot a maga számára foglalt le a korona. Az 1764. évi országgyűlés előzményei mutatják, hogy más téren, jelesen a nemzet alkotmányos jogaival szemben is érvényesülni igyekezett e felfogás; egyházi téren pedig Borié benső barátjának, Kollár Ádámnak az udvari körök vágyait hiven kifejező és a talajt számukra egyengetni akaró könyve ad felvilágosítást arról, mi rejtőzött a felszín alatt.¹⁾ Barkóczynak tanulmányi protectoratusa jelzi a két ellentétes kormányzati elv összeegyeztetésének, az állam és egyház tanügyi compromissumának utolsó kísérletét, az átmenetet az új irány felé.

Június 18-án délután 1 órakor hűnyta le szemét Pözsonyban Barkóczy,²⁾ s már másnap készen van a bécsi kancellária az alapítványi, tanulmányi és könyvbírálati ügyek ellátására vonatkozó, letisztázott javaslatával.³⁾ A hosszú és fontos előterjesztést vagy éjjel kellett megszerkeszteniök, vagy — a mi valószínűbb — már a primás hosszú és súlyos betegségének tartama alatt (betegsége január 23-ika óta húzódtott) kellett előkészíteniök. Nem kevesebb forgott szóban

¹⁾ Fraknói Vilmos: Magy. kir. kegyúri jog, 486. kk. 11.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. Litt. Priv. fasc. 11. No. 439 (ex 1765); Pressburger Zeitung, 1765. 49. sz.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 217 ex 1765.

mint az, hogy a primás halálával a tanulmányi ügyek ismét egész terjedelmökben a politikai hatóság körébe utaltassanak. A ki a közigazgatás ügymenetét ismeri, jól tudja, hogy ily rendszerváltozás alapelveit 24 óra alatt nem szokták s nem is lehetséges megállapítani. Az események összefüggése mutatja, hogy a Barkóczy halála esetére teendő tanügyi javaslat már meg volt állapítva. A magyar kancellária ebben az esetben szükségesnek tartotta a lehető leggyorsabb cselekvést, a Barkóczy-féle protectoratushoz hasonló kormányzati kísérletek előzetes meghiúsítása végett.¹⁾

A javaslatnak sikere volt. A királyné elhatározza, hogy az esztergomi érseki szék egy időre üresen hagyatván, a primás által ellátott »politikai ügyeket«, nevezetesen azokat, melyek a kegyes alapítványokra, a tanulmányokra és a könyvcensurára vonatkoznak, a helytartótanács kebelében működő, illetőleg alakítandó külön bizottságok intézzék. Megszületik a *tanulmányi bizottság* (Commissio Studiorum), élén Pálffy Miklós gróf országbíróval, kinek feladata lesz az ifjúság nevelésénck új tervezetét is elkészíteni.

A későbbi fejleményekből kiderül, hogy, miként a boldogult primás is csak a katolikus iskolák fölött való felügyeletet gyakorolta, úgy most is eredetileg csupán arról volt szó, hogy a tanulmányi bizottság a katolikus iskolák gondozását és szabályozását tekintse feladatának, a protestáns iskolák ügyei pedig, mint eddig, csakis az Exercitium szempontjából tárgyalassanak, s ennél fogva továbbra is a vallásügyi bizottság hatáskörében maradjanak meg.

A helytartótanács azonban érkezettnek látta az időt arra,²⁾ hogy az akatholikus iskolákat is szoros függésbe hozza a kormánytól. Kvassay tanácsos véleménye alapján megokolt javaslatot tesz, hogy a tanulmányi bizottság hatásköre a protestáns iskolák szabályozására is kiterjesszessék.

¹⁾ A kancellár czéloz is ilyesmire: »... und damit die zukünftige Primates nicht veranlasset sollen werden sothaner Geschäften Anvertraung einigermassen anzuverlangen . . .«

²⁾ O. L. H. T. Lad. E. fasc. 8., 9., 10., 11. fund.; Udv. Kancz. Or. Ref. 109 ex 1766; Concept No. 14 ex Martio 1766; No. 71 ex Julio 1766. — Udv. levélt. Staatsr. 321 ex 1766.

Nem érdektelen a különböző indító okokat vizsgálni, melyek ezen kérdésben a pozsonyi és bécsi kormányköröket vezérlik. Egyikök sem tud felemelkedni a tanügy egyetemes, országos szervezésének gondolatáig, mely tényleg ekkor születik meg, de a nélkül, hogy a javaslatot tevő forumoknak sejtelmök volna arról, hogy maguk is hozzájárultak az elv kimondásához. A helytartótanács az egységes tanulmányi igazgatást csupán azért óhajtja és javasolja, hogy a protestánsok iskoláit még jobban, könnyebben és elfogadhatóbb jogcím örve alatt korlátozhassa, alapítványaikba beletekinthessen, azokat tetszés szerint kifogásolhassa, a külföldi egyetemek látogatására rendelteteket mint az állam érdeke ellen irányulókat beszüntethesse, általában, a protestáns iskolák létjogát kérdéssé tehesse. Ezek saját szavai. A kancellária épen ellenkezőleg érvel. Az egységesítést ellenzi, még pedig nem azért, mintha a két rendbeli iskolák egységes vezetését lehetetlennek tartaná, hanem mert a protestánsok hatalmának öregbedését várja tőle. Míg a pozsonyiak a nem katolikus iskolák teljes megbénítását reménylik az egységes igazgatótól, s azért az utóbbit javasolják, addig a bécsiek a protestáns szellem erősödésétől tartanak, s minden közösség ellen nyilatkoznak. Szerintök, ha a protestáns iskolák ügyei külön tárgyaltnak, a kormány tehet velök, a mit akar; nincs szabályhoz kötve; szabadon, esetről esetre, a körülményekhez képest intézkedhetik. Ha ellenben a katolikus iskolákkal együttesen intézik a protestáns iskolák ügyeit, az egyforma-ság elve megkívánja, hogy az elbírálás szempontjai is közös mértéken alapúljanak, a miből az következne, hogy a kormány cselekvési szabadsága ezen iskolákkal szemben megszűnnék. Tehát az uralkodó katolika vallás és az apostoli király szabadsága egyaránt tiltják, hogy a terv legfelsőbb jóváhagyásban részesüljön.

A királyné átlátott e sophismák vékony hálózatán. Ez egyszer nem a kancelláriának, hanem a helytartótanácsnak adott igazat. Érezte, hogy amannak érvei nem őszinték, s hogy nem a protestánsok hatalmi gyarapodásától való féltelme tétette meg vele a tagadó javaslatot, hanem inkább a protestánsok részéről várható felháborodásnak, egy újabb

conflictusnak a rémképe. Mindezekről az udvarnak már nem kellett tartania. A királyné az államtanács meghallgatása után elrendeli, hogy a protestánsok tanulmányi ügyeit ép úgy, mint a katolikusokéit (a külföldi iskolai alapítványok kivételével) a helytartótanács tanulmányi bizottsága tárgyalja. A tanulmányok országos és egységes szabályozásának elve ezzel legfelsőbb szentesítést nyert. Ez az elv egy évtizeddel később, a Ratio Educationisban, öltött határozott alakot, a protestánsok tiltakozása mellett.

Megindult ilyképen 1766. márczius közepén az egész hazai közép és felső oktatás országos reviziójának a műve, melynek adatai alapján ismertük meg e könyv második részében az ország iskoláinak állapotát. Két irányban folytak a tárgyalások: egyfelől felszólította a kormány az összes törvényhatóságokat, hogy a területükön levő katolikus és nem katolikus felsőbb iskolákról tegyenek jelentést; ezzel párhuzamosan vettek hasonló felszólítást a rendfőnökök és püspökök a saját hatóságuk alatt álló tanintézetekre nézve. A jelentések mindenünnen akadály és nagyobb késedelem nélkül beérkeznek, s most már a tanulmányi bizottságon lett volna a sor, hogy a királyi parancsolat értelmében az új tanulmányi rendszer elveit megállapítsa.

E végből szükséges lett volna, hogy a bizottság legalább *egy* önállóan gondolkozó elmével rendelkezék, a ki éles tekintettel ismeri fel a fennálló rendszer hiányait, bátor elszánt-sággal tárja fel a bajokat s a magasabb tehetség összefoglaló erejével tudjon alkotni újat, megfelelőbbet.

E szervező szellem nem volt meg az akkori bizottság tagjaiban, de hiányzott a viszonyok kedvező alakulása is, mert a tanügy előbbreviteléhez megkívánt készség és lelkesedés megtört volna a Jézus-Társaság mozdulatlanságán, s a benne felnevelt nemzedék elvein. Ily körülmények közt a bizottság másra nem gondolhatott, mint ausztriai intézmények utánzására. Ott volt szemé előtt a bécsi tudomány-egyetem teljes szervezete; megkísérlé tehát addig is, míg a tanulmányok országos reformja megvalósulhat, a nagyszombati egyetem kiegészítését és a bécsi Norma szerint való szabályozását. E vállalkozásával megfelelni vélt az 1762. évben Barkóczy-

hoz intézett udvari rendeletnek is, mely a primástól várta az egyetem újjászervezését, látható eredmény nélkül.

Mielőtt azonban a hazai közoktatás történetének e nevezetes szakára térnénk, még néhány kisebb intézkedésről kell számot adnunk, melyeket a jogaiba visszahelyezett politikai hatóság a tanulmányok országos szabályozásának gondjai mellett tett.

Barkóczy gróf elhunytával a tanulmányi bizottságnak első teendője volt az ügymenetben rendet csinálni. A primás levéltárából kiválasztatja az összes alapítványi, tanulmányi és könyvbírálati iratokat, melyeket Barkóczy az 1761-ik évtől az 1765-ik évig terjedő időben hatóságoktól kapott vagy maga elintéztett.¹⁾ Győry Ferencz helytartótanácsos az átvételről beszámolván, jelenti, hogy a tanulmányi rendszert — mint a királyné jól sejtette ²⁾ — nem készítette el Barkóczy, és hogy alapítványokról szóló számadások nem találhatók. — Az iratok átvételét követte az alapítványok rendbe hozatala.³⁾ A püspököknek, »mint királyi kiküldötteknek« kötelességévé teszi a Felség, hogy az egyházmegyéjökben levő convictusokat és seminariumokat személyesen látogassák meg, s tapasztalataikról a helytartótanácsnak tegyenek jelentést, mellékelve az összes kegyes alapítványok állapotáról szóló táblázatos kimutatásokat. Új szabályzatok létesülnek a kegyes czélokra rendelt vagyon helyesebb ellenőrzése és jobb kama-

¹⁾ O. L. H. T. Lad. C. fasc. 63. fund. ; Lad. E. fasc. 26. fund.

²⁾ Pálffy Miklós (1765. júl. 24.) kéri a királynét, engedje meg, hogy az új tanulmányi rendszer kidolgozását addigra halaszthassa a bizottság, míg constatálható, mily tanulmányi tervezeteket hagyott hátra a primás. A királyné, Innsbruckból augusztus 3-áról keltezett bizalmas levelében ezt válaszolja: »je doute du reste, que vous decouvrez quelqu'ouvrage du feu Primat sur l'objet important des Études et de l'Instruction de la Jeunesse hongroise: il faudra donc vraisemblablement tacher de Nous aider d'ailleurs à cet égard, et suppléer par Vos propres Lumières à ce qui peut manquer dans les actes des derniers temps. Je ne doute pas, que vous n'en veniez à bout, au plus grand avantage de Mon Roïaume de Hongrie. Vous pouvez compter, que Je vous en saurai très bon gré, et que vous acquerrez par là un nouveau titre à Ma Bienveillance . . .« O. L. Udv. Kancz. Hung. Palf. No. 6. fasc. 14.

³⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 111. ex 1766.

toztatása tárgyában. A convictusok kormányzói felhivatnak, hogy a vezetősökre bizott intézetek házi rendjét küldjék be, az összes bútorzatot és felszerelést vegyék leltárba, s a keveset jövedelmező ingatlanok értékesítéséről tegyenek javaslatot. Mivel a papnevelést már országsherte kivették a püspökök a jezsuiták kezéből, s a seminariumokat már kizárólag az ordinariusok kormányozzák, a királyné elrendeli, hogy minden egyházmegye küldjön bizonyos számú papnövendéket Nagyszombatba, a hol az egyetemen sokkal alaposabb képzést fognak nyerhetni, mint házi tanulmányaik révén.

A Pazmaneumot Mária Terézia a primás halála után nyomban visszahelyezteti Bécsbe,¹⁾ azzal a határozott utasítással, hogy ezentúl minden püspök a maga egyházmegyéjéből állandóan legalább is két egyént küldjön az intézetbe. A collegiumnak Nagyszombatba helyezése törvénytelen volt, s ennél fogva bécsi házának elidegenítése is jogtalan, semmis. A zágrábi püspök, teljes kártalanítás mellett, adja vissza az épületet s a horvát növendékpapokat helyezze el másutt. Így is történik. A collegium csakhamar bécsi otthonába kerül vissza.

Kérdés merült fel továbbá, milyen intézkedések teendők a nagyszombati világi convictusok és papi seminariumok alapítványai tárgyában? ²⁾ Mint fennebb láttuk, Barkóczy abból a helyes elvből kiindulva, hogy a világi pályára törekvő ifjaknak és papnövendékeknek közös neveltetése nem czélszerű, különválasztotta őket s ennek folytán a bizonyos intézetekhez kötött alapítványokat is összekeverte. Ezenfelül a vagyoni ellenőrzés hiányosságánál fogva csak most derült ki, hogy a királyi convictusban nem a legjobban gazdálkodtak az

¹⁾ O. L. Udv. Kanecz. Or. Ref. 267 ex 1765; 283 ex 1765; 57 ex 1766; 246 ex 1766.

²⁾ O. L. Udv. Kanecz. Or. Ref. 27 ex 1766; 89 ex 1766; 381 ex 1766; 514 ex 1766; 440 ex 1767. Litt. Capitulum, No. 157 ex 1765. — H. T. Lad. E. fasc. 42. fundat. — Lad. C. fasc. 96. fund. (Circum commixtarum per defunctum Primatem Barkóczy foundationum redintegrationem et Seminariorum Tyrnaviensium ad priorem Statum repositionem, pro oculata Talium revisione D. Consiliariorum Comitum quippe Joannis Balassa et Josephi Kvassay exmissionem.)

utóbbi évek jezsuita kormányzói: az intézet adósságokba merült s a magán alapítványok egy része megkárosodott. Hosszabb megfontolás és iratváltás után a hely színére kiküldött királyi biztos jelentése kapcsán végre abban történt megállapodás, hogy a bevégzett ténynyel szemben nagyobb zavart és költséget okozna a Barkóczy által összekevert alapítványoknak eredeti állapotukba való visszahelyezése, mint a primás rendelkezéseinek fentartása; a mi pedig a nagyszombati kir. convictust illeti, a királyné szigorú nyomozást rendelt el annak kipuhatolása végett, kinek hibájából adósodott el az intézet, s számadásra kötelezte a jezsuita kormányzókat és praefectusokat. Az intézet alapító levelei ezentúl kettős zár alatt őrzendők a helytartótanácsnál, s az alapítványi összegek megfelelőbb elhelyezéséről, valamint általában e convictus jobb karba hozataláról ugyancsak a nevezett kormányzók gondoskodják.

Ilyképen lassanként helyreállottak a rendes és szabályos administratio feltételei. Az országbíró elnöklete alatt működő tanulmányi bizottságban a tanügy oly külön központi szervet nyert, a mely — legalább formailag — reményt nyújthatott arra, hogy a magyarországi közoktatás ügye ezentúl nem fog többé az általános közigazgatás áradatában elveszni, s nem egyoldalú érdekek hatása alatt, hanem országos szempontok szerint fog igazgattatni.

NEGYEDIK FEJEZET.

A nagyszombati egyetem újjászervezése.

I.

Kovachich Márton, ki először kísérlette meg a nagyszombati egyetem szabályozásának történetét a helytartótanács levéltári anyaga s szóbeli értesülés alapján összefoglalni,¹⁾

¹⁾ E fejezet megírásánál a következő forrásokat használtam: O. L. H. T. Lad. E. fasc. 9. és 11. fund.; Lad. D. fasc. 17. fund. No. 4788 ex 1769. — Udv. Kancz. Lib. Reg. tom. XLVIII. 71—74; 495—6. — Hung. Palfi. No. 23, fasc. 14. — Orig. Ref. 111 ex 1767; 456 ex 1768; 328, 329, 438, 439, 558, 608 ex 1769; 130 és 274 ex 1770. — Concept

a reform eszméjének felvetését Bécsben keresi. Szerinte az 1766-ik év körül a birodalmi fővárosban tartózkodó Ürményi Józsefnek, Széchen Sándornak és Lakics Györgynek bécsi tanárai lettek volna azok, kik az egyetlen magyarországi egyetem jobb karba hozatalát először sürgették. »Mivel kevés magyar ember rendelkezett«, úgymond, »a külföldi tanulmányok folytatásához megkivánt anyagi eszközökkel, a bécsi egyetem tanárai azt a nemes kivánságukat nyilvánították, hogy a nevelés és tanítás ügye Magyarországon megjavíttassék. Ebben látták ők, az akkor már megváltozott viszonyokhoz képest, a magyar nemzet nemes jellemének tökéletesítésére vezető legalkalmasabb eszközt.« Kovachich szerint a kanonjog tanára Riegger, a természeti jog híres képviselője Martini, Stock theologiai és Bourguignon jogi igazgatók a fent megnevezett három férfúval s a Pazmaneumnak néhány tagjával egyetemben »voltak nyilván az elsők«, kik az óhajtvá óhajtott reformot legbuzgóbban akarták. Legtöbbet tett azonban Borié báró, ki az államtanácsot nyerte meg az ügynek, s latba vetve egyéniségének súlyát, mindvégig szívélyesen küzdött a terv megvalósításáért.

Így Kovachich. Foglalkoznunk kell szavaival, mert a kortársnak és élő tanúnak oly bizonyítékával állunk szemben, mely részben ellene mond a hivatalos forrásoknak. Már maga az a feltevés is erősen felkelti kételkedésünket, mintha ebben az időben a bécsi egyetem tanárai indították volna meg önzetlen buzgólkodásból a magyarországi egyetem újjászervezését. Nagy műveltségök kétségbe nem vonható. Az sem

56 ex Apr. 1767; 59 ex Dec. 1769. — No. 4315 ex 1770; 81, 2078, 6574 ex 1771; 972, 2816, 2850, 2987, 3549, 5452, 5706, 6087 ex 1772; 26, 156, 546, 627, 787, 1280, 1282, 1388, 2829, 2864, 2109, 3180, 6554, 6653 ex 1773. — Id. Res. Stud., p. 97, 104. — Bécsi Udv. Lev. Staatsr. 2515 ex 1769. — Cs. kir. vall. és közokt. Min. Régi L., fasc. 34. 35—107. — »Von Errichtung der neuen Universität in der königl. freyen Stadt Tyrnau in Nieder-Ungarn.« Két hosszabb czikk a Tersztyénszky Dániel által szerkesztett k. k. privilegirte Anzeigen 1771. évi folyamában: a 129. és 139. lapokon (az 1771. évi október 23. és 30-án megjelent számokban). — Kovachich: Merk. v. Ung. 1787. I., 1. kk. II. — V. ö. Pauler Tivadar: Budap. M. K. Tud. Egyet. Tört. I. 43—111. l.

szenvet kétséget, hogy egyik-másik, főleg Borié, elég tárgyilagosan ítélte meg a magyar ügyeket s szánakozott elmaradottságunkon; de a bécsi egyetem szellemi felsőségére mindannyian sokkal büszkébbek és féltékenyebbek voltak, Bécs tudományos vonzó erejének becsét sokkal jobban ismerték, semhogy a nagyszombati egyetem reformjának első eszméjét lelkökből sarjadzott önkéntes kívánságuknak tekinthetnők. E feltevést kútfőink egyenest megczáfolják. Az igazság nem több, mint az, hogy a helytartótanács vetette fel — elég ügyesen — az egyetem reformját a tudománynak felülről kezdődő terjesztése jogczimén, s az udvari kancellária a javaslatot magáévá tette.

Lehet, hogy Pozsonyban akkor még komolyan nem is bíztak az ügy sikerében. Kitűnik ez a tárgyalásmódnak egy-némely, mosolyra indító vonásából, mint például abból is, hogy a Nagyszombatban székelő esztergomi káptalanhoz azt a kérdést akarják intéztetni, vajjon az egyetemnek van-e orvosi kara, holott széles ez országban nem akadtt iskolázott ember, ki erre a kérdésre nyomban meg ne adta volna a tagadó választ.¹⁾ Tudták a jó consiliariusok, hogy Nagyszombatban nincsen orvosi kar; de nem lettek volna a helytartótanácsnak megcsontosodott bürokratái, ha ezt a tüneményszerű »Schiebert« elmulasztották volna. Ebből a tárgyalási modorból kétségtelenné válik az, a mit már e könyv folyamában volt alkalmam jelezni: hogy t. i. a nagyszombati egyetem szabályozásának gondolata csupán a műsorából kifogyott pozsonyi tanulmányi bizottság kínos zavarának köszöni létét. Öntudatlan érdem volt, de az események összefüggésében és egészében mégis csak érdem. A mit ők szerencsés ötletből inkább, mint tervszerű megfontolásból előrántották, az további kifejlődésében messze kiható vállalkozásnak és évekre szóló programmnak bizonyult.

De ha a kiinduló pont felkeresésében a tényállástól

¹⁾ A kancellária ezt írja: »Cum autem et ex submissis Collegii ac Universitatis Tyrnaviensis foundationalibus Literis et ad Notitiam publicam constaret, Facultatem Medicam in Universitate illa fundatam haud esse, neque unquam ejus Usus et Exercitium ibidem praefuisse, supervacanea videtur hac in Parte ordinanda uberior Disquisitio« etc.

némileg eltér is a Kovachich előadása, a továbbiakban közel jár az igazsághoz. Pozsonyból indult meg a lökés, de a reformnak minden fontos szervezeti része és elvi határozománya valósággal Bécsben készült, és az egész reform kifejezetten a bécsi és ausztriai egyetemeket vette mintául. A királyné minden elhatározásában hangsúlyozza, hogy a nagyszombati egyetem, a mennyire csak lehetséges, az örökös tartományok egyetemcivel, első sorban a bécsivel és prágaival, tétessék egyenlővé. »A nagyszombati egyetem«, mondja az 1770-ik évi Norma Studiorum legelső szakasza, »mind a tankönyvekben, mind a vizsgálatok tartásában, mind az idő beosztásában, mind a tudományos fokozatokban, mind pedig az előadás módszerében *kivétel nélkül és mindenképen köteles lesz a bécsi egyetem számára megszabott és meg erősített szabályhoz alkalmazkodni.*« Talán soha azelőtt nem létesült magyarországi intézmény bármily téren, a mely ily őszintén és félre nem érthetően vallja be a bécsiek irányadó befolyásának tényét. És ezt a szoros, majdnem rabszolgai utánzást a legapróbb részletekre is alkalmazzák. Nemcsak arról gondoskodik a bécsi kormány, hogy Iváncsics János atya, ki kilencz évig tanárkodott a birodalmi fővárosban, tanulmányi praefectusként Nagyszombatba küldessék a bécsi norma meghonosítása végett, hanem kisszerű etiquette-kérdésekben is jobb ügyhöz méltó szívóssággal követelik meg a Bécsben elfogadott formaságok szigorú megtartását. Mikor 1772-ben a nyitrai püspök királyi biztosul jelenik meg Nagyszombatban, kétség merül fel, mily ünnepi alakiságokkal kell őt fogadni? A helytartótanács egyszerűen megküldi mihez tartás végett azon utasítást, mely a bécsi egyetemhez kiküldött császári biztosok fogadásáról intézkedik. Még az úrnapi körmeneteken is ugyanabban a sorrendben kellett a nagyszombati egyetem előjáróinak az oltári szentséget kíséreniök, mint bécsi tisztáraiknak, — nem párosan, hanem a pontosan megállapított hierarchikus rang szerint, fekete bársony tógákban, kísérvé a pedellusoktól, kik az aranyozott pálczát viszik a rektor és a dékánok előtt. Mikor ehrenfelsi Pál Gáspár meghalt, a kamerálisztika tanszékére kinevezett Gyurkovics Ferencz (holott Pálnak tanítványa volt), az egyetemi con-

sistoriumnak, sőt a kancelláriának minden tiltakozása ellenére kénytelen Bécsbe menni és Sonnenfelsnél külön vizsgálatot tenni. Szóval, a nagyszombati egyetemen az egyéni fejlődésnek a csiráját sem engedték megfogamzani; nem volt az egyéb, mint a bécsinek kicsinyített, s mondhatjuk, tökéletlenebb, mert kevesebb szellemi és anyagi tőkével rendelkező kiadása.

S a ráerőszakolt utánczás e rendszerének érvényesítésében része van minden érdekelt tényezőnek: a szolgálatkész helytartótanácsnak ép úgy, mint a magasabb politikai indító okok hatása alatt intézkedő, s legjobb esetben a gyenge oppositio magaslatáig felemelkedő kancelláriának, mely kormányzóknak mentiségére szolgál egyébként, hogy szokás szerint kész úti tervet kaptak eljárásukhoz. Ezt az államtanács és a bécsi udvari tanulmányi bizottság állapították meg. A kancellária fő-jelentését a királyné gr. Chotek Rudolf útján 1768. június 8-án¹⁾ és 1769. január 12-én²⁾ a nevezett bizottságnak adja ki véleményes jelentéstétel végett, s meghallgatja a Staatsrathot is.³⁾ E két véleményező testület votuma dönti el az összes elvi kérdéseket.

¹⁾ »Ich theile ihm den anliegenden Vortrag (t. i. a kancellária előterjesztését) zu dem Ende mit, auf dass darüber die hiesige (a bécsi) Studien-Commission zur Eröffnung ihrer dabey findenden Erinnerungen vernommen werde. Damit aber die Einrichtung des Studii und der Universität zu Türnau, so viel es thunlich, auf gleichen Fuss mit den übrigen erbländischen Universitäten gesetzet werde, stb.« (királyi kézirat Chotek grófhoz).

²⁾ »Ueber den hierüber zurückfolgenden Vortrag der hungarischen Kanzleÿ die Einrichtung der Universität zu Tyrnau betreffend wird die Studien-Commission (a bécsi) sich annoch auf alle darinn vorkommende Punkten zu äussern . . . dabey soviel möglich die hiesige und Prager Studien-Einrichtung zum Grund zu legen . . . haben«, stb. (királyi kézirat).

³⁾ »Wenn der fundus der Universität berichtigt seÿn wird, hätte die hungarische Kanzleÿ, wegen der Errichtung der höheren sowohl, als niederen Studien und vornehmlich wegen Errichtung der Universität mit der Studien-Commission, als nemlich dem Domherrn Stock und Simen, und mit den beyden Hofrätthen Bourguignon und Martini zusammentreten. Will Baron van Swieten der Zusammentretung beÿwohnen, ist es desto besser, ausserdem hätte derselbe sein Gutachten über die medicinische Facultät besonders heraufzugeben.« Gebler államtanácsos votumából (1769).

A reform-munkálatok két főirányban haladtak. Egyik volt a tulajdonképeni szervezés műve, a melyhez a negyedik karnak, az orvosinak a megalkotását, a tanári székek szaporítását, a fizetések rendezését, az egyetemi építkezéseket s berendezéseket, az egyetem hatósági jogkörének megállapítását s a szükséges pénzalap előteremtését sorolhatjuk legfőképen. A másik az egyetem szellemi színvonalának emelése, a tanulmányi rend szabályozása és korszerű kifejlesztése. Ezen főpontok köré csoportosul a számtalan részlet-kérdés sűrű szövedéke.

Mindenek előtt az egyetem székhelye került szóba.¹⁾ Ez alkalommal merült fel először hivatalos alakban az a kérdés, nem volna-e czélszerű az egyetemet Nagyszombatból az ország közepébe (in medietullium Regni) vagyis Budára vinni? Komolyan tárgyalta valamennyi forum az ügyet, különösen mióta egy Anonymus (kinek álczája alatt²⁾ Niczky Kristóf későbbi országos tanulmányi főigazgató lappang), az egyetem szabályozásáról szóló emlékiratában határozottan Buda mellett foglalt állást. Az eszme akkor még új volt. Habár az összes államtanácsosok elvileg Buda mellett foglalnak állást, az áthelyezés oly óriási nehézségekbe látszott ütközni, hogy a kancellária ellenvéleménye alapján a királyné sem egyezett bele, s így arról kellett gondoskodni, hogy a reform gyakorlati része a nagyszombati helyi viszonyokhoz alkalmaztassék.

Egy másik, beható tanácskozás tárgyát képezte a sza-

¹⁾ Itt említem meg, hogy Barkóczy primás idejében szóba került a nagyszombatin kívül egy második egyetemnek Egerben való felállítása. A terv szerint a meglévő theologiai és philosophiai studiumok, úgyszintén a Foglár-féle jogi iskola egy kötelékben egyesültek volna, kiegészítve az újonnan rendszeresítendő orvosi tanulmányokkal, melyeknek szolgáltatásban állott volna az irgalmasok ottani kórháza. Az irat félreértetett; az orvosi iskola 1769-ben megnyílt, de 1772-ben már megszűnt. O. L. Udv. Kancz. Hung. Palff. No. 34, fasc. 33.

²⁾ A kancelláriának, a bécsi tanulmányi bizottságnak és a Staatsrathnak rendes iratai közt sehol se nevezik meg a munkálat szerzőjét, s mindenütt Anonymust emlegetnek. A projectumnak azon másolati példányára azonban, a mely a kancellária bizalmas iratai közt (Hung. Palffiana, No. 25 és 26, fasc. 18) található, rá van írva a szerző neve: »Von Grafen Niczky.«

bályozás jogi oldala. A tárgyalás lefolyása világosan mutatja azt a törekvést, hogy az egyetem valósággal királyi jelleget öltön, s az állam érdekeinek teljes és közvetlen szolgálatába szegődjék. Az említett Anonymusnak ide vágó jogi fejtegetései¹⁾ erre nézve semminemű kétséget sem hagynak fenn. A nyilvános iskolák — így érvel — kizárólag az állami közigazgatást szolgálják. Ebből következik, 1. hogy velök rendelkezni egyes egyedül a fejedelemnek van joga, 2. hogy a királyné a már megállapított iskolai intézményeket a jelenlegi kormányrendszer és állami czélok tekintetéből (nach dem gegenwärtigen Regierungssysteme und nützlichen Staats-Absichten) szabályozhatja, 3. hogy, habár az alapítók a tanítás rendjét megállapították, a fejedelemnek joga van a tanulmányokat a jelenlegi állami érdek szerint rendezni, a mennyiben azok a mai állami czéloknak többé nem felelnek meg. Végül feltétlen joga van a királynénak az alapítványok jövedelmi fölöslegét új iskolai intézmények létesítésére fordítani.²⁾ E gondolatok hű kinyomatai annak az elméletnek, mely ebben az időben, mint fennebb lártuk, az egyházi intézményekre nézve mind határozottabb alakot ölt. A fejedelem jogköréről alkotott ugyanazon elmélet ez, mint a melyet Borié báró votumai és Kollárnak, nemkülönben Rieggernek nyomtatásban megjelent munkálatai hirdetnek.

A királyné tényleg ezen elvek szerint járt el a nagyszombati egyetem újjászervezésekor is. Pázmány Péter 100,000 frtos alapítványán, s a Lippay-Lósy-féle alapokon kívül biztos jövedelmi forrásokkal maga az egyetem nem rendelkezett, mert a turóczi prépostság nem csupán az egyetemhez, hanem az egész collegiumhoz volt kötve. A kérdés a körül forgott tehát, hogy a bécsi mintához alkalmazkodó rendezésnek tetemes többköltsége honnan vétessék? különösen pedig a jogi kar kiegészítésének és az orvosi karnak költsége?

¹⁾ De Jure et Autoritate Regis Hungariae quoad Scholas publicas.

²⁾ »Der Nutzen von dieser Operation wäre: dass, wo die Schullgüter mehreres abwerfen, als vi Fundationalium die Unterhaltung deren gegenwärtigen Schullen erfordert; so könnten Ew. Maj. vi *supremae Autoritatis et Inspectionis* den sich etwa zeigenden Ueberrest zu neuen und willkürlichen Schulleinrichtungen allermildest anwenden.«

Itt is az Anonymus concret véleménye szolgált a további tárgyalások kiindulásául. Az üresedésben levő földvári apátságoknak és a mult országgyűlésen elvileg elhatározott fehérvári custodiatusnak évi 20,000 frtra számított jövedelmeit jelöli meg a reform okozta költségek fedezésére,¹⁾ a mi az államtanácsosok osztatlan helyeslésével találkozik. Gebler örömét fejezi ki, hogy immár magyar ember is találkozik, a ki egy apátságoknak megszüntetését javasolja; a fehérvári káptalan felállítása pedig nézete szerint lehetőleg elhalasztandó, mert »az ilyen káptalanok az egyháznak és államnak kevés hasznára válnak«.

A királyné az utóbb említett jövedelmi forrást mellözi ugyan, de 1769. évi július hó 17-én kelt elhatározásával a nagyszombati egyetemnek adományozza a tolnamegyei földvári apátságot »Az említett nagyszombati egyetemet különösen a Mi és utódaink, a magyar királyok kegyelmes pártfogása és igazgatása alá vesszük, és ezen pártfogás és császári királyi kegyelem nagyobb tanuságául ugyanezen nagyszombati egyetem bizonyos és biztos alapjairól gondoskodni óhajtván, legfőbb kegyúri jogunknál fogva, melylyel mint Magyarország királya, Magyarország egykori boldogult királyainak, mint dicső emlékü elődeinknek példájára teljes mértékben élünk, s egyúttal az 1548-ik évi XII. t.-czikk²⁾ rendelete és értelme szerint, a nagyszombati egyetem céljaira rendelt többi alapokon kívül a Tolna vármegyében levő Szent Ilonáról elnevezett földvári apátságot is, mely most József hesseni örgróf és darmstadti herczeg halála és kimulása

¹⁾ A Névtelen jól tudja, hogy az 1764. évi országgyűlésen alkotott X. t.-cz. a fehérvári káptalan visszaállítását rendeli, de azt hiszi, hogy kellő takarékosággal nem lesz szükség a custodiatus összes jövedelmeire. A prépostnak amúgy is megvannak a birtokai; a 6 kanonoknak elég személyenkint 500 s a jegyzőnek 200 frt, úgy hogy a két egyházi javadalomból 20,000 - 6200 = 13,800 frt volna évente az egyetemre fordítható. Helyesli e nézetét Binder államtanácsos.

²⁾ »Továbbá az elpusztult zárdáknak, klastromoknak és káptalanoknak birtokai s jövedelmei tudós papok, és Isten igéjének igaz hirdetői táplálására valamint a vidékbeli iskolák felállítására s felszerelésére, s tudós és jámbor mestereinek tartására, és végre a jó reményű ifjúságnak s fiataloknak, hogy tanulhassanak, előmozdítására és segítségére fordíttassanak s alkalmaztassanak . . .«

után törvényesen üresedésben van, összes javaival, világi jogaival, kastélyaival, városaival, birtokaival, falvaival, telkeivel és bárminő más birtokjogaival, végül minden más jövedelmeivel, illetményeivel és haszonélvezeteivel . . . örök ajándék és alapítvány czimén az említett nagyszombati egyetemnek adni és adományozni jónak láttuk.» Kiköti azonban a királyné, hogy a jövedelmek húsz százaléka fele részben a lelkészi pénztárba és a várerődítési alapba fizetendő. Mivel az apátság jövedelme 9000 frtot tett, az egyetem számára e czímen maradt évi 7200 forint. Hozzá adva ezen összeghez a Lippay-Lósy-alapoknak vagyis 37,000 frtnak $4\frac{1}{6}$ -os jövedelmét, azaz: 1480 frtot, a két világi kar fentartására rendelkezésre állott 8680 frt.

Ez az összeg a felmerülő szükséglettel nem állott arányban. Újabb jövedelmi forrás előteremtéséről kellett tehát gondoskodni. És itt érvényesült az Anonymusnak a »superplus«-ról kifejtett elmélete. A kormány az egyetemi szabályozás megindulása óta a nagyszombati jezsuita collegium gazdag alapítványaira vetette tekintetét. A turóczi prépostság jövedelme a rector bevallása szerint ekkortájt évi 15,731 forint, a Pázmány-alapé 4000 forint. Az utóbbi jövedelemből 1000 forint az Adalbertinum szegény növendékeinek, 3000 forint pedig 15 tanárnak ellátására szolgált. A turóczi prépostság jövedelmeiből kapott élelmezést és ruházatot a collegium valamennyi többi rendtagja, tehát a humaniőrak tanárai, a rend kötelékébe tartozó theologusok, philosophusok, repetensek és fráterek, vagyis mintegy 120 személy. Alig hihető, hogy ily nagy személyzet ellátása sokkal kevesebbe került volna 20,000 forintnál. A kormány mégis tudni véli, hogy a collegiumnak pénzfölöslege van. Elhatározza, hogy az egyetem rendezéséhez, különösen pedig a világi karok fentartásához a turóczi prépostság jövedelmeiből évi 10,000 frttal járuljon hozzá a Jézus-Társaság, s csupán a tartományi főnök felvilágosításának engedve, változtatja meg e határozatot olyképen, hogy az összes magyarországi rendházak együttes jövedelmeiből adassék meg a kiszabott évi 10,000 frt járulék. Így most már összesen évi 18,680 frt állott rendelkezésre. Az egyetemi építkezésekre, melyeknek terveit Hildebrand m. kir. udvari kamarai építész készítette, a kincstárból 80,000 frtot engedélyez a ki-

rályné. Ily alapon hozzá lehetett fogni a tanszékek szervezéséhez is.

A *hittudományi és bölcsészeti karokat* a királyné egyelőre és további intézkedésig a jezsuitákra bízta. A *facultas linguarum*, mint ilyen, természetesen megszűnt. A *theologiai kar* hét tanszéket kapott: kettőt-kettőt a *dogmatika* és *moralis* (az utóbbiak — mint tudjuk — 1753-ban szűntek meg), egyet-egyet a *szentírás-magyarázat*, *hitvitázástan*, *egyházi szónoklat* és *egyház történelem*. — A *bölcsészeti karnak* régi négy tanszékéhez (*logika*, *physika*, *mathematika*, *ethika*) járult a *theologiai karból* ide áthelyezett két *nyelvészeti tanszék*, azaz a *héber* és *görög nyelvekéi*, s mint két egészen új *studium* a *világi ékesszólástan* és *történelem*, továbbá a *kameralisztika*. Mindezen tanszékek, a két utolsót kivéve, Pázmány Péter alapítványából tartattak fenn; a *történelmi tanszék* tanára (Katona István) az egyetemi alapból 1200 forintot, a »*studium politicum et camerale*« tanára pedig (kezdetben Weissengruber Antal, egy év múlva ehrenfelsi Pál Gáspár, 1774 óta Gyurkovics Ferencz) a prágai, bécsi és innsbrucki egyetemek példájára a kir. kincstárból évi 800 forint fizetést és 100 forint könyvtári általányt kapott.

A *jogi karon* — mint fennebb láttuk — 4 tanár működött kezdettől fogva: a *római jog* tanára 800, a *hazai jog* két tanára 500—500 frt fizetéssel s az *egyházjog* tanára 300 frtot érő évi ellátással. Szükséges volt mindenek előtt a *jogtanítás* korszerű berendezése végett e tanszékek számát szaporítani.

A királyné három új tanszék felállítását tervezi s azt kívánja, hogy a meglevő tanárokon kívül alkalmaztassék 1 tanár a *természeti és nemzetközi jognak*, 1 a *politika- és gazdaságtannak*, s 1 *Magyarország külön közjogának* (*professor Juris publici particularis Regni Hungariae*) és *büntető jogának* előadására.

De nemes szándéka ezúttal is megtörik tanácsosai ellenállásán. Az udvari tanulmányi bizottsággal együtt megtartott közös értekezletből kifolyólag jelenti a kancellária, hogy a *természetjog tanszékén* kívül az *általános állami és hűbéri jognak* s a *büntető jognak* előadására van csak szükség, »és ámbár Felséged«, úgymond, »a mult július hó 17-én kelt

legkegyelmesebb kéziratában többek közt Magyarország külön közjogának tanáráról is méltóztatott legfelsőbb említést tenni, — mivel azonban ezen hűséges bizottságnak Magyarország külön közjogáról mindedig tudomása nem volt,¹⁾ azt hisszük, hogy Felsőged ezen külön közjogi tanárt azonosítani kívánja a praxis tanárával« (vagyis a régóta rendszeresített hazai jognak, a jus patriumnak egyik tanárával, ki a praxis forensist adta elő). E szerint az udvari tanulmányi bizottság befolyása alá került magyar királyi udvari kancellária felvilágosítja a magyar királynét, hogy külön magyar közjog nincsen s ilyet nem ismer. A királyi válasz (Festetics bizalmas véleménye alapján, melyet később lesz alkalmunk megismerni) enged e felvilágosításnak, mert a magyar közjogi katedráról nincsen többé szó. »A hűbéri jognak tanszéke Magyarországon, a hol különben sincsenek hűbéri birtokok, egészen elmaradhat; nemkülönben a német államjog²⁾ tanszéke is. Az institutiókat és pandectákat egyazon tanár láthatja el, s a büntető jogot is a hazai jog két tanárának egyike adhatja elő. A kancellária azonban sürgősen terjeszsze fel véleményét a német örökös tartományokban megszabott büntető rendtartásnak (Magyarországra való) alkalmazásáról, a mihez képest alakulhat majd e tárgy tanítása Magyarországon is. »A magyar jogra nézve — érti a jus patriumot — mindenek előtt jelentést kívánok arról, hogy e tárgyat elméleti és gyakorlati részében mikép tanították mindekkoráig« Most már a külön magyar közjog hallgatólag kiszorul a tárgyak sorából.

1) »Weilen jedoch von ein solchen Jure publico particulari Regni Hungariae diese treuehorsamste Commission bishero noch keine Kenntniss oder Wissenschaft gehabt hätte.«

2) Ez főlréértésen alapszik. Az Anonymus »professor juris publici«-ról beszéd, s ezen az elnevezésen nyilván a »jus publicum universale«-t értette. Az államtanácsosok azonban abban a téves nézetben vannak, hogy Niezky a német államjogot érti, és — dicséretökre legyen mondva — ezen képzelt javaslat ellen küzdenek (Binder: »dass es unnütz und bedenklich wäre, das Jus Publicum Germaniae für eine hungarische Universität tradiren zu lassen.«) A királyi elhatározás erre nézve az Anonymus állítólagos javaslatát veti el, nem a vegyes bizottságét, melyben német államjogról szó sincsen.

A királyné ezután a végrehajtás terére lép. A hazai jog tanárait, Zelenay Jánost és Nitray Gábort, úgyszintén a római jognak eddigi tanárát Szedmáky Mihályt állomásukon megerősíti; a kánonjog tanszékére az innsbrucki egyetemtől meghívja Lakics Györgyöt (világi férfit), s a természeti és nemzetközi jognak újonnan rendszeresített tanszékére a németalföldi Van der Hayden Henriket, a ki később a bécsi és löweni egyetemekhez került. Mindkét új tanerő kinevezése Bourguignon bécsi jogi igazgató ajánlatára történt.

Mindent összevéve, a jogi kar külső szabályozása szervezeti szempontból elég szerény keretben mozgott. Végeredményben tulajdonképpen csak egy új tanszék felállítására s a tanári fizetéseknek 1200 forintban való megállapítására szorítkozik.

Sokkal több körültekintést igényelt az *orvosi kar* megalkotása. A munkát azonban lényegesen megkönnyítette az, hogy minden ügy történt, a hogy báró Swieten kívánta. A semmiből kellett megteremteni az orvosi tudományoknak egy országra kiható székhelyét, a minnek megvalósítására ez idő szerint csak egyetlen mód kínálkozott: átvenni mindent úgy, a hogy azt a nagy reformator Bécsben megalkotta. Az új tanszékek betöltésében is kizárólag Swieten ajánlatára kellett támaszkodni, a ki az ügy érdekében szintén nem tehetett egyebet, mint hogy saját tanítványait ajánlja a kinevezésre. Az öt tanszékre alig egy-két theoretikus pályázott. A 18 folyamodó leginkább vármegyei s városi tisztii orvosok és gyakorló orvosok sorából kerül ki. Kinevezettek a pathologia tanszékére Shoretich Mihály veszprémmegyei physikus, a physiologia és materia medica tanszékére Prandt Ádám Ignác péterváradii orvos, a chemia és botanika tanszékére Winterl József Jakab stíriai orvostudor, a sebészet és szülészet katedrájára Plenk József s az anatomia tanszékére a cseh születésű Trnka Venczel, bécsi katonai kórházi segédorvos. Valamennyien évi 1200 frt fizetést húznak. A három utóbbi irodalmilag is működött.¹⁾

¹⁾ Munkáik címzeit felsorolja Pauler Tivadar id. m. 95—98. II. V. ö. továbbá: Das gelehrte Österreich. Wien, 1771—3. az illető nevek alatt, s Kovachich id. m. több helyén.

Az egyetem *kormányzati rendje* is teljesen a bécsi mintához igazodott. Egyetemi főigazgatóvá Fekete György gróftól nevezi ki a királyné, mellőzve a helytartótanács abbéli javaslatát, hogy az egyetem felügyelete az ország primásaira bízassék. A közvetlen ellenőrzést nem a káptalan, hanem az egyetemi consistorium gyakorolta, melynek elnöke az esztergomi káptalan nagy-prépostja Galgóczy János, tagjai pedig az egyes karok igazgatói; névszerint a Bécsből kirendelt tudós jezsuita Iváncsics János, a nagyszombati kerületi tábla elnöke Tolvay Ferencz gróf, továbbá Csiky János, nagyszombati tiszti orvos és Shoretich Mihály orvoskari tanár. Iváncsics a theologiai, Tolvay gróf a jogi, Csiky az orvosi és Shoretich a bölcsészeti kar igazgatóiként szerepelnek. A kari dékánok hatásköre a legszűkebb határok közé szorul. A consistorium veszi gondjaiba az egyetem vagyoni ügyeit s felszerelése gyarapítását; öröködik, hogy a megállapított tanulmányi rend figyelembe részesüljön; a szigorlati tételeket és az előadásoknak alapjául szolgáló kézikönyveket, miután a kari igazgatók revisióján átmentek, felülvizsgálja s az egész tanulmányi menetről évenként jelentést tesz a helytartótanácsnak. Ezzel az intézménnyel a kormány annak a csekély önkormányzati jognak is véget vetett, melyet az egyetem mindekkoráig élvezett. A consistorium, mint a kormánynak bizalmi közege és részben az egyetem kebelén kívül álló ellenőrző testület, a legapróbb részletekig megkötötte a tanárok eljárását. A kutatás és tanítás szabadsága hiányzott. Voltak kortársak, kik e rendszer fogyatkozásait felismerték, de szavuk eredménytelenül hangzott el.¹⁾

A consistorium szervezését követte az egyetem hatósági jellegét biztosító többi intézkedés. Az egyetem bírósági tiszte épségben marad: polgári ügyekben a két jogtanárral kibővülő consistorium, bűnügyekben a világi jogtanárokból és más jogtudósokból alkotott bíróság a jogi director elnöklete alatt ítélkezett. Az ügyészi tiszt mindenkor a hazai jog tanárainak egyikét illeti meg. Az egyetemi bíróság nemcsak a tanulóknak, hanem a tanároknak fegyelmi ügyeiben is ítél, s

¹⁾ V. ö. Schlözer: Staats-Anzeiger. I. 340. kk.

ítéletei az ország minden más törvényszéke előtt jogérvényesek. Felelődni csak a kir. curiához lehetett. — Végül, mind az egyetem, mind az egyes karok külön-külön pecsétet kapnak, s az egyetem hivatalos levelezései a porto-mentesség kiváltságában részesülnek.

Az 1770. évi november 4-én érkezett meg Nagyszombatba az egyetem új szervezetéről szóló királyi intézkedés. Az új tanárok már állomásaikon vannak.¹⁾ Galgóczy, a consistorium elnöke, másnapra összehívja a kari igazgatókat és tanárokat, kiknek a rendeletet felolvassa; egyúttal kijelöli a tanárok teendőit s a leczkerendet az egyetemi templom kapujára kifüggeszteti. A dékánok (Csapody Lajos, Lakits György, Prandt Ignác és Waisz Ferencz) megválasztatnak. A tanév november 8-án nyílik meg. Ünnepi menetben, karok szerint sorakozva, az akadémiái jelvények kíséretében vonulnak harangzúgás közt az egyetem összes tagjai a templomba, hol isteni tisztelet után az ékesszólás tanára alkalmi beszédet mond. Másnap megindul a tanítás. Az egyetem törzépülete még nem készülvén el, e tanévben kilencz helyen kellett megtartani az előadásokat.²⁾ A theologiai karon dogmatikát és szentírásmagyarázatot hallgatott az 1770/1-ik tanévben 150, theologiai erkölcstant 50, hitvitázástant 40 hallgató; a candidatusok (előkészítő theologiai év hallgatói) 40-en voltak. A jogi karon hallgatott hazai jogot 54 első, 25 másodéves;

¹⁾ A tanárok névsora: *a)* A hittudományi karon: Csapody Lajos, Kenyeres József, Piestyánszky János, Labos János, Bernolák András, Kovalszky Ferencz, Wagner Pál. *b)* A jogi karon: Van der Hayden János Henrik, Lakics Zsigmond György, Szedmáky Mihály, Zelenay János, Nitray Gábor, Ehrenfelsi Pál Gáspár. *c)* Az orvosi karon: Shoretics Mihály, Prandt Ádám, Winterl Jakab, Trnka Venczel, Plenk József. *d)* A bölcseleti karon: Gullik József, Horváth János, Nagy Boldizsár, Majláth Antal, Eisenbeidl Máté, Katona István.

²⁾ A theologusok a Jézus-Társaság collegiumában, a philosophusok a Seminarium Généralében huzódnak meg; az egyházjog, görög nyelv, héber nyelv, ékesszólás és egyháztörténelem tanárai a Stephaneumban tartják előadásait; a pathológiából, physiologiából és Materia medicából a kir. convictusban, a chemiából és botanikából pedig a tanár saját lakásán folynak az előadások. A trinitariusok rendházában talál helyet a boncztan és sebészet; részint saját helyiségeiben, részint bérházban a jogtudomány, végül az érseki curiában a gymnasium.

római jogot 12, természeti jogot 24, egyházjogot 40 tanuló. Az orvosi karnak — a 22 sebész-jelöltöt nem számítva — mindössze 6 rendes hallgatója van. A bölcsészeti karon physikát hallgatott 80, logikát, metaphysikát, ethikát és mathematikát 170, kameralistikát 40 egyetemi hallgató.¹⁾

A kép teljessége érdekében megemlítem végül, hogy az egyetem saját alapjainak 1771/2-ik évi költségvetése szerint a jogi kar összes személyi kiadása 6000 forintot, az orvosi karé ugyanennyit tett, hogy az egyetemi védő szentek ünnepeire folyósítottak 70 forintot, s hogy a chemia és botanika tanárának beruházásokra 1300, s folyó kiadásokra 370 forintot fizettek.

II.

Vizsgálunk kell ezek után, hogy a nagyszombati egyetem új tanulmányi rendjében minő elvek érvényesülnek? Mennyiben jelent ez a Norma a megelőző állapotokkal szemben haladást? s általában, módszer szempontjából mily jellemző vonásokra akadunk azokban az utasításokban, melyek a karok eljárását megszabják?

A reform kiterjeszkedett a *gymnasiumi osztályokra* is, mivel ezek az egyetem kötelékébe tartoztak. Itt mindenek előtt szemünkbe ötlük mindazoknak a javaslatoknak megvalósulása, melyeket öt évvel előbb Barkóczy primás terjesztett a királyné elé: az összes osztályokban áldozó papok tanít-

¹⁾ Az egyetem újjászervezéséről a nagyszombati collegium évkönyveinek írója röviden így számol be: »Alterum, in quo studiose versata Sociorum opera, liberales fuere Artes, quibus sub exitum Anni superioris addita Facultas Medica, Jus commune ac Gentium, et Scientia Politico-Cameralis; Jus ad haec Pontificium a nostris in saecularem translatum, constitutumque in annos singulos harum Lectionum Professoribus fl. Rh. 1200. Negotium praeterea Nostris datum, ut bini in Facultate Theologica casus conscientiae enodarent; Historia profana, uti et eloquentia a Sacra disjungeretur et in unum e Nostris, tantundem aeris quotannis ablaturum, transferretur. Refectis per Consistorium Literale Magistratibus, constituti Directores singularum Facultatum; Insignia Rectoris Magnifici et Cancellarii binis e collegio Majorum Sacerdotum induta; nec aliud, quam Directoris et Decani Theologiae, ac Decani Philosophiae munus penes Nostros relictum.« — Annuae Coll. Tyrn. Bp. E. K. kézír. Ab. fol. 125. Ad ann. 1770.

sanak, kik tanulmányaikat elvégezték, s nem fiatal magisterek, kik csak átmenetnek tekintik a tanítást; a tanárok ne alkalmaztassanak évről évre más osztályban, hanem bizassanak meg hosszabb időn át ugyanazon osztály vezetésével; a latin nyelven kívül figyelemben kell részesíteni az anyanyelveket is, a magyart, németet és tótot (az utóbbi nem Barkóczy javaslata);¹⁾ a vallástan, mely mint iskolai tantárgy alig szerepelt,²⁾ ezentúl az egész gymnasiumban minden nap egy fél órában tanítandó (Barkóczy hetenkint két órát kívánt), s a rendes tárgyak közé felveendő (introducendum) a számtan is. — A görög nyelv — itt már már nem Barkóczy nyomán halad a norma — a bécsi módszer szerint tanítandó mind a hat alsó osztályban; a testi fenyték mértékletesen és csak szükség esetén alkalmazandó; az iskolai színjátékok, mint Bécsben, úgy Nagyszombatban is teljesen és tökéletesen eltörölendők s a tanulók által készített dialogusokkal helyettesítendők.

A jezsuiták Ratiójával ellentétes álláspontra helyezkednek a tanulmányi rend módszeres intézkedései is. Kevés szabály, sok gyakorlás remek szövegeken, a szóról szóra fordítás kerülése, a barbár kiejtés száműzése, a szóképzés értelmi funkciójának a tudatos szótanulás céljából való szünetlen igénybe vétele, a syntaxis gyakorlati elsajátítása, a soloecismusok és idegenszerűségek kiirtása az élő és rögzített beszédből, az értelem nélküli szavak kultuszának megdöntése — ime néhány szóba foglalva ezen utasítások tartalma, melyek, a nélkül hogy támadnák a fennálló rendszert, tiltó formá-

¹⁾ Schmitth Miklós nagyszombati rector nem a németre, hanem a magyarra helyezi a fősúlyt: »Ad vernaculae Hungaricae culturam illud videtur profuturum, ut per omnia Gymnasia (quod tamen saltem universim executioni dare vix possit), Hungarica sola publico sancito exponenda statuatur, cum periculum non sit, ne per hoc Slavi et Germani suae obliviscantur.« A kancellária véleménye azonban ez: »eo addito, ut omnes Juvenes ignari Linguae Germanicae, ad hanc condiscendam e teneris serio adstringantur, et in ea per omnes inferiores Classes sedulo exercentur, salvis caeteroquin patriis etiam eorundem Linguis, quarum in Patria communiter inevitabilis necessitas habetur.«

²⁾ »... et quia profectus in doctrina christiana et fidei principiis . . . hactenus *ultimo* respective *loco* habebatur.«

jokban éles kritikáját éreztetik a Jézus-Társaság ezen korbeli iskolai eljárásának.

Látszólag meglepő, de a kor felfogásával megegyező a szabályzat harmadik pontja, mely amúgy igazán bizonyítja, mily aristokratikus elvek uralkodtak még akkor is a nevelés irányításában. E pont a felsőbb iskolázás jótéteményében csakis a vagyonos és nemes osztály fiait kívánja részeltetni, ellenben azokat, kik a kellő anyagi eszközöknek híjával vannak, a syntaxis osztályának bevégeztével (ha csak külön vizsgálattal nem igazolják kitűnőségüket), a gymnasiumból kirekeszti és gyakorlati mesterségre utalja. A gymnasiumi tanulmányok »a nemes emberek különleges gyakorlására és diszére« állanak fenn, s azért nemes származású ifjak, *ha után kevésbbé tehetségesek is*, soha sem rekesztendőek ki az iskolából, hanem különös figyelemben részesítendőek.

Aránylag kevés módosítást találunk a *bölcsészeti kar* tanulmányi rendjében, sőt a szabályzat 2. szakasza külön hangsúlyozza a vitatkozás scholastikus módjának, vagyis a syllogismus műveletének szükségességét, és pedig abból a célból, hogy »a fiatalság a tanulásban élénkebb, a tanultakban biztosabb legyen s a theológiának és jogtudománynak alaposabb megtanulására« alkalmasabbá tétessék. Hozzáteszi azonban a szabály megalkotója, hogy e tanulmány lényege nem alakiságokban, hanem magában a tárgyban rejlik. A kísérleti physikában kerülni kell »a matematikai vitatkozásokat«, a kísérleteket pedig akkor bemutatni, mikor az előadás folyik. A hiányzó physikai eszközök beszerzése a Jézus-Társaság kötelessége. A mennyiségtan tanára vonja be előadásába a gyakorlati mértant, a polgári és katonai építészetet¹⁾ s a rajzot. A tollba mondás kerülnendő. Kézikönyvekül csakis a Bécsben használtak szogálhatnak s a már elfogadott művek változtatása csakis a kormány engedélyével történhetik.

¹⁾ Az igazság érdekében constatálnom kell, hogy a nagyszombati rector, Schmitth Miklós, maga is szükségesnek tartja ezt az intézkedést: »In Philosophica Facultate utilissimum fore, si nova instituat lectio, in qua Geometria practica, Architectura utraque, nempe militaris et civilis, et ars delineationum doceatur, ad quam et Philosophi et Jurium studiosi, quibus animus fuerit, adire possint« (1767. aug. 21-én kelt jelentés).

III.

A jogi kar újjászervezése — a mint említém — különösen alig terjedt egyébre, mint egy új tanszék felállítására. Annál nagyobb átalakuláson ment keresztül az egész jogi oktatás szelleme. Ebből a szempontból bizvást állíthatjuk, hogy a nagyszombati egyetemen új korszak veszi kezdetét, különösen az egyházjog és természetjog tanulmányaiban, azonkívül a pénzügyi és politikai tudományokban, melyek ez idő szerint a bölcsészeti karhoz tartoztak ugyan, de a dolog természeténél fogva itt tárgyalandók.

Mielőtt e mélyreható átalakulást jellemeznők, emlékezzünk meg röviden azokról a tárgyakról, melyeknek tanítása — kevés módosítással — a régi mederben folyt.

Ilyen a *hazai jog* (jus patrium). E tárgy nem egyéb, mint a Corpus Jurisból és a Tripartitumból merített, s ezen jogforrásokban gyökerező tényleges magyar jognak ismertetése. Tankönyvül továbbra is Huszty műve¹⁾ szolgált tömördek hivatkozásával, bőbeszédű magyarázataival és syllogistikus előadásával. Roppant anyagot foglal magában ez a közel 1000 oldalra terjedő könyv, s a ki jól megtanulta mindazt, a mi benne foglaltatik, bizonyára fel volt fegyverkezve mindazokkal az ismeretekkel, melyekre a gyakorlati jogásznak Magyarországon szüksége lehetett. Ezt az anyagot két év alatt kellett elvégezni, és pedig naponkint egy délelőtti és egy délutáni előadásban. Az első évben Huszty művének első könyvét, mely a személyi jogot és az egész pörrendtartást tartalmazza, továbbá a második könyvből 30 titulust, vagyis a dologi jog első részét volt köteles a tanár előadni: a második évben végezték el a dologi jognak hátralevő részét (főleg az öröklési jogot) és Husztynek harmadik könyvét, a büntetőjogot (De criminalibus). A tanár utasítva volt, hogy

¹⁾ Jurisprudentia practica seu commentarius novus in Jus Hungaricum compositus a Stephano Huszty, Juris Patrii Professore Primario . . . in Articulari Agrensí Fogláriano Juris Collegio Studosiae Legum Juventuti traditus ac expositus. (Használtam a 3. kiadást. Agriac, Typis Scholae Episcopalis, Anno 1778).

a mikor csak lehet, adja hallgatóinak kezébe a Corpus Jurist s szoktassa őket a törvénykönyv használatára.

A hazai jognak e tanulmánya legfőképen gyakorlati czélokra tűzött maga elé, s egyenesen az életre, majdnem azt mondhatnók, az ügyvédi pályára készített elő. Ezért tanultak a hallgatók a hazai jog kapcsán stilus curialist is, mire Husztyban bőséges mintapéldákat találtak, s ezért volt a délutáni előadási óra a másodévesek igazi gyakorló iskolája. »Délután kettőtől háromig« mondja az Utasítás »tartandók meg a gyakorlatok (exercitationes practicae). Alakítani kell jogi székeket (Tribunalia), az országban fennálló igazi ítélő fórumok utánzásául, s ezek színe előtt a tényálladékok minősége szerint, melyeket a tanárok jelölnek ki, pöröket kell folytatni.« Vagyis, gyakorolni kellett a hallgatókat a pörös eljárás rendes formáiban: mikép folyik le a leváta, az allegatio, a deliberatio, a comparitio? milyen alakiságok szükségesek az exceptio érvényesítéséhez stb. Élő próbán akarták megmutatni a hallgatóknak, miként kell a jogi formák szoros megtartásával a polgári perket lefolytatni. E gyakorlati czélt szolgálták a havonkénti defenziók is, a mikor hét negyedórán át a kerületi tábla, káptalan és más jogismerő férfiak jelenlétében 3 oppugnator és 1 defensor vitatkozott 12 tételről.

»A hazai jog« túlnyomólag magánjog volt; közjog csak annyiban, hogy a régi magyar magánjog tele van közjogi vonatkozásokkal s ezeknek kifejtése nélkül nem is tanítható. Önálló magyar közjog azonban nem szerepelt az előadások közt. Ilyennek a tanítását a kormány meg sem engedte volna. Mikor az egyetemi szervezési munkálatainak folyamában — mint fennebb láttuk — a magyar közjog szóba került, s a hivatalos fórumok tagadták létezését, a királynénak egy bizalmasa, Festetics kamarai tanácsos volt az, a ki ráutalt azokra a pontokra, melyek miatt e tárgyat szerinte lehetetlen előadni. Először is — úgymond — a magyar királyság és a német örökös tartományok közötti határoknak fölötte kényes kérdését kellene tárgyalni. Azután szólni kellene arról, vajjon a magyar király a trónöröklési rendnek daczára is gyakorolhat-e előzetes koronázás nélkül

felsőjogokat? vajjon a koronázás országgyűlés nélkül megtörténhetik-e? vajjon a koronázáshoz szükséges-e a rendekkel kötött előzetes egyezmény? vajjon a magyar felsőjog kizárólag a királyt, vagy a törvény értelmében rész szerint a primást és a nádort is megilleti-e? vajjon a klérus mily határig függ a királytól és az ország törvényeitől, s köteles-e a római curia intézkedéseit elfogadni? Szólni kellene továbbá a törvényhozó és végrehajtó hatalom természetéről, a nemesség előjogairól, a nádori, primási és kormányzékeni hatáskörökről, és sok egyébéről, és pedig oly módon, hogy sem a legfelsőbb szolgálaton csorba ne essék, sem a közönség ellenszenvé fel ne keltessék. Mindehhez járul sok közjogi fogalomnak tág volta, különösen pedig a főúri rendek hatalmának nemcsak a törvényekben, hanem a szokásjogban gyökerező, s egyes kevésbé erélyes királyok által hallgatag elismert öregbedése, — a mi együttvéve azt mutatja, hogy még jó sok időbe fog kerülni, míg lehetséges lesz a magyar közjogot »monarchikus elvek szerint megállapítani.«

A másik tárgy, melynek tanulmányában újítás nem történt, a *római jog* (ius civile). Ezt is két évig tanulták. A tanfolyamot a tanár rövid jogtörténeti bevezetéssel nyitotta meg, és pedig Martini »Ordo historiae Juris Civilis« czimű műve alapján¹⁾ áttekintést nyújtott a római jog fejlődésén a legrégebb időktől V. Károly Constitutio Criminalisáig. Mint-hogy az Utasítás szerint erre a történeti bevezetésre egy hónapnál többet nem fordíthatott a tanár, épen csak a legkiválóbb törvényhozók és jogtudósok s a legismertebb jogforrások kerülhettek szóba. A jogfejlődésnek igen rövid külső története volt ez inkább, mint az elvek fokozatos alakulásának jellemzése. — A tulajdonképeni római jog tárgyalására az egyetemi reformerek se tudtak jobb művet ajánlani, mint Vinnius becses commentariusaít az *Institutiókhöz* a Heineccius-féle kiadásban,²⁾ továbbá Westenbergiusnak »Principia Juris«

¹⁾ Ordo historiae iuris civilis, praelectionibus Institutionum praemissus atque in usum auditorii vulgatus a Car. Ant. Martini. Editio altera. Viennae et Praegae, 1757.

²⁾ Arnoldi Vini JC. in quatuor libros Institutionum Imperialium

czimű művét,¹⁾ mely a digesták nyomán halad. Az Institutiók tárgyalásában a tanár (a kézikönyv után itélve) a múlt század végéig általában elfogadott »ordo legalis« szerint haladt (de personis, de rebus, de actionibus), vagyis magának a klasszikus jogásznak a szövegét olvasta, s ehhez kapcsolta Vinnius magyarázatait. E módszernek a maival szemben az a hátránya volt, hogy összefüggő rendszerben, az elvek összetartozása szerint nem ismerték meg a hallgatók a római jogot; viszont azonban az eredeti forrásból való merítés, a magyarázatoknak biztos alapot adó klasszikus szöveg közvetlen tanulmánya oly előnynek látszik, melyet rendszeres kézikönyvnek kizárólagos használata alig pótolhat. Vinniusnak a maga nemében jelentékeny műve a »Const. Imperatoriam Majestatem« után adja az Institutiók négy könyvét s felöleli a vagyonjogot, a családi jogot, és az öröklési jogot, úgyszintén a pörös eljárás alapvonalait. A könyvek titulusokra oszlanak; minden titulus élén áll a rubrum (pl. De Justitia et Jure), utána a titulusnak tartalmi foglalátja Vinnius tollából; ezt követik a »Textus« részletei §-ok szerint s a textushoz fűződnek nyelvtani, stilisztikai és tárgyi jegyzetek (részint Vinniustól, részint Heinecciustól); befejezi a titulust a tulajdonképeni jogtudományi értelmezés.

A *természetjog* (ius naturae), nemkülönben az *államjog* (ius publicum universale) és *nemzetközi jog* (ius gentium) tanítása Martini könyvein²⁾ alapult, melyek, a mint tudva van, nagy mértékben járultak hozzá az állami mindenhatóság elméletének következetes és utóbb erőszakos érvényesítéséhez. Martinitól tanulta II. József is a jogtudományokat s ő dolgozta ki tudományosan azt, a mi sokszor csak jelszavak

commentarius academicus et forensis. Jo. Gottl. Heineccius JC. recensuit et praefationem notulasque adjecit. Lugduni Batavorum, 1726.

¹⁾ Joannis Ortwinii Westenbergii jurisconsulti et antecessoris Principia Juris, secundum ordinem Digestorum seu Pandectarum, in usum auditorum vulgata. Lipsiae, 1754. 2 kötet.

²⁾ Caroli Antonii de Martini: De lege naturali positiones. In Usum Auditorii Vindobonensis. Viennae, 1772. — Caroli Antonii de Martini: Positiones de jure civitatis. Vindobonae² 1773 (I. Pus Publicum Universale. II. Jus Gentium).

leple alatt foglalkoztatta már 1750 óta a legkiválóbb elméket. Ő és Sonnenfels voltak az újítók és haladópartiak leg-erősebb oszlopai, az általános philosophiai elveknek átültetői az ausztriai jog- és államtudományok területén. Martini egyenes ellentétbe helyezkedett mindazzal, a mi történeti jognak nevezhető, s a rationalismus föltétlen uralmának helyességét hirdette a jog terén. A positiv jog csak akkor érvényes, ha az a természet törvényeivel nem ellenkezik, mely utóbbiakra »matematikai módszer« alkalmazható. Ezen általánosságban felállított alaptételből kiindulva tárgyalja az észjogot Martini, s ennél fogva előzőit is e téren másképp ítéli meg, mint kortársai. Már kezdetét veszi az átmenet a protestáns vagy szabadon gondolkozó írók méltató elismeréséhez, utóbb egyedüli uralmához. Grotius művét »eximium opus«-nak nevezi, de azért még nem akad fenn a római censura tiltó ítéletén a munka néhány helytelen tétele miatt. Hobbest tárgyilagosan czáfolja; Puffendorfiust és Thomasiust némi fenntartással magasztalja. Montesquieut is említi, de hibáztató modorban. A tárgyalás majdnem minden felvilágosító példa nélkül halad, szigorú logikai sorrendben, positiv tételek alakjában.

Az állam anarchiából fejlődött ki jogi intézménynyé. Az uralkodó a szerződés elve alapján korlátlan hatalommal uralkodik alattvalóin. Csakis az Istenről függ s alattvalóinak tetteit a közös biztosság érdekében tetszés szerint (pro arbitrio) irányítja. A felség hatalom egyedülvaló és egyetemleges. A monarchikus állam feje »oszthatatlan és korlátlan hatalomnak« viselője. A legfőbb hatalom ezért nem is függ a koronázástól, a jelvényektől, a hódolat nyilvánításától vagy a beiktatás más formáitól. A király nem szolgája a népnek, s másnak nem számol be tetteiről, mint az Istennek. Ha a polgárok néha sérelmet szenvednek is az uralkodótól, azért nincs meg nekik az ellenállás joga; és habár az alattvalók nem tartoznak feljebbvalóiknak engedelmeskedni oly dolgokban, melyek a természeti vagy isteni törvényekkel ellenkeznek, még ily esetben sem szabad ellenszegülniök, hanem az elszenvedett bajokat a közösség iránti szeretetből türelmesen el kell viselniök, vagy szökéssel és esetleg más ártalmatlan védekezéssel elhárítaniök. Az uralkodó a törvényt hiteles

magyarázattal megszoríthatja, kitégíthatja vagy homályosnak nyilváníthatja. Természetes, hogy az absolut uralkodói hatalomnak ilyenén elméletéből az államfő szabad felügyeleti és beavatkozási joga önként következik; jogában áll alattvalóinak minden viszonyát megvizsgálni, kinyomozni és ellenőrizni, mindenütt korlátokat emelni, mindent szabályozni és rendezni »a közös biztosság érdekében«; viszont azonban kötelessége gondoskodni mindenről, a mi az állam jólétét előmozdítja és gyámsága alá venni összes alattvalóit. Így kerül hatáskörébe igen sok dolog, a mi addig egészen magánjogi ténykedés volt.

Különös figyelmet érdemel az államjognak azon része, mely a vallásügyekről szól (De jure imperantis circa religionis negotia). A fejedelem kötelessége mindent megtenni, a mi a vallásosságot előmozdítja, de minden kényszer alkalmazása nélkül; mert senki sem parancsolhatja meg, hogy igaznak ismerjük el azt, a miről nem vagyunk meggyőződve. Vannak a kegyeletnek bizonyos cselekedetei és viszonyai, melyek (habár a vallás nem végső czélja az államnak) az uralkodó hatáskörébe tartoznak. Ilyenek: a *jus disponendi*, vagyis az egyházi személyekkel való rendelkezés joga, valahányszor az állami érdek veszélyeztetve van; a *jus cavendi*, hogy a papok száma tulságos nagy ne legyen, és javaik mások kárával szerfölött el ne szaporodjanak; a *jus definiendi aetatem*, mely abban áll, hogy a fejedelem szabja meg a papi állapothoz megkívánt életkort. Továbbá, joga van az államnak szabályozni a körmeneteket, a vallásos társulatokat és ünnepeket, s megszüntetni az egyházi téren felmerülő visszaéléseket. A fejedelmet illeti meg a legfőbb felügyeleti jog, a placetumjog, a nemzeti zsinatok összehívásának a joga; kizárhatja az egyház kormányzatából mindazokat, kik gyanusak vagy lázadásra hajlandóak; elfogadhatja egyházi személyek felfolyamodását, ha az egyházi hatalom a maga tekintélyével a polgárok kárára visszaél; karhatalmat ad az egyháznak sértett jogai megóvására, de viszont erőszakkal is érvényesítheti jogait az egyházzal szemben, »valahányszor az állami kötelék megbolygatásának nyilvános veszedelme forog fenn.« Ime, a Felsőnek az egyház körüli jogai már a hitbuzgó királyné uralkodása alatt szélesednek ki mind erő-

sebben, s már a tanári székekről hirdetik az ifjúságnak eme tetszetős elméletet az állami hatalomról, mely mindent, még a lelki életet is absorbeálja és a maga céljai szerint kívánja szabályozni. Előkészítik a talaját annak a hivatalos katolicizmusnak, melyet II. József kívánt megalapítani, a ki nem törődve dogmatikus és hierarchikus nehézségekkel, a maga legjobbnak vélt elméleti felfogása szerint akarta berendezni az egész katolikus egyházat a monarchia területén. A Martini és Riegger könyvei nevelték egyházban és államban azt a nemzedéket, melyet a császár oly készségesnek vagy legalább engedékenynek talált a katolikus egyházat érintő reformok körül.

Rieggernek két műve szolgált az *egyházjogi* előadások alapjául. Egyik az általános egyházjog rendszeres kézikönyve 4 kötetben,¹⁾ a másik az úgynevezett Specimen²⁾ (2 kötetben), mely a magyar korona országainak egyházjogi viszonyaira vonatkozó törvényczikkek, királyi rendeletek, nemzeti és egyházmegyei zsinatok, constitutiók gyűjteménye. Mindkét mű, de különösen az általános egyházjog IX. Gergely decretalisainak a sorrendjét követi. Az általános egyházjog első könyve szól a vallásról és egyházzól, az egyházjog általános elveiről, az egyházi rendről, az egyházjog segédtudományairól és forrásairól; a második kötet előadja az egyházi perrendtartást, a harmadik az egyház szervezetét és vagyonjogát, a negyedik a házasságjogot, az ötödik a büntetőjogot. A könyv természetesen katolikus egyházjog, szigorúan dogmatikus alapon, kivéve az államnak és egyháznak viszonyára vonatkozó részeket, melyek szemmel láthatóan az Aufklärung szellemét lehelik. A »ius circa sacra« Riegger szerint is a legtágabb értelemben illeti meg a Felsőséget, a ki egyfelől oltalmába fogadja az egyházat, de másfelől megakadályozni tartozik az egyházi hatalomnak mindazon újabb intézkedéseit (noviter constituta), melyek az állam üdvét veszélyeztetni látszanak. Az egyház kizárólag a lelkiekben (in spiritualibus)

¹⁾ Pauli Josephi a Riegger Institutionum Jurisprudentiae Ecclesiasticae Pars I, II, III, IV. Vindobonae, 1774 (újabb kiadás).

²⁾ Specimen Corporis Juris Ecclesiastici incltyti reg. Hung. et partium eidem adnexarum. 1768. Vindobonae.

uralkodik, az állam az egyház világi vonatkozású ügyeiben (in temporalibus), melyeknek területén Riegger szerint semmis az egyház hatalma. »Sarkalatos igazság, hogy mindazon dolgokban, melyek az ember külső boldogságához és polgári állapotához tartoznak, az egyház hatalma semmis.« Az állam védi az egyházat, de nem függ tőle. Megakadályozza a haeresist, a hitetlenséget, a vallási közömbösséget, a vallástalan könyvek terjesztését; ügyel a kánonok tiszteletben tartására, az egyházi javak épségére, de viszont gyakorolja a placetumot, az exclusivát, az egyházi vagyon megadóztatásának és korlátozásának jogait (lex amortisationis), sőt — forradalmi zavargásoktól féltében — az összes egyházi jogokat is felfüggesztheti. (Jus tollendi iura ecclesiastica, si exinde orientur turbae et dissidia).

Az eddigiekből kiderül, hogy a jogi oktatás új szelleme korántsem szabadította fel a tanárokat és a tudományos kutatást. Ha előbb a katolikus egyház felügyelete mellett és annak szellemében folyt az egész tanulmány, most az állam veszi át a szoros felügyelet és gyámkodás szerepét, s azt akarja, hogy a doctrina egészében és részében az állam céljának szolgáljon. Ettől a szándékától vezéreltetve, honosította meg a *politikai és pénzügyi tudományok* kézikönyvéül Sonnenfels munkáját. Már fennebb volt alkalmunk megismerni a férfiú nézeteit a nevelésről és oktatásról. Ugyanilyen felfogás tükröződik a szóban levő kézikönyv minden más részében. Minden ténykedés az államban csakis az államért van. Még a vallás is, ez a »gyeplő az uralkodó kezében«, abból a szempontból tekintendő, hogy az állam sikeresebben éri el a maga céljait, ha polgárai vallásosak, mint ha vallástalanok. Az államnak joga van mindenre felügyelni és mindent ellenőrizni, a mi területén történik és a nyilvánosság jellegével felruházható. E jogot Sonnenfels a maga szempontjából jellemzően »Polizey«-nek nevezi, értve rajta nemcsak a szorosan vett rendőri hatalmat, hanem a közigazgatásba vágó

¹⁾ Grundzüge der Polizey-, Handlung und Finanzwissenschaft. Wien. 1770. — V. ö. Beidtel: Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung. Wien, 1896. I. 104. kk.

ténykedést és nyilvántartást is. Minden közhivatalnok, kikhez sorozza a lelkészeket is, az állam magasabb célját tartozik szolgálni. Az állam szabályozza az egyházat, az iskolát, a jótékonytságot, a szegényügyet, az egészségügyet, a köztisztaságot, a censurát, az ipart, a kereskedelmet, az emberi foglalkozást, a munkát. A testületek, szövetkezetek, céhek és szabadalmak ártanak az állam céljainak s ezért számuk megszorítandó; nemkülönben a majoratusoké is. A személyes előjogokat mindenütt lehetőleg meg kell nyirbálni, mert csak gyengítik az állam hatalmát. Minden költekezés és kiadás, mely a nép adózó képességét csökkenti, megszüntetendő. A koldulás egészen eltiltandó. A tétlenséget és renyhéséget dologházakkal és javító intézetekkel kell megakadályozni. Az állam jólétének főforrása a »populatio«. Minden eszközt meg kell ragadni a népesség számának emelésére

Összegezve mindezen tanokat, meg fogunk arról győződhetni, hogy a bennök felnevelt nemzedékek gondolatmenete teljesen más volt már, mint azé a nemzedéké, mely Mária Terézia uralkodásának első felében az ország közvéleményének kifejezést adott. E tanok mélyen beszivódtak a művelt körök eszmevilágába, s mind többeket nyertek meg az új iránynak, az állami mindenhatóság elvének, az állami gyámkodás és ellenőrzés szélsőségig vitt alkalmazásának. Lassan és észrevétlenül óriási fordulat állott be a gondolkozó emberek felfogásában; teljesen megváltoztak a megítélés szempontjai minden irányban. A buzgó, vallásos, kegyes és jóságos királyné és az általa képviselt kormányzati eszmény mind jobban elhalványult a lelkekben. Államférfiak, tisztviselők, tudósok, sőt részben egyházi férfiak is kezdik megmosolyogni és lenézni a tegnapot. Mindenki nagyra volt felvilágosultságával, józanságával, hideg gondolkozásával; mindenki csak előre, a jövőbe vetett tekintét . . .

IV.

A mai orvostanárnak, a ki gazdagon felszerelt tágas helyiségekben, kényelmesen berendezett klinikákban, a szak-

könyvtárak és gyűjtemények kincseitől környékezve művelheti és taníthatja a tudományt, talán sejtelve sincsen arról, hogy az egyetem kötelékében levő orvosi kar kezdetei mily szerények voltak, s hogy mily óriási nehézségekkel és akadályokkal kellett e kar első, úttörő tanárainak megküzdeniök.

Az orvosi kar megteremtésekor külön tanulmányi rendről nem gondoskodott a kormány. Beérte azzal, hogy az újonnan kinevezett öt tanárt Svieten báróhoz küldötte, a ki élő szóval megadta nekik a szükséges utasításokat. S a nagy tudósnak tanácsait, melyekkel ő soha sem fukarkodott, a lelkesedni tudó tanárok bizonyára teljes szívvel megfogadták és követték volna, ha a tudomány sikeres tanításához multhatatlanul megkivánt segédeszközök nem hiányoztak volna. Störck bécsi orvosi director megfélekedett arról, hogy Nagyszombatban épen semmi alapfelszerelés sem volt, s hogy e szerint évi átalányok, még ha a bécsi mértékhez igazodtak is, nem lehettek elégségesek a tömérdek hiány pótlására. A tanárok évről évre panaszkodnak, kérnek, könyörögnek; kijelentik, hogy nem vállalhatnak felelősséget az eredményért; hosszú felségfolyamodványokban vázolják a tarthatatlan helyzetet, melybe kerültek. Sürgető panaszaiknak alig volt foganatjuk, úgy hogy végre fatalistikus megnyugvással folytatják napi foglalkozásukat s a kiválóan gyakorlati vonatkozású orvosi tudományokat kénytelen-kelletlen a száraz elmélet meddőségére kárhoztatják.

Nagyszombat városának igazi kórháza nem volt. A mit ott Nosocomiumnak neveztek, inkább szegényháznak volt minősíthető, melyben éllemeztek és alamizsnával látták el a szükölködő öregeket, de se betegágyak nem voltak e házban, melyekhez a tanár elvezethette volna hallgatóit, se olyan gyógyszertár, mely mindenkor rendelkezésére állott volna. Képzeltető, hogy ily körülmények közt a belgyógyászat tanára, kizárólag Boerhavius könyvére és Swieten commentariusaire utalva, alig érhetett el számbavehető eredményt. Könyvből nem lehet megtanítani és megtanulni sem a diagnosist, sem a betegek gyógykezelését, noha Bécsben — úgy látszik — ezt is lehetségesnek, vagy Nagyszombat viszonyaival megegyezőnek tartották. A kórház hiányából — jegyzi

meg az udvari rendelet — éppen nem következik, hogy a tanár »ex cathedra« ne taníthasson diagnostikát és gyógykezelést. Már maga e tény is igazolta, hogy az egyetemnek a félreeső Nagyszombatban hagyása a legszerencsétlenebb része volt a különben oly üdvös reformnak.

Ha nem is egészen azonos, de hasonló kedvezőtlen helyzetben volt az anatomia tanára. Még 1773-ban, tehát három évvel a szervezés után is állandóan panaszodik a holttetemek hiányáról. A kormány elrendelte ugyan, hogy Pozsonyból s a szomszéd vármegyék székhelyeiről Nagyszombatba küldjék a kivégzettek holttetemeit, de 1770-től 1773-ig tényleg csak 3 cadavert lehetett beszerezni, s mikor a tanár e hiányra utal, azt kapja válaszul, hogy »tanítson zootomia segítségével, mert így tanított a régi kor s így tanítanak e mesterség jelesei« (sic namque docuit antiquitas; sic docent boni in arte). Ezt a jó tanácsot azonban a tanár nem követte, mert — mint helyesen kifejti — az állati holttest orvosi szempontból semmiképen sem pótolhatja az emberit, s inkább a természetrajz szempontjából alkalmazható. Kénytelen volt tehát borszesz-praeparatumokhoz folyamodni s ezek alapján tanítani. Ugyanílyen kezdetleges eszközökkel kellett dolgoznia a sebészet és szülészet tanárának is. Nem lévén klinikája, élő anyag csak nagy ritkán állott rendelkezésére. De úgy látszik, holttetemei se voltak. 1773-ban írja, hogy, »mivel ebben az esztendőben egyetlen emberi holttetemet sem keríthettem, az összes sebészeti műtéteket csakis elméletileg tárgyalhattam, s csupán a műtétekhez szükséges eszközöknek és sebészeti kötőszereknek bemutatására szorítkozhattam.« Az úgynevezett phantómnak alkalmazása kikerülhetetlen volt. Tankönyvet a tanár nem használt, hanem saját jegyzeteiből tanított.

A chemia és botanika tanára elkeseredésében valóságos hadat izent a kormányhatóságnak. Mikor már nem hajtanak kérésre, szavára, gorombáskodni kezd. Nincsen chemiai tűzhelye, és mikor végre a szükséges összeget engedélyezik s a munkát foganatosítják, kiderül, hogy rosszul helyezték el. Nincsenek retortái, olvasztó tégléi, üvegedényei, csiptetői, mérlegei, mértékei; nincs vízvezetéke, nincs jégtartásra s kristályosításra

szolgáló pinczéje, s nincsen semmiféle szertárhelyisége. Minden anyagot és eszközt Bécsből kell hozatnia, Pozsonyig hajón, innen Nagyszombatig tengelyen, úgy hogy a szállítványok egy része útközben eltörik, megromlik vagy megcsorbul. Nagyszombatban egyetlen olyan mesterember, üveges, fazekas vagy rézöntő nincsen, a ki az elromlott eszközöket kijavíthatná; a tanárnak tehát a szünidőben Bécsbe kell mennie s a magával vitt eszközöket ott kijavíttatnia.¹⁾ A fűvészkert kerítését nagy vártatva megcsináltatja a kormány, de egyebet aztán nem is tesz, pedig a kertet be kell plántálni, üvegházat építeni, kerti szerszámokat beszerezni, hazai és külföldi növényeket vásárolni. Minderre 2000 arany volna szükséges, oly összeg, melyet az egyetemi alap költségvetése a tanár hite szerint elbir. Bécsben e kívánságokat mód fölött túlzotaknak mondják. Störck protomedicus javaslatára azt a hivatalos választ kapja a tanár, hogy fűvészkertre nincsen szükség, mert »a gondoskodó természet mindenütt hoz létre növényeket és füveket, melyekből szorgalmas tanárok a botanika rendszerét világosan és csinosan előadhatják«. Vezesse ki a tanár hallgatóit a szabadba, a mi Nagyszombatban annál könnyebb, mert a hallgatók száma igen csekély. E válasz teljesen kiforgatta nyugalmából a lelkes tanárt. Kemény válaszválaszt szerkeszt. Ó Felsége rendeletét — úgymond — megértettem, hogy a hallgatók ránduljanak ki a szabadba, s hogy fűvészkertre nincsen szükség. Elbocsátottam tehát a kertészt és a munkásokat; majd meg fogjuk látni, hogy a sívár nagyszombati legelőn terem-e valami, a mit az orvosnövendékek használhatnak. Se hegy, sem erdő, se mocsár nincsen közvetlen közelben, s így éppen csak a legközönsége-

¹⁾ A chemiai előadások anyagát maga Winterl így foglalja össze egyik jelentésében: *Cognitio corporum. — Theoria naturae agentis per adhaesiones, repulsiones, ignem et subtilium materierum interventum. — De elementis ferrarum. — De inflammabilium rerum elementis. — De elementis salium. — De elementis metallorum. — De organicorum (vegetabilium quam animalium) elementis. — De elementorum adhaesionibus et repulsionibus specialissime. — De mutabilitate materierum corpus animale constituentium. — De depuratione, appropriatione, correctione et compositione, seu arte pharmaceutica.*

sebb útszéli füveket fogják megismerhetni. A míg azonban így epéskedik és küzködik a derék tudós egy szűkkeblű felsőbbség felfogásával, alattomban mégis megsajnálja pár szál hallgatóját, s derült napokon saját lovaival kiviteti magát Nagyszombat távolabbi vidékére, a honnan maga hozza be az előadásaihoz szükséges növényeket, melyeket Linné rendszere szerint tárgyal.

E külső akadályokhoz járult a nagyszombati egyetem orvosi kara által adott képesítésnek alárendelt sanctiója a bécsi oklevelekkel szemben. Míg a nagyszombati diploma csakis Magyarországra és kapcsolt részeire volt érvényes, a bécsi oklevélnek az egész monarchiára szóló érvényét fentartották; mikor pedig a kar azt kérte, hogy a magyarországi honosságú orvosjelölteket kizárólag Nagyszombatba utasítsák, a kérelem a kancellária javaslatára tagadó elintézésben részesült. Meg volt hagyva, hogy jövőre az országban csak az folytathat orvosi gyakorlatot, csak az lehet tiszti orvos vagy sebészmeister, ki Nagyszombatban (vagy Bécsben) egyetemi oklevelet szerzett, s mégis sok helyütt (például 1773-ban Váczt, Budán, Liptó vármegyében) oklevél nélkül alkalmaztak physikusokat és chirurgusokat.¹⁾ A kar ennek ellenében azt javasolja, hogy neveztesék ki országos orvosügyi igazgató (Director Rei Medicae per Hungariam), vagyis magyarországi Protomedicus, kinek különös feladata volna az orvosi gyakorlat és egészségügy terén felmerülő visszaéléseket megszüntetni, de a javasolt intézmény a bécsi egészségügyi bizottságra való hivatkozással, mint szükségtelen, mellőztetett. Bécsben az orvosdoctori értekezések nem kerültek a rendes állami censura alá, hanem megbírálta azokat maga a kar; hasonlót kértek a nagyszombatiak is, mire azt a választ kapták, hogy a kérelem nem teljesíthető, mert a nyomtatványok censeálása egyetemes érvényű királyi rendeleteken

¹⁾ 1771. évi ápr. 22-én 2078. és szept. 4-én 4051. sz. a. kelt udvari rendeletek: »ut Medici, Physici et Chyrurgi (a hivatalos orthographia mindig y-t használ), qui in futurum in Regno isthoc Hungariae Professionis suae Praxim exercere voluerint, exceptis illis, qui per Universitatem Viennensem approbati sunt, praevis in Universitate Tyrnaviensi Examen subeant.«

alapszik. A kar minden legkisebb részletben szorosán a bécsi utasításokat tartozott követni, sőt a napi tanrendet sem volt szabad, némi kisebb eltéréseket kivéve, máskép megállapítani.¹⁾ Még az eskülevelek és diplomák szövege is szóról szóra megegyezett a bécsiekkel, kivéve, hogy amazokban csak a Magyarországra és kapcsolt részeire vonatkozó érvényesség kifejezése szerepelt. Ezt az eltérést nemcsak szívesen vették, hanem külön el is rendelték a bécsiek.

Ilyen és hasonló korlátozások mellett valóban csodálnunk kell amaz első tanárok türelmét, kitartását és lelkese-
dését. Az orvosi tudományok őstelepítői voltak ők hazánkban s az alapvetés bátor hősei.²⁾ Küzdelmeiknek végre is megvolt eredményök. A Jézus-Társaság feloszlatása után, a dolgok új rendje nekik is meghozta egyik-másik kívánságuk teljesülését. De e jobb kor rajza már nem tartozik az első szervezés ismertetéséhez. Itt csak a mag elverése érdekel bennünket; a hajtás kifejlése később lesz tanulmányunk tárgya.

1) Ordo Docendi in Facultate Medica: A 3° ad 8^{am} usque ad 7°, ad quam ad normam Systematis Viennensis oporteret esse collegium practicum, verum quia haecenus defectu nosocomii occasio defuit, sic eodem tempore, nempe ab 8^a ad 9^{am} traditur pathologia. -- A 9ma ad 10^{am} traditur physiologia. -- A 10ma ad 11^{am} traditur anatomia practica, sed perraro opportunitas est nanciscendi aptum cadaver. Eodem tempore bis per Septimanam, nempe die Mercurii et Veneris, traditur ars obstetricia. Ab 11ma ad 12^{am} ad Normam Systematis Viennensis oporteret tradi chemia, quia autem Tyrnavienses eodem tempore prandere consueverunt, et praeterea pathologia mane tradi solet, unde ejus hora a meridie vacua fit, sic chemia ad illam horam (a 2da ad 3^{am}) translata est A 3^{ia} ad 4^{am} traditur materia medica Eadem hora per totum annum excepto die Mercurii traditur chirurgia.

2) A nagyszombati kar megalkotása előtt összes okleveles hazai orvosaink külföldön tanultak és ott szereztek meg a doctori fokozatot. V. ö. Demkó Kálmán művét: A magyar orvosi rend története. Budapest, 1894. 436---440. II. -- Az 1769-től 1772-ig fennállott egri orvosi iskola nagyon alsórendű szakiskola volt, s természetesen nyilvános érvényességű okleveleket nem adhatott.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A közös birodalom eszméje a tanügy irányításában.

I.

Mielőtt átlépjük a határvonalat, mely a régi rendszert elválasztja az újtól, még egy rövid pillantást kell vetnünk az útra, melyet elhagyunk. Vizsgálunk kell, hogy Mária Terézia uralkodásának mind jobban érvényesülő vezéreszméje, az egységesítésnek, a lassú egybeolvasztásnak politikai gondolata mily intézkedésekben nyilvánult az egész közművelődés területén. Erre a visszapillantásra és összefoglalásra szükségünk van, hogy majdan, az új tanulmányi rendszer jellemzésekor, megtalálhassuk azt a kapcsolatot, mely a jelent összeköti a múlttal.

Miként az állami közigazgatás más ágazataiban, itt sem akadunk erőszakos kísérletekre. Az irányadó körök jól tudták, hogy ilyesmire nincsen is szükség. A nemzeti érzékenység ereje ez időt már annyira megcsökkent, hogy — mint Grünwald Béla helyesen jegyezte meg — Magyarország már csak közjogi egység volt: az élő nemzeti öntudat régi, ősi hatalmából alig maradt fenn más, mint néhány szemkápráztató sallang a hajporos divat felé hajló magyar köntösön. Innen van, hogy aránylag könnyű játékuk volt azoknak, kik az önálló szellemi törekvések jogosultságát megtagadták hazánktól, s a kik a köznevelést a Habsburg-ház uralma alatt álló összes országokban egyféleképp óhajtották berendezni.

Fennebb volt alkalmunk látni, hogy a tanügyi adminisztratio központosítása mily sikereket aratott lépésről lépésre, s hogy a hazai főiskolák szabályozása, különösen pedig a nagyszombati egyetemnek 1753. és 1769-ik évi reformálása tanulmányi tekintetben majdnem rabszolgai utánzata a bécsi analog intézményeknek. Hasonló (habár nem oly őszinte) irányzat nyilvánul a magyar nemes ifjaknak Bécs felé édesgetésében is, mely a közös állameszmének, jobban mondva az összbirodalomnak fogalmát segített megszokottá tenni.

Több nevelő- és tanintézet volt Bécsben, magyar ifjaknak rendelt alapítványi helyekkel. Ilyen volt a józsefvárosi piaristák épületében levő, 1748-ban megnyitott s az 1751-dik évi XXI. t.-cz.-ben¹⁾ megörökített *Löwenburg-féle nemesi convictus* (a mai hasonnevű ösztöndíjagnak eredeti alakja), melybe rendszerint 2—3 magyar ifjú vétetett fel. Hogy az alap vagyoni helyzetének teljes tisztázása mellett a felveendő magyar ifjak számát még szaporítani lehetett volna, kitűnik az 1764. évi országgyűlési tárgyalásokból,²⁾ s az ezen évi XIII. t.-czikkből.³⁾ Mikor II. József alatt feloszlatták a többiekkel együtt ezt a convictust is, az alapítványnak Magyarországra eső része évenként 1440 forintot jövedelmezett.⁴⁾

Ugyancsak Bécsben állott fenn a *Chaos-* (vagy *Chaus-*,

¹⁾ »Hogy néhai gr. Löwenburg János az iskolai fiatalság nevelését és tudományokban való előmenetelét czélozván, midőn e végből Bécsben alapítványt tett, alapítványának fele részét a magyar fiatalságnak rendelte. Ez Ő Felségének, e Magyarország előmenetelére s hasznára törekvőnek nagyon kedves dolog lévén, ahhoz képest, hogy az alapítványozó kívánata s akarata egészen teljeseedsbe menjen, Ő Felsége legmagasabb kegyúri jogánál fogva, arról kegyelmesen gondoskodni fog.« V. ö. O. L. Ud. Kancz. Or. Ref. 207 ex 1755.

²⁾ Acta Comit. 1764. (M. T. Akad. kézirat. Jogt. Orsz. fol. 54), p. 211, 615.

³⁾ »... a Löwenburg-féle alapítványt illetőleg, a mennyiben abban most is a hazának némely fiai tartatnak, hogy az alap növekedésével többen is tápláltassanak s taníttassanak, arról Ő sz. Felsége az 1751. évi XXI. t.-cz. szerint való gondoskodását kegyelmesen tudtul adni méltóztatott.«

⁴⁾ Az alapítvány az alsó-ausztriai marsall főigazgatása alatt állott s a magyar kancellárnak csupán a magyar helyekre volt javaslati joga. A közvetlen felügyeletet a hivatalból kinevezett gondnok (egy alsó-ausztriai törvényszéki bíró) gyakorolta. Gróf Löwenburg János Jakab 1732-ben halt el, de az intézet csak 1748-ban nyitott meg, mert az alapítvány csak a gróf leányának, férjezett Gaissrugg grófnének halála után szabadult fel. Az alap vagyona (az épületet nem számítva) 1760-ban 89,421 frt; ennek 5%-os kamata 4471 frt 3 kr., melyből azonban 600 frt a haimburgi iskola fentartására volt fordítandó. — O. L. Ud. Kancz. Direct. in Publ. et Cam. fasc. 9. No. 212, 225 és 258 ex 1760; fasc. 2. No. 69 ex 1755; fasc. 3. No. 22 ex 1757. — Az intézeti épület képét közli Fuhrmann: id. m. II. r. II. köt. 513. l. — V. ö. Geusau: Geschichte der Stiftungen, Erziehungs- u. Unterrichtsanstalten in Wien. Wien, 1803. 363. s. kk. ll.

vagy Kautz)-féle intézet¹⁾ (alapította 1664-ben Báró Chaos, selmeczi fő-bányagróf), melynek alapítványából 1753 óta mindenkor 12 magyar és horvát árva nemes ifjú (különösen Magyarország felső vidékeiről) nyerte kiképeztetését. Az ifjak a nyolczadik és tizenegyedik életév között voltak és az általánosan művelő tantárgyakon kívül a katonai tudományok elemeiben is nyertek oktatást. Szülőiknek főleg katonatiszteknek kellett lenniök. Az intézet épületét 1754-ben 150,000 frton megvette a királyné, s benne helyezte el az újonnan alapított katonai nevelő-intézetet (*k. k. Militärpflanzschule*),²⁾ a Chaos-féle alapítványos növendékek pedig előbb bérházba, később (1767) a Rennweg-en levő árvaházba kerültek. Az 1753-ik évtől az 1791-ik évig a szent korona országaiból összesen 148 ifjú részesült a Chaos-féle alapítványban.

Ennek az iskolának a tőszomszédságában találunk egy másik hires tanító- s nevelő-intézetet, a kegyes tanítórendiek vezetésére bizott *savoyai nemesi akadémiát*³⁾ (alapította Mária Terézia Felicitas, savoyai hercegnő 1746-ban), mely mint igazi lovagi akadémia a humanistikus tanulmányokon kívül alkalmat adott a philosophiai és jogi tanfolyam elvégzésére, az összes modern ismeretek (nyelvek) elsajátítására, katonai és műszaki tanulmányokban való kiképzésre, vivásra, tánczra stb. Rendszerint 70—80 növendéke volt. Köztök találjuk pl. Erdődy János grófot, Nagy Ignácot, Kemény Lőrincz grófot, Draskovich János grófot, Révay Lajos bárót, Fekete János grófot; itt tanultak 1767 óta az udvari nemes apródok is (Pagricie).

¹⁾ M. Tud. Ak. kézír. Egyh. és böles. fol. 9, p. 108; továbbá a H. T. következő iratainak másolati mellékletei: 26,283 és 28,445 ex 1792; 5344 és 5348 ex 1793. — O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 208 ex 1753 stb. V. ö. Geusau: id. m. 231. kk. II.

²⁾ Fuhrmann: id. m. III. r. (IV. köt.) 310. l. »Auf der Laimgruben haben Ihre Majestät die Kaiserin Königin Maria Theresia in dem erkaufte Chaosischen Stiftshause eine Kriegsakademie, oder Pflanzschule der Cadetten angeleget, allwo derselben 200 und darunter auch viele Cavaliers und andere adeliche Kinder sich befinden, die in allen militarischen und andern ihnen anständigen Wissenschaften unterwiesen werden.«

³⁾ Schwarz Johann: Geschichte der Savoy'schen Ritter-Akademie in Wien vom Jahre 1746 bis 1778. Wien und Leipzig, 1897.

A bécsújhelyi katonai Teréz-akadémia 1752-ben alapított, mely intézetbe Magyarország is küldött oly nemes ifjakat, kik 14-ik életévüket már meghaladták. Az akadémia a magasabb katonai ismereteket közvetítette (»severioribus artis bellicae principiis«). Tárgyai voltak: matematika, tüzértudomány, gyalogsági szolgálat ismerete, katonai gyakorlatok, táncz, lovaglás, vivás, francia, olasz és cseh nyelv. A legfőbb vezetés Daun Leopold gróf kezeiben volt. Egyidejűleg ezen akadémiával Bécsben is alapított a királyné katonai előkészítő akadémiát, a fent említett k. k. Pflanzschulét, melynek a 8. és 13-ik életévek közt levő nemes származású növendékei (rendesen 100) olvasást, írás, számolást, a latin és francia nyelvet s a matematika elemeit tanulták, s a tanfolyam végeztével, tehát 14-ik évökben a bécsújhelyi akadémiába léptek át. Az intézet 1769-ben a bécsújhelyivel teljesen összeolvadt.¹⁾

A gumpendorfi külvárosban 1754-ben alapította meg a királyné a cs. kir. mérnöki akadémiát, az egész monarchiában az egyedüli főiskolát, mely a katonai és polgári közszolgálat terén szükséges műszaki ismereteket kellő színvonalon megadta. Tárgyai voltak: vallástan, helyesírás, szám-tan, francia nyelv, történelem és földrajz, algebra, logika, táncz és vivás, földméréstan, topographia, mechanika, optika, mértani és távlati rajz, statika, hydrostatika, hydraulika, polgári és katonai építészet, sáncz és várépítés, taktika.²⁾

A *Pazmanicum*, melyről e könyv folyamán már többször megemlékeztünk, a magyar papoknak volt kitűnő nevelő intézete.

A bécsi *Terezianum* magyar alapítványi helyeinek rendezésére³⁾ 1751-ben történt, mikor a királyné a Kollonits bibornok halálával megüresedett báttaszéki apátság jövedelmeit engedte át az intézetnek. E collegium, mely a jezsuiták vezetése alatt állott, azt tűzte ki czéljául, hogy a monarchia ifjúságát az állami és katonai szolgálat minden ágában meg-

¹⁾ Geusau: id. m. 388. kk.

²⁾ Geusau: id. m. 238. kk.

³⁾ O. L. Ud. Kancz. Lib. Reg. XLII., p. 205—207.

kivánt ismeretekkel ellássa. A báttaszéki apátság jövedelméből 10 növendéket vettek föl, kik közül »legalább ötnek« magyar mágnás vagy nemes ember fiának kellett lennie. — Az akadémiába csak oly ifjak vétettek fel, kik hetedik életévüket betöltötték. A tananyag körülbelül ugyanaz volt, melyet a savoyai lovagi akadémiában megtalálunk: tehát a gymnasiumi tanulmányokon felül philosophia, jogtudomány (természetjog, nemzetközi jog, római jogtörténet, institutiók, digesták, jus feudale és jus canonicum); továbbá egyetemes történelem, földrajz, genealogia, német stíl, aritmetika, idegen nyelvek, zene, táncz, vivás, lovaglás. A növendékek arannyal himzett kék kabátot, s vörös mellényt és nadrágot, úgyszintén oldalfegyvert (Degen) viseltek. A rendes ellátási díj egy évre 100 körmőczi arany.¹⁾

A *m. kir. testőrség* intézményét nem vehetjük olybá, mintha az egybeolvasztás politikáját előmozdította volna. Alapításakor bizonyára ez a cél is lebeghetett a királyné szeme előtt, de a valóságban épen ellenkező szellemi áramlatoknak lett kútfejévé a testőrség. Ennek oka nyilván az, hogy a testőröket maguk a megyék jelölték ki, s így ez a testület folytonosan új erővel frissült fel, romlatlanul megmaradt vidéki magyar szellemmel pótolta ki fogyatékát. Tollforgató gárdistáink majdnem mind a református collegiumok tájékairól kerültek Bécsbe, tehát igazi magyar vidékekről. Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy míg az úgynevezett közös nevelőintézetekben a magyar ifjú gyermekkorától kezdve nap nap után németül társalgott, német ajkú növendékekkel barátkozott, tanult, versenyzett, addig a magyar testőrség zárt kört képezett, melybe csakis 20 esztendőös vagy korosabb, meglett fiatal emberek vétettek fel. Míg a Terezianum magyar növendékei, például Apponyi, Batthyány, Hadik s Erdődy grófok németül verselnek és értekeznek, s egyikök (Apponyi) épenséggel »Germanien frohlockt über den Wachsthum ihrer Dichtkunst« czímen dicsóíti a német köl-

¹⁾ A részletes házi rendet, felvételi szabályokat stb. az 1769-ik évről közli Fuhrmann: Hist. Beschreibung . . . der Residenzstadt Wien. Bécs, 1770. III. r. 312—321. — V. ö. Hegedűs C. Lajos: A Theresianum s magyar alapítványai történetéhez. Századok, 1878. 361—374. II.

tészetet (ez 1772-ben, tehát nem József császár korában történik),¹⁾ addig a gárdisták a bécsi német környezetben is magyar nyelven írják meg ismeretes műveiket. Ők Bécsben is együttéreztek; s mialatt a testőrség szervezeti szabályzata szerint alkalmazott tanárok vezetése alatt²⁾ a számtanból, német nyelv s irodalomból, curiális stílusból, francia nyelv s irodalomból s a jogtudományból előadásokat hallgattak,³⁾ és lelkeket európai izléssel és műveltséggel finomították, maguk közt nem szüntek meg igazi magyarok lenni. Épen az idegen földön való folytonos együttélésök fűzte őket egybe szoros kötelékekkel, a távoli magyar haza utáni vágyakozásnak, a környezetökben senkitől sem értett magyar nyelvnek érzelmi közösségével.

A fent említett nevelő-intézeteken kívül még igen sok alkalom kínálkozott arra, hogy a magyar ifjak Bécsben szerezzék meg vagy tetőzzék be ismereteiket, s általában művelődjenek. Az 1769-ik évig hazánk legtöbb diplomás orvosa és chirurgusa Bécsben szerezte meg képesítését. Jogot is sokan hallgattak a császárvárosban. Voltak a bécsi egyetemen magyar ifjak számára létesített régi alapítványok is, mint az Oláh-féle, Kutassy-féle, évi 40 forintos ösztöndíj-alapítványok, melyeket hét évig élvezhettek Sz.-István koronája területén honos bécsi egyetemi hallgatók.⁴⁾ Ezenkívül a különböző tudományos intézetek és könyvtárak (csász. kir. udv. könyvtár, a Windhag- és Gschwind-féle könyvtárak), az udvari kincstár, az éremgyűjtemény (Münz- und Medaillenkabinet), a Lichtenstein-féle képtár, számos magánmuzeum (pl. a minoriták »Raritätenkammer«-ja,⁵⁾ az 1768-ban megnyílt rajz- és rézmetsző-akadémia,⁶⁾ a nagyszerű főúri paloták és középü-

¹⁾ Jugendfrüchte des kais. kön. Theresianums. Wien, Kurzböck, 1772. — V. ö. Wiener Realzeitung, 1772. évf. 200—204. és 620. kk.

²⁾ Ballagi Aladár: A m. k. testőrség tört. 1878., 370. kk. II.

³⁾ V. ö. K. K. Privilegirte Anzeigen aus sämmtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern, 1773. évf., 41. l.

⁴⁾ Geusan: id. m. 138. l.

⁵⁾ Mindezeokról Fuhrmann egykorú idézett műve a legrészletesebb leírásokat tartalmazza.

⁶⁾ Das gelehrte Österreich. I. 2. r. 447., 449., 455.

letek stb. nem csekély vonzóerőt gyakoroltak mindazokra, kik igazi szépet akartak látni vagy tanulni, s hazájokban minderre hiába kerestek helyet és alkalmat. Minden új irány a monarchia közoktatása terén, minden új szervezetű iskola-faj először Bécsben alakult meg, s csak itt volt megközelíthető. Keleti nyelvek akadémiáját (1754), állatorvosi iskolát (1767), gazdasági egyesületet és iskolát (1768) a monarchia területén ekkor csak Bécsben lehetett találni. Mikor megindult a méhtenyésztés meghonosítására irányuló gazdasági mozgalom, Bécsben állították fel (1770-ben) az első méhészeti iskolát, a Lipót-külvárosi Augartenben, s ez alkalommal körrendelettel bizdítja a kancellár a földesurakat arra, hogy küldjenek Bécsbe tanulókat. Sopronmegyéből azonnal jelentkezett is 3 tanuló, kiknek úti költségeit özvegy gróf Széchenyi Antalné, Széchenyi Ignác gróf és Cziráky László gróf vállalják el.¹⁾ A monarchia első reáliskolája is Bécsben keletkezett (1771).²⁾ Magasabb politikai tudományt 1769 előtt csakis Bécsben lehetett hallgatni, előbb Justinál, utóbb Sonnenfelsnél; a magyar honosságú joghallgatók közül nyolczan, kik a bécsi egyetemen kamerálisztikát hallgattak s a megszabott (német nyelvű) versenyvizsgálatot sikeresen megállották, minden évben 200—200 forintnyi ösztöndíjban részesültek.³⁾

A monarchia nagy területén ez idő szerint valóban Bécs volt az egyetlen hely, hol nagy arányú, magas színvonalú szellemi munkásság lüktetett. Se Pozsony, se Nagyszombat, se Prága, sem Innsbruck nem mérközhettek vele. A tehetősb főúr, a ki né tán mélyebben akart behatolni a tudománynak valamely ágába, a finomabb művelődés eszközeit kereste, vagy a modernebb vívmányok megismerésének szükségét érezte lelkében, legközelebb Bécsben találta meg mindazt, a mit óhajtott. S itt, a nagy metropolis légkörében, észrevétlenül áthasonult egyénisége. Pompa, fény, gazdagság, csiszolt izlés, szellemes társaság, s nem utolsó helyen a város kedélyes népe és úri kényelme

¹⁾ O. L. Ud. Kancz. 720 és 3712 ex 1771.

²⁾ Das gelehrte Österreich. I. 2. r., p. 457. Geusau: id. m. 403. l. (Real-Handlungs-Akademie).

³⁾ O. L. Ud. Kancz. Or. Ref. 224 ex 1767.

— mindezek csakhamar ellenállhatatlanul vonzották magukhoz a most már mind számosabb, különösen katolikus magyarokat, kik kastélyuk vagy vármegyei székhelyök szűk határait meghaladó művelődéstől nem idegenkedtek. És ha maguk nem ejthették módját huzamosabb bécsi tartózkodásnak, keresve keresték az alkalmat, hogy fiaikat odaküldhessék. Azok a kiváló katolikus férfiak, kik a Jézus-Társaság feloszlatása után az állami közoktatás újjászervezésében részt vettek, gyermekkoruktól kezdve nagyobbára Bécsben nevelkedtek, avagy ott éltek át éltök javát. A nagy műveltség, melyet német környezetökben szereztek, lassan, de biztosan nivellálta magyar voltukból eredő egyénibb jellemvonásaikat. Erőre kap a német-magyar gondolkozás, mely csekély megszakításokkal a XIX. század harmadik évtizedéig uralkodott. E nemzedék neve magyar, hivatalos nyelve latin, köntöse és családi élete, házi nyelve, olvasmánya, ésjárása német. Tanult néha magyarul is, de nem szívesen beszélt e nyelven. Ha igazán kedélyes akart lenni, a bécsi dialektust használta.

II.

Az egységesítésnek e tetszetős külsejű, behizelgő eszközökön kívül találunk Mária Terézia korában oly jelenségeket, melyek azt mutatják, hogy a németiség nyelvét és szellemét a bécsi kormány tudatos intézkedésekkel is igyekezett erősíteni, a mennyiben a monarchia különböző részei között létesítendő nyelvi kapocsnak szilárdításán fáradozott. Erőszaknak semmi nyoma, de a rendelkezések kétséget nem tűrők, következetesek.

Legelőször a convictusokat szemelte ki a kormány céljai elérésére. Az 1756. év elején¹⁾ felmerült a kérdés — maga a királyné veti fel — miképen volna lehetséges a nagyszombati convictusban a német nyelv tanulmányát meghonosítani s ilyképen a növendékek minőségét a közpályák tekintetéből kiszélesíteni. A tárgyalásnak az az eredménye, hogy Bécsből egy jezsuitát küldenek Nagyszombatba,

¹⁾ O. L. H. T. Lad. E. fasc. 18. fund. — O. L. Ud. Kancz. Or. Ref. 15 ex 1756.

kinek feladata a tanulókat német írásra, olvasásra, fordításra és fogalmazásra tanítani. Évi díját (200 frtot) a kir. kincstárból kapja. Oly nagy fontosságot tulajdonítanak a dolognak, hogy a convictus meglátogatására kiküldött kir. biztos,¹⁾ Barinay helytartótanácsos a német nyelvtanítás állapotát felsőbb meghagyásból beható vizsgálat tárgyává teszi. »A német nyelvet a lefolyt két esztendőben kik tanulták, s vajjon mindannyian köteleztettek-é e tanulmányra, s ha nem, mi okból nem?« így szólt a számára kiadott vizsgálati Utasításnak egyik pontja? Később is több ízben sürgeti a kormány a convictusokban a német nyelv tanítását; így 1765. és 1766-ban a löcsei convictus előjáróságának meghagyja, hogy ezentúl ne csak magyar, hanem váltakozva magyar és német nyelvet tanuljanak a növendékek, s e czélból külön német nyelvmester alkalmaztassék.²⁾ A felsőbb intézkedéseknek lassankint meg is volt a foganatjuk. A nagyszombati kir. convictus 43 alumnusa közül 1766/7-ben 28-an tanulnak németül, 10-en francziául és 5-en magyarul; 1769-ben már minden növendék tanulja a német nyelvet, a magyart csak 1. A nagyszombati Adalbertinumban 1769-ben mind a 49 növendék tanul németül, magyarul ezek közül 11; három év múlva (1772-ben) németül tanul 30, francziául 12, magyarul 2, tótul 3. A budai convictusban 1768-ban van 15 németül és 1 magyarul tanuló növendék; 1769-ben ez az egy is eltűnik. Nem szabad azt gondolnunk, mintha e jelenségek a magyar nyelv iránt érzett ellenszenvben gyökereznének. Magyarul inkább csak az tanult, a ki nem tudott; németül pedig mindenkinek kellett tanulnia, mert meg volt parancsolva. Hogy mily fontos a nemzeti nyelv ápolása annak, a ki tud e nyelven beszélni, s viszont nemzeti közérzés tekintetében mily káros lehet a német nyelv általánosan kötelező tanulmánya mellett a magyar nyelvnek szabad tetszésre bizása s illetőleg elhanyagolása, arra akkor országszerte vajmi kevesen gondoltak. Csak azt érezte mindenki, hogy ha a hivatalos

¹⁾ O. L. H. T. Lad. E. fasc. 18. fund.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 22' és 216 ex 1766. »Studium Linguae Germanicae cum Hungarica (quae sola nunc discitur) alternis vicibus introducatur.«

pályán előbbre akar jutni, a latin nyelven kívül ebben az időben már németül is kell tudnia.

Különösen áll ez az akkori kamarai szolgálatról. A magyar királyi kamarának és a hatósága alatt álló összes hivataloknak ügykezelése (az udvari kamarától való szoros függés következeként) teljesen német volt, s már ezért is kizárólag német tanyelvvel kellett szervezni a kamarai és bányászati közigazgatásra előkészítő szempczi és selmeczi szakiskolákat is. Hogy néha közbejátszott magasabb politikai megfontolás is, nem szükséges bővebben fejtegetnem. A magyar udvari kancellár, 1763-ik évi augusztus hó 6-áról keltezett előterjesztésében¹⁾ a szempczi collegium tantárgyairól szólóban a kizárólagos német tanyelv alkalmazását azért javasolja, hogy e nyelv ezen a réven is idővel általánossá tétessék az országban (damit dieselbe auch dadurch in dem Land mit der Zeit universell gemacht würde). Minő könnyű szerepe volt egy németesítésre hajló udvarnak, ha a magyar kormányshék ily előzékenyen egyengette útját törekvéseinek! A német tanyelvet el is rendelték, sőt kimondják azt is,²⁾ hogy az intézetbe csupán oly növendékek vehetők fel, kik már jártasak a német nyelvben. Balogh László consiliarius 1765 ben hivatalos látogatásakor különösen szivökre köti a tanulóknak a német nyelvet.³⁾ Mikor pedig utóbb panaszok merülnek fel, hogy egyik-másik tanuló nem mutat fel kellő eredményt a német nyelvből, a másnyelvű társalgást is eltiltja a királyné, s szigorúan megparancsolja, hogy a collegium falain belül nem beszélhetnek egymással a növendékek, csak német nyelven.⁴⁾

¹⁾ O. L. Udvar. Kancz. Or. Ref. 260 ex 1763.

²⁾ »Tradentur vero omnes istae Scientiae Germanico Idiomate, ac ideo Alumnos hanc linguam, priusquam suscipiantur, calere oportet« . . . »Candidati tam in legendo et scribendo, quam etiam Lingva Germanica iam instructi sint, oportet« 1763. szept. 14-én kelt udvar. rend. Consp. Syst. Fund. M. T. Ak. k. ir. Egyh. és böles. fol. 9, p. 165—176; továbbá az alapító levélben (Lib. Reg. XLVI, p. 418. kk.); »cum alioquin ad praesens institutum non nisi hujus Lingvae gnari adolescentes suscipiantur.«

³⁾ O. L. H. T. Lad. A. fasc. 24. fund.

⁴⁾ »In ordine autem ad Causam minoris istius Profectus ex inscitia etiam Lingvae Germanicae promanentem quatenus defectui huic aliqua-

A szempczi collegium német tannyelvének kötelező elrendelése egyébiránt nem múlt el minden tiltakozás nélkül. Itt sem hazafias aggodalomból vagy sértett nemzeti öntudatból történtek a felszólalások, hanem azért, mert a német nyelv ismerete Magyarországon a köznemesség soraiban még csekély volt, s félni lehetett, hogy e miatt sok akadálylal kell küzdeniök a haza fiainak. Magának a helytartótanácsnak illető bizottsága¹⁾ utal rá, hogy van a jelentkezők közt több tehetséges és derék ifjú, kik nem tudnak németül, s a kik a kiszabott feltétel mellett nem volnának az intézetbe felvehető; kéri a királynét — eredmény nélkül, — hogy a szempczi collegiumban a tárgyakat tetszés szerint vagy német vagy latin nyelven lehessen tanulni. — Az ügygyel még a törvényhozás is foglalkozott, jeléül annak, hogy a királyi intézkedés nem csekély feltűnést keltett. Az 1764-ik évi országgyűlésből felterjesztett sérelmek és kívánalmak közt²⁾ (az 58. pontban) olvassuk, hogy habár az intézet felállítása a Rendekek szívét mély hálával tölti el, de mivel úgy értesültek, hogy az iskolában német lesz az oktatás nyelve, a mi a benne járatlan honfiaknak épen nem lehet hasznára, az iránt könyörögnek, hogy a szóban levő tanulmány magyar vagy latin nyelven is adassék elő. Találkozott ugyan felszólaló (Csiba), ki a német nyelv mellett emelt szót, mert

tenus subveniri queat, disponendum annuitur; quo Alumnis in Collegio hoc existentibus non alia, quam lingua Germanica ad invicem colloqui liceat.» 1770. ápr. 25-én k. udv. rend. M. T. Ak. id. kézír., p. 204.

¹⁾ »Cum nihilominus complures optimae indolis et capacitatis Juvenes reperirentur, Germanici Idiomatis ignari; Hinc ne Scientiae tam utilis, immo non tantum in Cameraticis, verum in omnibus Comitatum aliisque publicis officiis pernecessariae addiscendae animum ob ignorantiam Lingvae deponant, prouti Comitatus superius specificati id ipsum ardentissimis exorarent precibus, ita censeret Commissio haec Suam Majestatem Caesaro-Regiam in humilitate exorandam esse, quo in argumentum toties effusae in fideles suos Regnicolas Benignitatis clementissime admittere dignetur, ut Studium idem praeter Germanicam, Lingva etiam Latina in Regno ubique recepta tradatur.« 1764. évi jan. 20-ikán felvett jegyzőkönyv O. L. H. T. Lad. A. fasc. 24. fund.

²⁾ M. T. Akad. kéziratái: Acta Comit. 1764 (Jogt. Orsz. fol. 54, p. 248, 626) és Diarium Diaet. Ann. 1764 (Jogt. Orsz. fol. 43) az 1764. aug. 25-iki ülés leírásában.

különben a haza fiai a só- és harminczadhivatalokban nem fognak alkalmaztatni, de a Postulatum a többség fogalmazásában ment fel a királynéhoz. A királyi végzés hivatalos tartózkodással, de félre nem érthető módon visszautasítja a kérelmet. »A honfiak alkalmazásának, mind a kamarai, mind a bányahivatalokban mindeddig nem csekély akadály volt a német nyelvben való járatlanság; ezért tehát a fentnevezett Ő Szent Felsége az irántok érzett különös anyai jóakarata-nál fogva Szempcz városában német nyelven előadandó számtani és gazdasági tanulmányt méltóztatott az erre rendelt kincstári alapból és jövedelmekből felállítani, a mely iskolához, mint az országlakók különös javára irányzott intézményhez továbbra is ragaszkodni kell.«

Nem kevésbé tudatosan járt el a bécsi udvar akkor, midőn a katolikus papok német nyelvismereteinek gyarapítását szorgalmazta.¹⁾ Közvetlen alkalmat, jobban mondva ürügyet szolgáltatott az a tény, hogy sok német ezred állomásozott Magyarországon s állítólag ezeknek a kedvéért volt szükség németül tudó papokra. A királyné elrendeli, hogy minden papnevelő intézetben alkalmaztassék német nyelvmester s a növendékpapok tanuljanak tőle németül. A költségek kikerülnek a lelkészi pénztárból. A primás azt jelenti ugyan, hogy németül tudó magyar papoknak bővében van az ország (egyedül az esztergomi érseki fő-egyházme-gyében 824 presbyter közül 458 beszéli a német nyelvet) s így a különben is nehezen megvalósítható intézkedésre nincsen szükség, de a királyné megmarad elhatározása mellett, sőt újabb rendelettel toldja meg: »Kedves dolog volt arról értesülnöm« úgymond »hogy az esztergomi fő-egyházme-gyében a lelki gondozás már annyira haladt, hogy felénél több papot lehet találni, kik a német nyelvet beszélik. Hogy pedig fogatosabb módon biztosíttassék ez az eredmény, s hogy a meghonosított eljárás utóbb meg ne fogyatkozzék, a kancellária ezentúl gondoskodni fog arról, hogy a városokban és községekben, a hol nagyobb a nép csődülete, első sorban

¹⁾ O. L. Udvar. Kancz. Or. Ref. 87 és 137 ex 1763; Litt. Archi-Episcoporum, fasc. 2. No. 614 ex 1763.

több nyelvben, s különösen a német nyelvben jártas papok alkalmaztassanak, s ugyanott német iskolák állittassanak fel, úgyszintén, hogy a papnevelő intézetekben minden időben legyenek németül tudó áldozó papok, kik másokat is taníthatnak e nyelvre. Ennélfogva elhatározásom, melyet már a kancelláriával közöltem, ebben a részben változatlanul megmarad . . . » stb. Itt tehát már nemcsak a papok német nyelvi ismereteiről, hanem a városokban felállítandó német iskolákról van szó. S hogy e felhívásában biztos elv rejlett, mutatják a későbbi fejlemények. Új iskolák felállításakor a német nyelv mindig említés tárgya. Mikor 1769-ben a sz. Ferenczrendiek átveszik a körmöczbányai gymnasiumot, tőlök a német (és tót) nyelv ismeretét különösen megkívánja a kormány; ¹⁾ az 1770. évi szeptember 10-én kelt királyi rendelet ²⁾ pedig általánosságban hangsúlyozza, hogy a városi iskolák mestereitől a német nyelv ismeretét mindenképen meg kell kívánni.

E néhány jellemző vonás megérteti velünk, hogy a német államnyelvnek gondolata már ekkor tért hódított az irányadó körök tudatában. E gondolat a királyné uralkodásának utolsó éveiben hova tovább mélyebb gyökeret vert. Az, a mit József utóbb elrendelt, már jóval elébb fogamzott meg anyja uralkodása alatt. Látni fogjuk, hogy a német nyelv uralkodó szerepéről táplált felfogás az új tanulmányi rendszerben is kifejezésre jut.

HATODIK FEJEZET.

A Jézus-Társaság feloszlata.

Ha a szellemi mozgalmak történetét vizsgáljuk, sokszor majdnem lehetetlen oly határvonalakat találnunk, melyek az egymást követő korszakokat élesen elválasztják. Legjobban a tanügyi történet írója érzi a korszakok észrevétlen egybe-

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Id. Res. Stud., p. 17—24.

²⁾ O. L. Udv. Kancz. Lib. Reg. XLVIII. köt. 374. l. (A rendelet mindenfélről, tűzvészelleni rendszabályokról, erdőrendezésről stb., és egyébektől az iskolamesterekről is szól).

folyásának tényét, melynek belső alakulásai elzárkóznak a szemlélő tekintete elől. Ki tudná megállapítani, melyik évtized jelöli meg a scholastikus és humanistikus iskoláztatás mesgyéjét? Hol és melyik esztendőben kezd korszakos erővel hatni a paedagogiai gyakorlatra Comenius vagy Locke, s a reális oktatás megszületésének ideje melyik évben keresendő?

Ennek a tapasztalatnak némileg ellentmondani látszik a jezsuita iskoláztatás. Pontosán megtudjuk mondani, mikor keletkezett a rend, mikor készült tanulmányi szabályzata, s melyik évben lépett életbe; s képesek vagyunk meghatározni azt az évet is, a mikor XIV. Kelemen a társaságot feloszlatta s a mikor a jezsuita iskolák megszűntek lenni. Két biztos határvonal áll tehát előttünk, melyek magukba zárják a rend teljes történetét az oktatásügy terén.

A Jézus-Társaság feloszlásának világra szóló nagy eseménye azonban, bármily kényelmesnek látszik is a külső beosztás formaszereúsége szempontjából, még sem osztja ketté az újkori iskoláztatást úgy, hogy a mi mögötte van, az csak is jezsuita gyakorlat, s a mi utána következik, azzal ellenkező vagy attól elütő szellem bizonyítéka. Sőt, daczára a külső határt jelző oszlop magasságának s szembetűnő voltának, épen e téren mutatkozik legtovább tartó uralma egy bizonyos iránynak. A Jézus-Társaságot 1773. július hó 21-én oszlatták fel, de az iskolák 1848-ig nem tudtak menekni a jezsuita mintáktól; de mi több, tanrendszereknek némely vonásait mai napig is nyomon kísérhetjük az összes európai tantervekben és iskolai rendszabályokban. Hazánkra vonatkozólag csak a latin és a magyar irodalmi oktatás analog beosztására (stilisztika [syntaxis ornata], retorika, poétika), bizonyos latin íróknak különböző évtizedekben újból és újból feltűnésére (Cornelius Nepos), az úgynevezett díszvizsgálatoknak hosszú uralmára s a jezsuita iskolák akadémiáira visszavezethető önképző körökre utalok. Oly hatalmas erővel és öntudattal megalkotott, mesteri routinná kialakult tanrendszernek, mint a Jézus-Társaság Ratiójának hatása teljességgel nem is szünhetett meg a rend feloszlásával.

Hogy mégis az 1773-dik évvel szakítom ketté tárgyalásom fonalát, annak főoka az, mert az uralkodó kor-

mányrendszer maguknak a jezsuita iskoláknak bezárása után kénytelen volt arról gondoskodni, mi fog a réginek a helyébe lépni, s a szükségétől indítva fogott hozzá új tervek készítéséhez, új rendszer megalkotásához, a régi alapon ugyan, de a Jézus-Társaság működése fölött megelőzőleg gyakorolt kritika eredményeinek felhasználásával, mintegy a régi törzsbe új hajtást oltva.

Ezen felül a hetvenes évek eleje óta a közoktatási kormányzat szellemében is nevezetes fordulat állott be. E könyv elején módunkban volt megismerni azt a rendszert, melyet a kormányzó hatalom a protestánsokkal szemben alkalmazott. A kormányzásnak ez a neme a hatvanas évek végéig állandóan érvényesül, s lehetetlen leírni a zaklatásoknak ama számtalan nemcseit, s a most már leplezettebb alakba rejtőző, de annál mélyebbre ható sérelmeket, melyekkel a protestánsok közérzését megsemmisíteni igyekeztek. Ezer és ezer történelmi okirat bizonyítja e rendszert, melynek a pozsonyi iudicium delegatum óta lefolyt száz esztendő alatt volt ideje a virtuózítás legmagasabb fokára felemelkedhetni. A külföldről jövő szellemi áramlatok hatása alatt most végre lazulni kezdenek e mély meggyőződésben gyökerező systema kötelékei.

Először is kétségtelen, hogy a protestánsok iskoláztatásának bizonyos tekintetben javára vált, hogy a helytartótanács tanulmányi bizottságának ügyköre az ő iskolai intézményeikre is kiterjesztetett s tárgyalásuk (a mennyiben a tényleges állapot forgott szóban) a vallásbizottság hatásköréből kivételt. Az utóbbi ezentúl csak is annyiban intézte a protestáns ügyeket, a mennyiben a szoroson vett vallási sérelmek, illetőleg a Carolina Resolutio területéhez tartoztak. A vallásbizottság élén a mindenkori primás vagy püspökhelyettese állott, a kancelláriánál pedig szintén katolikus főpap, Bajzáth püspök referálta a protestáns ügyeket. Az említett fordulat jelét kell látnunk abban, hogy a királyné is (fia, József felszólalására) figyelmes lesz erre az ügybeosztásra.¹⁾ Az 1768-ik év végén Esterházyhoz intézett kéziratban így nyilatkozik: »Habár mindeddig kellő ügybuzgósággal, teljes mérséklettel

¹⁾ O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 35. ex 1769.

és meglegegedésemre vitte Bajzáth püspök a vallásügyi előadói tiszte, mégis magában véve némi aggodalmat kelthet, hogy itt (Bécsben) a kancelláriánál, s szintúgy a helytartótanácsnál kizárólag egyházi személyek referálják a vallásügyeket. Ezért megbizom Önt, hogy rendes hivatalos intézkedés tétele nélkül hasson oda, hogy mind a kancelláriánál, mind a helytartótanácsnál osztassék meg a vallásügyek előadói tiszte, s ezen ügyeknek egyikét-másikát némelykor világi tanácsosok is intézhessék.«

A kancellár a legmerevebbül ragaszkodik ugyan az eddigi gyakorlathoz, mely szerinte lehetővé teszi »az egyedül üdvözítő keresztény-katholika vallás« érdekének előmozdítását, s a királynét is rábirja e gyakorlatnak további épségben hagyására, de a legfelsőbb kézirat kibocsátásának ténye magában is bizonyítja, hogy az enyhébb elbírálás kora derengeni kezd a legmagasabb körökben is. Az általános szellemi irányzat szempontjából sem fogunk tehát véteni a történeti igazság ellen, ha a Jézus-Társaság felosztatásával zárjuk le a régi rendszer jellemrajzát.

A július hó 21-én kelezett, »Dominus ac Redemptor« kezdetű pápai intézkedést már márczius hó végén ismerte a királyné belső környezete. József a királynéhez intézett, április hó 3-án kelt hosszabb jegyzékben¹⁾ fejt ki nézeteit a Jézus-Társaság küszöbön álló felosztatásának következményeiről. Bennünket e helyütt csak az iskolákra vonatkozó részek érdekelnek. József világosan látja a válságos helyzetet, melybe az államot a társaság hirtelen felosztatása sodorhatja. Mi történjék, kérdi, a sok gymnasiummal, akadémiával és egyetemmel, melyeket eddig, kipróbált rendtagjaikkal elláttak? Különösen a convictusokat kell tekintetbe venni, s általában megfontolni, vajjon nem volna-e kívánatos, sőt a vallás és állam szempontjából szükséges a társaság felosztatása után is egyelőre meghagyni tanári teendőik gyakorlatában a volt rendtagokat, s minő módozatok mellett lehetne őket megtartani az iskolák számára mindaddig, míg kellő számú, képzett

¹⁾ Udv. levélt. Vortr. d. geh. Hof- und Staatskanzlei, fasc. 158 ex 1773.

világi tanárok fognak rendelkezésre állani? Az új tanulmányi rendszer megalkotásának szükségessége is időszerűvé és sür-gőssé válik immár. A fődolog pedig »vajjon ez idő szerint a bulla tartalmát és közlését annyira titokban kell-e tartani, hogy még szűkebb tanácskozás se foglalkozhassék vele? Az ügy fontossága és a fent előadott elmélkedések felfogásom szerint megkövetelni látszanak, hogy a titkos udvari és állami kancellária tagjaiból és néhány belföldi ministerből álló titkos értekezlet már most tegye megfontolás és előkészítés tárgyává a bulla néhány pontját, a nélkül, hogy bevárniók a pápa értesítését.«

Mária Terézia Kaunitzot hallgatja meg,¹⁾ ki már április 8-án válaszol. »A dolognak nagy fontossága van« úgymond »és a Császári Felsőgtől jelzett előkészítő intézkedések mul-hatatlanul szükségesek.« A Jézus-Társaság tagjainak, mint világi papoknak a tanári széken való meghagyása nemcsak nem adhat okot semminemű aggodalomra, hanem mindenkép kívánatos is. Természetes, hogy e minőségben csak ideigle-nesen és további intézkedésig alkalmazhatók. A jövő tanár-szükségletéről Kaunitz szerint másképen nem lehet gondos-kodni, mint egy seminarium, illetőleg alumnatus felállításával, melyben a papi és tanári állásra termett fiatal emberek nyernék tudományos kiképztetésöket, hogy majdan a foko-zatosan megüresedő tanári állásokat elfoglalhassák. Hogy milyen legyen az ilyen seminariumnak belső szervezete, mi-lyen költségeket okozna fentartása, miképen kellene az egész tanulmányi rendszert megállapítani és megjavítani, ennek megvitatása egy külön bizottságnak képezhetné feladatát. A bulla minden esetre titokban tartandó, a mi azonban a császártól javasolt titkos értekezlet megtartását nem zárja ki.

Hogy tényleg megtartották a tervezett értekezletet, a bulla megjelenését követő intézkedések gyors foganatosítása bizonyítja. A pápai bullának tanügyi része pedig így szól:

»Akarjuk továbbá, hogy kiki azok közül, kik a Társa-

¹⁾ »L'Emp. veut, que je vous envoie ces reflexions qu'il m'a remis; je crois nous devons encore garder le secret aux moins un mois. Nos precautions seront inutiles; ils avoient déjà assez de tems.«

ság kötelékébe tartoztak, az ifjúság tudományos nevelésének tisztét gyakorolja, és tanári állást foglaljon valamely collegiumban vagy iskolában; de egyáltalán tartózkodjanak mindnyájan a kormányzati, igazgatási és hatósági ténykedésektől, s tanári tisztségekben is csupán azok maradhassanak meg, kik jelét adják annak, hogy munkásságuk reményekre jogosít, s a kik távol állanak azoktól a vitatkozásoktól és tanoktól, melyeknek tágítható és üres volta (vel laxitate, vel inanitate) szokta megteremteni és létrehozni a legsúlyosabb visszavonásokat és bajokat; és soha semmiféle körülmények közt ily tanári tisztségre olyanok ne bocsáttassanak, vagy — a mennyiben tényleg tanítanak — tovább meg ne maradhasanak, kik az iskolák nyugalalmát és a közbékét tehetségökhöz mérten nem fogják megóvni.»

Így végződött be nyilvánosan elismert pályafutása a Jézus-Társaságnak a közoktatás terén. Szervezeti kötelékeik megbomlásával az igazi jezsuita szellem is megfogyatkozott erőben és hatalomban. Ha innentül résztvettek is kiválóbbjaik az oktatás gyakorlatában vagy intézésében, a világrészekre kiterjedő rendi fegyelem nyomása alól felszabadulva s a haladó korról lépést tartva, jobban és teljesebben illeszkedhettek bele az állami rendbe, s tudásukat szabadabban értékesíthették a köz javára. Mert az a kor, melyben Társaságuk feloszlott, nem is volt többé az ő koruk. Az iskola — mint láttuk — már régen többet kívánt tőlük, mint a mennyit adniok megengedte rendszerök. Az enyészet tág területén új irányok, új eszmék, új törekvések csirái fakadnak, melyek nyugatról származnak, titokzatos erővel működnek tovább, s a régi hagyományok széles birodalmában új alakulások fejlődését készítik elő. Elérkeztünk a közoktatás történetében az új rendszer küszöbéig.

MELLÉKLETEK.

I.

**A protestánsok alapítványai külföldi akadémiákon.
(1766.)**

(Az 50. s. kk. lapokhoz.)

A)

*Series ac Specificatio Beneficiorum ac Alumneorum nec
non Foundationum pro Studiosis Helveticae Confessioni
addictis Hungaris apud Exteros.*

I. In Anglia.

1. In *Academia Cantabrigiensi* pro tribus Studiosis datur hospitium in collegio et sumtus pro victu necessarius.
2. In *Oxoniensi* similiter pro tribus hospitium et sumptus pro victu in Collegio.

II. In Hollandia.

1. In *Academia Leidensi* pro 4 ordinariis Alumnis in Collegio Ordinum Theologico, hospitium, prandium, et coena, sumptus pro vestibus, pro Libris. Tandem pro viatico singulis floreni 300 Belgici. Idem datur uni et quandoque duobus extraordinariis.
2. In *Ultrajectensi* datur duplex beneficium, alterum quidem Provinciae Trajectinae, indefinito numero, pro Studiosis, sive sint decem, vel decem et quinque, aut amplius, vel etiamsi pauciores sint numero, solum beneficium nihilo minus pro victu eorum definitum exhibetur; alterum est certi Principis ex Germania, pro Studiosis Germanis fundatum ea Lege, ut si ex Germania pleno

numero non sint Studiosi, vel prorsus nulli sint, tum Studiosi Hungari substituantur.

3. In *Francquerana*, ad certum numerum Studiosorum beneficium non est restrictum, sed quocumque veniant, recipiuntur; hinc continuo illic aluntur nunc decem, mox decem et quinque etiam; sed Ordines declararunt etiam viginti Studiosis se velle dare. Datur autem prandium et coena singulis quotidie.
4. In *Groningana* beneficium similiter non est restrictum ad certum numerum. Hic dantur praeter prandium et coenam pro viatico 30 flni unicuique dum redeunt.
5. In *Harderovicena* pro duobus sumptus pro victu et hospitio.
6. *Amstelodami* subsidium datur pro iis, qui in Academiis Belgicis discunt.

III. In Germania.

1. In Academia *Heidelbergensi* in Collegio Sapientiae, ordinarie tres hospitium in Collegio et victum habent. Sed plures quoque admittuntur.
2. In *Herbornensi* tres sumptus pro victu habent.
3. In *Bremensi* beneficium ad certum numerum restrictum non est, sed dant tot Studiosis, quot veniunt. Sumptus datur pro victu; sunt quandoque sex et amplius Studiosi.
4. *Marpurgensi* tribus datur sumptus pro victu.
5. *Francofortana* ad Oderam, pro sex, septem, quin novem, decem, mensa publica datur.
6. *Halensi* in Gymnasio Reformato pro duobus sumptus dantur necessarii vel mensa communis.
7. *Hannovicensi* similiter sumptus pro victu duorum.
8. *Erlangensi* perinde pro duobus sumptus.
9. *Berolini* In Collegio Joachimico, hospitium et mensa datur pro duobus.
10. *Francofurti* ad Moenum, Studiosis in Belgium proficiscentibus, aut illinc reducibus, viaticum dari solet.

IV. In Helvetia.

1. In *Basileensi* quatuor in Collegio Erasmano hospitium habent, ac simul prandium et coenam. Quandoque etiam ex liberalitate Rei publicae sex admittuntur ad idem beneficium. Sed hoc est extraordinarium beneficium pro duobus.
2. *Tigurina* tribus sumtus dantur sufficientes pro victu: illinc vero domum reducibus, pro viatico 30 Rh. flī.
3. *Bernensi* quatuor; in singulos menses Rh. flnos 12 accipiunt singuli. Interea vestes integras omnes Superiores et inferiores, post biennium singulis domum reducibus pro viatico Rhflni 80 dantur.
4. *Genevensi* pro tribus sumtus pro victu dantur.
5. *Schafhusi* quoque duo recipiuntur, dum eo veniunt.
6. *Sancto Galli* Studiosis in Helvetiam euntibus viaticum datur.

B)

Fundationes et Beneficia, quae Augustanae Confessionis Studiosis extra Patriam suam conferuntur.

1. In *Bancalitate Wiennensi* a nunc Census 800 florenorum a capitali summa sedecim Millium proveniens, pro 4 Studiosis Theologiae levatur.
2. In *Academia Tubingensi* ab A^o 1568 duodecim Hungaris Theologiae Studiosis Augustanae Confessionis Stipendium praebetur.
3. In *Academia Vittembergensi* 13 Hungari Studiosi annue florenos 30 participant et adhuc usu Bibliothecae Fundatoris fruuntur.
4. *Gryphisvaldae* fundatum est pro duobus Theologiae Studiosis beneficium.
5. *Göttingae* exstat pro uno stipendium.

Ultra haec fixa Beneficia etiam numerari possunt:

1. *Jenae et Wittebergae* admittuntur ad Convictum illi, qui hebdomadatim sex grossos Saxonicos, adeoque annue 18 florenos solvunt.

2. *Halae* illi, qui duabus horis dietim in Orphanotrophaeo Orphanos instruunt, fruuntur gratuita mensa, et hospitio.
3. *Respublica Norimbergensis* recipit ad foundationem suam in Academia Altdorfiana etiam tres pauperiores Studiosos, quos virtus et diligentia commendavit.
4. Idem Beneficium largitur *Princeps Guelferbitanus Helmstadii* Juvenibus, quos Professores a diligentia commendant.

(O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 540 ex 1766.)

II.

Van Swieten Gellért véleménye a magyar könyv-revisióról (1772).

(A 70. laphoz.)

Note

*sur la proposition de la chancellerie Hongroise
par rapport a la censure des livres.*

La commission de la censure des livres est composée des personnes, qui ont tous des occupations nombreuses, hormis le grand et accablant travail de la censure, qui augmente tous les ans et auquel ils ont toute la peine du monde a suffire.

J'aÿ pendant vingt ans soutenu tout de poids, et j'en puis parler par Experience.

Je supplie Vostre Majesté de considerer, qu'il est impossible de charger la commission de la censure a Vienne desja gemissante sous un si rude travail, du soin de la censure d'un Roÿaume si vaste que l'Hongrie.

Cette difficulté augmente outre toute mesure, parce que la censure en Hongrie est entre les mains des Jesuites, seuls, qui manqueront jamais de nous accabler d'un travail enorme et tres inutile, dans l'esperance de nous faire succomber sous le poids.

L'Evesque *Stock* directeur de la faculté Théologique, en a senti le poids, il a perdu un tems précieux, a son grand regret, a lire ces censures Hongroises et les refuter.

La censure de Vienne a eu autres fois deux Jesuites dans son corps, qui brouillerent tout, pour soutenir le Probabilisme, quoÿque condamné a Rome, defendirent, qu'aucun Ecclesiastique pouvoit estre contraint a porter sa part avec les autres sujets dans les charges d'estat, tacherent de diminuer l'autorite des souverains etc. etc.

Sa Majesté a delivré la Censure de Vienne des sujets si dangereux et nous avons pu continuer nos travaux en paix.

Nous connoissons trop la Societé pour jamais avoir la moindre communication avec eux dans nostre besogne.

Je me suis apperçu, qu'a Prague, a Brunn, a Grätz, a Insprugg, a Olmutz on a commencé a vouloir inspirer de la mefiance pour la Censure de Vienne. Le Cardinal, nostre Archevesque, s'est mis de la partie, tout en cachette, a mesme essayé de me faire peur, mais sans succes, car en faisant mon devoir, et estant convaincu de l'equité de sa Majesté, je crains rien pour une bonne cause.

Je supplie Sa Majesté de ne pas charger la Censure de Vienne de devoir redresser ou faire des representations sur la Censure Hongroise, car le tems nous manque pour une telle operation, qui seroit tousjours sans le moindre effet.

J'aÿ eu tant d'écrits a faire, que j'aÿ pas pu commencer encore a dresser un plan de la censure, que j'espere de commencer la semaine prochaine.

25. janvier. 1772.

Van Swieten m. p.

(O. L. Udv. Kancz. 367 ex 1772.)

III.

II. József római császár »Sur le système du Gouvernement« czimű emlékiratának a nevelésre vonatkozó részlete (1766).

(A 272. laphoz.)

»Primo: Je commence par l'Éducation: je n'en dirai que deux mots, pour n'en pas faire un nouveau volume:

Elle est très negligée ici. Les Peres et les Meres ne souhaitent rien d'autre, que de voir prendre à leurs Enfants

une certaine tournure d'Esprit et des façons conformes à la leur. Les bonnes âmes croient avoir tout obtenu, et avoir fait un grand homme pour l'État, quand leur fils sert la Messe, prie son Chapelet, se confesse tous les 14 jours, et ne lit autre chose, que ce que l'Esprit borné de son Reverend lui fait concevoir de permis. Pourvu qu'il ne leve pas les yeux, ou qu'il rougisse en Société, qu'il tienne une main dans la Ceinture et l'autre dans sa Veste, qu'il sache tirer sa Reverence avec bonne Grace, qu'il demande poliment : quelle heure est-il ? ou, comment vous portez vous ? qui est ce qui seroit assez hardi, pour ne pas dire : c'est un fort joli garçon, très bien élevé. Oui, reponderai-je, si notre État étoit un Monastère et nos Voisins de Chartreux.

Tous nos Collèges sont encore bien éloignés de la perfection, et leur plus grand défaut c'est d'être à Vienne ; à Brünn, Neustadt et Lince ils vaudroient beaucoup mieux. La dissipation est trop grande ici pour les jeunes gens. Toutes les Choses extraordinaires, fêtes ou Ceremonies publiques, dont abonde une Capitale, enlèvent une quantité de jours d'étude, outre les Pères et Mères et Parens, qui étant dans le même lieu, veulent presque journellement voir leurs Enfants. Enfin je tâcheroi de les transférer autre part, hors du tumulte du monde.

Il en est de même de l'Université, qui, quoique faite dans la plus pure intention, manque pourtant son objet. Pourquoi celles de l'Empire l'emportent-elles ? c'est, qu'elles sont placées de façon, que le jeune homme, qui y vient, ne voie et n'entend autre chose, et ne trouve d'autre amusement que celui de l'application. Les professeurs sont, à mon avis, trop bien païés ici. Ailleurs ils doivent, outre les Collèges ordinaires, gagner le plus par des Collèges privatifs, qu'ils donnent à plusieurs de leurs Disciples. Par là les gens, qui ont de Génie, apprennent avec plus de détail et de facilité. Le Professeur doit se donner plus de peine, et il lui importe qu'ils réussissent ; au lieu qu'ici, étant bien païé et après avoir fait ses heures de Leçon, il ne se soucie pas, si ses Écoliers savent ou retiennent quelque chose. Ainsi la Translation de l'Université seroit aussi un objet, que je trouverois utile

pour l'État. De toutes ces matières en entrant en **Détail**, on en feroit des volumes. Je me contente de les toucher fort en gros.

(Bécsi házi, udvari és állami levélt. Vortr. 134 ex 1766.)

IV.

Kaunitz észrevételei II. József császár emlékiratára (1766).

(A 273. laphoz.)

Les Reflexions de sa Majesté l'Empereur sur ce sujet (Éducation) sont donc très judicieuses ; mais il me semble, que la source des vices capitaux sur cet objet, qui paroissent être à S. M. dans l'Éducation domestique, et dans le local des Écoles, des Collèges et même de l'Université établie dans la Capitale, est bien plus et plus essentiellement dans l'Éducation publique, laquelle est assurément l'objet le plus intéressant de la Legislation. Former le Cœur avant d'employer l'Esprit, donner des mœurs au Citoyen avans d'en exiger ses services, l'éclairer sur les devoirs avans d'en demander l'accomplissement, sont des soins aussi indispensables, qu'il est de labourer et d'ensemencer les champs avant de pouvoir en recueillir les fruits. Le sort des États dépend du bonheur d'avoir des citoyens vertueux ; l'Éducation peut en faire sous tous les Climats du monde, le gros d'une nation même peut l'être, si une Éducation analogue à chaque classe des Citoyens donne à la Jeunesse des idées saines et claires de ses devoirs, et moyennant cela je crois, qu'il n'est rien qui puisse mériter une plus grande attention.

Mais avant de développer mes idées sur un objet si intéressant, j'avoue, que le Déplacement de l'Université et des Collèges établis dans cette Capitale ne me paroît pour cet effet ni nécessaire ni même utile.

Je sai, que rien, en apparence, n'est plus opposé à la discipline scolastique et au travail régulier, qu'exigent les études, que les dissipations, que la Capitale fournit à la Jeunesse, et la frivolité qui y règne ordinairement ; mais

lorsque l'on fait reflexion, que ces petits inconvénients sont bien compensés par la politesse et l'urbanité, que l'on ne peut acquérir nulle part autant, que dans les Cours et leurs Residences; que la privation de ces qualités rend toujours les gens si non odieux, du moins très désagréables dans le commerce de la Société; que l'on ne forme les hommes, que pour les affaires; que leurs qualités sociales contribuent souvent infiniment à leur succès, et que la politesse a pris aujourd'hui le pas presque partout sur la rusticité du personnage, même d'ailleurs le plus savant et le plus éclairé: il semble, qu'il peut être non seulement utile, mais même nécessaire, de ne pas priver la Jeunesse, en l'éloignant des Capitales, des moyens de pouvoir la joindre au Scaivoir, d'autant plus que l'une de ces deux qualités n'est nullement incompatible avec l'autre.

D'ailleurs le Déplacement de l'Université et des Collèges et leurs nouveaux emplacements exigeroient des frais immenses, leur émigration de la Capitale dérangeroit et bouleverseroit même maintes fortunes; l'artisan, l'artiste, le Bourgeois se verroient privés tout à coup d'une grosse portion de leur travail; l'Étranger habile, qui se rend ici pour y faire fortune et s'applique, en attendant l'occasion, à l'Éducation de la Jeunesse, seroit sans Emploi; la plus grande partie des Étudiants, qui fréquentent ici les Écoles, sont nés dans la Capitale même: leurs Parents, dont ils partagent et la table et le logement, ne seroient pas en état de fournir à leur entretien dans la province. Il y a grand nombre de fondations destinées l'une à l'étude de la Théologie, l'autre à la Médecine, d'autres pour les humanités. Il faudroit altérer tous ces établissemens et priver le public des secours qu'il en retire, ou changer l'intention des Fondateurs; Enfin il semble, que le nom ne fait rien à la chose, qu'on appelle ces établissemens littéraires Universités, Collèges ou Académies, on en trouvera les meilleurs sous cette dernière dénomination, presque partout établies dans les Capitales. Je ne pense donc pas, qu'il soit ni convenable ni aisé de changer l'emplacement de notre Université et de nos Collèges; et je reviens toujours à ce dont la Législation paroît

devoir s'occuper le plus essentiellement, et qui est l'Éducation publique. La proportionner à chaque Ordre des Citoyens est une chose à la vérité difficile, mais que je ne crois pas impossible; et peut être cela pourroit-il s'exécuter d'après le Plan suivant. Je ne le donne cependant que comme une idée; ceux, qui auront assez de temps et de talents, pourront la perfectionner, s'ils la jugent digne de leur attention.

Tous les Citoyens sont ou Laboureurs ou Bourgeois ou Gentilshommes.

La première de ces classes, soit, parcequ'elle est la majeure partie des hommes, soit, parceque faute de moyens et de facultés, elle est la moins instruite, demande par conséquent le plus de soin et d'instruction; on ne peut guères lui donner les secours, dont elle a besoin, que par des Curés et des Maîtres d'Écoles, et il faudroit par conséquent charger les Curés de cette respectable occupation, et établir des Maîtres d'École pour le même objet; mais comme il importe, que cette Instruction bien loin d'être arbitraire, soit fixe et uniforme, quant aux principes ainsi, qu'à la méthode, il faudroit faire composer et même imprimer un petit Ouvrage le plus simple que possible pour cet effet, et il devroit avoir trois parties. La première seroit destinée à la Religion: Dogme et culte pourroient en être les Divisions naturelles; donner sur le premier des idées claires et précises, et sur le second des Instructions propres à corriger peu à peu les abus, qui règnent à la campagne, ce seroit un ouvrage digne du zèle apostolique de notre Archevêque, et il devroit le faire former sous ses yeux. La 2de partie devroit avoir pour objet d'enseigner à cette classe d'hommes une Morale conforme à leur état: il faudroit leur donner de l'horreur pour le vol, le mensonge, l'ivrognerie, l'ingratitude et tous les vices que les Loix ne punissent pas, et desquelles il resulte des crimes cependant de proche en proche, que l'on est réduit à devoir punir enfin en privant l'État de Citoyens, que l'on a négligé de rendre vertueux. Il faudroit de plus leur inspirer l'amour du Prince comme de leur Père commun et de la Patrie comme de leur Mère nourricière, la soumission à leurs ordres, la fidélité, l'obéissance, et il faudroit finalement leur donner

la plus grande idée de la Récompense qui suivra dans ce monde ou dans l'autre le sacrifice, qu'ils feront de leur vie pour le service de leur souverain.

Dans la 3me partie, dont il conviendra de confier la rédaction à un Économe éclairé et habile, il faudroit leur donner des Leçons et des notions élémentaires sur l'Économie rurale, l'Agriculture, les Aliments et l'Entretien des bestiaux, l'art vétérinaire et sur les métiers les plus nécessaires à la Campagne; il seroit bon d'approprier ces leçons au local de chaque Province, et d'y comprendre l'Exploitation des mines où il y en a, quand ce ne seroit que pour rendre familière la signification des termes consacrés à ces Arts et Opérations, et qui font souvent toute la science des Officiers, qui sont chargés de les diriger, et il s'ensuivroit, je crois, de ce genre d'éducation et d'instruction du Laboureur et de ses Enfants dans peu une espèce de régénération de l'État, et qui feroit naître des sentiments dans cette classe de sujets, qui jusqu'à cette heure savent à peine penser.

Je divise la seconde classe en Bourgeois Artisans et Bourgeois Commerçants. L'ouvrage destiné à l'Instruction de leurs Enfants pourroit dans sa première et sa seconde partie être semblable à celui de la première Classe. Il faudroit pourtant donner une attention particulière à extirper l'ivrognerie et les larcins, plus fréquents dans les villes, qu'à la Campagne, et très communs entre autres dans le peuple de cette capitale, qui est d'ailleurs bon et assez docile, mais ivrogne et voleur. Et ainsi le Rédacteur de l'Ouvrage d'Instruction pour les Bourgeois ne pourroit trop sévir contre ces Vices.

Les fonctions des Artisans et des Commerçants n'ont pas moins besoin d'Instruction. Il faudroit, pour les instruire, des Écoles et des Établissements publics; pour les métiers en général une École de dessin et un Cours de Mécanique suffiroient; mais il seroit nécessaire, que ces Établissements fussent permanents et bien soutenus, et il ne faudroit pas regretter non plus la Dépense des Maîtres et des Prix, seul moyen d'encourager et d'amener à la perfection. Il est cependant très possible de rediger par écrit et de faire imprimer les

Éléments de chaque métier et d'obliger les Maîtres à enseigner et expliquer en conséquence de ces Éléments leur Art et leur Métier aux apprentifs, pour abrégé par cette Méthode leurs années d'apprentissage ou d'esclavage. Point qui est de la plus grande importance et dont la Police devoit se faire une occupation essentielle.

Quoique la perfection d'un métier quelconque dépende beaucoup de l'habitude et de la continuité du travail, je voudrois pourtant, que l'Artisan ne fut point forcé à n'appliquer qu'à son métier ses enfants ou ses Parents, mais comme un peu de bien que ces gens amassent, les excite d'ordinaire à destiner leurs Enfants aux Études, soit pour les placer dans des Couvents, soit pour les faire entrer dans des Emplois, et que cet abus ne fait que diminuer le nombre des habiles Ouvriers, sans augmenter celui des gens d'affaires, dont l'État puisse se servir utilement, je crois, qu'il faudroit statuer par une Ordonnance de Police, qu'aucun Artisan ne pourra faire étudier ses Enfants à moins qu'il ne puisse prouver avoir 30/m. fl. de vaillant.

Et il faudroit enfin établir aussi une école de Négociants et prendre pour Maître de ces Établissements ce qu'on pourroit trouver de gens les plus habiles dans cette partie, tant en théorie, qu'en pratique.

Le Gentilhomme constitue la troisième Classe des Citoyens et je comprends sous cette dénomination tant la première que la seconde Noblesse, le Militaire, les Gens en place et le Rentier.

Abrégé les études en général, les diriger plutôt sur les sciences pratiques que sur les spéculatives, former plutôt des Citoyens utiles que des savants, donner par conséquent moins de temps aux Langues mortes, comme le Latin et le Grec etc. qu'à celles, qui sont d'un usage journalier, moins de temps aux sciences abstraites, qu'aux Arts, ce sont des vues, qui exigent des Directions et des Arrangements, dont les détails ne sont pas de mon ressort. Mais pour proportionner les Instructions à Chaque Division de cette 3me Classe, j'observerai cependant, que je voudrois, que la grande Noblesse destinât ses aînés à rendre à l'État ces sortes de

services, qui demandent autant de dépense, que d'usage du monde, et que par conséquent elle leur fit donner une éducation analogue à ces vues. Elle le seroit, je crois, si elle ne rouloit principalement que sur le Droit public, l'Histoire, la Géographie, la Géométrie pratique, les Beaux Arts, les Langues et les Exercices.

Pour leurs Cadets, à moins qu'une mauvaise Constitution du Corps n'y mette obstacle, je pense qu'ils devraient se vouer principalement à l'épée, et qu'on devoit joindre au Plan d'Éducation, que je viens de tracer, le Dessin, le Génie, l'Architecture Civile et Militaire.

Les Gens en place pourroient destiner leurs Enfants à la Robe, à la Finance ou à l'Épée; au dernier cas ils devroient suivre le même plan d'Étude, que la Noblesse; au premier, il faudroit ou en faire des Docteurs en droit, ou des Financiers, mais jamais l'un et l'autre ensemble. Pour faire des Jurisconsultes, notre Université me paroît très bien montée. Elle ne l'est aucunement pour faire des Financiers ou Gens d'affaires. Des Leçons d'Arithmétique, tant politique que mercantile, des Leçons sur la Finance, le Commerce et l'Agriculture, à établir, même aux dépens de la Dotation, dont jouissent les autres, pourroient former des sujets tels, que les affaires et le Bien de l'État les demandent.

Pour faire sentir la nécessité de ces nouveaux Établissements, je ferai observer ici, qu'un jeune homme doit employer six ans pour les humanités, deux pour la Philosophie, et quatre pour le Droit, et qu'au bout de ces douze ans il ignore souvent encore d'où vient le pain qu'il mange.

On sent bien, que je veux rendre pratique une éducation, qui jusqu'à cette heure n'a été que speculative. On n'a voulu former que des Théologiens et des Jurisconsultes. Des Moines ont formé la plupart des Plans des premières Universités; c'est à eux à la vérité, que nous devons la conservation des beaux Écrits de l'antiquité et par conséquent les livres élémentaires de nos Études; mais la discipline littéraire, qu'ils ont établie, étoit dirigée sur des vues monacales ou analogues à leur État, et un Siècle a transmis ses abus à l'autre. Les académies qui ont poli les Sciences, ont été

les premières à s'élever contre la Pédanterie des Écoles. La législation à commencé à y donner des attentions particulières depuis à peu près trente ou quarante ans; partout elle s'occupe à reformer les études; comme elle ne sauroit se proposer un objet plus intéressant, que de les diriger sur des vues combinées avec l'Éducation Publique, et que le Bien de l'État exige, que celle-ci soit compassée sur les différents ordres des Citoyens; il s'ensuit que les études doivent l'être également. Au reste le jeune homme, qui à l'âge de 17 ou 18 ans sort des Etudes, à moins d'être destiné au Militaire, ne devoit pas y entrer, ce me semble, pour former ses moeurs, ou commencer la pratique de ce qu'il a appris. Ce n'est pas là une Ecole, d'où sortent les hommes d'État, des Financiers, des Commerçants. Qu'il aille plutôt, si il en a les moyens, voir et visiter les États de son Souverain, qu'il apprenne à connoître les Interêts de sa Patrie, et qu'ensuite il voye en observateur les Païs étrangers, et nous rapporte les Institutions, qu'il croira utiles à son Prince et à ses Concitoyens . . .

(Bécsi es. és kir. házi, udv. és áll. levéltár. Vortr. 134 ex 1766.)

V.

Udv. rendelet, melylyel Barkóczy primás a magyarországi tanulmányok protectorává nevezetik ki. (1762. jan. 7.)

(A 276. laphoz.)

Primati Regni et Archiepiscopo Strigoniensi.

Reverendissime etc.

Nemo non novit utriusque Reipublicae Felicitatem in eo verti unice, ut Juventus inde a primis Annis Scientiis Moribusque imbuatur optimis; ad haec Aetati illi primae Rerum Notiones, quae subin Temporis Progressu ad Maturitatem velut pertingant, ingenerandae sunt genuinae, et a Vulgi Opinionibus remotae. Usu enim novimus ea fere a

Viris sentiri, quae in prima Juventute combiberunt; Frustra illius Ingenium ad Sublimia attollendum speramus, qui in teneris Annis nonnisi in humilibus abjectisque volutatus est, repsitque. Quae cum in aperto posita sint, Nos quidem praeclaris Hungariae in Nos Augustamque Domum nostram Meritis Vices haud opportunius meliusque referri posse autumamus, quam si Literas ad eum Splendorem, quem apud exterarum Nationes obtinent, provehamus. Primus ergo et facile praecipuus in eo Magistrorum omnium desudet Labor, ut Juventutem castissimis purissimisque Religionibus imbuant, et Fundamenta Virtutis in omne Aevum perduraturae in suorum Animis jaciant. Ad haec, tum Latinam Linguam, sed eam, quae quidem Augusti Aevo obtinuit, et in tot insignibus Veterum Monumentis reliqua est nobis, cum alias humano Commercio, hoc quo vivimus Tempore, cum primis accomodas Usu Exercitationeque multo plurima instillent. Non minus Scholarum Moderatoribus enitendum erit: Ut Juventutem ab eo Studio, quo nonnisi sua mirari, Extera insectari amat, abducant, condoceantque, ut nihil, quod Patriae utile esse potest, aspernentur, quin potius efficiant Moderatores, ut Juventus ea Domum inferri cupiat, quae alibi cum Emolumento exerceri videt, aut audit; Id enim nisi Juventuti ingeneretur, Dissidia, quae Reipublicae noxia sunt, non raro enascuntur. Quae dum exponimus, etiam desideramus: Ut Juventuti multa singulariaque illa Commoda, quae ab Optimo Numine Hungariae data sunt, ita ob Oculos ponantur, ut addisecat, quae ex ingenti Abundantia Terris exteris conferri, quaeque eorum in Locum in Regnum deportari possint; Verbo, in id Curas vertant, ut omnes intelligant, Civis Nomine compellendum haud esse eum, qui ceu sibi natus esset unice, se Patriae Commodis haud devovet; Atque haec quidem a Scholarum Moderatoribus ut Jure deposcimus, ita certae sumus, Hungariae summum Decus haud multo post addendum, si Moderatorum Industria nostris Consiliis responderit.

Cum vero Ea ad Exitum certissime perducenda per Reverendissimam Paternitatem, Dilectionem et Fidelitatem Vestram, cujus insignem Doctrinam, ingentem Rerum Usus, Amoremque in Nos et Patriam suspicimus, noverimus, Ean-

dem Reverendissimam Paternitatem, Dilectionem et Fidelitatem Vestram Protectorem Studiorum Publicorum omnium in memorato Nostro Hungariae Regno et Partibus eidem annexis, Jure hoc tamen Ejus duntaxat Virtuti et Scientiae non aliis, quos Successores fors habiturus est, tributo, Motu proprio clementer nominamus, ea Ratione: Ut in Reverendissimae Paternitatis, Dilectionis et Fidelitatis Vestrae Potestate sint Universitates, Academiae, Gymnasia, Scholae Publicae, in quibus Sacrae et Profanae Reipublicae Commodo Juventus imbuitur. Pro Ratione porro crediti hujus perampli Muneris Reverendissima Paternitas, Dilectio et Fidelitas Vestra consignari sibi postulet, qua Ratione modo nominatae Universitates, Academiae, Gymnasia et Scholae Publicae primum conditae sint? qui Majorum Liberalitate iisdem Reditus sint constituti? quae docendi Ratio ad hunc Diem in iis teneatur? subin Eadem Reverendissima Paternitas, Dilectio et Fidelitas Vestra Conspectum quendam elucubret, qua potissimum Ratione Juventus ad Christiani Hominis Officia perducatur, ad Scientiarum Apicem provehi, publicisque demum Regni Muniis aptari possit? Hunc porro in Finem dum Novum hujas Studiorum Institutum, et Ea, quae hac in re acta sunt, Eidem benigne communicamus, demum Reverendissima Paternitas, Dilectio et Fidelitas Vestra prociusam a Se Studiorum Normam demisse Nobis exhibebit, praestolabiturque, dum Noster Annus accesserit; Interim dum Is advenerit, nihil Suo Arbitrio constituet, aut Loco movebit, quo Is, quem designamus, Eventus Votis nostris respondeat, ingentesque Nostri Labores, quos in gravissimis Regiminis nostri Curis provehendarum Scientiarum ergo suscepimus, laeto Exitu coronentur.

Demum Regium Nostrum Locumtenentiale Consilium de hac benigna Ordinatione Nostra jam edoctum, Eique ut memoratum Reverendissimae Paternitati, Dilectioni et Fidelitati Vestrae collatum Protectoratum Studiorum per Regnum omne publicet, et Universitatum, Academiarum, Gymnasiorum, Scholarumque Publicarum Rectores ad Eandem inviet, commissum esse, clementer significantes, Votorum Nostrorum in hoc summi Momenti Negotio complementum a praestante

Zelo, illustribusque Reverendissimae Paternitatis, Dilectionis et Fidelitatis Vestrae in Nos Causamque publicam Studiis Nobis firmissime pollicemur, Gratiamque nostram Caesareo-Regiam Eidem iterum iterumque benignissime confirmamus. Datum in Archi-Ducali Civitate Nostra Vienna Austriae, Die 7ma Mensis Januarii 1762o.

(Orsz. levélt. Udv. Kancz. Concept. Exp. Num. 40 ex Januario 1762.)

VI.

**A debreczeni ev. ref. collegium hatósági megvizsgálása
(1763).**

1.

Debreczen város tanácsának az udvari kancelláriához intézett folyamodványa, melyben a collegium megvizsgálásának tervére vett módozata ellen felszólal.

Sacratissima Caesareo-Regia et Apostolica Majestas!

Ex Intimato Consilii Majestatis Vestrae Sacratissimae Regii Locumtenentialis, d^o 16^{ae} Aug., profunda cum submissione intelleximus jubere Majestatem Vestram Sacratissimam, ut super Statu Studiorum in hujate Helveticae Confessione addictorum Collegio vigentium, in mutuo Homini Dioecesanii et Magistratualium peculiariater ad id deputandorum concursu, investigationem peragamus, peractamque eidem Consilio Regio Locumtenentiali submittamus.

Cum autem Episcopus Dioecesanus, praeter Hominem suum Dioecesanum, Magistratuales etiam ex parte Comitatus deputandos censuerit, iique omnes jam in gremium nostri advenerint, subortam intuitu horum difficultatem Sacratissimae Majestati Vestrae de genu repraesentandam duximus, Intimatum Consilii Regii Locumtenentialis, Insinuata item praefatae Deputationis et responsa nostra hic sub A. B. C. D. et E. humillime adnectentes.

Verba enim Intimati, quod nos accepimus, adeo clara sunt, ut nemo dubitari possit, ibi non alios, quam Civicos

Magistratuales intelligi. Si ergo illud, quod ad Dioecesanum Episcopum expeditum est, huic conforme sit. quale omnino esse debet, imo quod revera tale sit, per Hominem quoque Dioecesanum in secundo Insinuato sub D. recognoscitur. manifestum est, ibi etiam non Comitatus, sed Civicos Magistratuales exmittendos praecipit.

Quapropter quod contra eosdem Comitatus Deputatos exceperimus, factum hoc nostrum clementissime Majestatem Vestram Sacratissimam approbaturam speramus, tum quod praeter mentem Intimati, Dioecesano Homini adjungantur, tum quod per hoc Civitati huic et Juri ejus Magistratuali praejudicetur; cum vero, et vel maxime, quod nemini fas esse credamus, iis, quos Majestas Vestra Sacratissima delegavit, alios adlegare.

Curatores autem et Professores Collegii hujatis Helveticae Confessioni addictorum, exhibuerunt nobis Memoriale, hic sub F. annexum, in quo Investigationem et Concursum Dioecesani Hominis submisit deprecantur, et medio nostri Majestati Vestrae Sacratissimae, cum profundissima hominiali reverentia supplicant, ut omnem de statu Studiorum suorum investigationem et informationem, Superintendenti suo, caeterisque Inspectoribus peragendam, clementissime relinquere dignetur.

Quam demissam eorum Instantiam Majestati Vestrae Sacratissimae hic de genu exhibemus, simul etiam supplicantes, ut humillimo eorum petito Benignissime deferre dignetur, tanto magis, quod iidem paratos promptosque se esse declarant, statum omnem rationemque studiorum suorum ad Clementissimum Majestatis Vestrae Mandatum genuine et fideliter exponere. Quod reliquum est, in profundissima submissione perseveramus, Majestatis Vestrae Sacratissimae humillimi et perpetuo fideles subditi, Judex et Senatus Liberae Regiae Civitatis Debreczinensis.

2.

(A. melléklet.)

Intimatum Excelsi Regii Locumtenentialis Consilii.

Prudentes etc. Quandoquidem Sua Majestas Caesareo Regia et Apostolica, circa qualitatem Scholarum A catholicorum, in Libera Regiaque hac Civitate Debreczinensi Helveticae Confessionis tradi solitarum, Studiorumque ibidem actu vigentium clementer informari cuperet;

Hinc Civico huic Magistratui, de Benigno Jussu Regio hisce intimari, quatenus super eo: quaenam in Scholis A catholicorum Helveticae Confessionis hic in gremio sui vigeant studia? quisve eorundem modernus status? cujus item Religionis Juvenes eadem Studia ibidem, et a quo tempore, et quot No de singula Religione actu frequentare soleant? in mutuo cum Homini Dioecesanum et Magistratualium eatenus peculiariter deputandorum et exmittendorum concursu Investigationem peragere peractamque cum sufficienti declarandorum declaratione Consilio huic Locumtenentiali Regio proximius submittere noverit, factis de reliquo apud Dominum Dioecesanum Episcopum hoc in passu conformibus sub hodierno Dispositionibus. Datum ex Consilio Locumtenentiali Regio, Posonii die 16 Aug. 1763 celebrato. Eorundem Benevoli Comes Paulus Balassa, Franciscus Hatos, m. p.

3.

(B. melléklet.)

Insinuatium Deputationis.

Nomine et ex parte ordinatae ad Investigationem Studiorum in Collegio Debreczinensis Deputationis, Amplissimo Liberae Regiaeque Civitatis Debreczinensis Magistratui amice insinuandum: Constare aliunde Amplissimo Magistratui, quod Sacratissima Majestas Caesareo Regia, pro materna sua, quae esse siveit, in bonarum artium promotionem solitudine, ad Scholam etiam Debreczinensem Helveticae Confessionis addi-

ctorum clementer converterit oculos, et circa qualitatem Scholarum Studiorumque actu hic loci vigentium Statum Benigne informari cupiat; Proinde ad investigationem eo fine faciendam per Excelsum Consilium Locumtenentiale Regium sub 16^a proxime elapsi Mensis Augusti, Excellentissimo Domino Varadiensi Episcopo et I. Comitatus hujus Supremo Comiti, Generalia quaedam Puncta praescripserit, deputandosque idcirco e Clero et Magistratu Comitatus quosdam clementer decreverit.

Quoniam itaque e Gratiōsa Excellentiae suae Commissione eadem Deputatio jam convenerit et pro terminando isthoc negotio Mansionem suam in Collegio hujate P. P. Scholarum Piarum fixerit;

Hinc una Amplissimum Magistratum amice requirendum duxit, quatenus apud Rectorem et Professores Collegii successive etiam eos, qui de Schola Helveticae Confessionis fuerint, plenamque de cursu, statu et qualitate Studiorum informationem dare noverint, ut se ad sessionem quidem primam, luce crastina, hora nona ante meridiem, alias autem significando eis tempore celebrandas, ad productum P. P. Scholarum Piarum Collegium sistant, necessarias non gravetur facere dispositiones. Datum Debreczini e Consensu Deputationis Die 16ª Mensis Septembris Anni 1763 celebrato. Franciscus Xaverius Rier, Canonicus Varadiens. Sigismundus Orosz, Scholarum Piarum Rector. Joannes Thurzó, Comitatus Bihariensis substit. V. Comes. Josephus Szent-Iványi de ead. Ejud. I. Comitatus ord. Judlium. Nagy, Actuarius.

.4.

(C melléklet.)

Replica Magistratus ad primum Deputationis Insinuatam.

Reverendissime Domine Canonice etc. In honoratissimo praetitulatae Dominationis Vestrae Scripto, die hesterna dato, mihi que Judici sub vesperam transmissio, placuit praetitt. D. Vestrae nobis insinuare, suam Sacratissimam Majestatem, Dominam Dominam nostram Clementissimam, ad investiga-

tionem Studiorum in hujate Helveticae Confessionis Collegio peragendam, per Excelsum Regium Locumtenentiale Consilium sub 16^a Augusti, Excellentissimo Domino Episcopo Varadiensi et I. Comitatus Bihariensis Supremo Comiti, Generalia quaedam Puncta praescripsisse, deputandosque idcirco e V. Clero et Magistratu Comitatus quosdam clementer decrevisse, eamque Inclytam Deputationem jam hic Debreczini convenisse.

Quemadmodum praetitulata D. Vestra in eodem Insinuato attingere dignatur, rem hanc jam *aliunde nobis constare*, ita omnino res se habet. Accepimus enim nos etiam Gratosissimum Excelsi Regii Locumtenentialis Consilii Intimatum sub eodem dato, quod hic in copia annectimus, ut Reverendissima Dominatio Vestra videre possit, in eodem, Investigationem illam cum concursu Hominis Dioecesani huic Civico Magistratui, non autem Comitatus peragendam, et submitendam committi. Nunc autem per memoratum Insinuatam in eo duntaxat requirimus, ut dispositiones faciamus, quo Professores aliique de Schola Helveticae Confessionis coram Inclyta Deputatione semet sistere noverint. Quae difformitas, cum sit admodum essentialis, eandem, priusquam passum aliquem faceremus, obsequiosi praetitulatae D. Vestrae significandum duximus, reservando nobis de caetero ea, quae e re fore judicavimus, posthac insinuandi agendique facultatem. Perseveramus . . . Reverendissimae D. Vestrae obsequiosissimi servi. Judex etc. Debr. die 17. 7^{bris} 1763.

4.

(D melléklet.)

Insinuatam secundum Deputationis.

Amplissime Magistratus etc. Quae Amplissimus Magistratus ad nuperum Deputationis Insinuatam, mihi per honoratissimam Epistolam suam responsi loco dedit, ea ut percepi, mox Excellentissimo Varadiensium Praesuli transmisi.

Accepi hodie Gratosam Excellentiae Suae Dispositionem: quae haec habet: Ex Intimati Excelsi Consilii Locumtenentialis ad Excellentiam suam directi tenore perspicuum

esse: praeter exmittendum Dioecesanum hominem peculiariter deputandos et exmittendos esse a se Magistratuales, non utique alios, quam eos, qui Excellentissimo Antistiti subsunt immediate, tanquam Supremo Comiti.

Cum autem in iisdem terminis, etiam ad Amplissimum hunc Magistratum expeditum sit Consilii Intimatum, alienam ab eo non esse Excellentiam Suam, ut idem Amplissimus Magistratus quosdam de Gremio suo peculiariter deputet, et ad Consessum exmittat, sicque in concursu omnium praescripta Jussu Regio peragatur Investigatio. Quae dum Aplissimo Magistratui pro eo, quo erga eundem sum, honore significo, peto etiam, ut quantocius mihi sensa sua declarare velit; ne tempus mihi sane pretiosum in vanum abeat. Caeterum ea, qua par est, humanitate esse pergo. A. Magistratus obsequiosissimus servus, Franciscus Xaverius Rier, Canonicus Varadien. Debr. die 19. 7bris 1763.

5.

(E melléklet.)

*Replica Magistratus, ad secundum Deputationis
Insinuatam.*

Reverendissime Domine Canonice etc. Intelligimus quidem ex hesternis praetitulatae D. Vestrae Literis Excellentissimum Dominum Episcopum, Intimatum Excelsi Regii Locumtenentialis Consilii, ad se directum ita accipere, ut praeter Dioecesanum Hominem Magistratuales etiam, iique non alii, quam qui Suae Excellentiae, qua Supremo Comiti immediate subsunt, peculiariter a se deputentur; alienam tamen non esse suam Excellentiam, ut nos quoque ex parte nostra quosdam deputemus, et ad consessum exmittamus.

Sed quia clara sunt verba Gratosissimi Mandati, per Excelsum Regium Locumtenentiale Consilium ad nos directi, quod sub nomine Magistratualium non alii, quam per nos exmittendi intelligi possint; perhibente autem eodem Gratoso Intimato, sub eodem dato, apud Suam quoque Excellentiam, qua Dioecesanum Episcopum conformes, non autem diffor-

mes factae sunt dispositiones, adeo ut juxta Literas praetittae D. Vestrae cum Intimato a nobis percepto in terminis etiam conveniant; Ideo hoc ipsum respectuosae Declarationis et responsi loco significantes manemus. Reverendissimae D. Vestrae obsequiosissimi servi. Judex, Debr. 20. 7^{bris} 1763.

6.

A debreczeni collegium tanárainak tiltakozása.

Amplissime Magistratus, Domini Colendissimi!

Excelsi Consilii Locumtenentialis Regii Intimatum, quo de Benigno Jussu Regio Amplissimo Magistratui praecipitur, ut investigationem super eo peragat, *quatenam in Scholis Helveticae Confessionis hic in gremio sui vigeant studia? quisve eorundem modernus status? cujus item Religionis Juvenis eadem Studia heic, et quot numero de singula Religione frequentare soleant*, nobiscum communicatum humillime accepimus.

Ac nos quidem pro illo, quod Sacratissimae Regiae Majestati et conscientia et praescripto Religionis nostrae debemus homagiali obsequio, sancte profiteremur, promptos nos paratosque esse quocumque tempore Statum Studiorum Scholae Nostrae genuine exponere et declarare, ad Jussum Regiae Majestatis, tanto magis, quod non nisi Regiam et Maternam Sacratissimae Suae Majestatis manum medicinam illis malis, quibus Scholae nostrae jam a longo tempore premuntur, adferre posse sciamus.

Attamen non sine ingenti moerore intelligimus, Intimato Excelsi Consilii Locumtenentialis Regii investigationem Status Studiorum Scholae nostrae in *concurso*, non *Magistratualium solum Deputatorum*, sed etiam *Hominis Dioecesani* peragendam juberi: inusitatum enim adhuc apud nos fuit, ut Episcopi Dioecesani, aut illorum Deputati, imo etiam Magistratuales, qua tales, Scholas nostras investigarent. Uti enim Professores Helveticae Confessionis addictorum Ecclesiastici sunt, sic studia ac disciplinae, quae in scholis eorum docentur, ad Sýstema Ecclesiae Helvetice Confessionis addi-

ctorum pertinent. Per quos autem et quomodo eas doceri velint, ad Superintendentes aliosque Inspectores Helveticae pariter Confessionis spectat, juxta Regni Leges et Benignas etiam Resolutiones Regias. Quare si Scholae nostrae ad id obligentur, ut rationem dent Dioecetano aut Magistratualibus qua talibus, quis sit Status Studiorum suorum, tum contra Jura sua in Legibus et Resolutionibus Regiis fundata facerent: studia enim illa essentialem liberi exercitii partem constituunt et arctissimam cum Confessione ipsa connexionem habent.

Nam vigore etiam Benignae Resolutionis Regiae Ecclesiastici Nostri *duntaxat in negotio Baptismi, an scilicet ad valide baptisandum sufficienter instructi sint?* Dioecetanorum censurae subjiuntur: hac vero ratione, si nempe Scholarum quoque investigatio, *Dioecetano ejusque homini* vel simplici vice committeretur, *duntaxat* illud, multis jam modis alias etiam, tum in ipso Baptismi negotio, tum in Causis Matrimonialibus aliisque, per Venerabilem Clerum Romano-Catholicum laesum, non maneret amplius *duntaxat*.

Comptum praeterea habemus malo nostro edocti, Venerabilem Clerum Romano-Catholicum vix ulla autoritate ita posse contineri, ubi semel exiguum licet potestatis in nos nostroque negotio ipsi commissum est, quin ultra Terminos sibi positos excurrat. Hinc quot infestationes, mala et vexationes ex ejusmodi investigatione Dioecetano permissa in nos essent redundaturae, facile est nobis divinare, qui omnium optime Calamitates moesti a longo tempore intelligimus.

Insuper Leges Regni publicae Ecclesias et Scholas Nostras non Episcopo Romano-Catholico vel ad momentum subjiunt, sed Superintendenti, ne inter Status Ordines dissensiones et odia sint. Art. 1. Anni 1608. Imo Resolutio Carolina Superintendentibus Nostris praecipit, ut moribus et doctrinae sibi subjectorum invigilent.

Quam ob rem id ab Amplissimo Magistratu humillime petimus, priusquam investigatio illa Studiorum Scholarum Nostrarum fieret, dignetur Sacratissimae Suae Majestati submittere humillimam hanc Instantiam Nostram, qua relaxationem Benigni Mandati Regii petimus, ne *homo Dioecitanus*

ad investigationem Scholae Nostrae concurrat, sed omnis de statu ejus informatio Superintendenti Nostro caeterisque Scholae Inspectoribus, per Titulatas Dominationes Vestras, Excelso Consilio Regio, abinde vero Sacratissimae Suae Majestati submittenda relinquatur, atque adeo efficere quoque, ut omni investigatione supersedeatur, dum Benignum super eo Mandatum Sacratissimae Suae Majestatis devote et humillime praestolabimur.

De reliquo perseveramus Amplissimi Magistratus obsequentissimi Cultores, Professores Collegii Helveticae Confessionis addictorum Debreczinensis. Tit. Ad Amplissimum Magistratum.

(O. L. Udv. Kanz. No. 16 ex 8^{bri} 1763; H. T. Ad. I.ad. E. fasc. 9 fund.)

VII.

Az államtanács előterjesztése a magyarországi protestáns iskolák hatósági megvizsgálása tárgyában. (1764.)

(A 297. laphoz.)

No. 1766.

Circulandum currens.

Vortrag der hung. Hof-Kanzleÿ dtto 16 Junii
1764.

Wegen Verschübung der angeordneten Untersuchung deren einheimisch-Lutherisch- und Reformirten Schulen bis nach dem bevorstehenden Landtag.

Ich hege auch kein Bedenken, dass dieses geschäft bis nach dem Landtag verschoben werden möge.

Stupan m. p.

Meines geringen Orths sehe ich die Sache anderst an. Der stritt ist,

a) ob die Bischöffe der katholischen Religion zu der Erhebung des Standes deren Protestantischen Schulen concurriren sollen. Der ungarische Clerus begehrt ein solches,

das consilium locumtenentiale und die Kanzley unterstützen dieses Begehren; einige deren Protestanten widerstehen dem, und berufen sich hiewegen auf den Art. 1. 1608.

b) ob die Commissarii Comitatus hierunter mit zu concurriren, welche einige der Protestantischen gemeinden ausschliessen wollen.

c) ob die Protestantische Superintenden sich in dieser Untersuchung als jene bestellen können, welchen die Sorg der Schulen und die Direction der ihrigen Negotiis Religionis hauptsächlich obliegt.

Ad a) ist das begehren deren katholischen Bischöffen von Ihro Majestät allbereits abgeschlagen worden. es ist auch dieses Begehren gegen die Natur der Sache — und gegen die gesetzte des Reichs; ja es ist in seiner Art auch gegen die Rechte des Königs. *Gegen die Natur der Sache:* weil die Geistlichkeit eines Religionstheils die gewalt in dem andern Religionstheil nicht üben kann, sondern ein Theil von dem andern abgesondert zu seyn hat. *Gegen die Gesetze des Reichs:* weil diese die Protestanten von der Gewalt der katholischen Geistlichkeit freygeben, und denenselben liberum Religionis exercitium, una cum Scholis, überlassen; wo bey jedoch zu bemerken kommt, dass nicht der Art. 1. 1608, sondern die Art. 25. und 26. 1681 und der Art. 21. 1687, sambt dem Art. 30. et 31. 1715 jene Reichsgesetze seyn, auf welche die Protestanten der Zeit sich berufen können; und diese zwar eine Beschränkung in sich enthalten, fortan aber die Protestanten von der Gewalt des katholischen Cleri und dessen Einsicht in ihre Sache freylassen; anbey auch, besonders in Art. 30. 1715, das klare Weisthum geben, dass bey derley Untersuchung die Commissarii Regii allein, sine concursu Dioecessani, einzutreten haben; *gegen die Rechte des Königs:* weil diesem das jus circa Sacra zusteht, und dem die Ingerenz deren Dioecesanorum allerdings abbrüchig ist.

Ad b) ist es der Wesenheit der Sache, dem Juri Regio, und denen Gesetzen gemäss, dass die Comitatus Magistatus als Commissarii Regii zu concurriren haben.

Ad c) seÿen die Superintendenten zwar in dem Art. 1. 1608 gestattet, in den folgenden articulis aber, und besonders in der neuen Epocha causa Religionis von a. 1681. an, findet sich davon keine Meldung mehr, sondern es ist vielmehr art. 31. 1715 ausdrücklich verboten, regnum in varias Dioeceses partiri, varios honores et dignitatum sibi minime competentium titulos adsciscere.

Es ist also alles klar in denen Rechten und Gcsetzen ausgemacht, wo denn ich keine Ursach absehen kann, warum man nicht darnach von nun an fürgehn, und damit resolute erklären sollte, dass Ihro Majestät es beÿ dero allschon ertheilten Resolution darin belasseten, dass der Stand der protestantischen Schulen nicht durch die Dioecesanos, noch mit deren Concurrenz, sondern nur durch die Comitatosofficialn, als Regios Commissarios von denen Magistratibus locorum zu erheben und in dieser die Studien betreffenden Sache denen Protestantischen Geistlichen einige Ingerenz nicht zu gestatten wäre.

Nach meinem Erachten werden dadurch die abseits denen Protestanten bestehende gravamina abgehalten und die Sache in den Stand gesetzt, dass solche nach dem Befund deren Umständen erlediget werden kann. Wann dahingegen die beiderseitige fodrungen unerledigt gelassen werden, so würde dadurch vorerst die Sache zur Diaet gleichsam selbst angeleithet, und da die Umstände noch onerhoben seÿnd, so würde onmöglich was gutes gerichtet werden können. Werden aber die wahre gravamina jetzo gehoben, und die Sache in das klare gesetzt, so kann alsdann ohne Concurrenz der Diät, in dieser ohnehin zu solcher gar nicht gehöriger Sach fürgegangen, und, wan in Diäta gravaminirt werden sollte, mit desto besseren Bestand der Unfug dargethan werden; gleichwie denn überhaupt nicht begreifen kan, warum der König für der Diaeta sich gleichsam fürchten solle.

Der weitere Antrag, dass dem Primati die Direction auch der Protestantischen Schulen aufgetragen werden sollte, ist aus den nemblichen Ursachen, die soeben ratione Dioecesanorum ausgeführet worden, unthunlich. Ja es wäre zu

wünschen, dass auch nicht einmahl die Studia der katholischen in der Hand des Primatis als eines Stands — und zugleich eines Bischoffen wären, weil dadurch die ständische Principia und jene des Cleri gegen den Landesfürsten die Oberhand gewinnen, indem es eine wichtige Sache ist, dass die Jugend, wie sie gelehret wird, auch künftig handelt und denkt, dannhero es von einer gar üblen Folge ist, wan der Regent die curam Studiorum et Juvenum ausser eigenen Händen lasset.

Br. de Borié, m. p.

So viel ich aus dem Vortrag abnehme, so ist es um zwey wesentliche Fragen zu thun.

1° auf was arth die anbefohlene untersuchung deren lutherisch, und reformirten schullen vorgenommen, dann

2° Ob diese untersuchung nicht bis nach dem Landtag verschoben werden solle?

Ad quaestionem primam: Bin ich mit denen monitis des Freyh. v. Borié verstanden.

Ad secundam, entscheidet sich die Frage von selbst; dermalen wird würclichen der landtag gehalten, und da die Comitatus dahier gegenwärtig seynd, durch diese aber als Regios Commissarios die untersuchung selbst vorzunehmen ist, so muss nothwendig die untersuchung bis nach geendigten Landtage verschoben werden.

Es kann daher das ganze geschäft Bis dahin allerdings den Verschub leiden.

Gr. Blümegen, m. p.

Ich conformire auch in beyden fragen dem letzteren Voto und finde die Monita des B. Borié quoad punctum p. allerdings considerations würdig. Gr. Haugwitz, m. p.

Resolutio augustmae.

(1764. júl. 9.)

Circa protestantium scholarum investigationem ordinatio Mea jam subsistit, ut hujusmodi scholarum satus haudqua-

quam per Dioecesanos, neque mediante illorum interventione, sed per comitatuum duntaxat officiales qua regios Commissarios meos medio magistratuum eruatur, Ministri autem acatholici in hocce Studiorum negotium nullo modo se ingerant.

Huic ergo Resolutioni Meae porro standum erit; quandoquidem vero in praesentiarum comitatuum officiales in diaeta adsunt, atque investigationem hanc qua Commissarii Regii ex nunc peragere impediuntur, Hinc totum hoc negotium ad diaetae terminationem usque relinquendum erit.

(Bécsi cs. és kir. házi, udvari és áll. levélt. Staatsr. 1764. évi 1766. szám.)

VIII.

A magyar udv. kancellár jegyzéke, melyben határozatot kér a tanulmányi ügyeknek a primás halálával leendő ellátása felől (1765. június 19.).

Allernädigste Kayserin, Apostolische Königin
und Frau Frau!

Nachdeme der Primas seinen Geist bereits schon aufgegeben und von dieser Welt verschieden ist: ich aber von Euer Mayestätt vernohmen, wie dass allerhöchst-dieselbten sothanes Graner Ertz-Bisthum auf eine Zeit lang vacant zu lassen sich gnädigst vorgenommen haben; alss getröste mich der hoffnungsvollen zuversicht, Euer Maytt werden zu selber Zeit, da erwehntes Ertz-Bissthum einem anderen Subjecto allerhöchst vergeben solle werden, die angestammte Landes-Mütterliche Milde von der Treuehorsämsten Hungarischen Nation nicht entziehen, sondern derselben forderist bey solch-sich ergebender Vorfällenheit in allerhöchsten Gnaden ingedenk seÿn.

Übrigens werde ich pflichtmässig veranlasset Euer Maytt bey solcher Gelegenheit in Allerunterthänigkeit zu erinnern, wasgestalten die Beschaffenheit des erwehnten Ertz-Bisthums von Zeiten des in Gott ruhenden Ertz-Bischoffen von Eszterhasy an demē bestunde, dass es theils vacant, theils aber

mit zweyßen seith deme Ertz-Bischoffen bereits versehen ist gewesen: beÿde indessen, nemlich so wohl der Csáky, als wie auch der jüngst abgelebte zum Besten oder der Religion, oder des Cleri, wie auch des Publici selbst, nicht viell aufmerksames beÿgetragen haben.

Der letztere hat zwar verschiedene Vornehmungen in Entwurffe gehabt, allein die Beschaffenheit derenselben nebst deme, dass sie auf sehr weitläufiger Wirkung, unerträglichen Unkhösten und fast ein halbes Saeculum erforderender Zeit beruhete, auch billigen Zweifel erwecken könnte, ob wenn wirklich alles das, so im Vorhaben gewesen, vollkommen ausgeführet wäre worden, die sonsten gutmeinende Gesinnung und lobenswürdige Denkungs-Arth nicht mehr gehemet, als beförderet würde haben? Da aber auch sothanen Vornehmungen der frühzeitige Todfall vorgekommen, als verdienen selbe eben so wenig in eine der geringsten Erwegung angezogen zu werden.

Welches bisshero da ich Euer Maytt nur vorläufig gehorsamst vorzutragen mich angemasset, dass nächste so beÿ dermahligen Todfall des Primatis zu veranstalten und sonder langen Aufschub fürzukheren kommete, wäre, dass: Nachdeme gedachtem Primati eigentlich sowohl die Stiftungs-Sachen, als wie auch die Direction deren Wissenschaften und die Bücher Censur allerhöchst anvertrauet seÿn worden: diese Geschäften hingegen auch ad statum politicum gebühren thätten, und auch sonsten vermög denen Landesgesätzen vorhero durch die Hungarische Stadthalterey versorget und manipuliret seÿn worden, meiner unmassgeblich gehorsamsten Meÿnung nach alle vorermeldte Geschäften erst besagter Stadthalterey wiederum aufgetragen, und damit die zukünftige Primates nicht veranlasset sollen werden sothaner Geschäften Anvertrauung einigermassen anzuverlangen. indeme die Würde derenselben ohnehin auch mit anderwärtig mehreren wichtigen Sachen begleitet würde, öftters aber sich auch ereignete, dass der Primas oder mit Krankheit belegen wäre, oder aber sich verreisset habe, da indessen in dergleichen fast täglich vorkommenden angelegenheiten durch längeren Aufschub nichts versäümet könnte werden,

sondern eine ohnverweillte Abhandlung anverlanget würde / semel pro semper sothaner Stadthalterey einverleibet könnte werden, welcher da die Primates auch beÿwohnen thätten, so würden sie ohnehin jederzeit, wann sie anderst gegenwärtig seÿn, mit ihren Gutachten und voto zu dergleichen Abhandlung concurriren.

In Folge wessen man dahero zugleich dem Canonico Richwalszky anbefehlen könnte, womit er, so die Feder in meisten verstorbenen Primatis angelegenheiten geführet hat, sowohl die Stiftungs-Sachen, alss wie auch Censuram Librorum betreffende sammentliche Acta erwehnter Hungarischen Stadthalterey vollkommen übergebe.

Was die materiam studiorum anbelanget, so könnte meines unmaassgeblich-gehorsamsten Erachtens nach diesfalls e Gremio Consilii eine Comission unter des nunmehrigen Judicis Curiae Regiae, welcher nebst verschiedenen Wissenschaften, so er besitzt, auch in der Kenntnuss und fürzükherenden Veranleuthungen derenselben wohl erfahren zu seÿn scheint, Praesidio aufgerichtet, und so wie alle andere Comissiones manipuliret werden, nemlich, dass durch ihme hernach die in Betref deren Studien verfasste Protocolla in pleno Consilio referiret und mittelst diesen Euer Maytt eingesendet würden.

Was nun aber das fernere und weithere annoch zu erwegen wäre, nachdem Euer Maytt ohnehin besser, als ich es berühren kann, bekannt wäre, wie weit sich des abgelebten Primatis für wahr sehr grosse Vornehmungen erstreckt haben, und was vor Wirkungen daraus zu gewahrten oder anzuhoffen wären gewesen; hierzu hingegen nicht einmahl der Grund recht geleget worden, da schon das ganze Werk auflören müsste, und das ganze Systema von dessen Ausführung verhindertet wurde: habe der gehorsamsten Pflicht zu seÿn erachtet, Euer Mayestätt in unterthänigkeit zu erinneren, ob, zumahlen Allerhöchst-dieselbten gesinnet wären mehrerwehntes Ertz-Bissthum eine Zeit lang vacant zu lassen, alle jene Vornehmungen und Gebäuer, so der verstorbene Primas in seinem Vorhaben hatte und theils schon auch angefangen hat, auch vacante sede continuiret sollen werden?

und ob Euer Maytt nicht gefällig seyn würde, womit meiner allergehorsamsten unmaassgeblichen Meynung nach eine Commission, so aus zweyten etwann offtberührten Ertz-Bisthums-Episcopis suffraganeis, dann Capitularibus Capituli Strigoniensis, Politicis und auch Cameralibus subjectis bestehen könnte, allerhöchst verordnet würde, welche nacher Grann gienge, und allorten die bereits schon angefangene Gebäuer, oder derenselben zubereitungen in Augenschein nehme, und Euer Maytt darüber den vollkommenen Bericht nach allen Umständen zu dem vorsetzlichen Ende gehorsamst abstatte, auf das allerhöchst dieselbten daraus gnädigst zu entnehmen geruhen, ob alle jene, durch den abgelebten Primatem fürgehabte so weitschichtig-erhabene Idaeen, nemlich, die Translation des Capitels, die Translation deren Seminarien, die allorten vor die Canonicis erbauende Häuser, Universitaet, ein so prächtige Metropolitan-Kirchen, dann seine Residenz zur wahren Aufnahme der Religion, des Cleri und des Publici dienen würden? oder ob es nicht anständiger und besser gethan wäre, wann man dasjenige, so ohnehin aufgerichtet, und in einigen Stand von langen Zeiten her gebracht ist worden, dorten, allwo es stehet, mit wenigeren Unkosten verbessern, folgsam in vollkommeneren Stand bringen wollte? Endlichen aber, woferne Euer Maytt. beliebig seyn würde, von denen vacante sede einflussenden Proventen etwas zum besten der Religion oder des Publici allerhöchst anzuwenden: ob etwann nicht andere nützlichere Objecta vorhanden wären, womit die Aufnahm der Religion und des Publici viell ersprieslicher, alss durch so weith entfernete und in uermässlichen Auslagen bestehende Gesinnungen beförderet könnte werden?

Worzu schlüsslichen Euer Maytt noch das in allerunterthänigkeit zu erinnern gedenke, ob nemlich allerhöchstderselbten nicht gefällig seyn würde der Kammer gnädigst anzubefehlen, damit, weilen Euer Maytt ohnehin berichtet ist worden, dass der verstorbene Primas seine Unterthanen mit neuen Auflagen beschwäret, wehrend seiner Krankheit hingegen, wie es zu vernehmen ist, ihnen wiederum nachgesehen, und in ein und anderen nachgelassen hat, alle Gütter conscribiret und vermög derselben förmliche Urbaria, so auch

denen zukünftigen Primatibus pro Regula und Norma dienen sollen, verfertigt würden? ¹⁾

(O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 217 ex 1765.)

IX.

Gróf Niczky Kristóf emlékirata az egyetem szabályozásáról 1769.

(A 310. s kk. lapokhoz.)

Planum Universitatis Regiae in der königlichen Freystadt Ofen.

Dieweilen die Wiener Universität durch die landesmütterliche Sorge Eurer May. in solchem Stand gesetzt worden, dass dieselbe billich als eine der besten könne angesehen und geachtet werden, Ja der effect zeigtet, dass man sowohl pro Religione, als auch Bono publico nichts vollkommeneres könnte ersinnen; Dahero wäre die in dem Königreich Ungarn neu errichtende Universitaet *Quantum ad ipsam generalem Institutionem* eben auf dem Fuss zu stellen und einzurichten.

Weilen aber in dem Königreich Ungarn annoch gewisse besondere Wissenschaften pro Servitio Summi Principis et Publici unumgänglich nöthig wären: als *Studium Juris Patrii Theoricum et Practicum* wie auch *Studium Juris Criminalis*; Da man de Facultatibus, welche das Corpus Universitatis ausmachen, in particulari handeln soll; so wird man auf alles dieses pflichtschuldigt zu reflectiren nicht ermanglen.

Was die *Leges Universitatis et Methodum docendi* anlanget, solle die nämliche seyn, als in der Wiener Universität. Möchten aber einige Umstände sich finden, so wird man nicht ermanglen, dieselbe denen rechtmässigen National-Gebräuchen zu accomodiren, wann man das Wiener Institutum und *Leges Universitatis* auf Euer May. allermildesten Befehl zu Handen bekommen soll.

¹⁾ Aláírás nincs; de az előterjesztésre a királyné eredeti elhatározása van rávezetve.

De loco erigendae Universitatis.

Es ist sicher, dass nirgends grössere Praeparatoria schon vor Händen sind, als zu Tyrnau. Allein, wenn *Dignitas Locī* betrachtet wird, so ist Ofen *antiqua Regum Sedes*. Es ist *in Meditullio Regni*, dass allen Theilen des Landes die all-dort aufrichtende Universität dienlich seyn könne.

Es hat zwar diese Unbequemlichkeit, besonders im Winter, dass man den Berg steigen muss. Allein da jetzo die Humaniora, und die Philosophie all dort gelehret wird; ist dennoch ein grosser Zulauf deren Studenten, welcher durch die erwähnte Unbequemlichkeit, da die Universität aldort errichtet werden soll, gewis nicht vermindert wird.

De Aedificiis pro Universitate necessariis.

Was die erforderliche Gebäude und Schull-saale anlangt, wenn E. M. allermildest so gefällig wäre, so könnte man einen Theil des königl. Schlosses darzu bereiten; folgsam könnte die Universitaet ehestens eingeführet werden.

Ferner wäre nöthig ein Observatorium und Musaeum Mathematicum aufzurichten.

De Professoribus.

Das Corpus Universitatis bestehet aus vier Facultaeten:

Theologica
Juridica
Medica
Philosophica

Facultas Theologica erforderet nach der Wiener Systeme die folgenden Lehrer, nämlich: Professores Theologiae zwey, welche juxta Doctrinam S. J., ingleichen zwey, welche Thomiticam dociren. Die ersteren sollen die Patres Societatis auch ferners dociren, pro *Theologia S. Thomae* könnte man zwey Piaristen bestellen, welche der Lehre dieses heil. Doctoris ex Instituto zugethan sind.

Professuram Sacrae Scripturae,
Theologiae Moralis,
Theologiae Polemicae,
Historiae Ecclesiasticae,
Eloquentiae Sacrae,
Linguae Hebraicae,
Linguae Graecae

könnten die Patres Jesuitae behalten, und nach der Wiener Schull-Ordnung tractiren.

Die PP. Jesuitae bedürfen keinen neuen fundum; weil sie ohnehin Theologiam zu dociren verpflichtet sind; folgsam lieget ihnen ob, die Professores nach der ihnen von der allerhöchsten Landesfürstin vorgeschriebenen Art zu stellen und die ihnen anvertraute Studia vollkommen zu dociren.

Die zwey Professores Theologiae *secundum Doctrinam S. Thomae*, so die PP. Piaristen vorgeschlagenermaassen zu dociren hätten, existiren zwar zu Ofen nicht, aber sie haben ein Collegium zu Pest; folgsam vor diese könnte man ex fundo Universitatis pro singulo 200 fl. jährlich ausmessen; welche verpflichtet wären zu Ofen zu wohnen. Sie würden bey dasigen Carmelitern oder Franciscanern eine Wohnung leichtlich erhalten.

Facultas Juridica

erfordert Professorem Canonum, welcher saecularis seyn soll,

Professorem Juris Publici

Pandectarum

Institutionum Imperialium,

der zugleich Jus Naturae tradiren soll.

Item zwey Professores Juris Hungarici;

Einer solle Jus Theoricum, der andere die Praxim dociren.

Item Professorem *Juris Criminalis*, welche Wissenschaft in dem Königreich zu dociren desto nöthig und nützlicher wäre, als die *Causae Criminales* in denen Comitaten sehr häufig; keine Materi aber mehr Vorsichtigkeit erfordert, als diese, da *de vita et corpore hominis agitur*.

Diese Professores müssten alle fundirt und mit nöthigen Salariis versehen werden.

Was die bestimmende Salaria anlanget, reflectendo, dass in Ungarn leichter zu leben seÿe, weil die Naturalien wohlfeiler sind, ist man der gehorsamsten Meynung, dass

Pro Professore Canonum . . .	700 fl.
Juris Publici .	700 »
Pandectarum .	700 »
Instit. et Juris Naturae .	700 » hinlänglich wären.
Pro Professore Juris Patrii Theoretici	600
Pro Praxis Professore	600
Pro Professore Juris Criminalis	600

Warum diese geringer angesetzt werden, ist die Ursach, weil diese im Land leicht zu finden, folglich ohnehin bequemer leben können, und wenn sie sich eine Zeit gut und ämsig aufführen, weitere und nützlichere Accomodationen in dem Land von Eur. Majestät zu hoffen haben.

Das Salarium Professorum Juris trägt aus in Summa 4600 fl.

Facultas Medica

Erfordert Professore Primarium mit	1200 fl.
» Physiologiae und Mat. Med. .	800 fl.
» Anathomiae	800 fl.
» Chyrgiae	800 fl.

In Summa Salarium Prof. Medicinae 3600 fl. Mit diesem glaubte man, dass die vorgeschlagene Professores, weil sie auch occasionem Praxis exercendae haben würden, jährlich bestehen könnten.

Facultas Phylosophica

erfordert Professoren Physices
 Logices
 Ethices
 Mátheseos et Mechanicae
 Astronomiae.

Diese bedürfen keinen fundum, weilen Patribus Societatis obliegt, vi foundationis die Phylosophie zu dociren, danhenhero auch die Subsidia doctionis zu procuriren.

Dahero kann man von der Societaet mit Rechten verlangen, dass sie das Observatorium suis Impensis erbauen, und ein Musaeum Mathematicum mit nöthigen Instrumenten pro usu Scolarum einrichten sollen.

Nun ist annoch erforderlichlich ein Professor cameralis und der Polizey; für diesen könnte man ingleichen bestimmen 700 fl.

Pro Syndico Universitatis 300

Pro annuis Universitatis Necessitatibus 1000 fl.

Nachdem auf diese Art der Numerus Professorum und ihrer salaria allergehorsamst entworfen sind, findet man nöthig zu seyn, mehr erlauchter Einsicht und der allerhöchsten decision die folgende frag zu unterwerfen.

Da das Jus civile nebst den übrigen Gattungen Juris in Universitate zu Ofen solle eingeführt, und dociret werden: ob nöthig ist zu Pest das Studium Juris Civilis, welches die Stadt aus Mangel eines anderen in vicinia, sumptibus publicis civitatis eingeführt und dazu einen Professorem fundiret hat, ferners zu continuiren?

Dieses Studium Juris Civilis wird durch einen Professorem dociret, welcher von keiner Universitaet noch von wem andern quoad modum docendi dependirt, *est Studium, quod nullis publicis Institutis subjectum est.* Er kann Authoritate sua seine Juristen kaum in Zaum halten. Es ist auch zu besorgen, dass die Jugend spe majoris *Libertatis* zu Pest von dem gut eingerichteten Studio Juridico Budensi nur abstrahiret würde, dahero glaubt man, dass diese Juris Civilis Collegia zu Pest, da die Universitaet errichtet wird, könnten aufgehoben und der aldort docirende Professor in universitate accomodirt werden.

Dass aber die Besoldung, welche der erwähnte Professor Juris Civilis zu Pest von der Stadt genießt, nämlich 500 fl. eben der Stadt zu Nutzen kommen solle, könnte man den in Loco existirenden Patern Piaristen in foundationem aller-

mildest resolviren, damit sie für die doppelte Buchhaltung eine öffentliche Schule öffnen und erhalten sollen, wo nicht nur die Schuljugend, sondern ein jeder, der Lust hat, diese dem Herrndienst und Publico nützliche Wissenschaft erlernen könnte.

Die Piaristen haben in dieser Wissenschaft taugliche Subjecta, dieweil in Collegio zu Wartberg, welches Ew. May. zu fundiren allermildest geruhen, sich recht gut perfectionirt haben.

De Consistorio Universitatis et directoribus.

Die accurate Beobachtung des Instituti und Disciplinae erfordert ein Tribunal Accademicum. Weilen aber zu Ofen weder Capitulum, noch sonst ansehnliche Dicasterien existiren, so wäre man der allerunterth. Meynung, dass man diesem Abgang auf folgende Art abhelfen könnte.

Das Consistorium solle bestehen aus einigen Personen.

Praeses ordinarius Consistorii solle seyn der Grossprobst von Waizen, weil er nur zwey Stunden von Ofen wohnt, folglich da es nöthig, leicht erscheinen kann.

In absentia aber illius könnte der Senior Assessor das Praesidium führen. Die Assessores könnten ex membris Universitatis erwählt werden. Pro directoribus Facultatis Juridicae könnte man auch ex membris Curiae Regiae erwählen. Pro medica, ex corpore facultatis.

De visitatoribus Universitatis.

Damit die vorgeschriebene Regeln und das Institutum genau beobachtet werde, glaubte man nöthig zu seyn, dass alle Jahr Authoritate summi Principis die Universitaet visitirt werden solle. Für die Visitatoribus ist eine hinlängliche Instruction auszuarbeiten, welcher zu Folge Sie die nöthige Untersuchung bewirken, als dann ihre Relation ad Consilium locumtenentiale Regium abstaten sollen, damit Ew. May. hac via die genaue Kenntniss de genuino statu Universitatis jährlich erhalten.

Diese Visitatores könnten, weil die Curia Regia in der

Nähe zu Pest alljährlich zweymal considirt, wo Ew. Maj. also allermildest gefällig wäre, ex Membris Curiae benennet werden.

De Fundis

welche zur Einrichtung der Universitaet nöthig sind.

1° Weil ein Theil des königlichen Schlosses solle zu diesem Ende gewidmet werden, so setzet man zu diesen Depensen nichts an.

2° Das Observatorium und Musaeum Mathematicum zu erbauen liegt den Patribus Societatis ob, weil sie schuldig sind diese Studia zum Nutzen des Staats et Publici zu instruiren, folglich auch ex foundationibus, welche pro Studiis gewidmet sind, jene Sachen und Gebäude zu verschafen, welche ad recte docendum nöthig sind, folglich setzet man da in particulari auch nichts an.

3° Die Salaria laut des oberwähnten Entwurfs erfordern 9600 fl.

Pro Necessitatibus improvisis und pro Solennitatibus Universitatis jährlich 1000 fl.

Also erfordert der jährliche Aufwand 10,600 fl. Dieses voraus und zum Grund gesetzt, ist man des gehorsamsten dafürhaltens, dass die vacante Földvárer Abtey und die Albenser Custodiat, welche, wo nicht mehreres, gewiss 20000 fl. abwerfen, dazu gewidmet werden könnten.

Es haben zwar Ew. May. die Errichtung des Albenser Capitel per legem publicam zu resolviren allermildest geruhet, allein man ist der allergehorsamsten Meynung, dass etwann genug wäre, wenn ein Ecclesia Collegiata von 6 Domherren, und einem Capituli Notarius jetzo fundirt würde. Auf diese Weise würde Articulus ultimae Dietae den effect erhalten, und dabey das grosse und nützliche Institutum pro Publico Bono etablirt werden.

Der Probst besitzt ohnehin seine Güter. Ein jeder Domherr könnte sich begnügen mit 500 fl. jährlich, ausmachtet 3000 fl. Pro Notario 200 fl.

Dem Gottesdienst könnten sie verrichten in der Pfarrkirche, gleichwie auch zu Tyrnau das Erz Capitel eben in der Pfarre ihre Andacht hält.

Da einstens jene Capituli Albensis Güter, welche die Patres Jesuitae von Komorn *Jure temporali et reluibili* in certa Summa pecuniaria actualiter besitzen, ausgelesen werden sollen, weil dieselbe mehreres eintragen, als das Interesse von dem Capital, so darauf lieget, so würde ein neuer Fundus pro Ecclesia zuwachsen.

In hoc Systemate, dass das Capitl nur aus 6 Domherrn mit 500 fl. und einem Notario mit 200 fl. bestehen soll, rechnet man diese Summa von obangesetzten 20000 fl. ab, so die beyde Beneficia Ecclesiastica wenigstens eintragen werden, so bleiben pro Universitate 16800 fl.

Aus dieser Summa nach dem obangesetzten Calculo erfordern die Salaria und Necessitates Universitatis jährlich 10,600 fl. So bleiben noch übrig jährlich fl. 6200.

Anlangend diesen noch übrigen Fundum ist man der gehors. Meynung, dass zur Einrichtung einer öffentl. königl. Bibliothek zu Ofen bestens angewendet würde, damit die all dort studirende Jugend Subsidia Eruditionis haben, und sich desto leichter in den Wissenschaften perfectioniren könnte. In dieser Absicht hatte man in Kürze entworfen das folgende

Planum Bibliothecae Regiae Budensis.

Wenn die Bibliothek auch in dem königlichen Schloss Platz fände, so würde das Gebäu desto weniger Unkosten erfordern, wenn aber dieses nicht seyn könnte, so wäre dazu ein bequemes Haus zu erkaufen, zu Ofen sind die Häuser nicht sehr theuer.

Es ist aber die Hauptfrag, wo der Fundus hieher zu nehmen? indem von den jährlichen Revenuen der Földvarer Abtey und Albenser Custodiat nach Abzug des jährlichen Fundi pro Universitate et Capitulo Albensi nicht mehreres als 6200 fl. übrig bleiben.

Opinio.

Zur Erkaufung des Hauses und zur ersten Einrichtung der Bibliothek setzt man an 30,000 fl.

Diese Summam könnte man auf 4 pro cento zu leihen nehmen.

Das Interesse würde jährlich ausmachen 1200 fl. Aus den übriggebliebenen jährlichen 6200 fl. bleiben annoch 5000 fl.

Aus diesem Fundo wird angesetzt jährl. pro Bibliothecario 600 fl. Pro duobus servitoribus zusammen 400 fl. Zum Bücher Nachschaffen und Sarta Tecta zu conserviren jährl. 1000 fl.; also erfordern die jährlichen Ausgaben pro Bibliotheca 2000 fl.

Es bleiben noch übrig von den jährlichen Revenuen der zwey Beneficiorum Ecclesiasticorum 3000 fl. Welche Summa könnte jährl. angewendet werden zu der Abstossung des zu leihen nehmenden und obangesetzten Capitals per 30/m. fl., welches binnen 9 Jahren könnte aus diesem fundo gänzlich deputiret werden.

Nun ergibt sich die weitere Frag: Wie und auf was art diese allermildeste Stiftung von der Universitaet und Bibliothek ad effectum zu bringen wäre?

Weilen der fundus die Hauptsache ausmachtet; um also

1° da sicher zu seyn, wäre dem ungarischen Hofkammer Praesidenten Grafen v. Grassalkovich allermildest aufzutragen, dass er dia accurate Proventen der Abtey Földvár und Albenser Custodiat auszichen liess.

2° Wo Ew. May. allermildest gefällig wäre, so würde die Sach sehr beschleunigen, wenn Allerhöchstdieselben jemand aufzutragen gerubeten, dass er mit dem Grafen v. Grassalkovicz zusammentretten, und die accurate Austheilung des gedachten fundi mit einander concertiren und ausarbeiten, und alsdann aber als ein in gute und sichere Ordnung gesetzten Plan zur allerhöchsten Einsicht einschicken solle.

3° Weilen die Patern Jesuiten das Musaeum Mathematicum und Observatorium mit eigenen Unkosten errichten sollten, um den länger hinauslaufenden Einwendungen vorzukommen, würde etwann schon dienlich seyn, wenn ingleichen Jemand benennet würde, der diese allerhöchste Willensmeynung zeitlich quoadmodum mit dem Patre Provinciali concertiren soll. Bey dieser Gelegenheit würden sich die Difficultäten oder gänzlich heben, oder in eine solche Klar-

heit setzen, dass dieselben cum sufficienti fundamento auch pro futuro Systemate könnten allermildest decidiret, und circa fundum Scholarum eine feste Norma gesetzt werden.

Bey dieser Gelegenheit könnte man auch die vorge-schlagene Einrichtung Gymnasiorum mit den beyden Pro-vincialen von Jesuiten und Piaristen, weil diese beyde Reli-giosen angehet, concertieren, und wo sie einige Anstände hätten, nach denen Local Umständen, hinlängliche Mittel an-wenden.

Übrigens ziehet man vor, dass von Seiten deren pro Studiis fundirten Religiösen die Haupteinwendungen auf den *Abgang des fundi*, und *in mente piorum Fundatorum* ge-bauet werden. Derohalber will man gehorsamst annoch eine kurtze und zu diesem Ende dienliche Abhandlung beÿfügen.

De Jure et Authoritate Regis Hungariae quoad Scholas publicas.

Die öffentliche Schulen kann man nicht anderst betrach-ten, als eine Pflanz-Schull, worin die *pro publica Admini-stratione* erforderliche Subjecta erzohen und so formiret werden, dass der allerhöchste Landesfürst und der Staat zur Verwaltung oder Beförderung seines Dienstes taugliche Dier-ner und Bürger erhalten kann. Aus diesem Grundsatz fliesset

1° dass, quoad Scholas publicas etwas anzuordnen, kein anderer das Recht hat, als der *höchste Regent*, Weil die Schulen mit dem Regierungssysteme die genaueste Ver-bündnuss haben. Da dieses sicher und unstreitig ist, so folget weiters

2° dass der allerdurchlauchtigsten Landesfürstin mit höchstem Recht zustehet, die schon fundirte Studia nach dem gegenwärtigen Regierungssysteme und nützlichen Staats-Absichten einzurichten; dann sonstens würde das Publicum von denen Schullen den wahren Nutzen nicht erhalten. Wo-von wieder der sichere Schluss fliesset

3° Dass, obwohlen die Fundatores Scholarum die Art der Doction vorgeschrieben haben; wenn aber dieselbe dem gegenwärtigen Stand der Regierung und nützlichen Absichten

des Staats oder nicht gemäss, oder unvollkommen, oder den wahren Nutzen vermög deren gegenwärtigen Zeitumständen nicht herfürbringt, so kommt dem höchsten Regenten zu, *non obstante dispositione Fundatoris*, jene Studia nach dem gegenwärtigen Staats-Interesse und Nutzen des Publici einzurichten.

Man kann auch nicht sagen, dass *Menti Fundatoris non satisfiat*, da aus allen dergleichen Fundationalibus klar zu ersehen ist, dass alle Fundatores das *Bonum publicum* zum Endzweck gesetzt haben. Also ist zu concludiren, dass die Fundatores selbst, wenn anjetzo im Leben wären, nach dem gegenwärtigen Statu publico und löblichen Staatsabsichten die Stiftungsgelder verwenden würden; folgsam ist nicht contra mentem Fundatoris, wenn der sorgfältige Landesfürst die alte Foundationen zum gegenwärtigen Nutzen des Publici verbessert und eben dieses thut, was die Fundatores gewünscht haben, neml. Majorem Publici Boni promotionem.

Aus diesem erhellet, dass jene allgemeine Einwendungen, so ex mente Fundatoris hergeleitet werden, die sorgfältigst vorgenommene gute Einrichtung deren Studien nicht hemmen können.

Quoad Mentem Fundatorum was mir gründlich zu seyn scheint, ist: dass in so weit Dispositio Fundatoris erfüllet werde, ut fundus Scholarum pure pro Scholis applicetur. Allein die Art selben anzuwenden, ist pure *Juris Majestatici*.

Aus welchem königlichen Recht fliessen noch folgende sichere Schlüsse:

Dem allerhöchsten Regent kommet zu die Ober-Inspection, *utrum Fundationi satisfiat*. Der Articulus 70. Anni 1723 enthaltet klar diese Wörter: *Piarum quarumvis Fundationum Inspectionem cum exactione rationum, utrum fundationi satisfiat, Investigationem S. M. Sma pro Aplo munere, et Suprema Authoritate Sua vigore Art. 74: 1715 Sibi benigne reservavit*.

Kraft dieses Gesätzes ist also unstreitig, dass E. M. privative die Ober-Inspection zukömmt; welche weil nicht anders den gewünschten effect herfürbringen kann, als wann die Proventus Fundationum accurat eruiert, und genau unter-

sucht werden, damit man a proportione fundi von Zeit zu Zeit das beste und nützlichste pro Publico verordnen könne, so kommt auch allerhöchst derselben zu, die Rechnung de annuis Proventibus Bonorum pro Scholis destinatorum zu fodern.

Es sind zwar einige Foundationen, wo die Administratio Bonorum pro Scholis gänzlich den docirenden Religiosen per Fundatorem ist überlassen worden, allein, da der citirte Articulus omnibus praecedentibus Foundationis Clausulis *in hoc puncto* derogirt, in verbis: *Inspectionem sibi benigne reservavit*, die Inspection aber Revisionem Rationum in sich begreift, so höret von sich selbstn auf diese allgemeine Einwendung.

Nachdem aus allen diesen das Recht des allerhöchsten Regenten und apost. Königs quoad fundationes Scholarum sattsam erhellet, ergiebt sich die Frage: Was für Maassregeln quoad Fundos Scholarum Publicarum zu nehmen wären?

Opinio.

1° Alle Foundationes Scholarum sollen in Originali per Comitatus, wo die Schullen sind, abgeforderet werden, und dieses zwar *ad Terminum praefixum*.

2° Sollen die Bona Fundationalia Scholarum per Comitatus effective und in facie loci, una cum Reditibus conscribirt werden.

3° Da dieses geschehen, könnte man den Episcopum Dioecesanum allermildest benennen, damit sub Praesidio ipsius in Concursu Deputatorum Comitatus die Foundationes accurat untersucht werden, nämlich:

- 1° Was die docirende Religiosen für Obliegenheiten haben?
- 2° Was actualiter dociren?
- 3° Was die actualies Proventus Bonorum austragen?
- 4° Die gegenwärtigen Studia was für Unkosten erfordern?

Alsdann aber sollten dieselbe accurate Combination machen, um wie viel die Güter mehreres eintragen, als die gegenwärtige Schullen zu unterhalten nöthig ist?

Die Ursach, warum man pflichtschuldigt dahin reflectirt, ist diese: man kann nicht begreifen, da die meiste Schull-Foundationen vor Hundert und mehr Jahren her sind, wo die Gütter viel weniger, als jetzo, eingetragen haben; die Gymnasia aber fast in eodem Statu persistiren, wie sie tempore Foundationis waren; dennoch kein *superplus*, und nicht grösserer Fundus von Handen seyn solle? welches, da die Proventus Bonorum ad Scholarum foundationem pertinentium vorgeschlagenermassen genau untersucht würden, leicht zu eruiren wäre.

Der Nutzen von dieser Operation wäre: dass, wo die Schullgüter mehreres abwerfen, als vi Foundationalium die Unterhaltung deren gegenwärtigen Schullen erfordert; so könnten Ew. Maj.: *vi Supremae Autoritatis et Inspectionis* den sich etwa zeigenden Überrest zu neuen und willkürlichen Schulleinrichtungen allermildest anwenden.

Beÿ dieser Operation sehet man vor den Anstand, neml. die Foundationes pro Scholis sind nicht separirt a fundatione pro Religiosis docentibus necessaria; also kann man nicht anderst separiren immediatum Scholarum fundum, als wenn E. M. allermildest bevor zu entscheiden geruhen werden: wie viel für einen geistlichen, welche die Schullen dociren, zu rechnen seÿe? Alsdann könnte alles in Klarheit gesetzt werden.

Warum man diese Untersuchung dem Diocesano und Comitatusibus aufzutragen pflichtschuldigt glaubet, ist die Ursach:

1° Weiln diese in Comitatu, also fast facie loci sind; so kann die Sach genauer durch dieselbe untersucht werden.

2° Die Schullen und die Schullgütter sind zerstreuet; also wann in jedem Comitatu zugleich gearbeitet wird, so kann der schleinige effect sicher gehoffet werden.

Da dieses Werk ausgearbeitet und in Klarheit gesetzt wird, sollen die Diocesani als Praesides cum Subscriptione Deputatorum Comitatusium es dem Consilio Locumtenentiali Regio, dasselbe aber Ew. May. einschicken.

Dieses ist, was man zu Folge des allerhöchsten Befehls pflichtschuldigt auszuarbeiten nicht ermanglen wollen. Wel-

ches doch höher und mehr erlauchter Einsicht gänzlich überlassen ward.

(O. L. Udvt. Kancz. Ad Or. Ref. 439 ex 1769 [fekszik az ez évi Or. Ref. 1. fasc. 75. és 76. közt] és Hung. Palf. No. 26, fasc. 18.)

X.

**Gróf Niczky Kristóf emlékirata a magyarországi
gymnasiumok szabályozása tárgyában.¹⁾**

Allergehorsamste Meýnung, wie die Gymnasia in dem Königreich Ungarn zum grösseren Vortheil und Nutzen des Staats könnten eingerichtet werden.

Die Einrichtung deren Studien hat eine genaue Verbündnuss mit der allgemeinen Verwaltung des Staats; denn in denen Schullen soll die Jugend nicht nur die Pflichten eines getreuen Unterthans gegen den Landesfürsten von Grund aus erlernen, sondern auch zur Verwaltung der verschiedenen Chargen und Beförderung des gemeinen Wessens fähig und tüchtig gemacht werden.

Aus diesem Grund Satz folget, dass die Schullen sollen nach dem Regierunge Systeme eingerichtet werden. Dero halber ist nicht genug gelehrte und in den schönen Wissenschaften wohl erfahrene Leute zu erziehen, sondern ist höchst nöthig, dass man der Jugend die nehmlische Denckungs Art und Neugungen in denen Schullen beybringe, welche mit der allgemeinen Vorsichtigkeit übereinstimmen. Aus diesem fliessen die 2 folgenden sichersten Gesätze.

1o Dass bey der Einrichtung deren Schullen insonderheit dahin zu reflectiren seye, dass das Gemüth und die Denckungsart der Jugend formirt, folglich

2o dass nebstdem jetzo üblichen annoch solche Wissen-

¹⁾ A mű második kötetében fog tárgyalatni. Azért közlöm már most, mert a XI. számú melléklet ezen emlékiratot *együtt* tárgyalja a nagy-szombati egyetemre vonatkozó IX. számú melléklettel.

schaften eingeföhret und docirt werden, durch welche die Jugend zur Beförderung deren gegenwärtig löblich und nützlichen Staats-Absichten geschickt gemacht wird.

Auf diesen zwey Hauptgründen ruhet das ganze Gebäude dieses allergehorsamsten Vorschlages.

Bevor aber, als man in diese Materie wieder eingehe, will man in Kürze den gegenwärtigen Stand deren Ungarischen Schullen erklären, und mehr, erlauchter Einsicht überlassen, ob diese Art den gegenwärtigen heylsamen und auf den wahren Nutzen der Monarchie und deren Ünterthanen abzielenden Absichten gemäss seÿe?

Die Schullen, so die PP. Jesuiten und Piaristen verwalten, haben zum Haupt-Gegenstand Principia Catechetica in genere, etwas von der Histori und Geographi, sonderst aber die lateinische Sprach, welche durch 6 Jahre docirt wird. Die Classes werden in folgende eingetheilet: Minor Parva, Major Parva, Grammatica, Syntaxis, Pocsis und Rhetorica.

Aus diesem erhellet, dass der Haupt Gegenstand die lateinische Sprache seÿe.

Es ist zwar wahr, dass die Kenntniss dieser Sprache überall schön, in dem Königreich Ungarn aber nöthig seÿe; massen in solcher die Publica tractirt und mit den höheren Instantien und Hof Dicasterien die Correspondenz geführt wird. Allein es ist nur die Frag: ob man 6 Jahr, wie gebräuchlich, dazu anwenden müsse, oder aber solche in weniger Zeit könne erlernet werden? Ich bin der Meynung, dass durch 5 Jahre diese Sprach so könnte dociret werden, dass die Jugend eben so gut lateinisch reden und auch schreiben könnte, als jetzo, da 6 Jahre angewendet werden.

Andere frembde Sprachen, Wälsche, Französische, bringet man der Jugend in weniger Zeit beÿ; warum könnte man nicht das nehmliche auswürken mit der Lateinischen Sprach?

Wenn man Lateinisch freÿ und ungehindert sprechen kan, ein stylum epistolarem und narrativum oder historicum sich erwirbt, so hat man ja alles erhalten, was ad usum Reipublicae nöthig ist.

Wenn man alle weltlichen Chargen auf das genaueste durchgeheth, so wird man finden, dass fast kein anderer Stylus zu brauchen seye, als diese zwey Gattungen, nemlich Epistolaris und narrativus. Die Judicialia, die Cameralia, die Politica und Publica werden alle in stylo narrativo abgehandlet; folglich wann man die Jugend, welche man pro Servitio summi Principis et Publici erziehen soll, in 5 Jahren so weit bringen kann, ist ja billich, dass man das Jahr, so der Poësi gewidmet wird, zu Erlehnung anderer dem Publico mehr nutzlichen Wissenschaften ersparen solle.

Allein hier kann man einwenden, 1° dass die Kinder sehr jung in die Schullen kommen; folglich besitzen dieselben noch nicht die hinlängliche Fähigkeit, die Lateinische Sprache, wie oben vorgeschlagen worden, in 5 Jahren zu erlernen; folglich wäre es nachtheilig von denen üblichen 6 Jahren etwas zu entziehen.

Was diese Einwendung anlanget, will man derselben nicht entgegen gehen; sondern man will trachten diesen Anstand auf folgende Art zu heben.

Es soll in allen Gymnasiis sowohl bey denen PP. Jesuiten, als auch Piaristen eine wohl eingerichtete teutsche Schull eingeführet werden, so zwar, dass keiner ad Studium Linguae Latinae bis dahin zugelassen werden solle, bis er in dieser teutschen Schull nicht lesen, schreiben und wenigstens so viel gelehret hat, dass er die Explicationen Regularum Latinarum, bevor als er, wie sie heissen Minor Parvista wird, verstehen kann. Zu dieser Schull könnte man ein Jahr widmen.

Aus dieser Einrichtung würde man dem Publico viel nützliche Dinge erhalten. Dann die Teutsche Sprache würde allgemein, folglich die Pfarrer und Geistlichen könnten die vermischte wohnende teutsche Leute leicht hören, sie in der Religion unterrichten, ihnen predigen; Die Comitatuses mit den Soldaten sprechen und die unter ihnen gemeine Dienst-Sachen abhandeln; ja wohl durch Lesung nützlicher Kommerzial, Wirtschafts und anderer Bücher (welche in dieser Sprache häufig zu finden sind) zum Dienste der allerhöchsten Monarchin und des gemeinen Wesens tauglicher gemacht und

die Ungarische Nation mit denen Teutschen durch Gemeinschaft der Sprache in eine genauere Verbindnuss kommen.

Die anderte Einwendung wider das Principium, dass das Studium Linguae Latinae auf 5 Jahre solle reducirret werden, könnte diese seyn: Poësis diese schöne Wissenschaft müsste auf diese Art verabsaumet, und aufgehoben werden, durch welche doch das Ingenium ad Sublimiora zubereitet wird.

Was diese Einwendung anlanget, erkläret man sich folgender Maassen: dass Poesis zwar einen zierlichen Theil der schönen Wissenschaften ausmache, ist unstreittig; ob aber diese Wissenschaft so allgemein seyn müsse, dass ein jeder Student dieselbe erlernen und ein ganzes Jahr daran wenden müsse, ist eine andere Frag?

Ich habe nützliche Bedienungen des Staats zum Grund dieses Werks gesetzt; folglich kan man diesen Anstand nicht anderst heben, als durch die Beweisung, dass keine Dienst Verwaltung sey, wozu die Poesis nöthig wäre.

Diese Wissenschaft ergözet; aber zur Verwaltung des gemeinen Wesens traget es wenig bey. Dannenhero glaubt man, dass es nicht nöthig wäre in allen Gymnasiis, wie jezo üblich ist, die Poesim zu dociren, sondern damit jene, welche ein besonderes Talent und Lust darzu haben, sich auch in dieser Wissenschaft perfectioniren können, könnte man einige Gymnasia darzu bestimmen, wo die Poesis ex professo docirt wird, und wohin die Jugend hujus Studii gratia sich verfügen könnte.

Dass aber die Lateinische Sprach in 5 Jahren lernende Jugend auch einige Kenntniss Poetarum erhalte; so könnte theils in 4., theils in 5-ten Jahr die Poesis in möglichster Kürze praelegirt und die Art deren Versen nur historisch, ohne die Jugend ad faciendos versus anzuhalten, expliciret und interpretirt werden. Dieses würde hinlänglich seyn ad excolendum et perficiendum Ingenium.

Kan man die teutsche, französische und wällische Poeten verstehen, und mit der Lectur dieser hohen Scribenten sich ergözen, ohne dass man selbst verse machen kan, so wüsste ich nicht, warum der lateinisch gelernet hat, nicht Horatium,

Virgillum, Ovidium und andere gute Poeten verstehen und dadurch sein *Ingenium perfectioniren* könnte, ohne dass er selber Poët wird, und ein ganzes Jahr, bevor als er ad *Rhetoricam* zugelassen wird, aufopfern, oder vielmehr verliehren soll.

Alle, die wir die Lateinische Schullen nach der jetzigen Art erlehret haben, musten Poësim ein Jahr lehren; dennoch wird man unter Tausend solchen Schüllern etwan nicht zwanzig, so Poëten billich zu nennen sind, ausfindig machen; so, dass man sagen kann: In *Spem Oblivionis* ist dieses Jahr zugebracht worden.

Dannenhero ist man der gehorsamsten Meynung, dass *Studium Poëseos* nur in gewissen darzu bestimmten Gymnasiis solle *ex professo dociret*, in übrigen Gymnasiis aber das *pro hoc studio* destinierte Jahr *supprimirt*, und der *fundus pro Professore Poëseos* pro *Professore Linguae Germanicae* angewendet werden.

Nun will man in der Sache weiters schreiten, und von denen übrigen Studiis, welche *pro Bono publico*, id est, ein getreuen und tüchtigen Unterthan und Bürger zu formiren nöthig sind, das nothwendigste pflichtschuldigst erinnern.

Nach den oben angesetzten zwey Grundsätzen soll das Gemüth und die Denkkungs Art der Jugend *pro publico Bono* formiret werden.

Diess zu erlangen ist erforderlich, dass die *Principia verae Religionis* ihnen bestens beygebracht und in der Andacht geübet werden, welches sowohl bey denen *Patribus Jesuitis* als *Piaristis* fleissig geübet wird; allein, da man *Cursum Scholarum ex praxi et experientia* erwäget, kan man nicht unterlassen, dahin zu reflectiren, woher es rühre, dass die meisten Studenten in Ungarn, besonders, die nicht *ex nobiliori sanguine* sind, vorzüglich ad *Statum Religiosum* incliniren, und vielleicht aus 400 nicht der vierte Theil ad *Munia Saecularia*, *durante cursu Scholarum*, die *Inclination* hat, und nur solche in der Welt verbleiben, welche ad *Religiones* nicht angenommen werden. Ich kann keine andere Ursach finden, als diese: dass in denen Schulen der *Status Saecularis* vielleicht gefährlicher und unbequemer vorgebracht

wird, als er in sich selbst ist, oder dass die Avantagen dieses allgemeinen Standes der Jugend nicht so begreiflich gezeigt werden, als die Erforderniss des Boni et Status publici verlangt; folglich erhält die Schuljugend den wahren Begriff nicht von dem weltlichen Stand. Eine solche Denkungs Art ist der Monarchie und dem Publico gar nicht nützlich.

Dannenero glaubte man, dass Providentia Status publici erfordert, dass bey der Einrichtung deren Studien hie- rinfalls eine hinlängliche Provision solle gemacht werden; welches zum leichtesten zu effectuiren wäre, wenn man ein Buch verfassen liess (ohne dem Statui Religioso, vor welchen man alle Hochachtung heget, im geringsten zu derogiren), wo es in guter Ordnung bewiesen würde:

1mo dass der Status Saecularis in vera Christiano- Catholica Religione consideratus der allgemeine seeligmachende Stand sey.

2do dass in diesem Stande die Erfüllung des Gebott Gottes und der Kirchen leichter sey, als in dem Statu Religioso, wo noch besondere Regeln beobachtet werden müssen, mithin die Rechenschaft viel grösser wäre.

3° Solle man in genere alle Gelegenheit begreiflich machen, welche man in Statu Saeculari hat, durch Erfüllung der Pflichten eines getreuen Unterthans und guten Bürgers Gott zu dienen und also sein Seelen Heyl zu erlangen; überdiess wäre nöthig

4° dass man die weltliche Stände in particulari beschreiben soll, nemlich die Pflichten und die zeitliche Avantagen, welche man aus getreuer und embsiger Fortsetzung eines solchen Standes zu hoffen hat.

5° Bey dieser Beschreibung wäre sonderst dahin zu denken, dass jene Status und Professiones, welche denen Staatsabsichten mehr zu Nutzen kommen, lebhafter und vortheilhafter abgeseildert würden.

6° Dieweillen aber der geistliche Stand, sowohl zu der Seelen Sorg, als auch zur Beförderung des boni publici unumgänglich nöthig ist; damit also auch von diesem die Jugend einen nützlichen Begriff bekomme, so könnte man auch von diesem Stand eine Abschilderung machen. Allein

jene Geistliche Stände wären meistens anzurecommendiren, welche ad publicum Bonum mehrers beÿtragen; als der Status Ecclesiasticus und jene Religionen, welche die Jugend in fide, virtute und denen nützlichen Wissenschaften unterrichten, oder die Kranken, die Arme Häuser und Spitäler ex Officio et Professione zu versorgen haben.

Durch ein solches Buch würde man der Jugend leichtlich die wahren und dem Staat nützlichen Ideen beÿbringen, und zur Erwählung eines solchen Standes, welcher dem Bono Publico via directa einen Nutzen bringen könnte, insensibiler verleiten.

Dieses Buch könnte genennet werden :

»Via ad Perfectionem, seu Norma eligendi Status, unde tam Praesentis, quam futurae Vitae felicitas pendet.«

Es könnte sowohl in Teutsch, als auch in Lateinischer Sprache verfasst und in alle Schulen ausgetheilet werden. Dabey sollen alle Professores diebus Dominicis nach denen üblichen Geistlichen Exhortationen etwas davon vorlesen, und expliciren, ferners, um das Gemüth und die Denckungs-Arth zeitlich zu formiren, wäre nöthig ein Schul-Buch zu verfassen

De officiis hominis et civis.

In diesem Buch sollten jene Pflichten per partes angeführet, ja mit begreiflich und gründlichen Ursachen bewiesen werden, welche ein jeder, so in der menschlichen Societät als ein getreuer Unterthan und Mitglied leben muss, zu beobachten hat.

Dieses Werk müsste in verschiedene Partes eingetheilet, und die Materien so abgehandlet werden, dass ad captum Juventutis secundum Classes Scholarum ausgetheilet und derselben vorgelesen und expliciret werden könnte. Nicht minder sollten sie ihre Examina und publica Tentamina ex hoc opere ausstehen.

Um den Nutzen dieses Buchs mehreres zu erklären, will man einen kleinen Plan von denselben beÿbringen.

Planum libri de officiis.

Pars 1ma

De officiis erga Deum, erga se et alios in genere.

In diesem Theil müsste bewiesen und abgehandlet werden:

1mo Jene Pflichten und Schuldigkeiten, welche der Mensch gegen Gott tam vi legis naturae, als auch positivae legis hat.

2° Sollte die art respectu Devotionis et piorum operum begrifflich vorgestellt, und sowohl aus der Heiligen Schrift, als auch sonst vernünftigen Ursachen bewiesen werden.

De officiis erga se.

In dieser Abhandlung sollten abgehandlet werden jene Pflichten, welche den Menschen verbinden, sich tüchtig zu machen, alle Pflichten, die einer mit Vernunft begabten Kreatur obliegen, auf das Genaueste zu erfüllen.

De Officiis erga alios.

Da solle erklärt werden, was ein jeder Mensch, so in einer Civilgesellschaft leben soll, für Pflichten habe. Wozu die gemeine Ruhe, die Liebe des Nächsten und seines Mitbürgers, die Liebe zu der Gerechtigkeit etc. dem Verfasser eine weitläufige Materie an die Hand geben würde.

Nun diese 3 Materien würden den ersten Theil des vorgeschlagenen Schulbuches ausmachen.

Pars 2da

hätte zum Gegenstand

De Officiis

Erga Summum Principem et Statum Publicum.

In diesem Theil wären abzuhandlen und zu beweisen jene Pflichten, welche ein jeder Unterthan und Bürger dem Landesfürsten und jenen, welche in desselben Nahmen das gemeine Wesen versorgen müssen, schuldig ist.

Dabei wären zu declariren die *Partes Administrationis Publicae*, id est: die öffentliche Chargen, und abzuhandlen die Pflichten eines geistlichen Magistrats, Richters, Advocaten, Rechnungsführers, eines Soldaten und dergleichen Bedienungen.

Pars 3tia

Könte enthalten die particular Pflichten des Menschen: Als eines Vatters, eines Sohnes, eines Bruders, eines ehrlichen und guten Freundes etc.

Item in diesem Theil sollte man auch gründlich und begreiflich abhandlen jene Lebensart, welche einem getreuen und dem Landesfürsten und dem Publico nützlichen Unterthan und Bürger anstehet. Wo die *ratio oeconomiae decore et honeste instituendae* eine nützliche Materie fourniren wird.

Dieses Buch de *Officiis* soll, wie oben erkläret worden, 3 *Partes* ausmachen.

Pars 1ma soll tradiret werden in *grammatica*,

Pars 2da *Syntaxi*,

Pars 3^a *Rhetorica*.

Parvisten und die kleine Jugend soll in *Catechesi via ordinaria* unterrichtet, und ad *Superiora* tüchtig gemacht werden.

Ein dergleichen Werk wird sehr nützlich und dem Publico erspriesslich seyn. Dann so würden jene Eigenschaften und Tugenden, welche ein wahrer Unterthan und Bürger haben soll, die Jugend nicht nur erlernen, sondern auch von ihren zarten Jahren her so gewöhnen, dass man versichert seyn könnte, dergleichen Unterthanen zu haben, als ein sorgfältiger Landesfürst nur wünschen kan.

Was kan man für den Staat nützlicheres wünschen, als solche Bürger, die nicht nur die Pflichten eines getreuen Unterthans in genere, sondern eines Soldaten, eines Hausvatters, eines gehorsamen Sohnes, eines verpflichteten Rechnungsführers, oder eines Richters, Advocaten und dergleichen *Officiorum in specie*, sowohl per *Principia Religionis*, als *sanæ rationis* sich bekannt gemacht haben.

Dieses ist also, was man, um das Gemüth zu formi-

ren, und gut geleitete Denckungs Art der Jugend beÿzubringen, für nützlich erachtet.

Was das anderte, nemlich die Wissenschaften, welche nebst anderen dem Publico bono zu Nutzen kommen sollen, anlanget, ist man der unvorschreiblich gehorsamsten Meinung, dass in omnibus gymnasiis die arithmetica solle eingeführet und in classes eingetheilet werden.

Bis Grammaticam solle man die vulgar arithmetica dociren, alsdann in Syntaxi et Rhetorica die höhere Rechnungs Art abhandlen.

Die Ursach ist diese: Weillen diese Wissenschaft dem allerhöchsten Herren Dienst und dem gemeinen Wesen nicht nur in sich selbst ungemeyn nützlich, sondern auch ad geometriam, und zu der neu eingeführten Physic unumgänglich nöthig ist; folgsam hat man zweÿfachen Nutzen aus dem Studio Arithmeticae zu erwarten, wanns in allen gymnasiis gelehret werden soll:

1mo dass man hierin falls geübte Officianten sowohl in Camerali, als auch Comitatusibus hoffen kann, und da diese Wissenschaft in jedem Stand nöthig ist, warum solle sie also nicht in allen Schulen eingeführet und universalisiret werden?

2do da diese Wissenschaft pro Physica nöthig ist, so wird die Jugend alldort ein geschwinderen und grösseren Progress machen.

In omnibus Gymnasiis sollen die Elementa geometriae dociret und in dreÿ Classes eingetheilet werden, nemlich in Grammatica, Syntaxi et Rhetorica.

Dass diese Wissenschaft in dem Königreich Hungarn allgemein gemacht werde, erfordert insonderheit das Bonum Publicum.

Die das Königreich besichtiget haben, werden selbst bekennen, dass gross und weitläufige Stück Länder sind, die unter dem Wasser liegen, folglich nicht genützet werden. Es sind wichtige Bergwerke. Man soll Weeg machen und andere dergleichen dem gemeinen Staat zu Guten kommende Arbeiten unternehmen; dazu ist die Kenntniss der Geometrie erforderlich, folglich wann die Jugend diese Wissenschaft

erlernen wird, so ist zu hoffen, dass einstens jeder, wo nicht aus anderen Ursachen, wenigstens *stimulo propriae utilitatis* die kraft dieser Wissenschaft zukommende Vortheile zu erhalten trachten wird.

Eine andere Ursach', warum man die Geometrie in gymnasiis einführen soll, ist: weillen die *Philosophica Studia* diese Kenntniss erfordern; folglich wird die Jugend in der Philosophie einen leichteren und sichereren Progress haben.

Wider diese in gymnasiis neu einzuführende *Studia* könnte man die folgende Einwendung machen:

1° Wann die Jugend nebst dem Latein und sonst gewöhnlichen Studiis soll die Arithmetick und Geometrie lernen, so wird sie überhäufet, folgsam nicht können sich perfectioniren.

2do Wann die geometrie soll gleich in tertia Classe angefangen werden, ist zu besorgen, dass die zarte Jugend nicht hinlängliche Fähigkeit besitze, diese Wissenschaft zu erlernen.

Was diese Einwendungen anlanget, heben sich beyde durch eine gute Eintheilung des Werks und der Zeit. Die arithmetick wird in 5 Classes, die *Elementa Geometriae* in 3 Classes, nemlich *incipiendo a gramatica* eingetheilet; folgsam bürdet man nicht mehreres vor ein Jahr auf, als neben denen übrigen Studiis die Jugend erlernen kann. Und diese Zeit wird wohl hinlänglich seyn, alles dieses zu vollziehen.

Anlangend die Fähigkeit der Jugend pro Geometria, dieser Umstand wird ingleichen gehoben durh die Eintheilung. Dann pro *Initiantibus* soll man die leichtere *materias* geben und so weiters fortfahren. Übrigens ist diese Art zu dociren nicht so wunderlich: da erlauchte und wichtige Autores, die von der Erziehung der Jugend handeln, einrathen, dass man *Principia Geometrica* der Jugend zeitlich beÿzubringen trachten soll; dieweillen Sie dadurch eine reine und methodische Denkungsart bekommen und sich angewöhnen würde. Dieser Rath wichtiger Scribenten zweiflet ja nicht an der Fähigkeit. Es kömmt nur auf geschickte und gute Lehrmeister an, welche unter beyden jetzo in dem Königreiche docirenden Religiosen zu finden sind. Diese ist meÿne Allergehorsamste

Meinung quoad Studia, welche in gymnasiis, nebst denen übrigen annoch eingeführet werden sollen.

Hier will man also compendii causa den vorgehenden, mit beÿgefügtten Ursachen abgehandelten Vorschlag in eine Kürze zusammenziehen.

Der Gegenstand Scholarum Latinarum, oder Gymnasiorum ist zweÿfach:

1° Cultura animi: oder die geschickte, und nach dem Staats Interesse gerichtete Bildung des gemüths.

2° Cultura ingenii: Sie enthaltet die Beÿbringung deren erforderlichen und auf den Nutzen des gemeinen wesens zielenden Wissenschaften.

Was das erste anlanget; sind allerunterthänigst vorgeschlagen worden zweÿ Bücher, welche nach obangeführten Plan sollen ausgearbeitet, und in Schullen dociret werden, nämlich »de Officiis Civis et Hominis«, wo alle Schuldigkeiten nicht nur in genere, eines jeden Unterthans und Bürger's, sondern auch die Pflichten eines jeden Standes, so zu der Verwaltung und Bedienung des Staats gehören, abgesehildert und durch hinlängliche sowohl ex Religionis, als auch sanae et rectae rationis Principiis hergeleiteten Ursachen und gut angeführten Historien bewiesen und begreiflich gemacht werden.

Dieses Buch soll in 3 Partes getheilt werden:

1^a pro Grammatistis.

2^a pro Syntaxistis.

3^a pro Rhetoribus.

Das anderte Buch, wo die Officia et Professiones, welche der Status Saeularis enthaltet und genennet wird: via ad Perfectionem, seu Norma eligendi status, unde tam praesentis quam futurae vitae felicitas pendet, soll dienen, die gegenwärtige Denckungsart der Ungarischen Jugend nach denen Absichten des Staates zu richten. Weil sie dadurch die Avantagen derselben erkennen, und zu solchen Bedienungen und Professionen Lust bekommen werde, welche dem Publico nützlich sind.

In betref des anderten Punkts: de Cultura Ingenii, hat man vorgeschlagen, dass

1° die Lateinische Schullen auf 6 Jahre sollen reducirt,
2do die Poësis praeter Universitates nur in 6 Gymnasiis
ex professo docirt werden.

3^{tio}: Sowohl die vulgar, als auch sublimior *Arithmetica*
soll in singulo Gymnasio eingeführet, und durch den Cur-
sum Studiorum per quinque Annos neben den Lateinischen
tradirt werden. Das übrige wäre zu lassen in statu quo.

4to *Elementa Geometriae* sollen nach der oben projec-
tirten Eintheilung dociret werden.

Nun ergiebet sich die Frage: Weilen die bisher nicht
gewöhnliche Teutsche Schull soll in allen Gymnasiis durch
einen darzu bestellenden Professorem docirt werden, wo der
fundus hierzu zu nehmen seÿe?

Diese Frage ist nach dem vorgehenden Plan leicht zu
beantworten. Indeme man vorgeschlagen hat, dass Studium
Poëcos ex Professo nur in 5 Gymnasiis solle tradirt werden;
folgsam kann der Fundus, welcher pro Professore Poëcos
destiniret ware, pro Professore linguae Germanicae gewidmet
werden. Was aber die Arithmetic und Geometric anlanget,
brauchen diese Studien keine neue Professores, indeme die
docirende zwo Religionen, nämlich die PP. Jesuiten und Pia-
risten ihre Religiosen in beyden Wissenschaften pflegen zu
unterrichten, folgsam soll ein jeder Professor in sua Classe
diese Wissenschaften instruiren; folglich ist kein neuer Fun-
dus darzu nöthig.

Nun findet man nichts übriges, als es anzuweisen, in
was für Oertern die Poësis könnte vorgeschlagener massen,
auch ferners continuiret werden. Reflectendo ad loca wäre
man der Meinung, dass in folgenden Örtern die Poësis könnte,
jedoch mit dem Beding dociret werden, dass von dannen
kein Syntaxist ad Poësim gezwungen wird, sondern in eodem
loco, wann er sonst tüchtig ist, ad Rhetoricam zugelassen
werde.

Apud PP. Jesuitas:

- 1° zu Ofen
- 2° zu Tyrnau
- 3° zu Kaschau
- 4° zu Oedenburg.

Beÿ denen Piaristen:

1° zu Neutra.

In denen übrigen Örtern solle die Poësis aufhören, und Studium Germanicum ex fundo vorgeschlagenermassen aufgerichtet werden.

Übrigens ist noch erforderlich, dass man die Regulas Scholarum ausarbeiten solle, welches nicht viele Mühe brauchen würde; wenn man die Regulas Scholarum Viennensium zu Handen bekommete, da würde man dieselbe pro situ loci und circumstantiis Regni zu appliciren nicht ermanglen, alsdann aber gehorsamst einzuschicken. Dass aber diese Regeln genau observiret werden, ist die Frag: Was für Massregeln zu nehmen wären, dass die allermildest anordnende Schul Institute nicht überschritten werden?

Die öffentliche Schulen sind in dem Königreich zerstreuet, und sehr weit auseinander gelegen. In denen Städten oder Märckten, wo die Schulen dociret werden, sind nicht überall solche Subjecta zu finden, welche dem Werck der Superinspection gewachsen wären. Dann es erfodert nicht nur eine Kenntniss der hierzu nöthigen Sache, sondern auch pro dignitate Studiorum ein äusserliches Ansehen.

Dannenhero wäre man der gehorsamsten Meynung, dass diese Direction dem Dioecesaner und dem Obergespan allermildest könnte anvertrauet werden, welche jährlich einmahl die unter ihrer Obsicht stehende Schullen visitiren, und alsdann eine ausführliche Relation ad Consilium Regium, daselbe aber ad Augustam, wie gewöhnlich, abstatten solle.

Zu diesem Ende ist nöthig für diese Directoribus Studiorum eine hinlängliche Instruction auszuarbeiten, wo besonders zu reflectiren wäre:

1° ob die Regulae Scholarum sowohl per docentes, als auch per Studiosos accurat observiret?

2° ob die Fundi pro Scholis destinati zu diesem Ende genau verwendet werden?

3° zu was für einem Stande sich die Schullgebäude und Proventen befinden?

4° Weillen in alle Schullen gewisse Congregationes ein-

geführt sind und wirklich existiren; also was dieselbe jährlich eintragen und wie die Einkünfte verwendet werden?

5° Bey dieser Gelegenheit sollen die Directores den Progressum in Moribus et Scholis untersuchen, in ihrer Gegenwart die Jugend examiniren lassen.

6° Um eine accurate Kenntniss zu haben, was diese Schullen für einen effect pro Publico produciren, wäre vielleicht nicht unnützlich zu verordnen, dass eben diese Directores den Statum effectivum, oder Numerum deren Studenten von denen Praefectis Scholarum abfordern sollen. Nicht minder sollte man sich geben lassen von denen Studenten, wie viele? und quales Religiones? und Statum amplectieret haben?

Diese Kenntniss würde den effect produciren, dass, da der Numerus Religiosorum fest gesetzt worden, allemahl beym Consilio Locumtenentiali Regio zu ersehen wäre, ob nicht mehrere aufgenommen, als erlaubet ware? zugleich könnte man ersehen, ob die Schullen den erwünschten effect pro Publico herfür bringen?

7° Solten die Directores in Loco untersuchen, ob ex parte Incolarum Loci aus Eignung und privat Interesse, der Jugend zu liederlichem Leben nicht etwa eine Gelegenheit an die Hand gegeben werde. Solche der guten Erziehung nachtheilige Defecte sollen alsogleich cum Concursu Magistratus et Juris Dictionis Publicae abgestellt und dem Consilio Locumtti Regio repraesentieret werden.

Dieweilen man aber pro Directoribus einen Dioecesanum, und einen Obergespan vorgeschlagen hat, diese aber vielleicht in persona nicht abermahl ad faciem Loci erscheinen könnten, so wäre zu erlauben, dass pro casu Impedimenti der Dioecesanus einen geschickten Domherren; der Obergespan aber einen Magistratualen sui Comitatus benennen dürfte, pro quorum factis die Directores als Delegantes responsable wären.

(O. L. Udv. Kancz. Or. Ref. 439 ex 1769; Hung. Palff. No. 25, fasc. 18.)

XI.

**Az államtanács véleménye és előterjesztése Gróf Niczky
Kristóf két emlékiratáról.**
2515.

Zwey anonymische Scripta, die Errichtung
einer Universitaet in Hungarn und die
Verbesserung der Gymnasien betreffend.

A) Die zu errichtende Universität betr.

Ad 1mum. In Ansehung des Orts bin ich aus vielen Ursachen mit dem Einrathen auf *Ofen* verstanden.

Ad 2um könnte zur *Theologia morali* vielleicht auch ein Piarist bestellet werden. Die *Kirchen Historie* würde ich von dem weltlichen Professore Juris Canonici, jedoch in einem besonderen Collegio, tradiren lassen. An einer ächten Kirchen Historie, welche die ultramontanischen Principia von selbst zu Boden wirft, ist dem Staat sowie der Kirche, ungemein viel gelegen. Das den Hungarn nur allzuanständige *Jus Publicum Germaniae* würde ich gar nicht dociren lassen, wohl aber nebst dem *Jure naturae et gentium* das von dem Verfasser übergangene höchst nöthige *Jus Publicum Universale*. Die *Theorie und Praxis des Juris Patrii* kann der nehmliche Professor lehren. Das *Jus criminale* beschäftigt einen Professor nicht genugsam, weshalb nach meinem geringen Ermessen dessen Cathedra mit jener des Juris Romani zu verbinden, und dieses letztere Studium, da es ohnehin nur ein Jus Subsidiarium ist, nicht mit jener Weitläufigkeit, wie in Teutschland, zu tradiren wäre. Auf solche Art brauchte man nur 4 Professores Juris, die man um so besser besolden könnte. Dem *Professori der Polizey und Kameral Wissenschaften* ist ein Beytrag zu Büchern auszuwerfen. Demselben würde ich auch, wie zu Freyburg, untereinss die Cathedram der deutschen Eloquenz auftragen. Das *Studium der politischen Historie* von einem weltlichen Professore wäre ebenfalls seiner Zeit einzuführen. Wegen Aufhebung der Cathedrae Juris Civilis zu Pest und des

dafür von den Piaristen zu docirenden *Kameral und Mercantil Rechnungsfusses*, bin ich mit dem Verfasser gleicher Meýnung. Der *Praeses Consistorii Universalis* (sic!) ist ein jeweiliger Rector, und wäre überhaupt die hiesige Verfassung zum Grund zu legen.

Anbelangend den Fundum, hoffet man von der Tyrnauischen pro Studio gewidmeten Foundation 10000 fl. zu erlangen, wo sodann es eines geringen Beýtrags aus den Einkünften der Földvarer Abbeý und des Albenser Custodiats brauchte, und diese nach dem letzten Entwurf verwendet werden könnten. Ich freüe mich inzwischen, dass nunmehr von einem Hungarn selbst für thunlich angesehen wird, *eine Abbeý gänzlich aufzuheben*. Die Stiftung des Albenser Kapitels wäre meines Erachtens so lange als möglich zu verschieben, da dergleichen Kapitel der Kirche, und dem Staat wenig nutzen.

Die *Bibliotek* wäre nur nach und nach anzuschaffen und in dem königl. Schloss unter zu bringen, ohne Schulden zu machen. Ich würde auch die erste sowohl, als die folgenden Specificationes der anzuschaffenden Bücher aus guten Ursachen, vorläufig ad approbandum vorlegen lassen.

Bey dem vorgeschlagenen *Modo, die Sache einzuleiten* finde ich nichts zu erinnern, doch ist noch vorher die Final Erklärung des P. Provincialis der Jesuiten, wegen des Beýtrages der Tyrnauer Stiftung, abzuwarten, um den Plan hiernach einzurichten. Die Befugniss des Königs, alle diese neue Einrichtungen zu machen, hat der Verfasser wohl gezeigt, ich bin auch mit dem schlüsslichen Einrathen wegen *Untersuchung der Foundationen* überhaupt, gänzlich verstanden, ausser dass mit *dem Dioecesano* der Obergespann, oder auch ein anderer *königl. Commissarius* wenigstens zu concurriren hätte, wo man nicht in dieser eigentlich *bloss weltlichen Sache* dem Comissario Regio allein die Untersuchung auftragen will.

B) Die Verbesserung der Hungar. Gymn. betreffend.

Die Abkürzung des Unterrichts in der lateinischen Sprach' und der dagegen einzuführende Unterricht in der deutschen

Sprache, sind solche Anträge, denen ich vollkommen beÿtrete und noch hinzufüge, dass der Unterricht der deutschen Sprache nicht auf die Parvisten zu beschränken, sondern nebenher auch in den höheren Schulen fortzusetzen sey, um die Jugend zu einer guten Schreibart anzugewöhnen, welche man als Parvist gewiss nicht erlernen wird.

Was der Verfasser von dem Eintritt so vieler jungen Leute in die Kloster meldet, gibt mir den Anlass, nach dem schon öfters von dem Freyherr von Borié gemachten Antrag, zu höherer Erwekung zu geben, ob nicht räthlich wäre, für den hungarischen Bürger und Bauernstand überhaupt, zu dem Eintritt in die Klöster die kön. Special Erlaubniss, als ein Requisitum festzusetzen. Dem Adel wäre diesfalls unbeschränkte Freÿheit zu lassen. Die dem Publico zu sagende *Causalis* stellt sich von selbst dar, nemlich, wie man wahrgenommen habe, dass allzuvielen und zwar die tauglichsten *Ingenia*, dieser Beÿden, eigentlich *ad quaestum, opificia, et agriculturam* gewidmeten Klassen der Landes Inwohner, dem weltlichen Stand entzogen würden.

Die Verfassung, und Ausarbeitung der vorgeschlagenen Lehrbücher ‚*Via ad Perfectionem*‘ und ‚*De Officio hominis et civis*‘ wird sehr nützlich seÿn. Nur müssen solche nach guten Grundsätzen und dabey sehr klar und kundig entworfen werden.

Überhaupt könnte auch für Hungarn die *hiesige Norma der untern Schulen* und der *humaniorum* vorgeschrieben werden.

Wenn der Fundus der Universität berichtigt seÿn wird, hätte die hungarische Kanzley, wegen der Errichtung der höheren sowohl, als niedern Studien und vornemlich wegen Errichtung der Universität mit der Studien-Commission, als nemlich dem Dombherrn Stock und Simen, und mit den beyden Hofräthen Bourguignon und Martini zusammentreten. Will Baron von Swieten der Zusammentretung beÿwohnen, ist es desto besser, ausserdem hätte derselbe sein Gutachten über die medicinische Facultät besonders heraufzugeben. Ich erachte demnach, dass bey dieser Zusammentretung zugleich Beÿde gegenwärtige Aufsätze vorgenommen werden könnten.

den 9. Julius 1769.

Gebler m. p.

In den beyliegenden zweyten Vorschlägen, welchergestalten die Gymnasia in Hungarn besser bestellet, auch eine Universität mit allen Facultäten nebst den neuen nützlichen Studiis, aufgerichtet werden solle, hat der Verfasser auf alles sehr wohl und aufrichtig fürgedacht: Ich erinnere mich aber, dass schon mehrere dergleichen Vorschläge durch die hungarische Hofkantzleÿ und besonders eine von dem Bischofen von Erlau vorgekommen, auch auf allerhöchsten Befehl der Vorschlag gemacht worden seÿe, womit unverzüglich das Jus Canonicum, nach den wahren Principiis einer ächten Staatslehre, das jus publicum universale, auch die Cameral- und Polizeÿ-Wissenschaften öffentlich gelehret werden sollen.

Beÿ dem Vorschlag einer Universität zu Ofen, wird es von der Allerhöchsten Entschliessung abhängen, ob hiezu wie auch zu einer öffentlichen Bibliothek, ein Theil des königlichen Schlosses, überlassen werden wolle oder könne?

Wegen des Fonds, und wie die nöthigen Unkosten bestritten werden mögen? wird zu erwarten seÿn, was für ein quantum, aus den Einkünften des Collegii S. I. und der Universität zu Tyrnau, mit Billigkeit wird beÿgezogen werden können? Auch von der Allerhöchsten Entschliessung abhängen, wie weit von der versprochenen Errichtung oder Wiederherstellung des Albenser Capitel abgegangen werde? nicht weniger, ob die dermalen erledigte Földvárer Abbe, mit allen Einkünften, der neuen Universität, allergnädigst überlassen werden wolle? nachdem mit den geistlichen beneficiis in Hungarn, eine andere Disposition vorzugehen, und ehestens in einer Zusammentretung mit den betreffenden Hofstellen ausgemacht werden solle:

Dieses alles wird meines Erachtens, noch ehe-bevor richtig zu stellen seÿn, bis man in das Particulare der Vorschläge hineingehen, und ein standhaftes Systema fassen kann, was für eine professores und mit was für eine Besoldungen anzustellen seÿn werden?

Was der Verfasser dieser Vorschläge, wegen der besseren Einrichtung der Gymnasien an die Hände giebt, mit dem, wie auch, dass die lateinische Sprache in weniger als

6, auch 5 Jahren erlernt werden könne, auch dass die Poesie als eine abgesonderte Lehre und nur für solche, die dazu ein besonderes Talent und eine Lust bezeugen, beizubehalten seÿe, bin ich gänzlich einverstanden; zweifle aber, ob die angetragene Besoldungen, besonders zum Anfange, zulänglich seÿn werden? maassen, wenn die Universität zu dem erwünschlichen Aufnehmen gebracht werden solle, wodann keine mittelmässigen, sondern recht geschickte Professores angestellt werden müssen, bis nach der Zeit auch den Hungarn selbst Taugliche zuwachsen werden, welche mit einem geringeren Gehalt sich begnügen können. Ich bin aber auch mit dem vorstehenden Voto, der gleichen Meynung, dass einige Lehrer, oder Lehr Stühle werden zusammen gezogen werden können, wie es beÿ der allhiesigen und anderen Universitaeten würllich eingeführet ist:

Diese überhaupt sehr wohl gerathene vorschläge werden inmittels aufzubehalten seÿn, bis Ihro Maj. sich allergnädigst entschliessen werden, ob und was für ein Theil in dem königlichen Schloss zu Ofen für die Universität und Bibliothèque überlassen werden könne?

den 10-ten Julÿ . . .

Stupan, m. p.

Zuforderist scheint mir nöthig zu seÿn, dass nach dem Einrathen des ersten Voti die hung. Kanzleÿ mit der hiesigen Studien-Commission zusammen treten, eine reife Berathschlagung wegen Einrichtung einer neuen Universität und wegen Verbesserung der Gymnasien pflegen, desfalls einen systematischen Vorschlag entwerfen und zur allerhöchsten Beurtheilung vorlegen sollte; Bis dahin zu frühzeitig seÿn dürfte in das Particulare des Vorschlages einzugehen.

Inzwischen bin ich überhaupt mit den Anmerkungen des ersten Voti, besonders aber darinnen verstanden, dass es unnütz und bedenklich wäre, das Jus Publicum Germaniae, welches auch der Anonymus unter dem generalen Ausdruck: *Professor Juris Publici* nicht verstanden haben dürfte, auf einer Hungarischen Universitaet tradiren zu lassen, dass dagegen eine Cathedra für das Jus Naturae et Gentium, und für das Jus Publicum Universale, wie auch eine andere für

die Polizey und Cameralwissenschaften, sodann für die Cameral und Mercantil Rechnung zu errichten, und dass die Theoria und Praxis des Juris Patrii von dem nämlichen Professor zu tradiren, auch die Cathedra des Juris Criminalis mit jener des Juris Romani, weil es nur subsidiarium ist, und daher kein so weitläufiges Studium wie in Deutschland erfordert, zu vereinigen wäre.

Betreffend den Fundum, gibt der Anonymus einen neuen, mir thunlich scheinenden Vorschlag, wegen eines Theiles der Einkünfte der Custodiae Albensis und wegen Einlösung der dazu gehörigen, und den Tyrnauer Jesuiten versetzten Güter an die Hand. Denn, obzwar die Errichtung des Albenser Capitels diaetaliter festgestellt worden, und davon nicht wohl anderst, als in Nova Diaeta abgegangen werden könnte, so dürfte doch diesem Versprechen einstweilen damit ein Genüge geschehen, wenn man eine Ecclesiam Collegiatam von 6 Domherren, und einem Notario Capituli errichtete, jedem der ersteren nur 500 fl. jährlich, dem Notario aber 200 fl. bestimmte, und den Ueberrest der Einkünfte, wie auch jene der vacanten Abtey Földvár, zum Universitätsfundo widmete.

Ob nun zwar solche zusammen pro fundo Universitatis nicht zureichten, auch die von dem Anonymo vorgeschlagene Salaria Professorum, meines Ermessens, allzugering angesetzt sind, und gleich allen anfangs um ein namhaftes zu erhöhen wären, so gehet doch der Antrag dahin, einen Beytrag à 10,000 fl. von den Tyrnauer Jesuiten zu erhalten. Und alsdann wäre aller Anstand wegen des Fundi Universitatis aus dem Wege geräumt.

Betreffend den Vorschlag wegen Verbesserung der hungarischen Gymnasien dürfte der Gedanke des Anonymi in Ansehung der einzuziehenden Schule pro Poetica und dagegen einzuführenden Unterricht in der deutschen Sprache auch auf die übrige Erbländische Gymnasia nützlich anzuwenden seyn. Wie dann auch ein allgemeiner und grosser Nutzen davon zu erwarten wäre, wenn die eingerathene zwey Lehrbücher: *via ad perfectionem* und *de officio hominis et civis*, von einer geschickten Feder in dem besten Latein verfasst und in den Schulen statt einiger Authorum

Classicorum gebraucht, andurch aber deren Inhalt der Jugend desto besser bekannt gemacht und eingepreget würde.

Damit aber alles diess nicht bey blossen Wünschen verbleibe, wird vorzüglich darauf zu dringen seyn, dass die Hofkanzley die vorerwähnte Zusammentretung und Ausarbeitung möglichst beschleunige.

den 14. Jul.

Binder, m. p.

Diese Scripta wären an die hungarische Kanzley, ohne noch zur Zeit darüber was zu äussern, mit dem Auftrag hinab zu geben, dass über solche in dem zu erstattenden Hauptgutachten sich mit auszulassen wäre.

den 25.

Baron Borié, m. p.

Ich bin mit vorstehendem letzteren Voto verstanden.

den 26.

Gr. Blümegen, m. p.

Similiter, den 27.

Starhemberg, m. p.

Resol. Aug. Billet an Grafen Esterhazy.

1769. jul. 29.

Ich theile ihm die anliegende Scripta die Errichtung einer Universität und die Verbesserung der Gymnasien in Hungarn betreffend, zu dem Ende mit, damit sich bey dem zu erstattenden Haupt Gutachten auch über selbe mit ausgelassen werde.

Gf. Blümegen, m. p.

(Bécsi udv. lev. Staatsr. 2515. sz. ex 1769.)

XII.

**Hivatalos kivonat Festetich Pál grófnak emlékiratából
a magyar közjog és a kamarai tudományok egyetemi
képviseltetése tárgyában (1769 előtt).**

(A 323. laphoz.)

*Auszug aus dem Gutachten des Hofkammerrathes von
Festetichs das in Hungarn einzuführende Jus Publicum Hun-
garicum, wie auch das Studium der Cameral und Polizey-
wissenschaften betreffend.*

Der Verfasser findet in Betreff des Studii Juris publici Hungarici folgende Anstände: als,

1mo: dass bey Einführung desselben die Beirungen abgehandelt werden müssten, welche in Ansehung deren Gränzen, zwischen denen Teutschen Erblanden und den Königreich Hungarn fürwalten, wie nicht minder jene, welche von Seiten fremder Mächten sowohl in Gränz-, als Gerechtigkeitsachen auf Hungarn gestellt werden.

Da nun aber die meiste sothaner Praetensionen durch die Länge der Zeit in Vergessenheit gesetzt worden, so schiene ihm bedächtlich solche, sonderheitlich jene des Römischen Hofes wiederum rege zu machen. — Es würde auch in diesem Jure publico Hung.

2do auf folgende Fragen ankommen: ob ein König in Hungarn bey festgestellten Erb-Recht ohne vorgegangene Krönung die Jura Majestatica exerciren könne? ob zu einer Krönung die Eröffnung eines Landtages unumgänglich erfordert werde? ob solche ohne Errichtung einer mit denen Landständen chevor regulirenden diplomatischen Convention, vorgekommen werden möge? Ob das Jus Majesticum dem König in Hungarn alleinig, oder auch zum Theil dem Primati und Palatino krafft der Gesätze zuflüsse? weiters wäre in gedachtem jure Publico hungarico haubtsächlich

3^{tio}: abzuhandeln, in wie weit der Clerus von dem König und denen Landes Gesetzen abhange; und von dem

römischen Hof Gesätze anzunehmen schuldig seye? bey welcher Gelegenheit die Potestas Legislativa und Potestas Executiva auseinander gesetzt und die Praerogativen des Adels in Betrachtung auf alle Umstände ventilirt werden müssten. Endlich würde auch

4° In Ansehung des Zusammenhanges deren Ständen selbst die *authoritas Palatinalis, Primatialis*, und jene der *Dicasteriorum* behörig zu bestimmen seÿen.

Beÿ all diesen gleicherwehnten Quaestionen dörrfte es sehr schwer fallen die Thesim dergestalten fest zu setzen, dass solche weder dem Allerhöchsten Dienst zum Nachtheil gereiche, noch denen Widersprüchen des Publici unterlige.

Es wäre kein leichtes durch das *Jus Publicum* die allerhöchste Gesünung mit dem National Geschmack festzusetzen, ohne dass solche aus denen Gesätzen selbst mit Probabilitaet angefochten werden könnte; weil unter der Regierung verschiedener Könige auch verschiedene Verfassung angenommen und nach völlig verfallener königl. Authoritaet unter Vladislao und Ludovico die Macht deren Primorum zugenommen, auch »per Compilationem Legum, *authoritate privata factam, ipse vigor Legis, ex Consuetudine et Usu per tacitum consensum Aulae*« bevestiget worden; so dass es noch viele Zeit erfordern würde das *Jus Publicum* nach den Monarchischen Principiis einzuleiten.

Aus all diesen Bewegungsgründen erachtet der Verfasser diensamer zu seÿn, wenn der allerhöchste Hof in denen per Leges nicht entschieden Fällen denen zweifelhaften Gesätzen durch einen einführenden Usam die Ausdeutung gäbe, und die Souverenität vollkommen behauptete.

Sollte doch aber das *Studium Juris Publici* eingeführet werden, so wäre das *Jus Publicum Universale*, nach der Art, wie ein Niederländer, Namens Daries, die diessfällige *Elementa* zum Druck befördert hat, ohnstrittig das Beste; anerwogen andurch die Jugend zur richtigen Denkens Arth, sowohl quoad *Jura Majestatica*, als quoad *jus Populi*, ohne einiger directe auf Hungarn beschehenden Application angeleitet werden könnte. Und in solchem Fall wäre dieses *Studium* in Tyrnau seines Erachtens einzuführen, weil daselbst

das Studium Juris Patrii et Civilis, wie auch das Studium Juris Naturae schon eingeführet worden.

Was das Studium der Cameral- und Polizeywissenschaften anlanget, so findet der Verfasser bey demselben anzuhoffenden Vortheilen nur so viel zu erinnern, dass ihm nützlich schiene, wenn dieses Studium eben auch in Tyrnau, wegen des mehreren Zulauffes der daselbst schon befindlichen Jugend fest gesetzt und hierzu auch die in Convictu Regio et Seminariis befindlichen Juristen diese beeden Collegia zu frequentiren angehalten würden.

(O. L. Udv. Kanecz. Hung. Palf. No. 23, fasc. 14.)

XIII.

Tanügyi részletek József római császárnak és Kaunitz herczegnek a Jézus-Társaság feloszlatását megelőző titkos tárgyalásaiból.

a)

József, római császárnak irata, melyben előre figyelmeztet, hogy a jezsuiták feloszlatására vonatkozó bulla, mely nemsokára közzé fog tétetni, minő intézkedéseket tesz szükségessé (1733. ápr. 3.)

(A 351. laphoz.)

Nota.

Nach dem Inhalt der Päpstlichen Bulle dürfte gegenwärtig von weiterer beybehaltung der Societät und ihres Instituti nicht wohl mehr eine Frage seyn; es kommen aber circa modalitatem, wie man bey aufhebung dieses Ordens die Maassnehmungen einzurichten habe? solche betrachtungen vor, die für den Staat und für die Religion selbst, von der grössten Wichtigkeit sind und gewiss die reifste deliberation und vorbereitung von nun an erforderen, damit man bevor noch von dem päpstlichen Stuhl diese Bulla anhero gelanget, sich zum voraus hierunter gefasst halten möge.

1. Der unterricht der jugend, wenigstens des ansehn-

licheren theils derselben, in der Religion sowohl, als in den wissenschaften, ware bis nun zu in hiesigen landen fast alleinig den Patribus Societatis anvertraut; weder in dem weltlichen Stand, noch unter den übrigen geistlichen Orden dürften gleich von nun an solche tüchtige Männer in genügender anzahl vorzufinden seyn, um allenthalben, besonders in grösseren Städten auf Gymnasien, Academiceen und Universitaeten mit gleich guten Erfolg in die Stelle der Patrum Societatis einzutreten und die zahlreich gestiftete Lehr-Ämter zu besetzen.

Hier wird es also auf die überlegung ankommen, was für eine Vorkehrung in dem Schulwesen, besonders bey den adelichen Academiceen und Stiftungen, in dem Collegio Theresiano, den Convicten zu Ollmütz, Prag, Tyrnau und all übrigen Academien und gymnasien in den Ländern zu treffen, ob nicht erwünschlich, ja für das Wohl der Religion und des Staats nöthig wäre, auch nach aufgehobener Societät, die den Schulen dormalen vorstehende lehrer dieses ordens bey den lehr-ämtern annoch zu behalten, und durch was für eine Modalität man sich deren wenigstens in so lang versichern könnte, bis durch die anziehung tüchtiger Männer zu künftiger bestellung der lehr-ämter die standhafte Vorkehrung getroffen werden mag.

Es bedarf einer längeren verwend- und vorbereitung, lehrer zu diesem unterricht zu bilden, worzu eben das ganze Institutum der Societaet besonders geneigt gewesen. In der Bulla selbst wird die beybehaltung der lehrer aus dem orden nicht undeutlich eingestanden; es wird nur dahin die beschränkung gemacht: »iis tantum in docendi munere locus fiat perseverandi, et potestas, qui ad bene sperandum de suis laboribus signum prae se ferunt, et dummodo ab illis alienos se praebeant disputationibus, et doctrinae capitibus, quae sua vel laxitate, vel inanitate gravissimas contentiones parere solent et procurare etc.«

Wornach es also umso weniger einem anstand wird unterliegen können, wenigst auf einige Zeit, damit es an dem Unterricht in den Schulen und Stiftungen nicht gebreche, von den lehrern des ordens annoch den gebrauch zu machen.

Weilen aber darin nur für dermalen die provisorische Vorschung bestehen würde, So wäre

2. auch von nun an mit allem Ernst darauf fürzudenken, was für ein Systeme in dem Schulwesen künftig zu ergreifen, und wie zu anziehung der erforderlichen lehrer die sichern anstalten einzuleiten wären? Mehrere für Schulen und dem Unterricht der jugend allein gewidmete Stiftungen, die dermalen in Händen der Patrum Societatis sich befinden, werden zu diesen Aufwand die genug ergiebige Mittel darbithen, nur dörfte keine Zeit zu verlihren seÿn, die grundsätze zu diesem künftigen Systeme vorerst zu fassen und so dann an die ausarbeitung eines vollständigen Plan Hand anlegen zu lassen

Auf die Haupt-Frage aber wird alles ankommen, ob derzeit der Inhalt der Bullae, und deren geschehene Mittheilung annoch so geheim zu halten, dass nicht einmahl einer engern berathschlagung das geschäft anzuvertrauen? mir scheint die wichtigkeit des geschäfts und die angeführte betrachtungen vorzuzwiegen und erfordern, dass in einer geheimen deliberation zwischen der geheimen Hof- und Staats-Kanzleÿ, dann einigen aus den Inländischen Ministres, ein so andere Punkten von nun an in überlegung genommen und vorbereitet würden, ohne erst die Einlangung des Päbstlichen Insinuati abzuwarten.

(Bécsi udv. lev.: Votr. d. geh. Hof- u. Staatskanzli., fasc. 158 ex 1773.)

b)

Mária Terézia sajátkezű levele Kaunitz hűhez, a József császár jegyzéke ügyében.

»l'Emp. veut que je vous envoie ces reflexions qu'il m'at remis. je crois nous devons encore garder le secret aux moins un mois Nos precautions seront inutiles ils avoient déjà assez de tems.»

(Ugyanott.)

c)

Kaunitz herczeg előterjesztése József római császárnak a jezsuitákra vonatkozó emlékiratáról (1773. ápr. 8.).

(A 352. laphoz.)

Allergnädigste etc.

Euer May. haben über die gehorsamst angebogene Nota des Kaisers May. meine unmassgebliche Wohlmeýnung abzufordern allergnädigst geruhet.

Der Gegenstand ist von grosser Wichtigkeit, und die von Ihro Kais. May. angezeigte praeparatorischen Maassnahmen sind unumgänglich nothwendig.

Nach Maassgabe der allerhöchsten Nota kommt es auf folgende Fragen an:

1mo was für eine Vorsehung in dem Schulwesen besonders bey den adelichen und allen übrigen academien und Gymnasien in den Ländern zu treffen seýen?

2° ob es nicht nöthig seý, auch nach aufgehobener Societät die den Schulen dermalen vorstehende Lehrer dieses Ordens bey den Lehrämtern zu behalten?

3to durch was für eine modalität man sich deren wenigstens in so lange versichern könne, bis durch die Anziehung tüchtiger Männer zu künftiger Bestellung der Lehrämter die standhafte Vorsehung getroffen werden mag?

4to was für ein System in dem Schulwesen künftighin zu ergreifen, und wie zu Anziehung der erforderlichen Lehrer die sichern Anstalten einzuleiten wären?

Diese von des Kaisers May. vorgelegte Fragen erschöpfen das wesentliche der Hauptsache vollkommen; ich werde sie mit möglichster Kürze und Deutlichkeit zu beantworten suchen.

Erste, — zweite, — dritte, — vierte Frage:

Dass man diejenigen aus dem Orden, welche hierzu Lust und vorzügliche Fähigkeit haben, als Weltpriester bey den Lehrämtern noch fortan belasse, scheineth nicht nur kei-

nem Bedenken zu unterliegen, sondern aus den in der Nota des Kaysers May. bereits angezeigten Gründen unumgänglich nothwendig zu seyn.

Dieses vorausgesetzt, gewinnt man Zeit genug nicht nur in reife Beratschlagung zu ziehen, sondern auch die nöthigen Anstalten in Ansehung desjenigen zu treffen, was wegen des künftigen Studiensystems für nützlich und nothwendig erachtet werden dürfte.

Es kommt desfalls auf die praeliminar Frage an, ob künftighin die Lehrämter mit geistlichen oder weltlichen Personen zu besetzen seyn?

Wenn Geistliche dabey belassen werden sollen, wie es aus vielen besonders ökonomischen Ursachen rätlich zu seyn scheint, so hangt die Hauptsache von zwey Puncten ab.

- 1mo dass für die wirkliche Bestellung der Lehrämter, und
- 2° für die Nachziehung der Lehrer gesorgt werde.

Die wirkliche Bestellung der Lehrämter für dermalen und noch für eine geraume Zeit weiter hinaus wird nicht der geringsten Schwierigkeit unterliegen, wenn man die gegenwärtigen Lehrer aus dem Orden in so lange beÿbehält, bis sie Altershalber hierzu untauglich werden.

Die Nachziehung der Lehrer wird meines Erachtens nicht besser, sicherer und wohlfeilerer bewirkt werden können, als durch die Errichtung eines Alumnats oder Seminarii in jedem Lande, in welchem junge Leute, welche zum Weltpriesterstand und zu Verschung künftiger Lehrämter Lust und vorzügliche Natursfähigkeit haben, unterhalten, in den erforderlichen Wissenschaften unternichtet und hieraus die nach und nach sich ergebende leere Plätze der Professoren ersetzt werden.

Diese Seminaria oder Alumnate könnten ungefähr auf den Fuss des von dem Cardinal Erzbischof hier errichteten Alumnats bestellt, dem Collegio der Professoren selbst aber etwa die äusserliche Form der dermaligen Congregation der Weltpriester beÿ St. Peter gegeben werden.

Wie jedoch alles dieses näher zu bestimmen, wie das ganze Intrinsicum des Collegii der Professoren sowohl als des Alumnats einzurichten, was für den Unterhalt eines jeden

auszuwerfen, wie das ganze Studiensystem zu formieren und zu verbessern sey, alles dieses und noch mehrere andere Gegenstände wären von einer eigends hiezu zu ernennenden Commission in nähere Überlegung zu nehmen und von selber die ausführlichen Vorschläge zu erstatten.

Eine weitere Vorsorge erfordert die Versehung des Gottesdienstes etc.

Zwölfte Frage:

Ob der Zeit der Inhalt der Bulla und deren geschene Mitttheilung annoch so geheim zu halten, dass nicht einmal einer engern Berathschlagung das Geschäft anzuvertrauen, oder aber ob nicht vielmehr in einer geheimen Deliberation zwischen der Staatskanzleÿ, dann einigen aus den inländischen Ministern ein so andere Puncten von nun an in Überlegung zu nehmen und vorzubereiten wären, ohne erst die publicirung der Päbstlichen Bulla abzuwarten?

Ad 12 m. n.

Die alsogleiche Veranlassung einer solchen geheimen Concertation unterliegt gar keinem Bedenken in Absicht auf die Erhaltung des Secreti, und scheinet in mehrfachen Anbetracht nützlich und rätlich zu seÿn.

Die Auswahl der hiezu beizuziehenden Ministern hanget einzig und allein von der allerhöchsten Willkuhr ab.

Was Eure May. über meinen gegenwärtigen Allerunterthänigsten Vortrag zu resolviren geruhen werden, kann gedachter geheimen Commission zur ersten Leitung dienen, und nach solcher unschwer alles dasjenige besinnet werden, was sowohl pro praesenti, als pro futuro in Absicht auf die Personen und Sachen den Orden betreffend, theils von nun an festzusetzen, theils vorzubereiten seÿn wird.

(Bécsi udv. lev. Votr. d. Staatskanzl. fasc. 158 ex 1773.)

Sajtóhibák és pótlások.

6. lap: »1729. évi XXIX. t.-cz.« helyett olv. »1729. évi XIX. t.-cz.«

8. lap: »gróf Batthányi« helyett olv. »gróf Batthyány«.

14. lap: E kötet kinyomatása után figyelmeztetett Tagányi Károly úr az Orsz. Levéltár magyar udvari kancelláriai osztályának Acta Particuláriái között található 532. számú kötetre, mely másolatban tartalmazza mindazon tárgyalási iratokat, véleményeket, előterjesztéseket, melyek a bécsi egyetem hittudományi, bölcsészeti és jogi tanulmányainak 1752. és 1753. évi reformálására vonatkoznak; mellékelve vannak az egyes karok és tanszékek számára kidolgozott s legfelsőbb helyen jóváhagyott szabályzatok, tanulmányi rendek és utasítások másolatai is. Kiténik ezen iratokból, hogy a bölcsészeti és hittudományi karok szabályozása csakugyan Trautsohn bécsi érsek nevéhez fűződik. E gyűjtemény címe: »Copiae Actorum Reformationem Studiorum respicientium ex Directorio in Publicis et Cameralibus brevi manu horsum communicatorum.« A kötetre irt levéltári feljegyzés »spectat ad No. 40 ex Januario 1762« (összevetve a Conc. Exped. Num. 40 ex Januario 1762 jelzetű fogalmazvány-nyal) azt mutatja, hogy ezek ama mellékletek, melyekre a Barkóczy primás tanulmányi protectoratusában intézkedő, 1762. évi január 7-én kelt királyi rendelet (l. e mű 369. kk. lapjait) czéloz e szavakkal: »Hunc porro in Finem dum Novum hujas Studiorum Institutum (t. i. a bécsi egyetemét), et Ea, quae hac in re acta sunt, Eidem benigne communicamus.« E gyűjteményre még a II. kötetben vissza fogok térni.

15. lap: »Ágoston-rendek« helyett olv. »Ágoston-rendiek«.

115. lap: »nem szüneteltek az előadások« helyett olv. »nem szüneteltek az összes előadások«. A jogi tanfolyam tényleg szünetelt, de a philosophiai tárgyak előadása folyt, mint azt könyvem ezen szakaszának kinyomatása óta Udvardy László »Az egri érseki joglyceum története (1740—1896)« című értékes forrásmunkájának 27., 28., 36., 37., 38. lapjain bebizonyította. E szerint az általam használt országgyűlési iratok is csak a philosophiai előadások szakadatlan megtartására vonatkozhatnak. Az illető hely így hangzik (1764. aug. 23-iki ülés): »D. Pongrátz fecit reflexionem quoad destructum Foglarianae Foundationis aedificium Agriae; et subjunxit D. Saághi Hevesiensis aedificium tam ruinosum

fuisse, quod nisi muri deportati extitissent, nobilitaris Juventus infortunium habuisset; equidem per D. Eppum esse hanc provisionem factam, ut Juristae in Collegio Universitatis instituantur; per hoc tamen Fundationis mentem non adimpleri; praesertim ubi etiam alia Domus accessisset, per D. Eppum Nitriensem donata. Sed respondit *D. Canon. Agriensis Bartha*: D. Ep. Agriensis curaturum Juridicum Collegium restaurari; eo usque Juristas Sui institutionem in antiquo Collegio habituros. Suam Excellentiam necdum finito aedificio jam 14 nobiles Juvenes intertenere, exinde jam spem concipiendam esse, quod in posterum plures intertenebit.« Ugyanazon lapon: »1767/8« helyett olv. 1766/7«.

310. lap, 1. jegyzet: »Az irat félrcértetett« helyett olv. félretétetett«.

371. lap, 12. sor: »modo nominatae« helyett olv. »modo moderatae«.

372 lap: A VI. melléklet 1--6. számai a 294. laphoz tartoznak.

384. lap: A VIII. számú melléklet a 299. lapon elmondott eseményekre vonatkozik.

TÁRGYMUTATÓ.

- Abauj vmegye népiskolái 235. 250.
 Academia Istropolitana 171.
 Acsai ág. hitv. ev. iskola 194. 195.
 Adalbertinum (Nagyszombatban) 16.
 126. 172. 173. 177. 181. k., 184.
 185. 282. 283. 313. 314.
 Adász-Teveli ev. ref. iskola 35. 84.
 208. 212.
 Adeffy Antal alapítványa 189.
 Aemulatio 130.
 Ágostai hitv. ev. iskolák 192—206.
 248.
 Ágostonrendiek 15.
 Akadémiák (katholikus) 97. 120.
 149. 349. 426.
 Alapítványok (katholikusokéi) 5 k.
 85 k. 178. 181. 185. 279. 238.
 289. 303. 304. 305. 337 kk. 341.
 371. 385. 386. 394 k. 398 kk.
 417. 426.
 Alapítványok (protestánsokéi) 51.
 196. 197. 357—360.
 Albertus Magnus 156.
 Alexander Alensis 156.
 Államjog 325. 368. 390. 391. 416.
 419. 420. 424.
 Államtanács (Staatsrath) 271. 297.
 309. 416.
 Államvallás 80 kk.
 Altdorfi (Altorfi) akadémia 50. 360.
 Alumnusok (különböznek a convic-
 toroktól) 198.
 Alvari (Alvarez) 96. 111.
- Amade-féle alapítvány 181.
 Amos Comenius 209. 349.
 Amsterdami főiskola 50. 358.
 Anatómia, I. Bonezolástan.
 Angolkisasszonyok (Budán, Váczott,
 Pesten) 244.
 Aquinói szent Tamás 156. 162. 389.
 390.
 Aradi kath. gymnasium 164.
 Aradvármegye népiskolái 235. 251.
 252.
 Aristoteles 154. 162. 203.
 Articuláris helyek 23 kk.
 Árvaházak (katholikus) 188. 192.
 Árvák nevelése 82.
 Árva vármegye népiskolái 235. 247.
 248.
 Astronómia 391.
 Aszódi ág. hitv. ev. iskola 194. 195.
 Baccalaureatus 100. 101. 121.
 Bacsinszky András, püspök 250.
 Bácsmegyei népiskolák 235. 239.
 242. 247. 251.
 Bajai kath. gymnasium 164.
 Bajtai Antal b., püspök 149. 160.
 249.
 Bajzáth József, püspök 350. 351.
 Bakabányai kath. trivialis iskola 245.
 Balassa Pál gr., helytartótanácsos
 191.
 Balassa Zsuzsánna-féle alapítvány
 178.
 Balkányi ev. ref. iskola 208.

- Balogh László, helytartótanácos 345.
- Banniza János Péter, jogtudós 20.
- Bányai István, pataki tanár 215.
- Baranyai Mátyás alapítványa 8. 175.
- Baranya vármegye népiskolái 235. 238. 242. 248. 251.
- Barinay László, helytartótanácos 8. 344.
- Barkóczy Ferencz gr. egri püspök, majd esztergomi érsek és hercegprimás 25. 36. 43. 53. 56. 57. 62. 69. 81. 102. 126. 138. 142. 150. 164. 167. 173. 174. 176. 184. 186. 187. 276. 296. 298. 299. 300. 302. 303. 304. 305. 310. 319. 320. 369—372. 384—388. 431.
- Bars vármegye népiskolái 235. 236. 237. 247. 248.
- Bártfa: protestánsok vallásgyakorlata 25.
- ág. hitv. ev. iskola 194.
- ág. hitv. ev. alapítvány 197.
- Baseli egyetem 50. 51. 359.
- Basilita szerzetesek 168.
- Bátorkeszi ev. ref. iskola 37.
- Batthyány Ferencz gróf, pozsonyi prépost 8.
- Batthyány Ignác gr., egri prépost, később erd. püspök 62.
- Batthyány Lajos gr., kancellár 8. 29. 279.
- Báttaszéki apátság 13. 339. 340.
- Baumeister logikája 195.
- Bayer József 125.
- Bazin: kath. gymnasium 94.
- kath. elemi iskola 245.
- Bécs: 49. 68. kk. 337. kk.
- állatorvosi iskola 342.
- árvaház 189. 338.
- Chaos-féle intézet 337 k.
- egyetem 14 kk. 286. 307. 308. 388. 431.
- gazdasági iskola 342.
- keleti nyelvek akadémiaja 342.
- Bécs: lovag-akadémia 10.
- Löwenburg-féle convictus 337.
- magyar testőrség 340. 341.
- magyar (egyetemi) alapítványok 341.
- méhészeti iskola 342.
- mérnöki akadémia 339.
- Militär-Pflanzschule 338. 339.
- Pazmaneum 61. 184. 185. 282. 304. 359.
- reálistiskola 342.
- savoyai nemesi akadémia 338.
- Szent-Borbáláról elnev. seminarium 184.
- Theresianum 13. 181. 339. 340.
- Tudományos és művészeti intézetek 341.
- Bécsi béke-kötés 27.
- Bécsújhegyi Teréz-akadémia 339.
- Békési ev. ref. iskola 208.
- Békés vármegye népiskolái 235. 238. 242. 248. 251. 252.
- Belgyógyászat 331 k.
- Bél Mátyás 201. 205.
- Benezések 164.
- Benedek (XIV.) pápa 160.
- Berchtold Ferencz gr., püspök 62. 282. 283.
- Berényi Zsigmond gr., püspök 62.
- Berlin: Joachim-Collegium 50. 51. 358.
- lovag-akadémia 10.
- Berni akadémia 50. 51. 359.
- Bernolák András, nagyszombati tanár 318.
- Bessenyei György 221 k. 230. 231.
- Besztercebánya: ág. hitv. ev. iskola 32. 35. 36. 194. 195. 198. 205. 293.
- kath. elemi iskola 245. 255.
- kath. gymnasium 94.
- Bibich-féle alapítvány 148.
- Bihar vármegye népiskolái 235. 242. 248. 250. 251. 252.

- Binder Frigyes báró, államtanácsos 56. 312. 315. 422.
- Biró Márton, püspök 82.
- Birovszky-alapítvány 178.
- Bittsei ág. hitv. ev. iskola 22.
- Blazsovszky György Gábor, püspök 248.
- Blümegeu Henrik Kajetán, állam-minister 297. 298. 383. 422.
- Boda Miklós, selmeczi bánya-iskolai tanár 261.
- Boerhavius 331.
- Bonaventura 156.
- Bonczolástan 316. 332. 391.
- Borié (Beaurieu) Egyed Bálint Bódog báró, államtanácsos 271. 297 k. 299. 306. 311. 380—383. 418. 422.
- Borschitzky, kir. biztos 27.
- Borsod vármegye népiszkolái 235. 251.
- Bosnyák-féle alapítvány 176.
- Botanika : I. növénytan.
- Bouffleur Gáspár, jezsuita-administrator 82.
- Bourguignon János Ferencz, b. jogtudós 271. 306. 309. 316. 418.
- Bradács János, püspök 168. 248. 249.
- Brémai akadémia 50. 358.
- Breznóbánya : Congregatio Mariana 84.
kath. elemi iskola 245.
kath. gymnasium 147.
- Bücsi ev. ref. iskola 37.
- Buda : egyetem székhelyétől kiszemelve 389. 416 kk.
— angol kisasszonyok 244 k. 251.
— elemi iskolák 244.
— kath. gymnasium és akadémia 94. 102. 413.
— Széchenyi-féle convictus 172. 178. 279. 344.
— Széchenyi-féle seminarium 184. 185. 282.
- Büntető jog : 314. 315. 388. 390. 391. 416. 421.
- Bursa : szó jelentése 170.
— nigra 51. 226.
— victualis 226.
- Cambridgei egyetem 50. 51. 357.
- Cancellarius Universitatis 103.
- Candidati (theologiae) 101.
- Canisius kátéja 96. 107.
- Carolina Resolutio 30 kk. 194. 206. 294. 350. 379.
- Cassa Parochorum 16. 45. 46. 47. 67. 87. 167. 168. 169. 190. 191. 313. 347.
- Casuistika, I. Theologia moralis.
- Catalogus bonorum operum 133.
- Censura 65 kk. 104. 285. 287. 300. 360 k. 385. 386.
- Chaos-féle nevelő intézet Bécsben 337.
- Chemia 261. 316. 319. 332 k.
- Chotek Rudolf gr., államfértú 309.
- Chronologia 181.
- Cicero 114. 179. 180.
- Circulus menstruus 133.
- Coetus 209. 212. 225. 226.
- Collatio 220.
- Collegium Germanico-Hungaricum 60—63.
Nazarenum 63.
— Romanum 63.
— Repetentium Szakolezán 118.
- Collredo Antal gr., esászári alkanczellár 56.
- Commissio piarum fundatonum 5. 89.
- Commissio studiorum 299 kk. 386.
- Concertatio 130. 205.
- Convertiták 85 k. 177. 188.
- Convictorok 177.
- Convictusok (katholikus) 85 k. 97. 170. 184. 279. 282. 285. 287. 288. 289. 303. 304. 337—340. 343—345. 351. 426.
- Coquia 228.

- Corsini Eduárd, római bölcészettanár 160. 161. 162.
- Cörver Elek b., piarista 149. 159. 161.
- Cörver János b., piarista 149. 152 k.
- Corycaeusok 130. 199. 223.
- Csáky István gr., kir. biztos 37.
- Csáky Miklós gr., hgprimás 7. 62. 385.
- Csanád vármegye népiskolái 235. 242. 251. 252. 253.
- Capody Lajos, nagyszombati tanár 318.
- Csepregi ág. hitv. ev. iskola 21.
- Csernátony D. 46.
- Csetneki ág. hitv. ev. iskola 194. 195.
- Csiky János, nagyszombati orvoskari igazgató 317.
- Csongrád vármegye népiskolái 235. 238. 242.
- Csornai kath. latin iskola 164.
- Curiális iskolák 21.
- Custodes 199. 223.
- Czegezey-féle árvák 82.
- Czeglédi ev. ref. iskola 32. 37. 39. 208.
- Czimertan 181.
- Cziráky László gróf 342.
- Dalhan Flórián logikája 154.
- Daun Leopold gr., tábornagy 339.
- Deákok 213 kk.
- Debiel Lajos, jezsuita rector 14.
- Debreczen : ev. ref. collegium 18. 40. 46. 47. 51. 85. 208. 209. 210. 212. 213. 214. 215. 218. 219. 220 kk. 225. 226. 227. 228. 240. 292. 294 kk. 372. 380.
- kath. convictus 7. 174.
- kath. gymnasium 147.
- methodusa 209. 210. 218.
- nyomda 47. 78.
- Decuriók 119. 130.
- Deismus 45.
- Dekánok 103.
- Derecskei ev. ref. iskola 208. 211.
- Descartes 99. 160. 161.
- Dessewffy-féle (kath.) alapítvány 148.
- » » (ág. hitv. ev.) alapítvány 196. 198.
- Dialektika 96.
- Diariumok 205.
- Dietericius kátéja 74.
- Digesták 136. 139. 325. 340.
- Diószegi ev. ref. iskola 208. 211.
- Directorium in politicis 270.
- Disceatatusok 63.
- Dobay András alapítványa 197.
- Dobay Gábor alapítványa 197.
- Dobay János 86.
- Dobszai kath. népiskola 87.
- Dobsinai ág. hitv. ev. iskola 194.
- Doctor subtilis 155.
- Dogmatika 100. 185. 186. 314. 318.
- Dom Flórián, a tallosi árvaház tanára 192.
- Dominus ac Redemptor Noster kezdetű pápai bulla 351 kk. 425-430.
- Dömjén György, ev. reformátusok udvari ágense 56.
- Domonkosrendiek 15. 164. 186.
- Drágosy Moyses, nagyváradi gör. kath. püspök 248.
- Draskovich János gr. 338.
- Draskovich-féle alapítvány 178.
- Duns Scotus 155 kk.
- Eger : egyetem terve 310.
- görög tannyelvű iskola 252.
- jogi iskola 18. 19. 141 kk. 310. 431.
- kath. convictus 85.
- kath. seminarium 184. 187.
- orvosi iskola 310. 335.
- Egyházbjog 101. 135. 136. 186. 319. 328 k. 340. 390. 391. 416. 419.
- Egyházi szónoklástan 101. 314. 390.
- Egyháztörténelem 101. 314. 390. 416.
- Eisenbeidl Máté, nagyszombati tanár 318.

- Ékesszólástan (egyházi) 101. 314. 390.
- Eleonóra császárné 27.
- Eötvös József 85.
- Eperjes: ág. hitv. ev. iskola 41—45. 84. 194. 195. 196. 198. 200. 205. 292. 293. 294.
- kath. gymnasium 94.
- szent-ferenczrendi ház 155.
- Ephemerides 201. 205.
- Építészet (polgári és katonai) 154. 177. 182. 258. 321. 339. 368.
- Erdélyi, selyemtenyészési felügyelő 192.
- Erdődy Gábor gr., egri püspök 55. 76. 143.
- Erdődy György gr. 136. 194.
- János gr. 338.
- Eriangeni egyetem 50. 58. 358.
- Esterházy Ferencz gr., kancellár 190. 256.
- Esterházy Imre hercegprímás 384.
- Imre gr., nyitrai püsp. 62.
- Károly gr., egri püspök 62. 168. 186. 294.
- Esterházy Miklós gr. 136. 142.
- Pál gr., a pálosok rendfőnöke 62. 63. 165.
- Esztergom: gör. n. egy. elemi iskola 251.
- kath. gymnasium 94. 196.
- kir. lovag-akadémia helyéül kiszemelve 12.
- Esztergomi érseki főegyházmegye kath. népiskolái 235.
- Esztergomi ér. főegyházmegye iskolái alapítványai 279.
- Esztergomi ér. főegyházmegye papjai 347.
- Esztergom vármegye népiskolái 235. 248.
- Ethika 100. 154. 218. 314. 319. 391. 407 kk. 412.
- Ettali lovag-akadémia 10.
- Eugen, savoyai herceg 29. 142.
- Explanatio Leopoldina 26.
- Fehérvármegye népiskolái 235. 237. 238. 242. 251.
- Fehérvári custodiatus 312. 394. 395. 417. 419. 421.
- Fekete György gr., kir. személynök, majd országbíró 41. 279. 317.
- Fekete János gr. 338.
- Felső-Bánya: ev. ref. iskola 208.
- » » kath. elemi iskola 245.
- Felső-Eőri ev. ref. iskola 208. 211.
- Féltorony, királyi lovag-akadémia helyéül kiszemelve 12.
- Felügyelet (legfelsőbb) 3 kk. 414 kk.
- Ferdinánd II. 176.
- Festetich Pál gr., kamarai tanácsos, ill. atelnök 315. 323. 423.
- Flaskay Mátyás, eperjesi kath. főesperes 294.
- Foglár György, vál. püspök 141 kk.
- Foglarianum 18. 141 kk. 310. 431.
- Földesurak joga a vallásgyakorlat körül 26.
- Földrajz 97. 151. 152. 165. 178. 181. 201. 202. 204. 211. 214. 218. 282. 339. 340. 368. 402.
- Földvári apátság 11. 13. 312. 394. 417. 419. 421.
- Förévi ág. hitv. ev. iskola 86.
- Forgách Pál gr. nagyváradi, majd váczai püspök 62. 174. 249.
- Franzília nyelv 177. 181. 339. 341. 344.
- Franekeri akadémia 50. 358.
- Frankfurti akadémia 50. 358.
- Frigyes (Nagy), porosz király 267.
- Fronk, kir. biztos 27.
- Fusior descriptio 150.
- Futaki gör. n. egy. népiskola 252.
- Füvészkert (egyetemi) 333 k.
- Galgóczy-féle alapítvány 176.
- Galgóczy János, esztergomi nagyprépost 317. 318.
- Galilei 160.
- Garamszegi ág. hitv. ev. iskola 194.

- Gárdisták 49. 230. 340. 341.
 Gaspari János, történetiró 271.
 Gassendi 160.
 Gazdaságtan 257. 259. 366.
 Gebler Tóbiás Fülöp, b. államtaná-
 csos 309. 312. 418.
 Gellért János, kanonok 282.
 Genfi egyetem 50. 359.
 Geometria, I. Mértan.
 Géresi Kálmán 212.
 Gergely (XI.) pápa decretálisai 328.
 Gömör vármegye népiskolái 235.
 248.
 Gönczy András, református pap 67.
 Görög-katholikusok felsőbb iskolái
 167.
 Görög-katholikusok bécsi semina-
 riuma 184.
 Görög-kath. népiskolák 248—250.
 Görög nem egyesültek népiskolái
 244. 245. 248. 250—252.
 Görög nem egyesültek újvidéki gym-
 nasiuma 231—233.
 Görög nyelv 101. 107. 121. 153.
 165. 200. 202. 205. 211. 214.
 215. 219. 252. 253. 274. 314.
 320. 367. 390.
 Görög tannyelvű elemi iskolák 252.
 Göttingai egyetem 50. 51. 359.
 Gottsched János Kristóf német
 nyelvtana 259.
 Grammatika, I. Nyelvtan.
 Grassalkovich Antal gr., kamarai
 elnök 279. 396.
 Greifswaldi egyetem 50. 51. 359.
 Gretser görög nyelvtana 96. 101.
 107.
 Gröningeni akadémia 50. 51. 358.
 Grotius Hugó 137. 326.
 Grueber Ignác, convictusi kor-
 mányzó 182.
 Grünwald Béla 336.
 Gullik József, nagyszombati tanár
 318.
 Gyarmati ev. ref. iskola 208.
 Gymnasiumok 211. 321. 417. 419.
 420.
 Gyöngyösi kath. gymnasium 94.
 Győr: mint kir. lovag-akadémiaszék-
 helye 12.
 — gör. n. egy. elemi iskola 251.
 — kath. convictus 173. 178.
 — kath. gymnasium és akadémia
 94. 102. 119.
 — kath. seminarium 184. 185. 186.
 — protestáns iskolák 32. 33. 35. 39.
 Győri árva-alap 192.
 Győr vármegye népiskolái 235. 237.
 240. 247.
 Győry Ferencz, helytartó-tanácsos
 303.
 Gyűjtések betiltása 45 k.
 Gyurkovics Ferencz, nagyszombati
 tanár 308. 314.
 Hadik András gr. 231.
 Hajduböszörményi ev. ref. iskola
 208.
 Hajdunánási ev. ref. iskola 208. 227.
 Halasi ev. ref. iskola 208. 211.
 Hallei egyetem 10. 50. 51. 52. 358.
 360.
 Halmi László 179.
 Hannauai akadémia 50. 358.
 Harderwyki akadémia 50. 358.
 Harrach-féle alapítvány 178.
 Hatvani István, debreczeni tanár
 215.
 Haugwitz Frigyes Vilmos gr., állam-
 fértő 271. 297. 298. 383.
 Hazai jog (jus patrium) 17. 19.
 135. 136. 315. 318. 322 k. 388.
 390. 391. 416. 421. 424.
 Héber nyelv 101. 214. 215. 218.
 314. 390.
 Heidelbergi egyetem 50. 51. 358.
 Heineccius Intitutiói 20. 136. 218.
 324.
 Heinrichau, mint a czisztercziták
 papnevelésének helye 167.
 Helmstädti akadémia 50. 360.

- Heiligenkreuz, kir. lovag-akadémia helyüül kiszemelve 12.
- Herborni akadémia 50. 358.
- Hermann Ágost, pozsonyi apát-kanonok 294.
- Heves- és Külső-Szolnok vármegye népiskolái 235. 238. 240. 241. 247. 251.
- Hildebrand udv. kam. építész 313.
- Híros János, kanonok 282.
- Hódmezővásárhelyi ev. ref. iskola 210. 211.
- Hoffmann Donát logikája 154.
- Hohenfeld Katalin grófnő, a budai angol kisasszonyok főnöke 245.
- Hont vármegye népiskolái 235. 247. 248.
- Horányi Elek, történetirő 286.
- Horváth János, nagyszombati tanár 318.
- Horvát papnövendékek 60. 61.
- Horváth-Sztansich báró 21.
- Hosszúmezei gör. kath. elemi iskola 169.
- Hrabovszky-féle alapítványok 6. 197.
- Hromatka Márton 84.
- Hübéri jog 314. 315. 340.
- Hübner földrajza 74.
- Husztai ev. ref. iskola 208. 211.
— gör. kath. elemi iskola 169.
- Husztly István, jogtanár 18. 20. 136. 144. 145. 322.
- Illésházy István gr., nádor 21.
- Illyrek 250.
- Institutiók 136. 139. 315. 324. 340. 390. 391.
- Investigatio 31 kk. 292 kk. 372—380.
- Isztehnyei ág. hitv. ev. iskola 194. 195.
- Ivánics János, jezsuita tanár 98. 308. 317.
- Ivánkafalvi ág. hitv. ev. iskola 194. 195.
- Izraelita iskolák 253.
- Jacquin Miklós Jakab 260 k.
- Jacquieri fizikája 154.
- Jászói premontrai papnevelő intézet 167.
- Jekelfalussy Mihály 84.
- Jelenfy Lénárd 136.
- Jenai egyetem 50. 51. 52. 359.
- Jeszcnák János, jogtanácsos 142.
» Pál, » 142.
- Jézus-Társaság 5. 6. 7. 8. 9. 14. 68 kk. 82. 93—134. 170 kk. 185. 193. 267 kk. 279. 282 kk. 286. 302. 313. 314. 320. 360 kk. 348 353. 389. 397. 402. 403. 405. 413. 427—430.
- Jogtanulmány 17 kk. 56. 79. 135—146. 314. 318. 322—330. 338. 340. 341. 368. 389. 390. 391. 392.
- József (I.) 27.
» (II.) 22. 70. 81. 228. 245. 272. 325. 328. 337. 341. 348. 350. 361. 363. 425 kk.
- József, hesseni őrgróf 312.
- Jus circa sacra 297. 327. 328. 381.
- Justi, bécsi egyetemi tanár 342.
- Kabai ev. ref. iskola 208. 211.
- Kalmanczay kir. biztos 27.
- Kalocsai kath. convictus 174.
— kath. gymnasium 147. 150. 154. 155.
— kath. seminarium 184. 185.
— érs. fő-egyházmegye népiskolái 235.
- Kamarai tudományok 257. 259. 314. 319. 342. 392. 416. 417. 419. 421. 423. 425.
- Kanizsai kath. gymnasium 147. 148. 150. 153.
- Kaprinay István 101.
- Karczagi ev. ref. iskola 208.
- Károli Gáspár biblia-fordítása 74.
- Károly (III.) magyar király 27. 29. 30. 32. 65. 268 k. 289.

- Kassa : ág. hitv. ev. iskola 32. 36.
 37. 194. 195. 196. 205.
 — egyetem 94. 102. 196. 413.
 — kath. elemi iskolák 245.
 — kath. convictus (Balassa-féle)
 85. 172 k. 178. 279.
 — kath. seminarium (Kisdyanum)
 184. 185. 186. 187. 279.
 — ref. iskola 208.
 — városi kath. convictusi alapít-
 vány 178.
 Katholikus iskolák 3. 4. 86 k. 276
 kk. 300 kk. 401 kk.
 Katona István, nagyszombati tanár
 314. 318.
 Katonai nevelő intézetek 338. 339.
 Kaunitz-Rittberg Venczel Antal hg.
 48. 56. 60. 272. 273. 363 kk.
 352. 428 kk.
 Kazinczy Ferencz 18. 223. 224. 280.
 Kecsémét : kath. gymnasium 147.
 — ref. iskola 208. 211. 293.
 Keesius jogi kézikönyve 137.
 Keglevich Zsigmond gr., esztergomi
 nagyprépost 62.
 Kegyes tanító-rend 63. 146. 163.
 174. 179. 181. 185. 193. 256.
 337. 338. 375. 389. 390. 393.
 397. 402. 403. 405. 413. 417.
 Kelez Imre, soproni kath. convictusi
 kormányzó 188. 294.
 Kelemen (X.) pápa 166.
 " (XIV.) » 349.
 Kelle János könyve a jezsuitákról
 105.
 Kemény Lőrincz gr. 338.
 Kenyeres József, nagyszombati ta-
 nár 318.
 Kereki ev. ref. iskola 208.
 Kerskó András, schmecezi polgár 55.
 Kéry János gr., pálos-rendi gene-
 rális 166.
 Késmárk 83.
 — ág. hitv. ev. iskola 194. 195.
 196. 198. 293.
 Késmárki kath. elemi iskola 245.
 Ketzler-féle alapítvány 178.
 Kézimunka 190. 191.
 Khevenhüller József hg., legfőbb
 udvari marsall 56. 81.
 Kielezewski Ödön, a kegyes tanító-
 rend lengyel tartományának fő-
 nöke 147.
 Kismarjai ev. ref. iskola 208.
 Kis-Marton, mint kir. lovagi aka-
 démia helye 12.
 — kath. elemi iskola 245.
 Kis-Szeben : ág. hitv. ev. iskola 33.
 35. 194. 195. 196.
 — kath. convictus 174.
 — kath. gymnasium 147. 148.
 Kisujfalusi ev. ref. iskola 37.
 Kisujszállási ev. ref. iskola 208.
 Kis-zellői ág. hitv. ev. iskola 194.
 195. 198. 204. 293.
 Klarisszák 38.
 Klein Ephraim, kassai ág. hitv. ev.
 rector 76.
 Klobusiczky Ferencz gr., kalocsai
 érsek 62.
 Koháry István gr. alapítványa 174.
 Kolbergi lovag-akadémia 10.
 Kollár Ádám, jogtudós és történet-
 író 299. 311.
 Koller br., udvari tanácsos 56. 281.
 Koller Ignác, veszprémi püspök 62.
 Kollonich Lipót gr. 26. 339.
 Komárom 82.
 — görög n. egy. elemi iskola
 251.
 — kath. elemi iskola 245.
 — kath. gymnasium 94. 196.
 Komárom vármegye népiskolái 235.
 237. 238. 247.
 Könyvrevízió 54. 64—79. 287. 360
 k. 385. 386.
 Könyvtár (egyetemi) 395.
 Könyvvitel 257. 258. 393.
 Koptik Oddo 10 kk. 176. 180.
 Korman József, jezsuita 119.

- Körmöczbánya : ág. hitv. ev. iskola 32. 36. 194. 205.
 — kath. elemi iskola 245.
 — kath. gymnasium 348.
 Korompay-féle alapítvány 181.
 Korpona : kath. elemi iskola 245.
 — kath. gymnasium 147.
 Kosmographia 178.
 Kőszeg : kath. árvaház 188. 189.
 — kath. gymnasium 94.
 Kovachich Márton, történetíró 305. 306. 307.
 Kovács Meletios, nagyváradi gör. kath. püspök 248.
 Kovalszky Ferencz, nagyszombati tanár 318.
 Községi segélyek beszüntetése 47. 227.
 Kövi ág. hitv. ev. iskola 194. 195.
 Köztanítók 215 k.
 Külföldi tanulmányutak 45.
 Kunies Ferencz, a kassai egyetem rectora 127. 186.
 Kúnszentmiklósi ev. ref. iskola 208. 211.
 Kutassy-féle ösztöndíj-alap 341.
 Kvassay József, helytartótanácos 57. 295. 300.
 Laczházai ev. ref. iskola 208. 211.
 Ladányi ev. ref. iskola 208. 211.
 Ladislaiides-féle alapítvány 181.
 Lajos (XIV.), francia király 266.
 Lakics György, nagyszombati tanár 306. 316. 318.
 Labos János, nagyszombati tanár 318.
 Latin nyelv és irodalom 110 k. 113. 115. 153. 180. 274. 286. 349. 367. 370. 402. 403. 404. 405. 417. 419.
 Leányiskolák 243 -245.
 Legútiók 45. 226.
 Leibniz 154. 161. 203. 266.
 Lelkészek összeírása 236.
 Lemoni Kázmér, a tallosi árvaház tanulm. vezetője 192.
 Lestyini ág. hitv. evang. iskola 194.
 Léway Sámuel, ev. ref. deák 67.
 Leydeni egyetem 50. 51. 357.
 Libetbányai kath. elemi iskola 245 247.
 Licentiatius 100. 104. 122.
 Liegnitzi lovag-akadémia 10.
 Lipót (I.), magyar király 166.
 Lipót (II.), » » 29.
 Lippay György, hercegprimás 61. 95. 173. 311. 313.
 Liptay János 136.
 Liptó vármegye népiskolái 235. 248.
 Liptó-Szent-Miklós : kath. convictus 174.
 — kath. gymnasium 94.
 Locke 74. 349.
 Lőcse : ág. hitv. ev. iskola 194. 195.
 — kath. convictus 173. 178. 182. 279. 344.
 — kath. gymnasium 94.
 Löffelholz Ferencz alapítványa 197.
 Logika 98. 154. 161. 210. 211. 214. 215. 218. 314. 319. 391.
 Lónyay Ferencz alapítványa 197.
 Losonezi ev. ref. iskola 211. 218. 227. 293.
 Losonezi István földrajza 218.
 Lósy Imre, hercegprimás 95. 311. 313.
 Lovagi akadémia 9 kk. 175 k. 338. 339.
 Löwenburg-féle nemesi convictus 337 k.
 Lüneburgi lovagi akadémia 10.
 Lutzinszky László br., pozsonyi kanonok 62.
 Magisterium 100. 122.
 Magyarbél, lovagi akadémia helycül kiszemelve 12.
 Magyar közjog 314. 315. 323 k. 423 k.

- Magyar nyelv 152. 165. 177. 178.
204. 223. 320. 344.
- Magyaróvári kath. gymnasium 147.
- Magyar szindarabok az iskolákban
126. 127.
- Majláth Antal, nagyszombati tanár
318.
- Makó Pál tankönyvei 98. 99.
- Malebranche 161.
- Mannersdorf, kir. lovagi akadémia
helyül kiszemelve 12.
- Marburgi egyetem 50. 358.
- Mária-egyesületek 97. 131 k. 149.
182.
- Marianum (Nagyszombatban) 16.
172. 173. 184. 185. 282. 283.
- Máriaréti ferenczrendi ház 155.
- Markusovszky Sámuel 201.
- Mármaros vármegye népiskolái 235.
249. 250.
- Mármaros-Sziget: ev. ref. iskola
40. 46. 208. 210. 214. 227.
293.
— gör. kath. hittani iskola terve
168. k.
gör. kath. elemi iskola 169.
róm. kath. gymnasium 147.
169.
- Maróthi György, debreczeni pro-
fessor 218. 221.
- Martini Károly Antal, jogtudós 20.
271. 306. 309. 324. 325 kk. 418.
- Mathematika 98. 154. 161. 165.
181. 200. 214. 218. 257. 261.
314. 319. 321. 339. 391.
- Mathematikai muzeum 389. 392.
394. 396.
- Mattyasovszky-féle alapítvány 178.
- Mazsary János 44.
- Megyaszy György, ref. deák 67.
- Méhészeti iskola Bécsben 342.
- Mercipotus 188.
- Mérnöki akadémia Bécsben 339.
- Mértan 97. 99. 177. 178. 201. 258.
260. 321. 368. 410. 411. 413.
- Metaphysika 98. 154. 162. 200.
214. 215. 218. 319.
- Mezőtúri ev. ref. iskola 208. 211.
- Migazzi Kristóf gr., bécsi érsek-
bíbornok, váci püspök 179. 180.
- Milton 75.
- Minoriták 164.
- Miskolci görög iskola 252.
— kath. gymnasium 164.
— ref. iskola 208. 210. 211. 218.
293.
- Mocsi ev. ref. iskola 37.
- Modor: ág. hitv. ev. iskola 40. 194.
195. 293.
— kath. gymnasium 164.
— kath. trivialis iskola 245.
- Molindes Ferencz, jezsuita tarto-
mányi főnök 7.
- Molindes-féle typus 105 kk.
- Molnár Aladár 30. 219.
- Molnár Gergely grammatikája 78.
218.
- Molnár György, kanonok 282.
- Montesquieu 75.
- Moson vármegye népiskolái 235.
247. 248.
- Mottkó-alap 178.
- Munkács: gör. kath. elemi iskola
167.
— gör. kath. gymnasium 164.
— gör. kath. papnevelő-intézet
168.
- Muslay-féle alapítvány 181.
- Nádasdy Ferencz gr. 21.
Tamás gr. 21.
- Nagybányai ev. ref. iskola 32. 31.
36. 37. 208. 216. 218. 227.
— gör. kath. elemi iskola 169.
— róms. kath. elemi iskola 245.
— róms. kath. gymnasium 94.
- Nagy Boldizsár, nagyszombati tanár
318.
- Nagy Ignác, fehérvári püspök 62.
» » a savoyai nemesi aka-
démia növendéke 338.

- Nagykallói ev. ref. iskola 208. 211.
 Nagy-Károly: kath. convictus 174.
 — kath. gymnasium 147. 196.
 Nagykőrösi ev. ref. iskola 208. 211.
 Nagypalugyai ág. hitv. ev. iskola
 194. 195.
 Nagysápi ev. ref. iskola 37.
 Nagyszombat: alapítványok 279.
 417. 418. 419. 421.
 — convictusok 8. 84. 126. 172 kk.
 181. 304. 305. 343 k.
 — elemi iskolák 245.
 — egyetem 13 kk. 17. 56. 57. 89.
 94 kk. 135 kk. 291. 302. 304.
 305—335. 413.
 — pálosok 166.
 — seminariumok 168. 184. 185.
 282. 283.
 Nagyváradi: kath. convictus 174.
 — kath. elemi iskola 94.
 — kath. gymnasium 94.
 — kath. seminarium 184. 185. 187.
 Nationes (az egyetemen) 104.
 Nebest-féle alapítvány 178.
 Neczpáli ág. hitv. ev. iskola 194.
 195.
 Nemeskéri ág. hitv. ev. iskola 194.
 195.
 Német nyelv 152. 177. 178. 180.
 181. 186. 257. 259. 320. 340.
 341. 343—348. 403. 404. 413.
 414. 418. 421.
 Nemzetközi jog 325. 416. 420.
 Népoktatás 233—348.
 Néptanítók 240 kk.
 Newton 154. 160. 162.
 Niezky Kristóf gr. (a későbbi ta-
 nulm. ker. főigazgató) 310. 388.
 401. 416.
 Nitray Gábor, nagyszombati tanár
 18. 135. 316. 318.
 Nógrád vármegye népiskolái 235.
 237. 246. 248.
 Notre Dame apácák 243.
 Növénytan 316. 319. 332—334.
 Nürnberg 360.
 Nyelvtan 96 k. 111 k.
 Nyírbátori kath. latin iskola 164.
 Nyíregyházi ág. hitv. ev. iskola 194.
 Nyitra: kath. convictus 7. 173. 177.
 178.
 — kath. gymnasium 147. 149. 414.
 — kath. seminarium 184. 185.
 Nyitraszerdahelyi ág. hitv. ev. is-
 kola 194. 195.
 Nyitra vármegye népiskolái 235.
 237. 247. 248.
 Oberwaltersdorf, királyi lovag-aka-
 démia helye 12.
 Offerhaus történelmi kézikönyve 219.
 Oláh-féle ösztöndíj-alap 341.
 Oláh Miklós, hg.-primás 171. 173.
 Olsavszky Mihály, gör. kath. püspök
 167. 248. 249.
 Oppugnationes 137.
 Orczy Lőrincz báró 113. 146. 147.
 280. 291.
 Ordódi-alap 178.
 Orlich nevű convertita 203.
 Orosz Zsigmond, debreczeni kegyes-
 tanító-rendi házfőnök 294. 375.
 Orsolya-szűzek 84. 245.
 Orvosi tanulmányok 307. 310. 316.
 319. 330—335. 341. 389. 391. 418.
 Osgyáni ág. hitv. ev. iskola 32. 37.
 45. 194. 198. 204. 293.
 Osztrólukai ág. hitv. ev. iskola 194.
 Oxfordi egyetem 50. 357.
 Paksi Szathmáry Mihály, pataki ta-
 nár 215.
 Paksi Szathmáry Pál, pataki tanár
 215.
 Pál Gáspár, nagyszombati tanár
 308. 314. 318.
 Pálffy Miklós gr., magyar udvari
 kancellár 56. 136. 279. 284.
 300. 303.
 Pallitsch Ignác, jezsuita censor 78.
 Pálosok 63. 164—167. 193.
 Pandecták 315. 390. 391.

- Pannonhalma 12. 167.
 Pápa: ev. ref. iskola 32. 35. 36.
 39. 208.
 — kath. gymnasium 164.
 — pálosok házi studiuma 166.
 Papnevelés (kath.) 184. 187. 282.
 283. 304. 347 k.
 Parhammer Ignác, a bécsi árvaház
 igazgatója 189.
 Particulák 21. 210 kk. 217.
 Pascal 75.
 Patachich Gábor 185. 294.
 Pataji ev. ref. iskola 208.
 Pathologia 316. 391.
 Pazdicsi ág. hitv. ev. iskola 194.
 195.
 Pazmanium 61. 184. 185. 279. 282.
 283. 304. 306. 339.
 Pázmány Péter 21. 62. 95. 101.
 176. 181. 311. 313. 314.
 Péchy Gábor alapítványa 197.
 Peck Damascenus, fallosi árvaházi
 igazgató 192.
 Pécs: kath. gymnasium 95.
 — kath. seminarium 184. 185.
 Pénzügyi tudományok 329. 368.
 Perghold Lukács, pesti jogtanár 139.
 Pesti commissio 29.
 Pest: elemi iskolák 245. 251.
 — jogi iskola 135. 139 kk. 392 k.
 416.
 — kath. gymnasium (collegium)
 147. 148. 155. 390.
 — pálosok házi studiuma 166.
 Pest vármegye népiskolái 235. 241.
 244. 251.
 Philologia 214.
 Philosophia 13 kk. 61. 98. 121 k.
 154 kk. 166. 185 k. 202. 214.
 218. 314. 321. 338. 340. 389.
 391. 392. 411.
 Physika 16. 99. 154. 161. 200. 314.
 319. 321. 391. 410.
 Physiologia 316. 391.
 Piaristák, I. kegyes-tanító-rend.
 Pichler Vitus hittudományi munkái
 101. 136.
 Pietetus theologiai munkái 219.
 Piestyánszky János, nagyszombati
 tanár 318.
 Pisetum 176.
 Plenk József, nagyszombati tanár
 316. 318.
 Podolini kath. gymnasium 147.
 Poesis 112. 402. 403. 404. 405.
 413. 420. 421.
 Polemika 101. 186. 314. 318. 390.
 Politikai tudományok 314. 329. 342.
 392. 416. 419. 421. 423. 425.
 Politikum a tanügyben 265 k. 385.
 397 k. 401 kk.
 Porosz oktatásügy 267.
 Port-Royal 98. 268.
 Pottornya András alapítványa 196.
 Pozsony: ág. hitv. ev. iskola 46.
 51. 194. 195. 196. 201. 205.
 243. 292. 293 k.
 — elemi iskolák 243.
 — kath. gymnasium 94.
 — Notre Dame apácák leány-
 iskolája 243.
 — seminarium (Emericanum) 184.
 185. 279.
 — szent-ferenczrendi ház 155.
 Pozsony-Szentgyörgy: kath. gym-
 nasium 147. 153.
 — kath. trivialis iskola 245.
 Pozsony vármegye népiskolái 235.
 247. 248.
 Praefectusok 182.
 Praeserek 215. 220.
 Prandt Ádám Ignác, nagyszombati
 tanár 316. 318.
 Premontreiek 164. 167.
 Prileszky János theologiai kézi-
 könyve 100.
 Primes Gvörgy, soproni plébános
 293.
 Privigyei kath. gymnasium 147. 153.
 Privilegiált vármegyék 24. 207.

- Prodigus Filius drámák 127.
 Prosodia 113.
 Protectoratus (tanulmányi) 276 kk.
 296. 298. 369–372.
 Protestáns iskolák 3. 4. 21 kk. 32
 kk. 57. 86. 192 kk. 292 kk. 300
 kk. 350. 372. 384.
 Protomedicus 334.
 Publicusok 215.
 Pufendorf 326.
 Pulszky Sámuel 44. 197.
 Püspöki ev. ref. iskola 208. 211.
 Pusztafödemesi ág. hitv. ev. iskola
 194. 205.
 Rácsai-féle alap 178.
 Rajzolás 258. 321. 339. 366. 368.
 Rákóczy Ferencz (II.) 5. 27. 78.
 Rákóczy György 78.
 Ratio Educationis 302.
 Ratio Studiorum 106. 119. 272. 320.
 349.
 Rector magnificus 103.
 Református iskolák 206—231. 248.
 340.
 Regensek (convictusi kormányzók)
 183.
 Regnum Marianum 80.
 Restríngált vármegyék 23. 207.
 Révay Ferencz 21.
 » Lajos 338.
 » Mózes 84.
 Rezik János 21. 200. 205. 206.
 Rhetorika 96. 97. 112.
 Richwalsky, esztergomi kanonok
 386.
 Riegger József Antal István, jog-
 jogtudós 20. 306. 311. 328 k.
 Rier Ferencz, váradi kanonok 294.
 375. 377.
 Rimaszombati ev. ref. iskola 32. 39.
 208. 211. 218. 293.
 Római kath. népiskolák 248.
 » Archigymn. Sapientiae 154.
 » jog 19. 135. 136. 319. 325
 k. 340. 416. 421.
 Római utazások 59.
 Román tannyelvű népiskolák 252.
 Roskovány-alapítvány 197.
 Rózsahégyi kath. gymnasium 147.
 Rozsnyó: kath. convictus 174.
 — kath. gymnasium 94.
 Roys Xav. Ferencz, jezsuita író 100.
 Rubrorum (Nagyszombatban) 16.
 61. 173. 184. 185. 282. 283.
 Ruszti kath. trivialis iskola 245.
 Saághy, hevesmegyei követ 145.
 Sajógömöri ág. hitv. ev. iskola 194.
 195. 205.
 Salbeck Károly, szepesi püspök 62.
 Sanct-Gallen 50. 359.
 Sanctio Pragmatica (a jezsuitáké)
 266.
 Sándor Imre 84.
 Sárospataki ev. ref. collegium 18.
 40. 46. 208. 209. 210. 213.
 214. 215. 217. 218. 219. 220
 kk. 225. 226. 227. 228. 240.
 292. 293. 294 kk.
 — kath. gymnasium 94.
 Sartori Bernárd magyar nyelvű
 philosophiája 156.
 Sátoralja-Ujhely: kath. gymnasium
 164.
 — püspök házi studiuma 166.
 Saurau gróf, osztrák fő-tisztviselő
 66.
 Savoyai nemesi akadémia 139. 338.
 Schaffhausen 50. 359.
 Schmitth Miklós, a nagyszombati
 egyetem rectora 100. 320. 321.
 Schola Rivulina 37. 216.
 Scholastikus bölcészet 160.
 Schönborn Jenő Ferencz Ervin gr.,
 Munkács ura 168. 169.
 Schratzenbach Farkas Hannibal gr.,
 bíbornok 66.
 Schultens héber nyelvtana 218.
 Schwartner Márton, statisztikus 250.
 Scopoli János, selmeczi bányász-
 iskolai tanár. 261.

- Sebészet 316. 319. 332. 391.
 Sedes primaria 226.
 Selmezbánya : ág. hitv. ev. iskola
 32. 33. 36. 194. 195. 196.
 197.
 — bányászati iskola 260—262.
 345.
 — elemi iskolák 245.
 — kath. gymnasium 94.
 Selyemtenyésztés 191. 192.
 Seminarium Generale 61. 174. 185.
 283.
 Seminariumok 184—187. 279. 282.
 283. 288. 289. 303. 304. 347. 348.
 387.
 Senior 225. 226. 227.
 Shoretich Mihály, nagyszombati ta-
 nár, 316. 317. 318.
 Simándi István, pataki tanár 219.
 Símen, bécsi kanonok 271. 309.
 418.
 Sinai Miklós, debreczeni tanár 212.
 215. 219.
 Sinzendorf Lajos Venczel gr., leg-
 főbb csász. udv. kancellár 8. 80.
 Soarius (Suarez) 112.
 Socinianusok 45.
 Somogy vármegye népiskolái 235.
 237. 239. 251.
 Sonnenfels József, bécsi tanár 259.
 275. 309. 326. 329 k. 342.
 Sopron : ág. hitv. ev. iskola 40. 51.
 194. 195. 196. 202. 292. 293.
 — kath. convictus 173. 178.
 — kath. gymnasium 94. 413.
 — szent-ferenczrendi ház 155.
 Sopron vármegye népiskolái 235.
 248.
 Starhemberg Gundakar Tamás gr.,
 udv. főmarsall 80. 422.
 Steinhuber A. kutatásai 61.
 Stephaneum (Nagyszombatban) 16.
 173. 184. 185. 283.
 Stilus curialis 259. 341.
 Stilus-tanítás 115.
 St.-Julieni lovag-akadémia 10.
 Stock Simon, bécsi kanonok 271.
 306. 309. 360. 418.
 Stöck Antal b., bécsi udv. orvos,
 protomedicus 331. 333.
 Studium generale 102 k.
 Stupan Antal b., államtanácsos 297.
 380. 420.
 Svetics Jakab, kancelláriai taná-
 csos 57. 188. 284. 292.
 Szabadszállási ev. ref. iskola 208.
 211.
 Szabolcs vármegye népiskolái 235.
 248.
 Szakoktatás 255—262. 366 k.
 Szakolcza : Collegium Repetentium
 118.
 — kath. gymnasium 94.
 Szalay György, kanonok 282.
 Szalontai ev. ref. iskola 208. 211.
 216.
 Számtan 97. 107. 150 k. 165. 177.
 178. 180. 201. 211. 214. 218. 257.
 282. 320. 340. 341. 368. 410.
 411. 413.
 Szatmár : ev. ref. iskola 32. 39.
 208. 229.
 — kath. elemi iskola 94.
 — kath. gymnasium 94.
 Szatmári béke-kötés 27.
 Szatmári István, debreczeni tanár
 215.
 Szatmári Király György, a pataki
 collegium curatora 47. 207.
 Szatmár vármegye népiskolái 235.
 250.
 Széchen Sándor 306.
 Széchenyi Antal grófné 342.
 » György alapítványa 178.
 » Ignác gróf 342.
 Szedmáky Mihály, nagyszombati
 jogtanár 135. 316. 318.
 Szeged : gör. n. egyes. elemi iskola
 251.
 — kath. gymnasium 147.

- Székely Miklós, nagyszombati tanár 17. 18. 19.
- Székesfehérvár: elemi iskolák 245. 251.
- kath. gymnasium 94.
- Szelepcsényi György, primás 22. 164.
- Szelepcsényi-féle alapítvány 181.
- Szempezi collegium oeconomicum 147. 256. 260. 345—347. 393.
- Szent Ágoston 162.
- Szentannai kath. convictus 86.
- kath. gymnasium 147. 148.
- Szentatyák olvasása 15.
- Szent-Benedek rendje 16.
- Szent Borbáláról elnevezett bécsi seminarium 184.
- Szentesi ev. ref. iskola 208. 211.
- Szent-Ferenczrend 16. 155—159. 164. 348. 390.
- Szent-Gothárd 12.
- Szentírás-magyarázat 15. 101. 186. 314. 318. 390.
- Szent-István archiconfraternitás alapítványa 176.
- Szent Ivó, a joghallgatók védő szentje 135.
- Szent Józsefről elnevezett lovagi társaság 10 k.
- Szentkereszt (Heiligenkreuz) 12.
- Szentmáriai (szabadkai) kath. gymnasium 164.
- Szepesi kath. latin iskola 93.
- Szerb tannyelvű népiskolák 251.
- Szerdahelyi József, pozsonyi könyv-revisor 69.
- Szertartástan 15.
- Szerzetesek theol. tanulmányai 16.
- Szikszaï Fabriczius Balázs, pataki tanár 209.
- Szikszoï ev. ref. iskola 208. 211. 293.
- Szily János, szombathelyi püsp. 62.
- Szinjátékok (iskolai) 97. 124—128. 166. 205. 320.
- Szirmai-féle alapítványok 197.
- Szoboszlay István, ev. ref. deák 67.
- Szobotistyei anabaptisták tanítója 87.
- Szováthi ev. ref. iskola 208. 211.
- Szülészet 316. 332.
- Szullyói ág. hitv. ev. iskola 194. 195. 205.
- Tallosi kath. árvaház 190—192.
- Tanárképzés 117 k. 352. 428. 429.
- Táncz 178. 181. 182. 338. 339. 340.
- Tanulmányi bizottság (bécsi) 271. 309. 314. 418.
- Tanulmányi bizottság (pozsonyi) 299 kk. 386.
- Tarnóczy-féle alapítvány 176.
- Tatai kath. gymnasium (collegium) 147. 150. 154. 155. 260.
- Telekessy István, egri püspök alapítványa 175.
- Telek Imre gróf 227.
- » Sámuel » 227.
- Temesvári kath. gymnasium 94.
- Teréz-Akadémia Bécsben (Theresianum) 13. 181. 339. 340. 426.
- Teréz-Akadémia Vácott 179—181.
- Térítés 82 kk. 117.
- Természetjog 136. 200. 202. 211. 214. 215. 219. 314. 316. 319. 325 k. 340. 390. 391. 416. 420. 424.
- Természetráaj 15 (l. Növénytan alatt is).
- Tersztyénszky Dániel bécsi folyóirata 306.
- Testőrök 49. 230. 340. 341.
- Tétső: gör. kath. elemi iskola 169.
- ev. ref. iskola 208. 211.
- Theologiai tanulmányok: 13 kk. 61. 100. 166. 168. 185 k. 202. 210. 211. 214. 219. 314. 389.
- Theologiai erkölcsstan (casuistica) 15. 61. 101. 186. 314. 318. 390. 416.
- Thomasius 326.
- Thurzó György 21.

- Togátusok 214 kk. 296.
 Tokaj: görög iskola 252.
 — kath. gymnasium 147.
 Tolerantia 81.
 Tolna vármegye népiskolái 235. 237.
 238. 242.
 Tolnay Ferencz gróf, a nagyszombati kerületi tábla elnöke 317.
 Tomka-Szászky János, pozsonyi ág. hitv. ev. rector 201.
 Tornagyakorlatok a szobában (Volligiren) 178.
 Torna vármegye népiskolái 235.
 Török István, pataki tanár 223.
 Történelem 108 k. 151. 178. 180.
 181. 182. 200. 201. 202. 211.
 214. 215. 218. 223. 314. 339.
 340. 368. 402. 416.
 Törvények: 1548: XII. t.-cz. 312.
 1608: I. t.-cz. 297. 298. 379.
 381. 382.
 — 1609: XIII. t.-cz. 53.
 1681: XXV. és XXVI. t.-cz.
 22 k. 28. 30. 31. 34. 35. 38.
 39. 194. 297. 381.
 1687: XXI. t.-cz. 297. 381.
 1715: III. t.-cz. 79.
 — 1715: XXX. t.-cz. 28. 297. 381.
 382.
 — 1715: XXXI. t.-cz. 297. 298.
 382.
 1715: LXXIV. t.-cz. 3. 4. 6. 7.
 277. 398.
 — 1715: CXII. t.-cz. 147.
 — 1723: LXX. t.-cz. 4. 5. 6. 7.
 172. 197. 276. 288. 289. 398.
 — 1723: CV. t.-cz. 289.
 — 1729: IX. t.-cz. 6.
 — 1729: XVII. t.-cz. 197.
 — 1741: VIII. t.-cz. 79.
 — 1741: XLIII. t.-cz. 10.
 — 1751: XXI. t.-cz. 337.
 — 1764: X. t.-cz. 312.
 — 1764: XIII. t.-cz. 197. 337.
 — 1883: XXX. t.-cz. 204.
- Tót nyeiv 320. 341. 348.
 Trautsohn hg., bécsi érsek 14. 270.
 Trencsén: ág. hitv. ev. iskola 194.
 195. 196. 203.
 — domus probationis (jezsuiták számára) 118.
 — kath. convictus 173. 178. 279.
 — kath. gymnasium 94.
 Trencsén vármegye népiskolái 235.
 237. 238. 247. 248.
 Trinkl Jakab alapítványa 188.
 Tripartitum Werbőczyanum 136.
 Trivialis iskolák 8. 193.
 Trivium 96.
 Trnka Venczel, nagyszombati tanár 316. 318.
 Trotzendorf Bálint 225.
 Tsétsi János, pataki tanár 220.
 Tübingai egyetem 50. 51. 359.
 Turóczyi kath. latin iskola 93.
 Turóczyi prépostság 313.
 Turócz vármegye népiskolái 235.
 246. 247. 248.
 Tursellinus történelmi kézikönyve 219.
 Udvardy László 431.
 Ügyvédek képzése 88. 142.
 Uhlefeld (v. Ulfeld) Corfiz Antal gr. főudvarmester, államminister 13. 56. 80.
 Ujvidéki gör. n. egy. gymnasium 231 k.
 — gör. n. egy. klerikális iskola 232 k.
 kath. trivialis iskola 245.
 Ungvári kath. gymnasium 94.
 Únyi ev. ref. iskola 37.
 Ürményi József 306.
 Utrechti egyetem 50. 51. 52. 58. 357.
 Vác: kir. lovag-akadémia helyüül kiszemelve 12.
 — kath. gymnasium (collegium) 147. 154. 155. 196.
 — kir. akadémia 86. 177. 180 k.

- Vác : Migazzi-féle collegium 179 k.
 — Seminarium 184. 185.
 Vadosfalvi ág. hitv. ev. iskola 194.
 195.
 Vallásbizottság 89. 350. 351.
 Vallástán 107. 320.
 Váltó-ismertetés 257.
 Van der Hayden Henrik, nagyszombati tanár 316. 318.
 Van Swieten Gellért 6. 14. 65 kk.
 89. 270. 271. 309. 316. 331. 360 k.
 418.
 Varjas János, debreczeni tanár 215.
 Vasvári kath. latin iskola 164.
 Vas vármegye népiskolái 235. 248.
 Vegyes házasságból eredő gyermekek nevelése 82.
 Vergilius 114.
 Veszprém : kath. gymnasium 147.
 seminarium 184. 185.
 Veszprém vármegye népiskolái 235.
 237. 247.
 Vinnius commentariusai 324.
 Vitatkozások 122.
 Vitriarius 20. 136. 137. 219.
 Vizsgálatok 97. 120. 221. 349.
 Voltaire 74.
 Vörös Antal, tanulm. ker. főigazgató 260.
 Vrbitzi kath. gymnasium 94.
 Wagner Pál, nagyszombati tanár 318.
 Waisz Ferencz, nagyszombati tanár 318.
 Weidler mathesisa 218.
 Weissengruber Antal, nagyszombati tanár 314.
 Wesselényi-féle összeesküvés 22.
 Westenbergius római jogi tankönyve 20. 136. 137. 324 k.
 Winderus philosophiai tankönyve 218.
 Winterl József Jakab, nagyszombati tanár 316. 318.
 Wittenbergi egyetem 50. 51. 52. 212. 225. 359.
 Wolfenbütteli lovag-akadémia 10.
 Wolff-féle philosophia 154. 160. 203. 218.
 Zacharides-féle alapítvány 197.
 Zala vármegye népiskolái 235. 237. 239. 248.
 Zayugróczy ág. hitv. ev. iskola 194. 195.
 Zelenay János, nagyszombati tanár 18. 79. 135. 316. 318.
 Zemplén vármegye népiskolái 235. 248. 251.
 Zene 153. 178. 340.
 Zettlacher Pál, jezsuita tartományi főnök 8.
 Zichy Ferencz gr. győri püspök 62. 240.
 Zirczi studium 167.
 Znióváralja 93.
 Zoesius jogi tankönyve 137.
 Zombori gör. n. egy. elemi iskola 251.
 kath. gymnasium 164.
 Zólyomi kath. elemi iskola 245.
 Zólyom vármegye népiskolái 235. 247. 248.
 Zsolnai kath. gymnasium 94.
 Zürichi egyetem 50. 51. 358.

